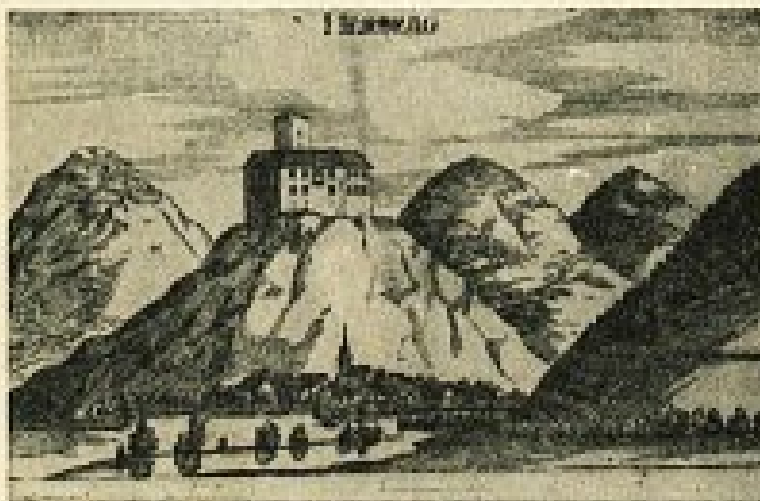

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

Izdaja (Editors): Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo Maribor. Glavni in odgovorni urednik (Chief and Responsible Redactor): prof. dr. Jože Koropec, 62001 Maribor, Koroška 160, Jugoslavija. Telefon 22-171

Uprava in založba (Administration and Publisher): Založba Obzorja, 62001 Maribor, Partizanska 5, Tiskarna (Printing House): ČGP Večer, 62001 Maribor, Svetožarevska 14, Jugoslavija

2	CASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE	LETNIK 52 NOVA VRSTA 17	STR. 153-346	MARIBOR	1981
---	---	----------------------------	--------------	---------	------

Vsebina		Contents
Lubšina-Tušek Marija: Tlorisna zasnova rimskih vil v Sloveniji	153	Lubšina-Tušek Marija: The Ground-Plan of the Roman Villa Rustica in Slovenia
Koropec Jože: Zemljiško gospostvo Podsreda do 17. stoletja	204	Koropec Jože: The Manorial Estate Podsreda till the 17th Century
Curk Jože: Podsreda in njena gospodščina (urbano-gradbena skica)	219	Curk Jože: Podsreda and Its Manorial Estate (An Urban-Architectural Sketch)
Curk Jože: Brežice, gradbena zgodovina gradu in mesta	228	Curk Jože: Brežice, the Building History of the Castle and Town
Mlinarič Jože — Richter Jakob: Mariborski meščanski špital od ustanovitve v letu 1348 do srede 18. stoletja	252	Mlinarič Jože — Richter Jakob: The Civic Hospital of Maribor from Its Foundation in the Year 1348 to the Middle of the 18th Century
Smej Jože: Pisma Mikloša Kuzmiča zemljiškemu gospodu	273	Snoj Jože: Mikloš Kuzmič's Letters to the Estate-Possessor
Dolenc Milan: Ljudsko veterinarstvo v zvezi z govejo kugo	294	Dolenc Milan: People's Veterinary Science in Connection with Cattle-Plague
Leskovec Antoša: Iz zgodovine Polskavskega od konca 18. stoletja do začetka druge svetovne vojne	303	Leskovec Antoša: From the History of Polskavsko between the End of the 18th Century and Beginning of the Second World War
Suligoj Ljubica: Društva kmetijskih fantov in deklet v ptujskem okraju	319	Šuligoj Ljubica: The Associations of Peasant Boys and Girls in the Ptuj District
Vrišer Sergej: Dr. Miroslav Pahor (1922—1981)	346	Vrišer Sergej: Dr. Miroslav Pahor (1922—1981)

Izvečke prispevkov v tem časopisu objavljata »Historical Abstracts« in »America: History and Life«

Abstracts of articles in this review are included in »Historical Abstracts« and »America: History and Life«.

Na naslovni strani je fotografija Vischerjeve risbe Podsreda leta 1681 (Jože Koropec: Zemljiško gospostvo Podsreda do 17. stoletja, str. 214)

Za znanstveno vsebino odgovarjajo avtorji.

TLORISNA ZASNOVA RIMSKIH VIL V SLOVENIJI

Marija Lubšina-Tušek*

UDK 904:728.37(398)(497.12)

LUBSINA-TUŠEK Marija: Tlorisna zasnova rimskih vil v Sloveniji. (Die Grundrissanlage der römischen Villen in Siowenien.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 52=17(1981)2, str. 153—203. Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvirček v sloven. in angl., 2 karti, 3 tabele tlorisov.

Članek obravnava razvoj rimske podeželske hiše, življenje na deželi, važne zgodovinske dogodke in spremembe, tako politične kot ekonomske, ki so vplivale na ta razvoj, od naselitve Rimljanov v naših krajih, to je na ozemlju današnje Slovenije, pa tja v poznorimski čas, ko je čutili še zadnji utrip rimskega življenja pred vedno močnejšimi sunki narodov iz Vzhoda. Katalog in karta najdišč raziskanih in delno raziskanih rimskih vil, ali pa le topografsko ugotovljenih objektov ali zasebkov, nam daje silko intenzivnosti poselitve rimskih kolonistov v naših krajih. Čeprav je v Sloveniji raziskanih le skromno število rimskih vil in njim pripadajočih objektov, vendarle lahko rečemo, da enotnega tipa, tako v tlorisnih zasnovah kot v tehniki gradnje ne poznamo. Tako sklepamo, da so različni tipi stanovanjskih in njim pripadajočih objektov nastali v odvisnosti od ekonomske moči italijanskega kolonista, njegove navezanosti na domovino, od razmer v novem okolju in pa od gospodarskih ter eksistenčnih potreb v določenem časovnem intervalu.

UDC 904:728.37(398)(497.12)

LUBSINA-TUŠEK Marija: The Ground-Plan of the Roman Villa Rustica in Slovenia. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 52=17(1981)2, p. 153—203.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl., 2 charts, 3 tabl.

The article deals with the development of the roman villa rustica on the territory of today's Slovenia. The important historical events, political and economic changes effected the way of life in the province from the Roman colonisation until the late period when the influence of migrations of various peoples from the east appeared.

This catalogue and the distribution map of the roman villa rustica, some of them only partly researched or topographically determined, gives us an impression of the density of population of roman colonists in Slovenia.

Only some villas rustica in Slovenia are completely excavated, nevertheless it is possible to infer that there is no standard type either in ground-plan or in the technique of building.

The various types of villa rustica were the result of the economic power of the roman colonists, their attachment to their native country and, especially, the result of the circumstances in the new environment which were dependent on temporary economic conditions during specific periods.

* Marija Lubšina-Tušek, študentka arheologije na Filozofski fakulteti v Ljubljani, seminarska naloga pri profesorju doktorju Petru Petruju, na katedri za rimsko provincialno arheologijo.

UVOD

Že pri zbiranju najdišč, oziroma krajev s sledovi rimskih stavb, pristav, vil, sem bila v dilemi, predvsem tam, kjer ni bilo neposrednih dokazov za gradbeni objekt (ostanki temeljev, kamenja, opeke, stebrov, tlakov, mozaikov, ometa, vodnih in kanalizacijskih napeljav, ogrevalnih naprav idr.), ampak so bili le sekundarni: posamezne grobne najdbe (sarkofagi, pepelnice, nagrobniki), različno orodje, ostanki raznega keramičnega, steklenega ali bronastega posodja.

Vso pozornost zaslužijo tudi toponimi — imena krajev, njiv, oziroma ledin, ki nas prav gotovo opozarjajo na sledove ruševin: Grublice, Grobelce, Grubelce, Grublje, Groblje, Gomolsko, Cerkvjenjak, Cerkvišče, Cirkvica, Tržec, Tržišče. Trg, Pristava, Mirišče, Dobrava, Grušena, Gradec, V ograji, Ciglenca, Selce, idr. Prav tako so tudi pomembne in zanimive razne pripovedke in predstave o: belem mestu (Stogovci, Sp. Gortina, Čadram), pogreznjeni cerkvi (Ihova), potopljenem mestu (Grušena, Sp. Mestinje, Pristava pri Mestinju), gradu (Sp. Porčič), starem mestu (Stojnci, Betnava) in gradu, ki so ga porušili Turki (Rožno). Take pripovedi so med ljudstvom še precej žive, predvsem med starejšim prebivalstvom.

Na osnovi vseh teh kriterijev, predvsem pa po literaturi, sem našla precej, kolikor toliko zanesljivih najdišč, ki več ali manj kažejo na ostanke pristav z zaselki, vile rustike ali bogatejših vil na podeželju.

Po splošni označbi, zgodovinskem razvoju vil in prikazu življenja ter problemov, s katerimi se soočajo ljudje na deželi v rimskem obdobju, sem se v tretjem poglavju srečala s težko nalogo opredelitve tlorisnih zasnov rimskih vil in sicer iz več razlogov:

— v Sloveniji je temeljito raziskanih, oziroma dokumentiranih malo rimskih stavb (tu so izključeni objekti mestnih urbanih naselij, ki jih naloga ne zajema). Za poizkus obrazložitve in primerjave stavbnih objektov pride v poštev petnajst tlorisov, pridobljenih večinoma pri starejših izkopavanjih ter novejših sondažnih in zaščitnih izkopavanjih, kjer je bil teren že ogrožen ali pa precej poškodovan. Zaradi raznoraznih razlogov ponekod teren tudi ni bil do konca raziskan, zato imamo razen sedmih, precej nepopolne tlorise, pri katerih je zelo težko reči kaj konkretnega. Omeniti moram tudi, da se s problematiko rimskih vil doslej še ni nihče kompleksneje ali podrobneje ukvarjal, v kolikor seveda ni bilo v zvezi z interpretacijo posameznih izkopanih objektov: Stari trg pri Ložu¹, Slovenska Bistrica², Grubelce pri vasi Dragonja³, Družinska vas, Ruhna vas, Otok pri Otočcu⁴, Rodine⁵.

RAZVOJ RIMSKE PODEŽELSKJE STAVBE, ŽIVLJENJE NA DEŽELI IN ZGODOVINSKI ORIS

Rimski avtorji označujejo vilo v klasičnem pomenu ne kot arhitektonski pojem, ampak izključno kot gospodarski produktivni objekt.⁶ Tako se po Katonu deli gospodarstvo z vilami v tri dele: villa rustica, villa urbana in villa

¹ Peter Petru, Rimska utrjena vila v Starem trgu pri Ložu?, Arheološki vestnik 20, 1969, 115 ss.

² Staniko Pahič, Poskusna izkopavanja rimske ceste v Slovenski Bistrici, Arheološki vestnik 27, 1976, 244 ss.

³ Elica Boltin-Tome, Antična stavba v Grubelcah, Arheološki vestnik 19, 1963, 129 ss.

⁴ Peter Petru, Podoba antičnega podeželja na Dolenjskem in v Spodnjem Posavju v luči najdb na avtomobilski cesti, Dolenjski zbornik 1961, 193 ss.

⁵ Andrej Valič — Sonja Petru, Antični stavbni kompleks na Rodinah, Arheološki vestnik 15—16, 1964—65, 321 ss.

⁶ Edith B. Thomas, o. c., 355.

fructuria; po čemer že vidimo določčen namen gospodarskega poslopja. Katon¹ imenuje stanovanjski del villa urbana, ki je v neki zvezi z mestno stanovanjsku hišo. Vitruvius² imenuje tako luksuzno vilo-suburbana, in je pasnetek mestne stanovanjske hiše, oziroma palače, postavljene na deželi. Tudi arhitektonsko ji je po notranji ureditvi podobna. Pri posameznih vilah lahko opazimo, da je najprej služila v gospodarske namene, malo kasneje pa je postala reprezentančna stavila. Varro³ govori z ogorčenjem o tej degeneraciji in ironično pripominja, da se gradijo vile, ki ne pripadajo niti zemlji niti živini. Take stavbe pravi, ne morejo nositi imena »villa«. Vendar je prišlo v navado, da so si bogati Rimljani postavljali prostore in potratne podeželske rezidence,⁴ oskrbljene z vsem udobjem, ki so ga zahtevali od mestnih stanovanj, okrašene z dragocenim marmorjem, mozaiki, z umetniškimi deli in knjigami. Taka predmestna hiša (villa suburbana) je lahko stala na posestvu sama zase in pogosto precej stran od kmečke hiše (villa rustica). Gospodarji so v njej živeli tako kot v mestu, se ukvarjali s svojim delom, prirajali večerje in gostije. Za kmečka dela so se le malo menili ter so jih večinoma v celoti prepuščali oskrbnikom.

V Cezarjevem času ali v prvi cesarski dobi si skoraj ni bilo mogoče misliti politika ali literata brez takšne hiše; da ne govorimo o razkošnih cesarskih vilah in rezidencah širom imperija, kjer že ni bilo videti več nič kmečkega (Brioni, Simunov zaliv, cesarska palača v Ptuj, Murocineta z Valentinianovo palačo,⁵ Thalerhof, legatska palača v Aquincumu).

Bolj kakor opisi, ki so jih zapustili stari pisci, nam o bivališčih ljudi na deželi pričajo arheološka izkopavanja. Ta bivališča so se razvijala skozi več stopenj: od kočje malega kmeta z enim samim pristorom, v katerem je živela vsa družina z ognjiščem in oltarjem penatom ter z vodnjakom za kapnico na dvorišču, do prave hiše z nekaj več prastari, aziruma celicami, naslonjenimi na obadni zid dvorišča, ter uredjenimi na livališče hlapcev in za bleve; pa vse do reprezentančne kmečke domačije (villa rustica), pri kateri je bila prvotna, edina izba spremenjena v tablinium (salon), v precej povečani hiši pa so bile številne sobe za bivanje, za shrambo oradja in pridelkov, hlevi, dvorišče ter ograjen vrt. Ta vrsta kmečke hiše se je razvijala do konca 1. stoletja pred našim štetjem, najbolj ohranjena in znana pa je iz Buscoreala v bližini Pompejev. Katonu, ki je pisal v letih, ko je bilo poljedelstvo zaradi neposrednega zakupa v najlepšem razvetu (mala posest je skuraj povsod v Italiji že preživela; srednja posest, ki je tedaj prevladovala, pa še ni bila preveč v senci nastajajočih velikih posestev), je pomenilo obdelovanje polja najplemenitejše in najkaristnejše delo. Ne pozna tveganj in nesreč, iz kmečkih vrst prihajajo najmačnejši ljudje in najbolj vrli vojaki. Skrb za polja mnuži bogastvo in je obenem šola damoljubnosti in morale.

Lastnik, gospodar je vodil in skrbel za posestvo kadar je mogel; kadar pa so ga politične ali vojaške dolžnosti klicale stran, je delo na posestvu prepustil svojemu oskrbniku (villicanus), zanesljivemu sužnju, ki je vodil kmečko družino (familia rustica), skupino dobro izbranih delavcev, deloma sužnjev, deloma svobodnjakov-dinarjev (mercennarii in operarii) in včasih malih posestnikov iz okolice, ki so radi kaj zaslužili. V družini so bili še oskrbnica (vilica), blagajnik (actor) in potrebno število paznikov (magistri officiorum, magistri operum), ki so nadzorovali delo na polju. Patlej so bili še drugi sužnji, ki so skrbeli za

¹ Katon, *De agricultura*, III, 2.

² Vitruvius, *De re architectura*, libri X, VI, 3, 3.

³ Varro, *De re rustica*, III, 2, 6.

⁴ Ahlén, *Röm. I. Jahrbuch*, 1967, 115.

⁵ Andreas Mitsis, *Murocineta, Adriatica praehistorica et antiqua*, Zbornik posvečen Grgu Novaku, Zagreb, 1976, 583 ss.

potrebe dninarjev, jim pripravljali hrano, skrbeli za obleko in opravljali službo brivcev (tonsosores), na večjih posestvih pa celo zdravnikov.

Življenje sužnjev, dodeljenih kmečkim družinam je bilo trše od življenja sužnjev v službi v mestnih stanovanjih (familia urbana), vendar pa so bili na splošno dobro oskrbovani in dobro hranjeni (po nekaterih hišah so imeli tudi kopalnice za služinčad).

Ko se je skrb za zemljo začela umikati v ozadje (častihlepnost, politična koristi, pohlep po lažjih in večjih zaslužkih), se je gospodar (dominus) zatekel k oddaji v najem, včasih pa tudi k posameznim oblikam spolovinarstva ali so-udeležništva. Povprečna velikost srednjih posesti je bila sto oralov (25 hektarjev).

Država je nalagala zlasti bremena dveh vrst: različne davke in vojaško službo.¹² Podlaga za razdelitev davka na zemljišče je bila kataster; polje, ki je bilo razdeljeno na značilne rimske njive v obliki kvadrata, je bilo izmerjeno po velikosti in ocenjeno z različnimi stopnjami vrednosti. V Panoniji so se delila zemljišča na pet stopenj: v prvovrstne njive, drugovrstne njive, travnike, hrastove gozdove in navadne gozdove.

Poleg zemljiškega davka v denarju in poleg »žita« (annona, to je dajatev v narodi za vojsko in uradnike, pozneje tudi za Rim), so prebivalce pritiskale še druge dajatve: glavarina, prometni davek na trgovino, davek na dediščino (5 % vrednosti), in drugo.

Na splošno za ves imperij velja težnja po popolni osamosvojitvi tako velikih, kakor tudi srednjih in celo malih posestev. Lastniki so stremeli za tem, da postane oikos (hiša, gospodarstvo) ekonomsko ločena posest, kjer so z lastnimi proizvodnimi sredstvi skušali kriti vse potrebe kmetije. Presežek proizvodnje pa je omogočal nabavo ostalih materialnih sredstev, bodisi z zamenjavo, bodisi z nakupom.

Z uvedbo Dioklecianovih reform, po katerih se je pobiral davek v naturallijah, glede na velikost zemlje in število obdelovalcev (iugatio — capitatio), se je delavstvu na vasi praktično zaprla možnost, da bi prišlo do denarja. Zaradi tega je prebivalstvo bežalo v mesta. Na podeželju je ostalo veliko zapuščenih posestev, ki sta jih Konstantin Veliki in Valentinijan podarjala veteranom brez odškodnine in z dosmrtnimi davčnimi oprostitvami.¹³ Šele po dednih olajšavah veteranskim družinam v poznem imperiju je pričel živelj spet prihajati iz mest na vasi.

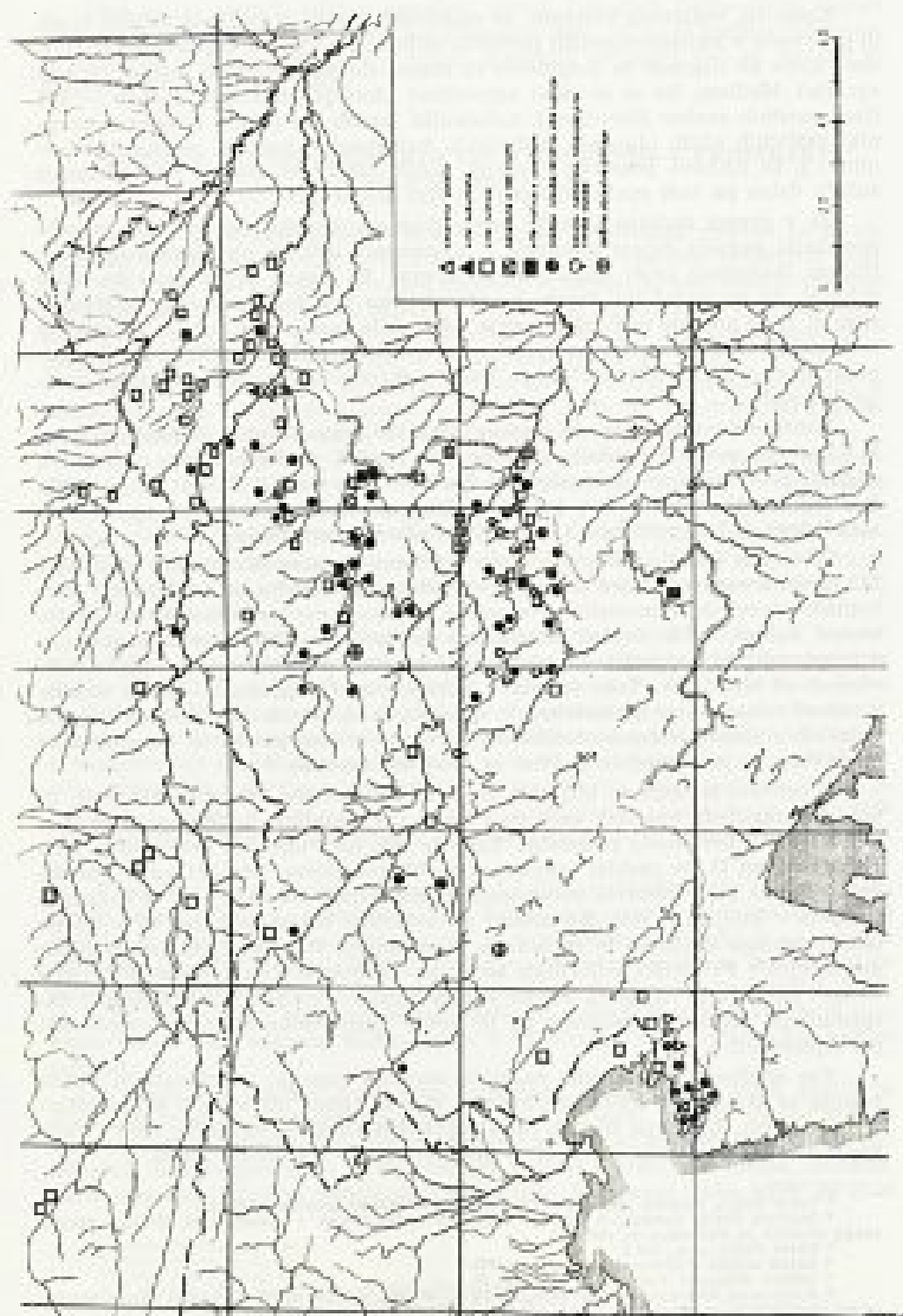
Z rimsko osvojitvijo naših krajev, predvsem zaradi vojaškega zavarovanja matične dežele pred plemeni ob Donavi, je zemlja postala državna last. Z rimsko vojsko so se v deželi pojavila vojaška taborišča, prav kmalu pa tudi smoterno zgrajene strateške ceste, ob katerih so nastala nova naselja in obcestne postojanke; rimska kolonizacija, uprava ter trgovski in kulturni vplivi pa so se po njih širili v notranjost dežele.

Dotok italških kolonistov, ki so prišli kot legionarji, odsluženi vojaki-veterani, trgovci in podjetniki raznih strok, delno tudi kot predstavniki severnoitalških trgovskih hiš, je trajal od Avgusta do Trajana.¹⁴ Ustanavljajo se urbana središča (Emona, Celeia, Poetovio, . . .), žarišča rimske civilizacije. Vendar je gotovo, da so lako kmetije, iskanci rud, kamnoseki v odročnih kamnolomih, brodarji in številni drugi živeli daleč od teh središč.

¹² Bogo Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda*, I. zv., Ljubljana, 1934, 63 s.

¹³ P. Petruzzl, *Geschichte Krains mit Rücksicht auf die Angrenzenden Länder zur Römerzeit*, Mitteilungen des Historischen Vereins für Krain, 1895, 89 s.

¹⁴ Peter Petru, *Nekateri problemi provincialno-rimske arheologije v Sloveniji*, *Arheološki vestnik* 15—16, 1964—65 ss.

Kolonisti, večinoma veterani, so obdelovali zemljo v različno velikih kosih in predvsem v najrodovitnejših predelih, dobili pa so jo kot odpravnino iz rimske vojske ali nagrado za dolgoletno in zvesto službo v rimskih legijah (*missio agraria*). Medtem, ko so se sami največkrat ukvarjali z drugim delom — kot člani mestnih svetov (*decurioni*), nadzorniki javnih del (*edili*), *questorji*, uradniki različnih služb (davčnih, sodnijskih, katasterskih, poštnih, carinskih, cestnih, ...), so njihova posestva z vilami vodili oskrbniki, zemljo pa obdelovali sužnji, delno pa tudi svobodni ljudje iz vrst domačinov.

Že v prvem stoletju se kaže pomanjkanje suženjske delovne sile in zato posestniki pogosto dajejo zemljišče v posameznih delih v obdelavo svobodnim ljudem (kolonom) proti določenim dajatvam. E. Mayer je za cesarsko dobo dokazal, da so podeželju dajale karakteristično podobo posamezne pristave,¹⁵ vasi, ki so se pogosto naslanjale nanje, pa so bile naseljene s sužnji, libertini in svobodnimi delavci s posestev (v take vrste naselja bi lahko prišteli večji kompleks stavb v Družinski vasi), ki so živeli v skromnih lesenih in iz ilovico ometanih kočah.

Kontinuirano življenje je pretrgal leta 166 vdor Kvadov in Markomanov, ki so močno upostošili zaledje province ter prodrli do Benetk in v suženjstvo odgnali četrto milijona prebivalcev iz Norika in Panonije.¹⁶ Takrat so propadle številne kmetije na odprtem polju in bližnjem pogorju, tako da verjetno tudi zaradi tega ni bilo potrebno krčiti novih ledin v kasni antiki.¹⁷

V tretjem stoletju nastopijo razne družbeno-socialne (Karakaalov odlok leta 212 izravna nasprotja med svobodnimi prebivalci imperija in razširi krog davkoplačevalcev) in ekonomske spremembe Dioklecijanove reforme — na zemljo vezani koloni, velik davčni pritisk, oskrbovanje vojaških enot stacioniranih v provincah), ki povzročijo propad srednjega sloja prebivalstva in njegovo odvisnost od bogatašev. Tako je bila v četrtem stoletju izpeljana delitev družbe v razred mogočnikov (*potentates*) in množico brezpravnih (*humiliores*); uvedba vojaških služnosti veleposestniške aristokracije v času gotske in langobardske vladavine, pa je ustvarjala podstat za fevdalno ureditev.¹⁸

V četrtem stoletju so bili naši kraji tudi prizorišče državljanskih vojn in pohodov različnih vojaških enot med Emono, Poetovijem in Murso, ki so tudi več ali manj pretresale podeželje. Tako je bila na Ptujskem polju bitka med Konstancijem II. in gaskim samozvancem Magnencijem, leta 351 pa je okolica doživel umik pri Vinkovcih poraženega Magnencija.¹⁹ Na svoji poti iz Konstantinopola v Rim, se je leta 354 ustavil v Poetovionu Konstancij Gal, ki je bil po ukazu svojega stričnika in sovladarja Konstancija II. v cesarski palači izven mesta ujet.²⁰ Prizorišče odločilnih bojov za Teodozijevo samovlado (375—395) so spet naši kraji.²¹ Njegova vojska je bila blizu Poetovija odločilno bitko z nasprotnikom Maksimom, pozneje pa je zlomil nasprotnika Evgenija na ravnini pri Ajdovščini.

Vse družbene spremembe najlepše odražajo naselja; vzdrževali so vedno manjše in skromnejše sezidane prostore, vile so začeli utrjevati s stolpi (Stari trg pri Ložu), dobile pa so tudi nekaj upravnih nalog in strateško vlogo. Velikopotezne nove gradnje (cerkve) so bile domena le krščanskih občin.

¹⁵ Peter Petru, *Podoba ant. podeželja na Dol.*, Doienjski zbornik, 1961, 194.

¹⁶ Balduin Saria, *Doneski k vojaški zgodovini naših krajev v rimski dobi*, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 20, 1939, 135.

¹⁷ Peter Petru, o. c., 197 s.

¹⁸ Zaton antike v Sloveniji, Ljubljana 1976.

¹⁹ Mihael Abramčič, *Poetovio*, Ptuj, 1925, 20.

²⁰ Ammianus Marcellinus, *Res. gest.* I XIV 11, 20: *sed qua palatium est extra muros armatis omne circumdedit sc. Scudilo.*

²¹ Iva Curk, *Rimljani na Slovenskem*, Ljubljana 1976, 40.

Prvi veliki premiki selitve narodov, pohodi Zahodnih Gotov (410), Hunov (452), Vzhodnih Gotov (493—553), Langobardov (568—774) ter končno Slovanov, so omrtvila številna naselja ter močno zamajala ustaljeni red in navade in življenjski utrip teh krajev.

TLORISNE ZASNOVE RIMSKIH VIL V SLOVENIJI V PRIMERJAVI Z VILAMI IZVEN NJE

Rimljani so ob zasedbi naših krajev, kakor tudi drugod, naleteli na številne vaške zaselke, ki so bili v svoji stanovanjski kulturi na zelo primitivni stopnji. Hiše, ki so bile največkrat napol vkopane v zemljo, so bile lesene, ometane z blatom in krite s slamo ali skodlo. Tloris je bil pravokoten, z dvema nesimetrično razdeljenima prostoroma, od katerih je manjši služil kot predsoba;²² ognjišče je bilo na tleh, ki so bila le iz steptane ilovice ali zemlje.

S prihodom Rimljanov se prično uvajati nove tehnike in načini gradnje, ki pa jih domačini sprejmejo le delno; v odročnih predelih, v notranjosti provinc pa celo skozi stoletja še naprej obdržijo svoj način gradnje.

Ponekod vplivajo s svojo prazgodovinsko tradicijo tudi na rimsko gradnjo. Tak primer bi bili stavbi nad Gričem pri Otočcu in vzhodno od Družinske vasi,²³ kjer je tloris podoben prazgodovinskemu. Poleg večje pravokotne sobe je ohranjeno še preddverje in predsoba, suhi zid pa je podstavek lesenega ostena. Tak način gradnje je tudi sicer razširjen na Dolenjskem (Neviodunum), bodisi zaradi večjega vpliva domorodnega prebivalstva, bodisi zaradi okolja; saj so živeli sredi gozda.

Tip iz prazgodovinskih tradicij nastalih stavb (lesene stavbe na več ali manj rahlih in nestabilnih temeljih) najdemo tudi drugod po imperiju; podobne stavbe so našli v Angliji,²⁴ za Avstrijo jih domneva F. Miltner²⁵ in za Švico A. Tatarinoff.²⁶ V zgradbi in funkciji je še najbolj jasen severni zid stavbe zahodno od Ribnice na Dolenjskem.²⁷ V štiriindvajset metrov dolgi suhi zid so v enakomernih razdaljah vgrajeni večji kamniti podstavki. Tla so iz zbite ilovice, prepojena s snovjo rumenorodeče in rjave barve. Snov podobne barve je odkopal J. Šašel v Gregorčičevi ulici v Ljubljani, v kloakah in straniščih emonske insule. Ker so tla ribniške lope brez kanalov, je le-ta verjetno služila za hlev.

V rekonstrukciji sorodna je mutatio Ad Pirum (Hrušica), ki ima na vsaki strani šesterostranskega prehoda manjšo čumnato z izredno močnimi zidovi, na katerih je slonelo zelo verjetno ostenje prvega nadstropja. Sobi je na severni strani spajal debel zid, paralelni južni zid, neprimerno slabši, pa je služil le za podstavek lesenih stebrov. Primerjava poslopja iz Ribnice in Hrušice kaže, da je bil suhi zid pri obeh podstavki lesenemu ostenu, kar je iz statičnih razlogov jasno. Tako moremo tudi poslopje v Ribnici tretirati verjetno kot poštno postajo.

Z naselitvijo rimskih kolonistov, predvsem veteranov, v naših krajih in Panoniji, zrastejo na podeželju številne, tako po sami tehniki zidave kot po konstrukciji in izgledu nove stavbe, oziroma vile, ki pa nam (kolikor jih je bilo odkritih in ohranjenih) ne kažejo nekega enotnega pravila v tlorisu, oziroma, da bi prepoznali tipično podeželsko rimsko hišo. Sklepamo lahko torej, da so si

²² Peter Petru, o. c., 195.

²³ Peter Petru, o. c., 197.

²⁴ Peter Petru, o. c., 195.

²⁵ F. Miltner, *Römerzeit in Osterreich*, Innsbruck, 1948, 57.

²⁶ A. Tatarinoff, *Soloth. Wochenblatt*, 1928, Nr. 4, 25.

²⁷ Peter Petru, o. c., 194.

jih lastniki gradili predvsem po svojih željah in zahtevah, predvsem pa po finančnih zmožnostih. Tako lahko opazimo, da imajo manjše vile samo nekaj enostavnih stanovanjskih prostorov, od katerih je največ eden ogrevan, ter iz kamna in lesa zgrajena stranska poslopja. Ta tip vil zastopa, poleg bogato opremljenih stavb večjih posestev, stavbni tip malih kmetov. Stojijo pa največkrat ob cestah.

Naslednji tip, ki kaže oblikovno na helenistično-rimski način gradnje ekonomsko ločenih stavb, je vila z velikim ograjenim dvoriščem oziroma posestvom, ter na steno ograde prislone sobe za sužnje, kašče in hlevi. Ta tip imamo pri nas zastopan v Ruhnji vasi, Družinski vasi, v Ribnici (delno odkopana hiša na njivi, parc. št. 1079 in 1080, last F. Bizjaka, k. o. Ribnica—Podgračeno), na Rodinah (kjer je ohranjen do 0,50 m visok četverkotni nasip in je služil lahko kot ograda, delno pa tudi kot fortifikacijski obrambni sistem), ter v Šmarju pri Jelšah. Paralele imamo v zgornji murski dolini (Hohestein),²⁸ ob Blatnem jezeru (Nemesvámos-Balácapusztá),²⁹ v bližini Nežiderskega jezera (Deutschkreutz, Donnerskirchen),³⁰ ter v Oberntfeldernu³¹ v Švici.

Iz opisanega tipa se (morda je to precej tvegano trditi) preko vile z več bogato opremljenimi stavbami na posestvu, ki je bilo ograjeno ali pa tudi ne (Parndorf, Baláca, Pogánytelek, Szentkiralyzobodja, Hosszúhetény, Eisenstadt, Nemesvámos-Balácapusztá, Mala Pristava pri Šmarju pri Jelšah, idr.) razvije naselbina, kjer sta dve ali več vil, predvsem s svojimi stanovanjskimi deli, zgrajenimi druga zraven druge.

Tak primer lahko vidimo brez dvoma v ostankih dveh reprezentančnih vil v Orešju na Bizeljskem, ki ju loči le 43 cm širok in 50 cm globok odvodni kanal; primerjavo pa najdemo v novejših (1958. leta) izkopavanjih ob odkriti naselbini z vilami v Tác-Fövenypusztu.³² Pojav posameznih stavbnih tipov se v Panoniji komaj lahko navezuje na natančno časovno obdobje, vendar lahko trdimo, da je bila vila s peristilom (s stebriščem obdano dvorišče) precej priljubljen in pogost tip³³ od 1. do 4. stoletja, saj so si z njimi in njihovo bogato notranjo opremo lastniki pričarali v provinci daleč od Rima, svoj rodni italski svet (Nemesvámos-Balácapusztá, Tác-Fövenypusztá, Eisenstadt-Gölbesäckern, idr.).

Na področju Slovenije je bil odkrit del peristilnega dvorišča rimske reprezentančne vile le na Panorami v Ptujju,³⁴ v kolikor seveda ne sklepamo na tak tip stavbe tudi zaradi najdb raznih oblik stebrov, baz oziroma podstavkov in kapitelov na več krajih (Šmarje pri Jelšah, Stojnci, Šmartno na Pohorju, ...). Poleg peristilnega tipa je bil priljubljen in precej razširjen tudi atrijski tip stavbe, ki ga Mlinar³⁵ predvideva za vilo Z v Orešju na Bizeljskem. Prostor VII, velik 12 krat 13 m, je predstavljal dvorišče, ob vseh štirih zidovih pa je bil ca. 1,50 m širok pas zbite malte, kjer je bil verjetno pokrit hodnik. Ta prostor je tvoril atrium, na noter nagnjene strehe pa verjetno compluvium, ki ga nakuže močnejša plast kamenja na sredi dvorišča. Prostori so večinoma kvadratne oblike, razen prostorov V, kjer je bil vhod v stavbo in VI, kjer se je prišlo na dvorišče.

Stavbo bi lahko primerjali z vilo v Gylafirátót ob Blatnem jezeru in sicer z njeno prvo gradbeno fazo.

²⁸ Géza Alföldi, *Noricum*, 1974, fig. 12.

²⁹ Edith B. Thomas, o. c., 75.

³⁰ Edith B. Thomas, o. c., 131.

³¹ Peter Petru, o. c., 196.

³² Edith B. Thomas, o. c., 365.

³³ Edith B. Thomas, o. c., 361.

³⁴ Balduin Saria, *Starinar*, 1923, 191 ss.

³⁵ Andreás Mócsy, o. c., 583 ss.

Pomembnejši stavbni tip, ki je bil že v 2. in 3. stoletju precej priljubljen tip gradnje, predstavljajo panonske vile s srednjim hodnikom. Pri nas je zastopan v pravokotnem tlorisu stavbe A v Slovenski Bistrici iz 4. stoletja,³⁸ čeprav gre tu le za osrednje 24,5 krat 8,5 m veliko dvorišče, kjer nakazujeta krajša vmesna stena in pravokotna baza za steber na južni strani vhodni prostor-vestibulum. Če bi skušali obnoviti nekdanjo obliko stavbe, bi se morebiti še naprej lahko naslonili na poizkus rekonstrukcije³⁷ sicer skromnejšega, a po tlorisni zasnovi sorodnega poslopja št. 8 v Keszthely-Fenekpuszta.³⁸

Morda bi našli primerjavo tudi v tlorisu vile iz Winden am See in sicer v njeni drugi gradbeni fazi, čeprav je bil tu srednji hodnik verjetno pokrit.

Notranjost poslopja je ostala še neraziskana, zato se o namembnosti poslopja ne da dosti reči. Vendar pa vidi Pahič v celotni zasnovi in velikosti stavbe, da je bila namenjena prej drugim dejavnostim kot stanovanjski uporabi in jo opredeli kot obcestno postajo³⁹ (*mutatio*), ki bi bila na razdalji IVmp od postaje v Spodnjem Grušovju in glede na dvoje klancev potrebna. Tudi stavbo B, ki ima kvadratni tloris z manjšim osrednjim dvoriščem, uvršča Pahič med stavbne tipe s srednjim hodnikom in pravi, da gre tu za pravo *villo rustico*.⁴⁰

Prav tako smemo uvrščati v ta tip tudi tlorisno zasnovo vile rustike v Zgornjih Dovžah,⁴¹ ki ima 2,40 m širok, s stebriščem razčlenjen dolg hodnik, po katerem se je prišlo v prostrano dnevno sobo, od tod pa v tri manjše prostore, od katerih je srednji služil za kuhinjo, katere severni zid tega prostora je pomaknjen izven glavnega zidu stavbe. Kuhinja je bila »črna«, ker rimske stavbe niso poznale dimnikov.

Nekateri vidijo v gradnji že zametke kasnejše alpske hiše s »črno kuhinjo« oziroma poznejše pohorske »dimnice«.⁴²

Po tlorisni zasnovi zelo zanimiva pa je stavba C s tremi prostori na Rodinah iz 2. stoletja, ki spada v varianto ključastega tipa.⁴³ Vsak prostor, ki je različen po velikosti, ima svoj vhod različne širine in smeri, vsi pa so na prednji strani stavbe. Morda bi lahko našli primerjavo v sicer bogatejšem tlorisu stavbe št. 1 v Testvérhegy.

Delno odkrit tloris antične stavbe v Grubelcah pri Dragonji nam skupaj z najdbami kaže na njen kopalški del.⁴⁴ Ob primerjavi prostorov kopalnice v obeh privatnih vilah v Barkovljah pri Trstu,⁴⁵ majhnih term v Barkovljah, term insule XVIII v Forum Iulii⁴⁶ ter razkošne vile na Brionih,⁴⁷ vidimo, da so bili ogrevani prostori urejeni kot *laconicum*, *kaldarij* ali *tepidarij*.

Prostor I z apsidalnim zaključkom je bil urejen kot *kaldarij*; saj kot vidimo na primer v kopalnici vile v Barkovljah in drugod, je imel ravno *kaldarij* eno izmed ožjih sten apsidalno oblikovano, kjer je bila običajno urejena niša z banjo (*labrum*).

Večji kopalški del z apsidalnimi prizidki je imela tudi vila v Središču.⁴⁸

³⁸ Stanko Pahič, o. c., 244.

³⁷ Edith B. Thomas, o. c., 64, abb. 31, 32.

³⁸ Stanko Pahič, o. c., 244.

³⁹ Stanko Pahič, o. c., 244.

⁴⁰ Stanko Pahič, o. c., 246.

⁴¹ R. Egger, *Jahreshefte des Osterreichischen Archäologischen Institut in Wien* 17, 1914, Bb.

61–62 (s tlorisom).

⁴² *Zakladi Slovenije*, Ljubljana, 1979, 49.

⁴³ Andrej Vallč-Sonja Petru, o. c., 321 ss.

⁴⁴ Elica Boltin-Tome, o. c., 129 ss.

⁴⁵ Valnea Scrinari, *Tergeste*, vol. 10, 1951, 121, 122, sl. 7.

⁴⁶ S. Stucchi, *Forum Iulii* 11, 1951, 59, sl. 3, 4.

⁴⁷ A. Gnirs, *Jahreshefte des Osterreichischen Archäologischen Instituts in Wien* 18, 1915, Bb. 99 ss.

⁴⁸ Fran Kovačič, *Trg Središče*, 1910, 73, T. 11.

Take apsidalno oblikovane prostore imamo tudi v samih kopaliških stavbah, ki stojijo ločeno od stanovanjskega dela, na primer Ptuj-Panorama, Balatonyfüred, Balatonyörök, stavba št. 2 v Donnerskirchen, Parndorf.⁴⁸

Apsidalni prizidki, ki so nasploh pogost stavbni element, se pojavljajo pri antičnih vilah kot izobčeni podaljški prostorov v sredini zunanjih sten, ne da bi bil njihov pomen vselej zanesljivo pojasnjen. Lahko gre tudi za okrogel oziroma apsidalni tloris vogalnih stolpov,⁴⁹ ki naj bi imeli predvsem obrambni pomen (stavba 7 iz Keszthely-Fenekpuszta). O stolpasto izoblikovanih vogalih ene izmed stavb v Senešcih je bilo zapisano tudi v nekem posrednem poročilu.⁵¹ Lastnik parcele, kjer je bila stavba najdena, jo je večji del tudi sam odkopal in pravi, da so bili stolpi apsidalno izoblikovani.

Ti vogalni stolpi so imeli največkrat štirikotno izoblikovan tloris (stavb 3 iz Gyulafirarat-Pogánytelek, Sümeg, stavba 1 iz Szentkirályszbadja-Romkút, Stari trg pri Ložu), redkeje šesterokotno (Hosszúfetyény), ki potrjujejo nastanek posebnega tipa vil v 3. in 4. stoletju.⁵² Province so bile izpostavljene vedno večjim nevarnostim, zato so posvečali večjo pozornost izgradnji manj luksuznim, a bolj varnim stavbam, ki se vzdolž Rena pojavijo še prej kot v Panoniji.

Enega zelo pogostih tipov vil predstavlja s stolpi utrjena vila s portikom, katere primer je pri nas v Starem trgu pri Ložu. W. Schmid poroča o najdbi in jo opredeli kot zgodnjerednjeveški utrjeni dvorec,⁵³ s čimer pa se Peter Petru ne strinja,⁵⁴ ter skuša dokazati, da gre za kasnorimsko utrjeno vilo. Glede na tlorisno primerjavo z objekti po Švici,⁵⁵ Porenju,⁵⁶ Panoniji⁵⁷ in drugod, je to tudi zelo verjetno.

Za enostavno obliko atrijske vile, ki ima na prednji strani portikus, v sredi obzidanega dvorišča pa stanovanjsko stavbo, najdemo primer v Burgöschliu v Švici, nadaljnjo stopnjo pa kaže vila iz Kilchstetena, ki ima ob portiku dva stolpa, zgrajena v obsegu stavbe.⁵⁸ Istemu tipu portikalne vile pripada tudi vila iz Lendersdorfa ob reki Mosel,⁵⁹ kjer stolpa izstopata iz črte stranskih zidov ter njej do potankosti ustrezajoč tloris stavbe I iz Szentkirályszabadja-Romkúta.⁶⁰ Naprednejšo obliko nakazuje stavba 3 iz Gyulafirarat-Pogányteleka,⁶¹ ki ima stolpe v vseh štirih vogalih in dvojni portikalni zid na čelni strani. Le-ta vodi k reprezentančnim vilam z mozaiki, hipokausti, sprejemnicami in gospodarskimi prostori.

Iz tega tipa se razvijejo posebne vile bazilikalnega tipa, kjer so preuredili sprva enostavno vilo z dvema vogalnima stolpoma v baziliko, ki ima ob prehodu v ladjo nameščena stolpa v novi funkciji.

Vila v Starem trgu pri Ložu je torej oblika kasnorimskega podeželskega dvorca, kar za ta čas govori tudi obrambni jarek, za katerega najdemo analogije na Rodinah na Gorenjskem,⁶² iz Königshofa in Odeklosterja.⁶³

⁴⁸ Edith B. Thomas, o. c., 341, 24, 25, 132, 187.

⁴⁹ Edith B. Thomas, o. c., 51, 65.

⁵⁰ Stanko Pahlč, K predslovenski naselitvi Slovenskih goric in Pomurja, Svet med Muro in Dravo, 1968, 207.

⁵¹ Edith B. Thomas, o. c., 359.

⁵² Walter Schmid, Beiträge zur Geschichte der Frühmittelalterlicher Besiedlung der Steiermark, Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark 18, 1922, 38 ss.

⁵³ Peter Petru, Rimsko utrjena Vila v Starem trgu pri Ložu?, Arheološki vestnik 20, 1969, 115 ss.

⁵⁴ F. Staehelin, Die Schweiz in Römischer Zeit, 1949, Abb. 79, 80.

⁵⁵ E. Gose, Jahresbericht 1945 bis 1959, Trierer Zeitschr. 24—26, 1956—58, 513 ss, Germania romana, 1922, T. 16—18.

⁵⁶ Edith B. Thomas, o. c.

⁵⁷ Peter Petru, o. c., 120.

⁵⁸ E. Gose, o. c., 546, Abb. 128.

⁵⁹ Edith B. Thomas, o. c., 120, Abb. 57.

⁶⁰ Edith B. Thomas, o. c., 44, Abb. 19.

⁶¹ Andrej Vallč-Sonja Petru, o. c., 321.

⁶² Edith B. Thomas, o. c., Abb. 81.

Nadalje imamo v obdelavi vilo kvadratnega tlorisa na Rožnem griču v Sevcih pri Celju.⁶⁴ Na severni in vzhodni strani stavbe sta dolga hodnika, kjer so v presledkih verjetno stali kanelirani stebri, ki so podpirali streho ter omogočali neomejen razgled na pokrajino. Nekaj podobnega zasledimo v vili Katsch, kjer je dolg hodnik na zahodni strani.

Po kvadratni tlorisni zasnovi, pa tudi po razvrstitvi prostorov, se vila na Rožnem griču približa reprezentančnim vilam rustikam v Istri⁶⁵ (Šijana pri Puli, Brioni — hrib Kolci) in primorju. Z bogato, z mozaiki, štukaturami, slikarijami in centralno kurjavo opremljenimi prostori ter velikim dvoriščem, verjetno s kumpluvijem na sredini, je vila služila ne samo gospodarskim namenom, ampak predvsem življenju v miru izven Celeie.

Precej nepopolni tloris daje antična stavba v Pavlovcih⁶⁶ iz konca 1. in začetka 2. stoletja, pri katerem lahko sklepamo le na njegovo pravokotno zasnovo, tako značilno za Panonijo.

NOTRANJA OPREMA VIL

Rimljani so s svojim prihodom v naše kraje prinesli popolnoma nov način gradnje, ki se močno razlikuje od gradnje, še v prazgodovini živečih domačinov.

Poleg lesa, ki je bil takorekoč edini gradbeni material domačinov, so Rimljani uporabljali navadni in klesan kamen, različne vrste opek in tlakov, predvsem pa malto kot vezivo. Tudi sama oblika hiš in notranja razporeditev prostorov, kar je bilo že prej opisano, se precej razlikuje.

Zunanjemu izgledu stavbe niso posvečali pozornosti. Na fasadi je bila navadno le odprtina za vrata, okna pa so predstavljale ozke line, ki so služile za osvetljevanje prostorov. Veliko bolj so si prizadevali pri izoblikovanju in opremitvi notranjosti hiš, da bi stanovalcem nudila prijeten dom.

Za gradnjo temeljev so uporabljali lomljen kamen (peščenec), gramoz, oblice (Pavlovci), manjše prodnike (Dogoše) in kose opek, vezanih z malto. Nepravilno lomljen kamen je bil ponekod na zunanji strani tudi obdelan (Središče). Opeka se za gradnjo temeljev ni uporabljala, mogoče le za utrditev vogalov, pri obokih, kanalih in podobno. Temelji so navadno 50—60 cm široki, ponekod pa imamo širše (80—100 cm) zaradi večje nosilnosti (Orešje na Bizeljskem), konfiguracije terena (Sevci) ali pa obrambnih razlogov (Stari trg pri Ložu).

Zidovi so grajeni iz kamna ter na notranji strani ometani, od stropnih konstrukcij pa se ni ohranilo nič. Za pokritje strehe so uporabljali strešno opeko (tegula, imbrex), na stranskih poslopih pa lesene deščice ali skodlo. Za podpornike nadstrešnikov na hodnikih ali na dvorišču so služili različno oblikovani stebri, izklesani iz marmorja (Šmartno na Pohorju) ali peščenca (stavbna skupina II iz Šmarja pri Jelšah). Iz klesanega marmorja ali drugega kamna, ki so ga pridobivali iz domačih kamnolomov (Šmartno na Pohorju, Brinovec pri Zloganju, Črni kal) so bili tudi okvirji vrat in razni drugi okrasi (portreti, kamniti levi — Zgornja Pristava, Sveta Marjeta, Kostanjevica) kot tudi obloga mozaikov (Grubelce pri Dragonji).

Za oblogo tal so uporabljali več vrst materiala, odvisno od funkcije prostora. V kuhinjah in drugih nepomembnih prostorih je bila le navadna steptana ilovica, včasih pokrita z lesom, v boljših prostorih pa srečamo različne tlake,

⁶⁴ Fran Lorger, Časopis za zgodovino in narodopisje 30, 1935, 87 ss.

⁶⁵ Stefan Mlakar, Die Römer in Istrien, Pola 1974, T. VIII, 1X.

⁶⁶ Zorka Subić, Antična stavba v Pavlovcih pri Ormožu, Ormož skozi stoletja, 1973, 32 ss.

sestavljene iz navadnih zidnih opek (Loncan), opečnatih ploščic (Grubelce pri Dragonji), ki so bile različnih velikosti in oblik (Grublice, Stari trg pri Ložu), Pogoste so tudi najdbe mozaikov (Grubelce pri Dragonji, Sevci, Šmarje pri Jelšah), ki so pokrivali tla v boljših prostorih ali pa tudi v kopaliških delih stavb. Mozaične kamenčke najdemo na več krajih: Stogovci, Betnava, Štranje, Velika vas, Novi Klošter, Grobelno, Mačkovec, Dolenja Dobrava, Rimske toplice, Fornace in Cervinjan, kjer je bil najden črno-beli mozaik.

Omet, ki služi kot notranja stenska prevleka, najdemo na skoraj vseh najdiščih. Pogost je tudi slikan omet: v Sveti Marjeti, na Rodinah, v Šmarju pri Jelšah (prostor VI), v Sevcih, v Orešju (v prostoru XI je svetlorumen z rdečimi pikami), in v Središču (rdeč z belo črto). Zaradi hladnejšega podnebja so si Rimljani uredili tudi ogrevalne naprave (hypocaustum), tako da so imeli vsaj enega ali dva prostora v hiši ogrevana. V vilah srečamo različne ogrevalne sisteme (talnega in kanalnega po stenah), ki so si enaki v tem, da dobivajo toploto iz izven stoječe kurilnice preko dovodnega kanala, ki je speljan pod talno oblogo, katero so nosili stebrički iz opeke. Po stenah je šel zrak po opečnatih kanalih (tubulih). Ogrevalne naprave najdemo v Pavlovcih, v Šmartnem v Rožni dolini, Središču, Sevcih, Orešju, Mali Pristavi, Grubelcah pri Dragonji in drugje.

Na več krajih srečamo tudi svinčene cevi (Loka pri Črnomlju, Polhov Gradec) in glinaste cevi (Osp, Zloganje), po katerih so imeli Rimljani napeljana vodo iz bližnjih izvirkov.

POSELITEV KOLONISTOV NA OSNOVI KARTE NAJDIŠČ

Po priloženi najdiščni karti lahko vidimo, da je najdišč sicer precej, vendar pa so zgoščena na določenih prostorih okrog večjih antičnih mest, intinerarskih cestah, za gospodarsko eksploatacijo pomembnih področjih, medtem ko imamo precej tudi praznih predelov, iz česar lahko sklepamo dvojje: ali je območje še slabo raziskano, ali pa ga rimska kolonizacija zaradi njegove gospodarske nepomembnosti (gorati predeli, manj ali neplodna zemlja, močvirja, neprehodni gozdovi) sploh ni zajela oziroma šele takrat, ko je bilo to od strateške važnosti.

Najzgodnejše rimske stavbe ali naselja so vsekakor nastala ob rimskih cestah že v prvi polovici 1. stoletja.

V Primorju imamo vrsto lokalitet, ki so še premalo raziskane. V neposredni bližini Grubelc, kot tudi v Sečoveljski dolini⁶⁷ imamo vrsto najdb, ki kažejo na zgodnjo poselitev, tako zaradi ugodne lege kakor rodovitnosti tal in podnebja.

Pod Padno je najdeno precej zidovja in rimske opeke, na njivah pod naseljem Vuki so raztreseni mozaični kamenčki, ob spodnjem toku Dragonje pod hribom Dorina je znana najdba tlaka, nedaleč vstran pa uničeni antični grobovi. Znani so tudi ostanki zidovja v Loncanu pod hribom Krog v vasi Raven, Ankaranu, mozaični tlak in zidovje v Dekanih ter ostanki črnobelega mozaika, fragmenti amfor in opek v Červinjanu ter ostalih mestih. Na arheološki karti, ki je priložena članku A. Degrassija: *Linclusione nel territorio Italicò del Liburnia occidentale e di Emona in na Tabuli Feutingeriani* je vodila preko Sečoveljske doline in doline Valdernige antična cesta iz Pule v Aquileio. Nedaleč od tod pa je odkrito tudi antično pristanišče, ki je bilo gotovo povezano z zaledjem.

⁶⁷ Eilca Boltin-Tome, o. c., 135.

Istra je doživela v času, ko je bila meja antične Italije prenesena na reko Rašo, precejšnjo spremembo. A. Degrassi⁶⁸ navaja, da so se v Istri nastanili in imeli svoja posestva številni Aquilejčani ter bogati meščani iz drugih pokrajin Italije. Postavljali so si razkošne vile rustike, oljčni nasadi, vinogradi in žitna polja pa so pokrivali plodni teren. Z ozirom na plodna tla Sečoveljske doline ter vse bližnje okolice se lahko sklepa, da je bil ta predel temeljito izkoriščen.

Drugo močnejšo poselitev opazimo na Dolenjskem ob itinerarski cesti ter obronki Gorjancev. Razen raziskanih stavb⁶⁹ v Ruhni vasi, Družinski vasi, Griču pri Otočju in Stranju pri Škocjanu ter novo odkrite pristave v Gradcu nad Podbočjem,⁷⁰ imamo le topografske podatke ter druge najdbe, ki kažejo, da so se rimski kolonisti radi naseljevali v plodni dolini Krke, ter na obronkih Gorjancev. Take sledove imamo na Velikih Malencah, v ohranjenih zidovih na Brveh, Gorenji Pirošici, Gazicah, Šmarju, kjer je bilo tudi nekaj grobov, v Loki, v Velikih Brusnicah, kjer je bila najdena pepelnica, rimska portretna glava in bronasti kipec Jupitra, pa naprej po dolini Krke v Mačkovcu pri Dvoru, kjer so zadeli na zidovje, opeke, estrih in mozaična tla, ter v Šmihelu pri Žužemberku, kjer so ostanki prave vile rustike in z mnogimi najdbami.

Druga skupinica najdišč je ob reki Temenici oziroma v okolici Trebnjega (Praetorium Latobitorum). Tako se ostanki stavb kažejo v kraju Jezero (najden tudi nagrobnik), v Račjem selu, Brezi (kjer Müllner pravi, da gre za rimsko kopališče), Šent Lovrencu in Malem Vidmu, kjer so najdeni tudi reliefni kamni z rastlinskim ornamentom. Ostanki gradenj, nagrobnikov in druge topografske ugotovitve v Ponikvi, Blanci, Rožnem in Dolenjem Brezovem pa nam kažejo, da tudi več ali manj ozka dolina Save ni bila opuščena.

Da je bilo upravno področje Celeie gosto naseljeno, nam priča med drugim precej veliko število ostankov stavb, nagrobnikov in drugih sledov kolonistov; v Savinjski dolini (Novi Klošter, Šmartno ob Paki) pa poleg vidnih ostankov zidovja še več rimskih napisnih kamnov in nagrobnik (Prihova, Levec, Gomilsko). Rimska kolonizacija je prodrla celo v Gornjo Savinjsko dolino, o čemer pričajo najdbe iz okolice Rečice (ostanki hiše, dva nagrobnika in Mitrov spomenik).

Ob Hudinji navzgor pri Sveti Marjeti in v bližini so se verjetno nahajale še zadnje stavbe, ki so bile v neposredni zvezi s Celeio. Tudi severovzhodno od tod ležeče pobočje Pohorja je verjetno še spadalo v celjsko okrožje; bilo je pomembno zaradi kamnolomov in marmorja. Mitrej pri Modriču, trije nagrobniki in relief v bližnjem Tinju, številni napisi, venčni kamni (kapiteli, deli stebrov, ostanki vil, in podobno) najdeni v Šmartnem na Pohorju, v Slovenski Bistrici in njeni okolici, Ložnici, Gladomesu, Čadramu, Spodnjem Grušovju in Zgornji Pristavi pričajo o gosti naselitvi rimskih kolonistov na južnem pohorskem pobočju.

Onstran gorskih sotesk se v dolini Mislinje spet javljajo številne najdbe z odkrito vilo rustiko v Zgornjih Dovžah ter v Slovenj Gradcu in okolici.

Vzhodno od Celja se spet javlja ob Voglajni vrsta najdišč. Tako imamo v Sevcih odkrito rimsko vilo, verjetno last premožnega Celjana, ki je prihajal sem na oddih; izkopavanja pa so odkrila v Šmarju (Grobelce), Mali Pristavi ter vzhodno od tod pri Mestinju, Veliki Pristavi in Stranju temelje številnih vil.

Da so bili naravni pogoji za živahnejše vključevanje prebivalcev v trgovino ugodni,⁷¹ dokazuje v Šmarju pri Jelšah odkrita vila iz 4. stoletja, s prostranim dvoriščem, hlevom ter vadbenim prostorom, kjer so urili konje. Tako je rimska

⁶⁸ A. Degrassi, *Scritti vari di antichità* 11, 1962, 954.

⁶⁹ Peter Petru, *Podoba ant. podoželja na Dol.*, Dolenjski zbornik, 1961, 193 ss.

⁷⁰ Mitja Guštin, *Varstvo spomenikov* 21, Ljubljana 1977, 215 s.

⁷¹ Zaton antike v Sloveniji, Ljubljana 1976.

konjereja izpričana na dveh mestih, saj Polibij poroča, da so na Krasu oziroma pri izviri Timava gojili bele konje, posvečene Diomedu že v prazgodovini.

Prav tako so številne najdbe tudi v Obsotelju; v Bučah, Prelasku, kjer je bil poleg drugih najdb najden tudi veliki depo rimskih novcev, ter v Orešju na Bizeljskem, kjer je Ivan Mlinar⁷² še pred drugo svetovno vojno odkopal dve reprezentančni rimski vili.

Poselitveni svet med Dravo in Muro je najbolje prikazal že Stanko Pahič.⁷³ Doslej ugotovljene ruševine rimskih stavb, bodisi naselij domačega prebivalstva, bodisi bivališč rimskih kolonistov, so zgoščene okrog Benedikta v Slovenskih goricah in ob Dravi med Ptujem in Središčem.

Ob Savarijski cesti je bilo več naselij oziroma vil rustik, od katerih ruševine so bile doslej samo topografsko ugotovljene: v Gorišnici, Strejancih, Senošcih, Stojncih, Pavlovcih in pri Središču, od katerih sta bili le zadnji dve delno raziskani. Najdba keltskih novcev pri Središču bi kazala, podobno kot sosesčina keltskega groba in rimskih stavb v Stojncih, da so si Rimljani izbrali za naselitev že od Keltov kultiviran prostor. Obseg stavb pri Zamušanih je mogoče ugotoviti le še po vzpetini, s premerom ca. 100 m, čeprav so temelji že popolnoma izkopani in uničeni. Da tu ne gre za vilo v odmaknjeni legi je vidno po poteku rimske ceste, ki je tekla tik ob poslopjih. Inudacijske zajede pri Stojncih in Vapošnici dokazujejo še nepretrgano delovanje Drave, ki je morala šele v poznoantičnem obdobju priti do rimskih stavb in jih nekoliko porušiti.

V Pavlovcih je ležala vila rustika verjetno ob poti, ki je od Savarijske ceste vodila proti Miklavžu, v notranjost vinorodnih predelov. Rimska stavba v Strejancih, sezidana na ozki prisojni polici pod srmo steno grebena, nedaleč od potoka Brnce, katere starost je nakazana s skeletnim grobom, ki datira v 4. stoletje, pa je verjetno ena najmlajših.

Ostanki stavbe pri Hlaponcih verjetno izpričujejo najgloblji prodor v notranjost, kar bi lahko povezali s pomanjkanjem prometne poti.

Druga skupina ruševin rimskih stavb pa obsega osrednji del Slovenskih goric okrog Lenarta, Benedikta in Cerkvenjaka. Vzdolž Drvanje pa so bili ostanki stavb še v Oseku, kjer je bil tudi kamnolom, na vzhodnem pobočju Obrata in vznožju pobočja Treh kraljev.

Ostanki večjih in pomembnejših stavb leže tudi na njivah Kmetijskega gospodarstva med Lenartom in Lormanjem, kjer predstavljajo položna pobočja ugodno lego tako za bivališče kot tudi za poljedelstvo. Ob Gornji Pesnici pa je ljudsko izročilo o »potopljenem mestu« opozorilo na ostanke rimske pristave.

Najdbe »mozaikov in raznega zidovja« v Žetincih opozarjajo na pomen prehoda čez Muro pri Radgoni, pa tudi na povezavo med Flavio Solvo in rimskimi najdišči v Prekmurju.

Precej gosto naselitev kažejo tudi najdbe južno od Drave. Vzdolž ceste iz Poetovia proti Mariboru razen že uničenih ostalin pri Bohovi in Dogošah in od Drave izpodkopanih stavb pri Staršah, sicer ni drugih naselbinskih sledov, številne pa so najdbe ruševin in grobov vzdolž Polskave, od koder se nadaljujejo preko Gorice, Brezule, Rač, Slivnice in Hoč do Betnave, kjer je rimska pot vodila preko Drave in ob njej proti Rušam.

V veliko pomoč pri iskanju dokazov za rimsko stavbo so nedvomno marmorni spomeniki-nagrobniki in napisni kamni,⁷⁴ ki so si jih lahko privoščili le bogati kolonisti, lahko pa nam kaj povedo tudi o narodnostnem in socialnem poreklu pokojnikov. Oba kamna, AIJ 447 iz Sobote in AIJ 448 iz Lendave je

⁷² Ivan Mlinar, Iz rimskega obzidja v Krajini, *Casopis za zgodovino in narodopisje*, 1, 1965, 64 ss.

⁷³ Stanko Pahič, o. c., 158 ss.

⁷⁴ Stanko Pahič, o. c., 213.

analiziral Jaroslav Šašel in ugotovil v Vibenusu dobro situiranega prebivalca keltsko-noriškega rodu, Viator iz Lendave pa je bil zaslužen poštni uradnik.

Tudi ostali spomeniki kažejo večinoma italska imena, od katerih ima Valerius Valens z ženo Ulpio Licinio in nečakom Titom Valerijem Valentinom in Valerianom Justinom očitno severnoitalsko poreklo. Ta pepelnica lahko služi kot dokaz, da smemo v Savcih iskati vilo rustiko.

Podobnega porekla je bil tudi vojak »leg. XIII Gem. II« Fannius Florentinus, ki je bil skupaj z ženo Ulpio Severino in z zgodaj pomrlimi otroci Fannio Florentino, Supero, Florianom in Florom pokopan v bližini Velike Nedelje, in pri čemer lahko opozorimo na bližino ruševin stavbe v Senešcih.

Na le teh nekaj primerih lahko vidimo, da nam marmorni nagrobniki posredno dopolnjujejo podobo antične naselitve, ter hkrati odpirajo skromen pogled na poreklo njihovih prebivalcev.

KATALOG NAJDIŠČ:

1. IZAKOVCI

Severno od vasi je bila odkrita antična pepelnica, ki je zdaj v PM Murska Sobota. Na ledinah »Pri marofu« in »Pod Osredkom« so našli ostanke antičnih stavb. Mimo naj bi vodila rimska cesta med Radgono in Lendavo.

Literatura:

- Gumilar, Ljudski glas, 6. 12. 1951
- Šašel, Kronika 3, 1955, 40
- Gyöfi, AV 11—12, 1960—61, 114
- Pahič, ANS1, 1975, 335

2. VERZEJ

Pri gradnji železniške postaje so leta 1923 našli ostanke antične stavbe, fragmente keramike (inv. A 1638—1644 PM Maribor), pri sondiranju leta 1962 pridobljene najdbe pa so v PM Murska Sobota (inv. 680—729).

Literatura:

- Pahič, VS 9, 1962—64, 156 ss
- Pahič, ANS1, 1975, 333

3. BISERJANE

(parc. 193, k. o. Jamna)

Na njivi so bili odkriti sledovi antičnega zaselka, v bližini pa tudi star obzidan studenec.

Literatura:

- Pahič, VS 9, 1962—64, 193
- Pahič, ANS1, 1975, 333 s

4. STOGOVCVI

Na terasi nad staro strugo Mure, južno od vasi pri hišah v »starih Stogovcih«, so bili odkriti ostanki antičnih stavb s temelji, tlakom, mozaikom in keramiko. Po tradiciji naj bi bilo tam »staro mesto« (Weisser Stadt).

Literatura:

- MHS 10, 1861, 193
- Pichler, Text, 1879, 32
- Pahič, VS 9, 1962—64, 155
- Pahič, Antične gomile v Slovenskih goricah, CZN 1, 1965, 53
- Pahič, ANS1, 1975, 329

5. DRVANJA

(parc. 195, k. o. Drvanja, zemlj. knj. vložek 2, last Marija in Peter Strmšek, Drvanja 33)

Na severnem zaključku doline potoka Drvanje, na njivah v spodnjem delu pobočja, severno od domačije. P. Strmška in na višje ležečem travnatem obrobju, so bili leta 1962 s sondiranjem ugotovljeni sledovi večinoma že docela odoranih temeljev antične stavbe.

Kamni iz domačega apnenca, črepinje grobih posod, drobni kosi opeke in železne žlindre še leže po površju oranice, dočim plug strga že sterilno podlago. Na travnišču je kulturna plast črne zemlje z redkimi najdbami 40—70 cm globoko. V eni izmed sond je bila pod 35 cm sivega humusa ugotovljena 55 cm debela črna plast z opeko, redkimi črepinjami in večjimi kosi železne žlindre. Pod njo je 5 cm sive ilovnate zemlje, nato 65 cm dolga proga 10 cm debele rdeče pečene ilovice s trdo rjavkasto skorjo, ki se na obeh straneh izklinja navzgor. Podlaga je rumena, sterilna ilovica. Najdba žlindre govori za antično podeželsko stavbo s kovačnico.

(Najdbe so v PM Maribor, inv. A 2551—2560).

Literatura:

- Pahič, VS 7, 1960, 292
- Pahič, VS 9, 1962—64, 142 ss
- Pahič, 7 DNI, 12. 7. 1957
- Pahič, 7 DNI, 1. 12. 1961
- Pahič, Ptujski zbornik 2, 1962, 195
- Pahič, K predstovenski naselitvi Slovenskih gorc in Pomurja, Svet med Muro in Dravo, MB, 1968, 203 ss

6. IHOVA

(parc. 664, k. o. Ihova, last A. Ješovnik iz Ihove)

Na ravnini ob Ščavnici, vzhodno od vasi pod gričem z zaselkom Gomile, na Ješovnikovi njivi, so ostanki temeljev ene ali več antičnih stavb.

V eni od sond sta bila najdena žclezen kavelj in ploščica. Ostanki temeljev tod so do 7 m na široko. Na širšem področju sosednjih njiv je morebiti še več stavb. Po ljudski tradiciji je tod »pogreznjena cerkev«, »potopljeno mesto« in »grad«.

Literatura:

- Pahič, 7 DNI, 12. 7. 1957
- Pahič, VS 7, 1958—59, 292
- Pahič, AV XI—XII, 1960—61, 114
- Pahič, 7 DNI, 1. 12. 1961
- Pahič, VS 9, 1962—64, 145 ss
- Pahič, Ptujski zbornik 2, 1962, 201
- Pahič, K predstovenski naselitvi Slovenskih gorc in Pomurja, Svet med Muro in Dravo, MB, 1968, 203 ss
- Pahič, ANSI, 1975, 299

7. OBRAT

(parc. 981, 986, k. o. Benedikt, zemlj. knj. vlož. 82, 9, last Klöbasa Peter in Marija, Obrat pri Benediktu 1; parc. 1000—1007, k. o. Benedikt, zemlj. knj. vlož. 317 in 336, last Perko Justine, Obrat 5).

Zahodno od ceste Osek—Benedikt so na pobočju grebena na njivah sledovi antičnih stavb, z večinoma že izkopanimi temelji. Nekaj najdb je v PM Maribor, inv. št. A 2537—2540.

Na d pobočjem je v gozdu (parc. 846) posamična gomila, v bližini pa jih je nekaj že zrvananih.

Podobni skromnejši sledovi antične stavbe so bili ugotovljeni tudi vzhodno od ceste na južnem pobočju »Treh kraljev«, na njivi parc. 576. Od tod so v PM Maribor fragmenti keramike (inv. št. A 2601—2603). Tik zraven so v gozdu (parc. 573/1) štiri, večinoma že razkopane gomile.

Literatura:

- Pahič, VS 7, 1958—59, 293
- Pahič, VS 9, 1962—64, 149 ss, 181 ss
- Pahič, K predstovenski naselitvi Slovenskih gorc in Pomurja, Svet med Muro in Dravo, MB, 1968, 203
- ZSV Maribor, reg. 340
- Pahič, ANSI, 1975, 299

8. SPODNJI PORČIČ pri Gradišču v Slov. goricah

(parc. 638, 675/1, k. o. Sp. Porčič)

Severno od ceste Sp. Porčič—Gradišče, na kopastem odrastku grebena z domačijo S. Senekoviča, na njivah, so ostanki antičnih stavb, opeke in keramike. Teren je bil sondiran.

Razen ene, so vse sonde pokazale le kulturno plast do 25 cm debele črnkaste zemlje, ki je ponekod segala do vrha oranice, drugod pa do 80 cm globoko. V njej so raztreseni ostanki temeljev stavbe in črepinje posod.

V sondi, 75 m severozahodno od enako ležečega vogala hleva, je ugotovljena strnjena plast že razkopanih temeljev s precej kosí tubulov.

Po ljudski tradiciji, naj bi tu stal nekoč »grad«, ki ga nekateri istovetijo z gradom Burgstali v avstrijski Štajerski (KLDB, 441). Sodeč po sondah je večina temeljev že uničenih.

(Nekaj najdb je v PM Maribor, inv. št. A 2607—2610)

Literatura:

- Pahič, VS 7, 1958—59, 234
- Pahič, VS 9, 1962—64, 153 ss
- Pahič, K predslovenski naselitvi Slovenskih goric in Pomurja, Svet med Muro in Dravo, MB 1968, 203 ss
- Pahič, ANSI, 1975, 303

9. LORMANJE

(parc. 69/1, 70/2, 71, 589—599, k. o. Zamarkova, last Kmet. gospodarstva Lenart)

Na ploskem pobočju, zahodno nad potokom Globovnico, so na njivah ostanki antičnih stavb. Tu so na površini ca. 60 arov ohranjeni ostanki temeljev, verjetno vile rustice s tlaki in nasebinskimi najdbami. Stavba je pripadala bogatejši rimski družini. Doslej v literaturi ni bila znana, ljudska tradicija si je ruševine razlagala kot ostanke nekdanje cerkve.

PM Maribor je leta 1962 tukaj sondiral (inv. št. A 2481—2497). To je verjetno prva velika antična kmetija odkrita v Slovenskih goricah in je po splošni oceni iz 1. in prve polovice 2. stoletja.

Literatura:

- Pahič, VS 7, 1958—59, 246
- Pahič, VS 9, 1962—64, 147 ss
- Pahič, ANSI, 1975, 303
- ZSV Maribor, Predlogi obrazložitve zaščitnih izkopavanj antičnih stavb, predvidenih v letu 1964

10. SP. SENARSKA

(parc. št. 680, k. o. Sp. Senarska, zemlj. knj. vlož. 70, last Šilec Janka, Sp. Senarska 17; parc. št. 681, k. o. Sp. Senarska, zemlj. knj. vlož. 120, last Vračič Marije, Sp. Senarska 14)

Na njivi zahodno od vasi, ležeči na položnem obronku pobočja nad ravnino Pesnice, so Vračičevi iz Sp. Senarske spomladi 1955 postali pri oranju pozorni na kamenje. Pri odkopavanju kamenja so našli tudi žganino, kosce inatega premaza in raztresene črepinje.

Sondiranje PM Maribor leta 1962 je potrdilo, da gre za ostanke antičnih stavb.

Našlo se je precej fragmentov grobih podeželskih antičnih posod, 2 kosa zelenega stekla, bronast novc in bronasto fibulo. Po keramičnih najdbah bi sodil temelji najkasneje v 2. stoletje. Naselje pa je živelo verjetno še v pomarkomanskem obdobju.

Literatura:

- Pahič, VS 9, 1962—64, 154 ss
- Pahič, 7 DN1, 1, 12, 1961
- Pahič, ANSI, 1975, 300
- ZSV Maribor, reg. 353

11. HLA PONCI

Na zahodnem pobočju grebena, južno od ceste Ptuj—Polenšak, so bili na njivi (parc. št. 772/2, k. o. Hlaponci) odkriti sledovi večinoma že izkopanih temeljev antične stavbe. Ostanke keramike so v PM Ptuj (Inv. št. 10458).

Literatura:

- Pahič, K predslovenski naselitvi Slovenskih goric in Pomurja, Svet med Muro in Dravo, MB 1968, 203 ss
- Pahič, ANSI, 1975, 318

12. STREJANCI

(parc. št. 421, 426, 439, k. o. Slomi)

S sondiranjem 1962. leta so bile odkrite ruševine temeljev iz peščenca in malte do 70 cm globine, mešane s kosí antičnih zidakov, tegul, imbreksov in tubulov. Stavba je ca. 40 × 60 cm velika in leži na severnem, višjem delu njiv, na 150 m široki polici med pobočjem grebena in potokom Brnci.

Nedaleč stran je bil pri Žgečevi domačiji v Strejancih 10, leta 1930 pri kopanju peska (parc. št. 396/1), odkrit skelet skeletni grob z vrčkom (PM Maribor, inv. št. 2649).

Literatura:

- Pahič, VS 9, 1962—64, 185
- Pahič, ČZN 1, 1965, 52 ss
- Pahič, K predslovenski naselitvi Slovenskih gorc in Pomurja, Svet med Muro in Dravo, MB 1968, 203
- Pahič, ANSI, 1975, 322

13. GORIŠNICA

Južno od rimske ceste Poetovio—Savaria so na njivi (parc. št. 175) še vidni ostanki rimske stavbe iz kamnov in opeke.

Literatura:

- Pahič, K predslovenski naselitvi Slovenskih gorc in Pomurja, Svet med Muro in Dravo, MB 1968, 203
- Pahič, ANSI, 1975, 316

14. ZAMUŠANI

(parc. št. 487, k. o. Zamušani, zemlj. knj. vlož. 176, last Kolenko Martina in Kristine, Zamušani 30)

Pri mostu čez staro strugo Pesnice, so na njlvah »Gradišnica« deloma že uničeni ostanki antičnih stavb, ki zavzemajo prostor 100 × 100 m in kjer so našli opeko, temelje zidov in novce.

Najdišče leži tik severno ob rimski cesti Poetovio—Savaria. V bližini so bili ugotovljeni tudi stebri rimskega mostu čez Pesnico.

Literatura:

- Saria, Blatt Ptuj, 1938, 80
- Pahič, VS 9, 1962—64, 187
- Pahič, AV XV—XVI, 1964—65, 289 ss
- Pahič, K predslovenski naselitvi Slovenskih gorc in Pomurja, Svet med Muro in Dravo, MB 1968, 203
- Pahič, ANSI, 1975, 316
- ZSV Maribor, reg. 286

15. SENEŠCI

(parc. št. 60/1, 66/1, k. o. Senešci, zasebna last, na njivah z ledinskim imenom »Ciglenca«)

Leta 1959 so bili ugotovljeni na njivah, z ledinskim imenom »Ciglenca«, od oranja (ca. 20 arov) deloma že uničeni ostanki antične stavbe z zidanimi temelji, ki je po vsej verjetnosti pripadala rimskemu naseljencu.

Lastnik druge parcele, Senica, je delno že odkopaval in ugotovil tloris stavbe z apsidalnimi vogali. Najdbe so izgubljene.

Literatura:

- Pahič, VS 7, 1958—59, 341
- Pahič, Ptujski zbornik 2, 1962, 201, op. 46
- Pahič, ČZN 1, 1965, 53
- Pahič, ANSI, 1975, 321
- ZSV Maribor, Predlogi obrazložitve zaščitnih izkopavanj antičnih stavb, predvidenih v l. 1964
- Pahič, K predslovenski naselitvi Slovenskih gorc in Pomurja, Svet med Muro in Dravo, MB 1968, 203

16. PAVLOVCI

(parc. št. 153/1, 151/4, k. o. Pavlovci, zasebna last)

V vasi Pavlovci, ob cesti Ormož—Ljutomer, za domačijo J. Krala, Pavlovci 28 (tik pred železniškim prelazom), so na vzpetini ob potoku pri oranju vedno odkrivali ostanke antične stavbe. Po teh, že leta 1959 topografsko ugotovljenih podatkih, je ekipa PM Ptuj, v dneh od 16. 10. do 4. 11. 1967 zaščitno sondirala na delu parcel 153/1 in 151/4 ter raziskala 220 m².

Tloris stavbe je pravokotne oblike s šestimi odkritimi prostori. Zidovi so narejeni iz kosov lomljenca in oblic, vezanih z malto. Zunanji zidovi so širši (75 cm) od notranjih (ca. 50 cm).

Estrih I. (6 cm debela plast maltnega premaza bele barve) je položen na podlago (15 cm debelo), sestavljeno iz dveh plasti rečnih oblic, iz kosov opek in tegul. Estrih II. (zaradi malte primešane zdrobljene opeke je rdeče barve) pa je debel 5 cm in je na 15 cm podlagi iz rečnih oblic, ki so bile položene v tanko plast glinane nanešene na

estrih I. V prostoru 1 odkopan estrih I. (tu je bil najden bronast novc Antonina Klavdija II., 268—270); je glede na svojo globlino prekrival verjetno tudi prostor 6. Prvotno kurišče za ta prostor lahko domnevamo v prostoru 4, kjer je bila debela plast žganine, pepela in fragmentov drobnih najdb ter keramike iz prve polovice 2. stoletja. V času estriha I. so sistem ogrevanja v prostoru 4 dvakrat prenovili. Tretja prenovitev, ki ji pripisujemo sistem kanalnega ogrevanja, je sočasna z obnovitvijo tlaka v prostoru 1, to je z estrihom II., kateri je prekrival tudi prostora 3 in 4, čez kanalno ogrevanje. V ta čas sodi tudi kanalno ogrevanje prostora 5, ki je tudi prekrit z estrihom II. in položen v zadnji tretjini 3. stoletja, kar dokazuje novc Antonina Klavdija II. na estrihu I. Stratigrafija je enostavna in plitka. Osnovna, sterilna plast, je na celnem področju rumena ilovica, v katero so vkopani temeljni zidovi z estrihom I.

Predmeti so fragmentirano ohranjeni; prevladuje slabša keramika z glavničastim ornamentom. Za datacijo je pomembnih le nekaj kosov (konec 1. in začetek 2. stoletja). Po opisu in florisu odkritih prostorov lahko sledimo več gradbenih faz, kar dokazuje, da je bila stavba naseljena dlje časa, stala pa je severno od ceste Poetovio—Savarta.

Literatura:

- Saria, Blatt Ptuj, 1936, 24
- Pahlč, VS 7, 1958—59, 335
- Pahlč, Ptujski zbornik 2, 1962, 201
- Pahlč, ČZN 1, 1965, 53
- Z. Šubic, VS 12, 1965, 92
- Z. Šubic, Antična stavba v Pavlovcih pri Ormožu, Ormož skozi stoletja, 1973, 32 ss
- Pahlč, ANSI, 1975, 320
- Pahlč, K predslovenski naselitvi Slovenskih gor in Pomurja, Svet med Muro in Dravo, MB 1968, 203

17. SREDIŠČE ob Dravi

(parc. št. 467, k. o. Grabe, zemlj. knj. vlož. 772, last Bogdan Jožef, Središče 170; parc. št. 454, zemlj. knj. vlož. 153, last Perko Jožef, Benedikt 24; parc. št. 457/1, zemlj. knj. vlož. 32, last Čavntšar Franc, Grabe 45)

Na njivah z ledniskim imenom »Cirkvica«, južno od vasi ob Dravi, je Kovačič v letih 1907—1908 deloma raziskal ostanke antične stavbe s hipokaustom, na prostoru 28 × 32 m. Najdbe so v PM Ptuj (inv. št. 10457) in PM Maribor (inv. št. A 1744—1747 id.)

Zidovje je iz nepravilno lomljenega kamna, ki je na zunanji strani sten nekollko obklesan. Pod zidom je dravski prodec in deloma pesek. Poslopje je bilo krito z opeko (najdene tudi precej zdrobljene strešne opeke).

Krov hipokausta so nosili stebrički iz opeke, naprava sama pa je bila pokrita s tlakom (estrihom) iz apna, zmlete in zdrobljene opeke ter peska. Tlak je bil enak v vseh prostorih in deloma še dobro ohranjen. S kurjavo je bil preskrbljen le severni del stavbe.

Od ometa se je našel mali kos, rdeče poslikan, z belim potezom. Našli so se še štirje novci, eden Marka Avrelija in trije iz dobe cesarja Konstantina Velikega in njegovih snov, t. j. iz časa 306—360 n. št. Našli so se precej globoko v pepelu in med ruševinami, potemtakem je poslopje v začetku 4. stol. še stalo, po letu 400 pa ne več. Poslopje je verjetno uničil ogenj.

Literatura:

- Kovačič, ČZN 4, 1907, 229 ss
- Kovačič, ČZN 5, 1908, 176 ss
- Kovačič, ČZN 6, 1909, 140 ss (domneval postajo In medio Curta)
- Stegenšek, ČZN 7, 1910, 128 ss (že oporekal temu)
- Kovačič, Trg Središče, 1910, 75 ss
- Saria, Blatt Ptuj, 1936, 67 s
- Kovačič, Stajerska, 1926, 23
- Pahlč, K predslovenski poselitvi Slovenskih gor in Pomurja, Svet med Muro in Dravo, 1968, 203 ss
- Pahlč, ANSI, 1975, 326
- ZSV Maribor, reg. 409

18. GODENINCI

(parc. št. 518/2, k. o. Vodranec)

Tik ob pobočju nad Trnavo so na njivi ostanki zidane antične stavbe, kjer je bila pri sondiranju leta 1963 najdena poleg opeke tudi antična keramika.

Podobne najdbe so bile odkrite tudi pod teraso v strugi starega mlinskega potoka in jih hrani PM Ptuj (inv. št. 10455—10456).

Literatura:

- Kovačič, Trg Središče, 1910, 72
- Sarla, Blatt Ptuj 1936, 5, 68
- Pahlč, VS 9, 1942—64, 178
- Pahlč, ČZN 1, 1965, 53
- Pahlč, ANSI 1975, 326

19. STOJNCI

Na južni strani ceste Ptuj—Borl so njive z ledinskim imenom »staro mesto«, kjer so našli ostanke zidov, kapitel iz apnenca in rimske novce.

Literatura:

- Skrabar, MZK 5, 1905, 314 ss
- Pirchegger, Steiermark I, 1920, 44
- Sarla, Blatt Ptuj, 1936, 49
- Pahlč, ČZN 1, 1965, 53 ss
- Pahlč, K predslovenski naselitvi Slovenskih gorc in Pomurja, Svet med Muro in Dravo, MB 1968, 203
- Pahlč, ANSI 1975, 319

20. MAJSKI VRH

Leta 1905 so bili na vzpetini »Gradiš« najdeni ostanke zidu, opeke in keramike, ter fragment sarkofaga (AIJ 261) in marmorna plošča z ornamentom. Sarkofag je v PM Ptuj (inv. št. 38).

Literatura:

- Skrabar, MZK 5, 1905, 303 ss
- Abramič, Poetovlo, 1925, 52
- Sarla, Blatt Ptuj 1936, 19
- Sarla, JOAI 36, 1946, Bb. 66
- Pahlč, ANSI, 1975, 326

21. TRŽEC

Pri kopanju vodnjaka na nekdanjem Reinkücherjevem posestvu so našli zidove, tlak in opeke VIII. (?) legije. V bližini pa so našli tudi rimsko cesto.

Literatura:

- Sarla, Blatt Ptuj, 1936, 71
- Pahlč, ANSI 1975, 328

22. DRAŽENCI

Vzhodno od križišča cest v »Novi vasi« je kopač Vnuk odkril rimsko stavbo in cesto proti Tržcu.

(Zahodno od vasi pa je bilo odkrito večje število rimskih grobov in pokrov pepečnice — v PM Ptuj, inv. št. 733).

Literatura:

- Sarla, Blatt Ptuj, 1936, 4, 22
- J. Korošec, Razprave 1. raz. SAZU 3, 1953, 181
- Pahlč, ANSI 1975, 317

23. SPUHLJA

Okrog leta 1890 je E. Pirschinger izkopaval na koncu vasi (proti Zabovcem) in odkril ostanke rimskih zidov in precej keramike.

Sarla v Blatt Ptuj omenja tudi rimsko cesto na severnem robu vasi v smeri proti Borovcem (Poetovio—Remista).

Literatura:

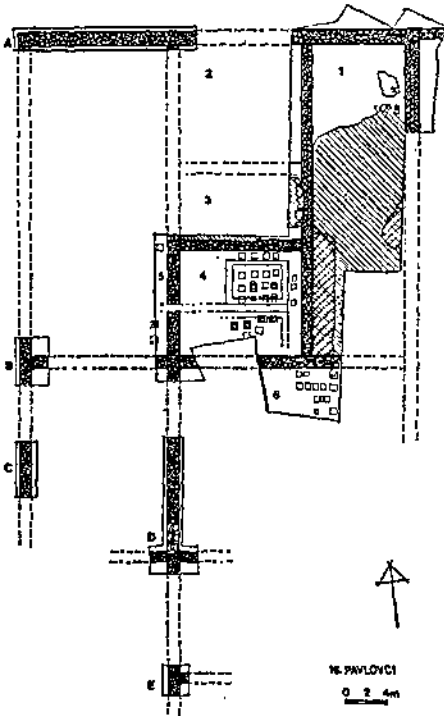
- Sarla, Blatt Ptuj, 1936, 67
- Pahlč, ANSI 1975, 326

24. RAČE

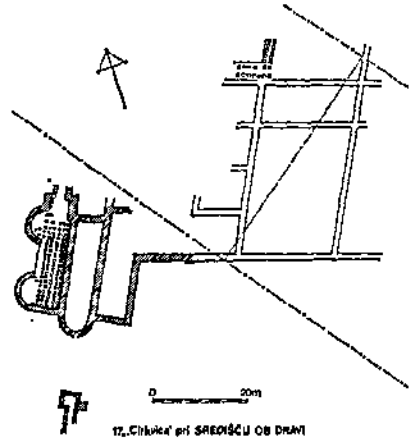
Ob cesti proti Brezuli so na ledini »Na naselbini« ostanke antičnih stavb, kjer so ob sredine 19. stoletja odkrivali ruševine zidov, opeko, stebre, posodje, oljenke in novce. Najdbe, omenjene v MHS 9, v Joanneumu v Gradcu, niso ugotovljive.

Literatura:

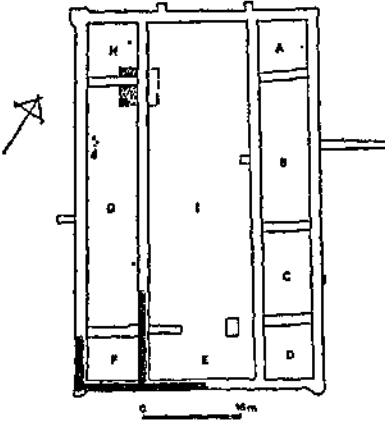
- MHS 9, 1859, 39
- Sarla, Blatt Rogalec, 1939, 51
- Pahlč, ANSI 1975, 309

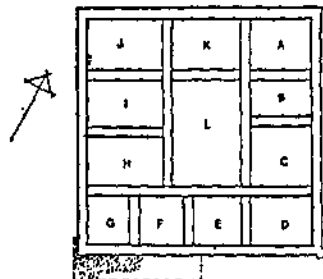
16. PAVILOCI
0 2 4m

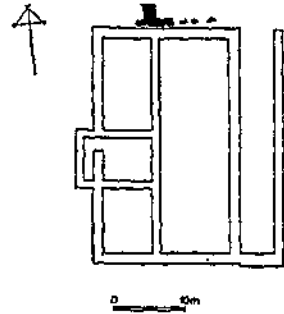
17. CILIKIČA pri SREDIŠČU OB DRAVI

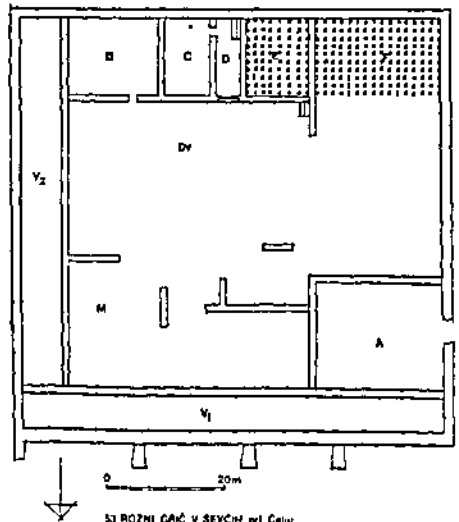
36. SLOVENSKA BISTRICA - stoba A

36. SLOVENSKA BISTRICA - stoba B

38. SEZONNE DOVŽE

53. ROZNI GAČI v SEVČIH pri Celju

25. BOHOVA — ROGOZA

(parc. št. 340—370 in sosednje)

Najdeni ostanki antičnih stavb na njivah z ledinskim imenom »Stara vas«, vzhodno od vasi in železniške proge. Nепreverjeno.

(parc. št. 408—603)

Južno od kolovoza so njive, ki imajo ledinsko ime »Britof«, Nedaleč stran proti jugovzhodu in železniški progi je vogalna meja parcel 611—612 in 442 k. o. Bohova ter parc. št. 84 k. o. Rogoza, kjer je bil najden izreden velik marmorni rimski nagrobnik.

— ZSV Maribor, pripomba arheologa k urbanističnemu planu Maribora

26. DOGOŠE

(parc. št. 513/1, 592/2, 509/1—2, do 500 in sosednje, 431/1—2, 436, 437 in sosednje k. o. Dogošje)

Pri gradnji kanala za elektrarno Srednja Drava 1, so docela uničili ostanke antične stavbe na parc. št. 513/1 in sosednjih. Pri poskusnih sondiranjih in ogledu najdišča po odstranitvi vrhnjih plasti v črti kanala je bilo ugotovljeno, da so od oranja že močno uničene ostanke temeljev zidov sestavljali večinoma večji ali manjši prodniki. Tlorisa stavbe ni bilo več moč ugotoviti. Pri oranju so našli tudi marmorno koritce, sedaj predelano v kropilnik cerkve v Brezju (ČZN 1, 1904, 211).

Severno od tod so pred leti na njivi parc. št. 505 ugotovili zidan kanal, ki poteka proti stavbi.

(V neposredni bližini antične stavbe leži — na robu terase zahodno od vasi tik nad Dupleško cesto, v gozdu, parc. št. 593 — skupina 5 provincialnorimskih gomil.)

Literatura:

— Pahič, VS 10, 1965, 198

— Pahič, VS 11, 1966, 122

— Pahič, ANSi 1975, 304

27. BETNAVA

Na polju jugovzhodno od gradu, so ob koncu 18. in prvi polovici 19. stoletja odkrili ostanke antičnih stavb — temelje zidov z opeko, dele mozaikov, marmorne kamne (herma Izide, dva reliefa genijev, žrtvenik Eponi CIL III 5312), fragmente keramike (vmes oljenka z žigom LVCIVS..F) ter zaklad srebrnih novcev (odkrit leta 1793) cesarjev Valerijana, Galijena, Aurelijana in Konstantina.

Po stari tradiciji naj bi bilo med Betnavo, Radvanjem in Pohorjem »staro mesto«. Teren ni bil nikoli podrobneje raziskan. Žrtvenik Eponi in reliefa genijev sta v mariborskem, herma pa v graškem muzeju. Druge najdbe so izgubljene; leta 1902 najden žrneljni kamen je v PM Maribor, inv. št. A 2515.

Literatura:

— Pahič, ANSi 1975, 308

28. MARIBOR — STUDENCI

(parc. št. 313/26 in sosednje)

Najdba antičnega kamna v Korbunovi ulici in sledovi antičnih stavb zahodno od nje. Najdbo hrani PM Maribor. (V bližini je na Pekrah 14 gomil.)

Literatura:

— Pahič, ANSi 1975, 305

— ZSV Maribor, pripomba arheologa k urbanističnemu planu Maribora

29. GRUŠENA

(parc. št. 344 in druge k. o. Grušena, last Bračko Ivana, Grušena 4)

Na njivah pri križišču cest vzhodno od Jurskega vrha, so na površini ca. 20 arov ohranjeni, deloma pa tudi že od oranja uničeni, temelji antične stavbe, pripadajoče rimskemu kolonistu ob zgornji Pesnici. Stavba je edina najdba te vrste v zgornji pesniški dolini. Doslej v literaturi ni bila znana, ljudska tradicija pa si je ostanke kamnitih temeljev razlagala kot ruševine starega potopljenega mesta »Kreuzstadt«. PM Maribor je 1963 s sondami ugotovil, da je del temeljev še ohranjen.

Literatura:

— Pahič, VS 8, 1966—61, 244

— Pahič, 7 DNI, 1, 2, 1961

— Pahič, K predsiovenski naselitvi Slovenskih gorc in Pomurja, Svet med Muro in Dravo, MB 1968, 203

— Pahič, ANSi 1975, 313

30. ČREŠNJEVEC ob Dravi

(Stupanova njiva, parc. št. 76 k. o. Gerečja vas)

Zahodno od vasi proti Fall, so na prostoru približno 40 krat 20 m ugotovljeni sledovi ruševin antične stavbe. Na površini te kamnite njive so vidni: 3 metrska krpa ožgane zemlje, raztreseni kamni in opeka. Lastnik je v predvojnih letih odstranil del ruševin, ki so ga ovirale pri oranju; ter pri kopanju »več kot poldrugl mater globoko« našel tudi precej kosti.

Literatura:

— Pahič, VS 12, 1967, 88

31. SPODNJA GORTINA

Na terasi nad Dravo nosijo nekatere parcele ledinsko ime »Belo mesto«, kjer naj bi bili odkriti sledovi zidovja, pa tudi rimske ceste; od tod morda izvira tudi rimski nagrobnik, vzidan zdaj v cerkvi Sv. Petra v Ribičjem, AIJ 3.

Literatura:

— Stefè, ZUZ 3, 1923, 144
— Šašel, AV 5, 1954, 153
— Pahič, ANSI 1975, 274

32. ZGORNJE DOVŽE

(parc. št. 1775 k. o. Dovže)

1835. leta so na Pušnikovi njlvi našli rimski nagrobnik (CIL III, 5105), vzidan zdaj v župni cerkvi v Šentilju pod Turjakom (prvi objavil Knabl, MHS 15, 1867, 182 ss). V istem območju je tik pred 1. svetovno vojno notar Winkler našel del vile rustike (kolnico?) in nekaj grobov. Velikost stavbe je 16,40 krat 10,20 m. Glavni zidovi so 70 cm široki, temeljni pa 90 cm. Na vzhodni strani stavbe poteka čez celo dolžino stavbe 2,40 m širok hodnik, razčlenjen s stabriči, po katerem se je prišlo v prostrano dnevno sobo, od tod pa naprej v tri manjše prostore, od katerih je srednji služil za kuhinjo. Ta je bila »črna«, ker rimske stavbe niso poznale dimnikov.

Nekateri vidijo v gradnji že zametke kasnejše alpske hiše s »črno kuhinjo« oz. poznejše pohorske »dimnice«.

Literatura:

— Pichler, Text 1879, 9
— Rutar, LMS 1887, 13
— JČAI 16, 1913, Bb. 100
— Egger, JČAI 17, 1914, Bb. 61—62 (s tlorisom)
— Schmid, Jutro, 30. 11. 1932
— Zadnikar, VS 6, 1955—57, 115
— Pahič, ANSI 1975, 274

33. ŠMARTNO na Pohorju

V župni cerkvi hranljo marmorni podstavek stebra (verjetno od večje podeželske stavbe), ki je bil odkrit pri preureditvenih delih.

Podstavek ima 34 cm široko kvadratno bazo, visok je 19 cm, premer vrhnjega dela pa je 25 cm. Izdelan je precej rustikalno kot je pri podeželskih stavbah večkrat opaženo. Najbližja primerjava je v podstavku iz peščenca odkritem v stavbni skupini II v Grubelcah pri Šmarju pri Jelšah. (Skupaj z drugimi najdbami opozarja na pomen tega kraja kot kamnoseškega središča na Pohorju).

Literatura:

— Pahič, VS 12, 1967, 96
— Pahič, ANSI 1975, 312 s

34. STARI LOG

(parc. št. 532 k. o. Vrhloga, zemlj. knj. vlož. 343, last Dolničar Katarina, Stari log 21) Približno 200 m severno od železniške proge Pragersko—Črešnjevec, je ob koncu pragerskega ovinka 2 m visoka in 20 m široka vzpetina, imenovana gomila, kjer se najdejo ruševine ter keramika stavbnega objekta.

Ugotovljeno na topografiji.

Literatura:

— ZSV Maribor, reg. 344

35. LOVRENC na Dravskem polju

Na parc. št. 251 k. o. Lovrenc, kjer se loči stara cesta od nove, so leta 1940 odkrili ostanke stavbe s hipokaustom (datirana z novcem Galiena). V bližini so najdene marmorne pepelnice.

Literatura:

- Jutro, 6. 7. 1940
- B. Thomas, Römische villen in Pannonien, Budapest 1964, 343
- Pahič, ANSI 1975, 318

36. SLOVENSKA BISTRICA

Pri nadaljnem raziskovanju trase rimske ceste leta 1974, so ob preverjanju okolice v dolžini 92 m od ceste, zadeli na zidane temelje rimske stavbe.

Do sedaj izvedena sondiranja so pokazala, da je na vzhodnem robu terase pred spustom v dolino stala večja stavba A; na najnižjem obronku ilovnate terase, dobrih 500 m dalje, pa skupina drugih stavb, od katerih je bila doslej po tlorisu preverjena le ena, najzahodnejša.

Stavba A: je le 13 m oddaljena od rimske ceste; 31,5 krat 20,3 m velika in zgrajena v obliki vil s srednjim hodnikom, kakršne so bile ugotovljene v Panoniji, čeprav gre tu le za osrednje, 24,5 krat 8,5 m veliko odprto dvorišče. Ob njem se v dveh 4 m širokih traktih vrste drugi prostori, na severovzhodni strani vsaj štirje, na nasprotni pa trije. Na severni strani zaplra ta osrednji prostor le zid, na južni strani pa krajša vmesna stena in provokotna baza za steber nakazuje vhodni prostor — vestibulaum. V prostoru B, G in H so bili ugotovljeni sledovi tlaka iz prodnikov, med ruševinami pa je ležalo precej tegul. Ob južnem vogalu so večinoma 90 cm široki temelji iz lomljenec in gramoza; v obeh fasadnih stenah in podolžni steni pa so bili ohranjeni še deli 60 cm širokega in do 30 cm visokega zidu. Notranjost poslopja je ostala neraziskana, zato se o uporabnosti prostorov ne da dosti reči, vendar pa se po celotni zasnovi in velikosti zdi, da je bila stavba namenjena prej drugim dejavnostim kot stanovanjski uporabi. V pošteb bi lahko prišla tudi obcestna postaja — mutatio, ki bi stala na razdalji IV mp — 6 km od postaje v Sp. Grušovju in glede na dvojne vmesnih klancev potrebna. Lahko se le ugiba, da sta največja prostora B in G bila po vsej verjetnosti hleva, v drugih prostorih pa bi bile shrambe in stanovanja hlevarjev.

Tloris ni bil preveč skrbno narejen, ker poslopje ni povsem pravokotno, pa tudi vmesne stene so nekoliko poševne. Najdb skoraj ni bilo.

Zelezni žebliji ob temeljih sodijo še h gradbenemu gradivu. Razen redkih raztrese-nih črepinj, pa sta se našla še 2 novca iz 4. stoletja, ki ob eni fazi gradnje potrjujeta njen pozni nastanek.

Če bi skušali obnoviti nekdanjo obliko stavbe, bi se morebiti še najprej lahko naslonili na podoben poizkus sicer skromnejšega, a po tlorisni zasnovi sorodnega poslopja pri Keszthelyju.

Stavba B: je le 6,5 m oddaljena od rimske ceste, ki poteka na severozahodni strant poslopja. Kvadratni tloris z manjšim osrednjim dvoriščem in enajstimi obrob-nimi prostori tu povsem ustreza podobnim primerom stanovanjskih stavb, zato bi tu smeli govoriti o vili rustici. Tudi ta je bila zidana in krita z opeko; po opazovanjih I. Curkove pa naj bi imela ob vzhodni in jugovzhodni strani lesene prizidke, ši-roke 5 m.

Na tej strani stavbe je bilo največ najdb, zvečrne fragmentov keramike in stekla, ki sodijo nekako v konec 3. stoletja. Precej podobnih najdb, med njimi tudi novce 4. stoletja, se je našlo tudi v ozkem jarku ob robu rimske ceste, kamor so prišle verjetno z drugimi ruševinami, ki so sicer raztresene naokoli. Sledov vhoda doslej ni uspelo odkriti niti na severozahodni, niti na jugovzhodni strani.

Tudi ta stavba, še bolj kot poprejšnja, sodi k tipu panonskih vil s srednjim hodni-kom, ki je tudi tu najbrž le z 8,5 krat 5,8 m širokim odprtim notranjim dvoriščem. Izkopi ob gradnji hitre ceste ter zavarovalna sondiranja so pokazala, da gre tu za naseljen prostor velikosti približno 50 krat 200 m z več stavbami. V odvodnih jarkih so se doslej pokazali temelji najbrž vsaj še dveh stavb, različni tlaki ter sledovi lese-nih objektov, kar vse bi govorilo za skupek stavb poljedelske pristave. Ta je stala še na suhih tleh obrobja ilovnate terasc, a že bliže tekoči vodi, čeprav se ne ve, kako je v tedanjem okolju potok vplival na poljedelsko izrabo tal.

Samo domnevamo lahko, da so gospodarji te pristave upravljali tudi obcestno po-stajo, pri čemer so morali biti tudi sposobni vzdrževati tako vprežno živino kot po-trebno osebje in poslopja.

Dokler ne bo ugotovljeno drugače, je tudi mogoče trditi, da v Slovenski Bistrici najdeni marmorni spomeniki pripadajo temu najbližjemu najdišču (naštetih pri Sarii, AKJ, Blatt Rogatec, 1939, 57 ss).

Literatura:

- Pahič, Jerman, VS 21, 1977, 262 ss
- Pahič, Poskusna izkopavanja rimske ceste v Slovenski Bistrici, AV 27, 1976, 244 ss

37. ZGORNJA LOŽNICA

V gozdu severozahodno od vasi so bili odkriti sledovi antičnih stavb z opeko in obdelanimi kamni. Tloris je kvadratne oblike z dolžino 12 m.

Literatura:

- Saria, Blatt Rogatec, 1939, 39
- Pahič, ANSI 1975, 312
- Pahič, K predslovenski naselitvi Slovenskih goric in Pomurja, Svet med Muro in Dravo, MB 1968, 203

38. GLADOMES

(parc. št. 556, 557, 558 k. o. Gladomes, zemlj. knj. vlož. 125, last J. Tajnikar, Gladomes 38)

Na grebenu nad Gladomesom in Zg. Ložnico, obdanem z dvema potočkoma, na dvo-rišču domačije Gladomes 38, v sadovnjaku in na njivah, so vidni ostanki rimske stavbe (temelji). Ugotovljeno na topografiji občine Slovenska Bistrica.

Literatura:

- ZSV Maribor, reg. 342

39. ČADRAM pri Oplotnici

(njivske parcele južno od vasi, razni zasebni lastniki)

Tu so iz ljudske tradicije in literature (Blatt Rogatec, 18) znani ostanki ene ali več antičnih stavb, ki so verjetno tvorile naselbino ob cesti iz Celele v Poetovio in za katere obstaja arheološka domneva, da je bila tu obcestna postaja »mansio Ragando«, zabeležena v rimskih potopisih. Ljudska tradicija imenuje teren »bejo mesto«. Ob ogledu terena »bejo mesto« od vasi in ceste Oplotnica—Slov. Bistrica je bilo ugotovljeno, da leži središče ruševin antične stavbe znotraj prostora velikosti ca. 100 krat 100 m, pri čemer so površinski ostanki — črnkasta zemlja, črepinje, drobci opeke in kamenje — najbolj vidni na vzpetini njive parc. št. 195 k. o. Oplotnica, v predelu te ledine. Površinske najdbe so zelo skromne, med črepinjami, ki jih hrani Narodni muzej (inv. št. A 2896 do 2905), pa prevladujejo drobci grobih močno poroznih posod. Ta tip keramike — v glavnem gre za ovalne lonce brez okraska ali z vodoravnimi žlebički — se v severni Sloveniji večkrat pojavlja na podeželskih najdbiščih (npr. Andrenci — VS 7, 1960, 327; Zg. Voličina — ČZN 1, 1965, 33, sl. 24; itd.). Ker je poroznost odvisna v prvi vrsti od primesi glin, ni določen kronološki pokazatelj, saj se postavlja že na loncih se keltsko tradicijo pa do keramike pozne antike in zgodnjega srednjega veka. Spričo tega površinske najdbe iz »Belega mesta« pri Čadramu doslej ne prispevajo nič konkretnega k časovni opredelitvi tamkajšne antične stavbe. Po skromnosti seliščnih najdb, kolikor so doslej bile evidentirane in brez poznavanja strukture še ohranjenih temeljev je mogoče sedaj ugotoviti le, da gre na tem mestu brzkone za pristavo (villo rustico), ki leži 250 m severno od črte, kjer je domnevna rimska cesta.

Literatura:

- Saria, Blatt Rogatec, 1939, 18
- Pahič, VS 12, 1967, 87 s
- Pahič, AV 19, 1968, 111 ss
- Pahič, K predslovenski naselitvi Slovenskih goric in Pomurja, Svet med Muro in Dravo, MB 1968, 203 s
- Pahič, ANSI 1975, 307

40. SPODNJE GRUŠOVJE

(parc. št. 329—330, pri Brglezovih št. 20)

Na njivah na ravnini so odkriti sledovi obsežnejših rimskih stavb. Od ohranjenih najdb hrani PM Maribor bronast obroček (inv. št. A 1750).

Severno od tod je več antičnih žganih grobov v nizkih gomilah.

Literatura:

- Pahič, VS 7, 1958—59, 341 ss
- Pahič, K predslovenski naselitvi Slovenskih gorc in Pomurja, Svet med Muro in Dravo, MB 1968, 203
- Bolta, ANSI 1975, 289

41. ZGORNJA PRISTAVA

V kotu med staro in sedanjo glavno cesto so bili odkriti ostanki rimske stavbe z zidovjem in ostanki opeke. Od tod naj bi morebiti bil tudi marmorni lev, ki je bil v Slov. Konjicah.

Literatura:

- Ferk, MHS 41, 1893, 225
- Stegenšek, Konjiška dekanija 1909, 13
- Sarla, Blat Rogatec, 1939, 50
- Bolta, ANSI 1975, 290

42. SMARTNO v Rožni dolini

Na Požarjevlj nji, imenovani »groblje«, so našli ostanke rimske stavbe: kamenje, mnogo opeke, oboke, del hipokausta. Najdba se širi še na sosednjo njivo. Studencu nad njivo pravijo domačini »Rim«. Morda je od tod tudi v Šmartnem najdeni kapital.

Literatura:

- Jutro, 5. 3. 1937
- Muzejsko društvo v Celju 1937—40, arhiv
- Bolta, ANSI 1975, 294

43. NOVI KLOŠTER

Pri Novem Kloštru so odkrili mozaična tla; v smeri proti Sempetru v Savinjski dolini pa rimsko zidovje in novce.

V bližini je bil najden tudi gornji del rimskega reliefnega nagrobnika (PM Celje).

Literatura:

- Müllner, MZK 4, 1878, LXXXVII
- Vrečer, Savinjska dolina, 1930, 15
- KLDB, 109
- Truhlar, ANSI 1975, 286

44. SMARTNO ob Paki

Na njivah parc. št. 346/2, 347/3, 348 in 350/1 k. o. Šmartno ob Paki so vidni ostanki zidovja in kamenja.

V okolici je najdenih več rimskih napisnih kamnov in nagrobnik (IL Jug 379).

Literatura:

- MHVS 2, 1851, 157
- Kolšek-Bolta, VS 8, 1960—61, 216
- Pahič, ANSI 1975, 271

45. PRIHOVA

(parc. št. 121, 122, 125, 126 k. o. Prihova)

Ob stranski poti iz Prihove v Rečico so na njivah ostanki ruševin antične stavbe. Tu je bil najden tudi nagrobnik CIL III 6523, zdaj vzdian v Sp. Rečici št. 24.

Literatura:

- Orožen, Dekanat Oberburg, 1877, 167
- Stegenšek, CZN 7, 1910, 290
- Orožen, Zgodovina Celja I, 1927, 54
- Baš, CZN 33, 1939, 143 (pod Rečico)
- Kolšek-Bolta, VS 8, 1960—61, 209
- Pahič, ANSI 1975, 269

46. VRANSKO

Pri gradnji garaže za Kmetijsko zadrugo Vransko so leta 1961 na parc. št. 3/1 in 3/2 odkrili del temeljev rimske stavbe s fragmenti tegul in tubulov. Stavba je imela floris z apsido na severu, kjer so v globini 45 cm našli pod s premazom. Na južnem pročelju so našli na dva bloka peščenjaka, ki sta bila oddaljena eden od drugega 3,60 m. (86 krat 66 cm, debelina 46 cm). V sredini imata vdolbitev 9 krat 3 cm in 10 cm globoko. Verjetno sta služila kot postamenta za stebre, ki so krasili fasado.

Med postamentoma je zid širine 90 cm. Na levi strani stavbe teče zid proti severu, nekaj časa v ravni liniji, nato pa zavije, kar govori za to, da je poslopje imelo polkrožno obliko.

Literatura:

- Kolšek, VS 8, 1960—61, 254 ss
- Kolšek, Arheološki pregled 3, 1961, 79 s
- Bolta, ANSI 1975, 295

47. GOMILSKO

Najdeni so zidovi z marmornimi ploščami, stebri in opeko.

Pri vasi je bila na ledini »Gavge« leta 1884 odkrita rimska grobnica v gomili.

Po KLDB 93 je mimo vodila rimska cesta, blizu Gomilskega pa naj bi stala rimska postaja »Ad Medias«.

Literatura:

- I. Orožen, Dekanat Frasslau, 1880, 58
- Fekonja, DIS 3, 1895, 371
- Bolta, ANSI 1975, 282 (z ostalo literaturo)

48. LEVEC

Pri kopanju jarkov so vojaki odkrili rimsko zidovje in opeko. Na južni strani ceste, blizu Repinščakove domačije so pri oranju zadeli na tri marmorne bloke, ki pripadajo neki večji rimski stavbi.

V smeri proti Celju so našli antično marmorno glavo žene, na njivah pa večkrat zadenejo na ostanke opeke in marmorja. Najdeni so tudi rimski srebrniki.

Literatura:

- Pichler, Repertorium I, 1865, 204
- Pichler, Repertorium II, 1867, 109
- Inventar Cilli, 1899—1900, 20
- Stelč, ZVZ 3, 1923, 141
- J. Orožen, Zgodovina Celja I, 1927, 114
- Kolšek, Savinjski zbornik 1959, 124
- Kolšek, VS 7, 1958—59, 285
- Bolta, ANSI 1975, 284 s

49. ŠMARJETA

Pri »Matijevih« št. 7 so našli več fragmentov keramike, marmorne kose, štiri kose štukature ter (po KLDB, 293) novce in tla iz mozalka.

Literatura:

- Zuwachs-Inventar Cilli, 1901, 256
- Bolta, ANSI 1975, 287

50. ŠKOFJA VAS

Na parc. št. 515 k. o. Škofja vas je buldožer zadel in poškodoval temelje rimske hiše z delno vidnim florisom, ostanki ometa in opeke. Tudi na novo oranjih sosednjih njivah se najdejo kosi rimskih posod in opeke.

Literatura:

- Kolšek, VS 9, 1952—64, 197
- Bolta, ANSI 1975, 293

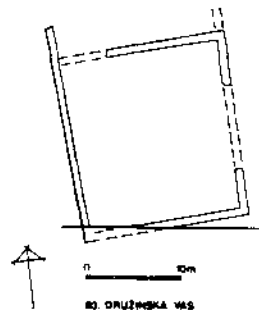
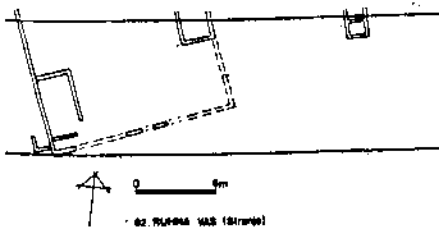
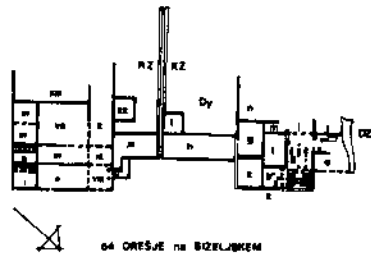
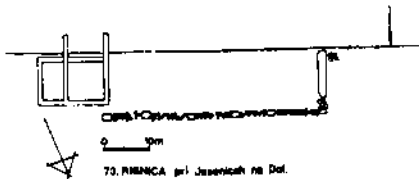
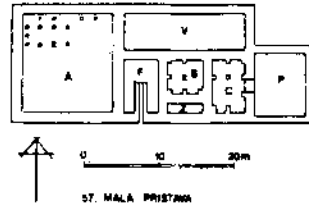
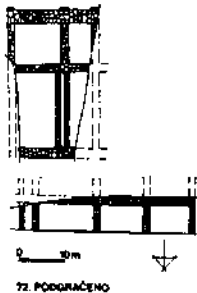
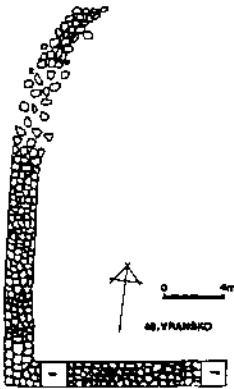
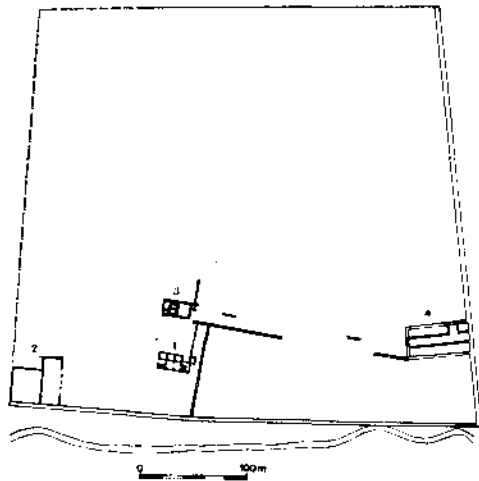
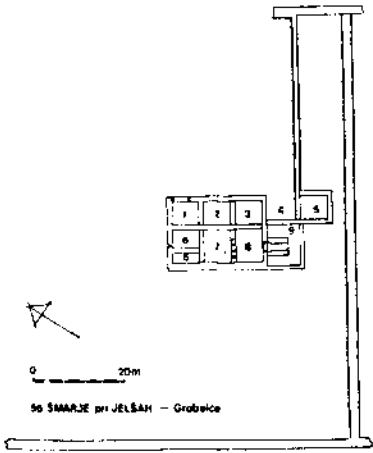
51. SV. MARJETA

Nad vasjo so »Na vrh« večkrat našli fragmente rimske opeke in ometa. Pri dvakratnem izkopavanju celjskega Muzejskega društva so odkrili temelje rimske stavbe, podobno pa tudi na »Janžekovem griču«. Stavba je imela 10 prostorov, v njih so našli keramiko, omet in štukaturo. Najdbe niso ohranjene, fragment posode je poprej hranil PM Maribor (gl. zap. muzeja št. 302).

Od tu so znani še velik kamnit lev ter zlatnika Antonina Pija in M. Avrellja.

Literatura:

- MZK 13, 1887, LXXXVI
- J. Orožen, Zgodovina Celja I, 1927, 103
- CZN 23, 1928, 265
- J. Orožen, Kronika 3, 1936, 211 ss
- Gubo, Cilli, 1909, 36 (omenja tudi nagrobnik)
- Muchar, Steiermark I, 1844, 399
- Pratobevera, MHS 5, 1854, 117
- Pichler, Repertorium II, 1867, 241

- Pichler, Text, 1879, 31
- I. Orožen, Dekanat Neukirchen, 1893, 10
- Fekonja, DIS 8, 1895, 372
- Bolta, ANSI 1975, 293

52. SLANCE

Na Kresnikovem posestvu so našli kamne, rimsko zidno in strešno opeko ter ostanke malte.

Na Vokuškovem posestvu v »Selcah«, jugozahodno od Slanc so našli marmorno ploščo z osmimi dprtinami, verjetno pokrov odvodnega kanala.

Literatura:

- Kenner, MZK 2, 1903, 156 ss
- Bolta, ANSI 1975, 294

53. SEVCI (Rožni grič)

Leta 1917 je Lorgger na Rožnem grliču v Sevcih, pred pokopališčem tik nad Teharsko cesto, izkopal rimsko vilo v velikosti 37 krat 37 cm.

Stavba je postavljena tik roba že omenjenega strmega pobočja tako, da je zahteval njen severni zunanji zid kljub širini 1,10 m še posebno gradbeno oporo (u₁, u₂). Graditelj je pač imel dovolj sredstev, da je dal svojemu domovanju nenavaden gradbeni značaj, ki je estetsko dovoljeval popolnoma prost in neomejen razgled iz blivališča na pokrajino proti severu.

Na severni in vzhodni strani stavbe sta dva hodnika V₁ in V₂, kjer so v presledkih stali kapelirani stebri, ki so podpirali streho. V severozahodnem delu poslopja je 11 m dolga in 9 m široka dvorana A, ki leži 2—3 m nižje kot ostali prostori in je bila dostopna samo od zunaj. Tu se je našlo precej odlomkov stenskih slikarij in štukature, pri vходу pa precej popolna okova vrat.

Stanovanjski prostori so bili od B do F, dostopni z dvorišča Dv. Sredi teh izb leži ozek prostor D (2,55 m) — hodnik, ki je ločil vzhodne (B,C) prostore od zahodnih (E, F), ki so bili opremljeni s centralno kurjavo. Tla kurjenih prostorov so malo višja od nekurjenih.

V tlorisu vidimo še več zidov in prostorov, ki so bili neogrevani (npr. M), kjer so bila mozaična tla.

Celotna stavba je bila pokrita z navadno rimsko strešno opeko, ki je imela deloma oznako C — IVNI — T. V hipokaustnih prostorih so se našli številni fragmenti tubulov, povsod pa fragmenti različnega keramičnega posodja.

Lorgger meni, da je bila vila na Sevcih last premožnega Celjana, ki mu ni služila samo v gospodarske namene, temveč predvsem za življenje v miru izven mesta Celje.

Literatura:

- F. Lorgger, ČZN 30, 1935, 67 ss
- Kolšek, ANSI 1975, 281

54. PODGORJE pod Resevno

Na polju pri vasi je bilo izkopanih precej ostankov zidov in opeke.

Leta 1872 je bil pod hišo Podgorje št. 4 najden rimski sarkofag, poškodovan.

Literatura:

- Inventar Cilli 1899—1900, 35, 51
- Riedl, MZK 27, 1901, 108
- Abramčič, VHAD 15, 1929, 50
- Jutro, 18. 1. 1938
- Saria, Blatt Rogatec, 1939, 70
- Bolta, ANSI 1975, 291

55. GROBELNO

Med železniško postajo in Završem so na ledini »Grobclce« odkrili ruševine antičnih stavb. Pri poskusnih izkopavanjih F. Lorggerja so našli keramiko, fragmente mozaikov, omet, itd.

Rimski zid je bil odkrit tudi na Antoličevl njivi.

Literatura:

- Jutro, 21. 11. 1934
- Lorgger, ČZN 31, 1938, 81
- Saria, Blatt Rogatec, 1939, 24
- Bolta, ANSI 1975, 293

56. ŠMARJE pri Jelšah

Severozahodno od Šmarja so v »Grobclah« na posestvu A. Grobelška, parc. št. 10—11 k. o. Bobovo, odkrili večje rimsko poslopje, katerega ruševine se razprostirajo na površini 40.000 m². Ves kompleks je trapezaste oblike in obdan s 55 cm debelim obzidjem. Raziskoval ga je F. Lorgier v letih 1907 in 1934—36 ter ugotovil eno stanovanjsko in tri gospodarska poslopja. Pri izkopavanjih so med drugim našli tudi baze stebrov, kapitole, fragmente stenške silikarije, mozaičnih tal ter rimske novce Gordiana I, Konstantina in Faustine. Nekaj najdb, med njimi slikan omet, oljenka in železno ralo, je prišlo v PM Maribor.

Rimska vila se nahaja na terenu, ki se polagoma nagiba od severovzhoda proti jugozahodu. Ta nagnjenost je določila tudi razvrstitev prostorov v vili. V sredini imamo dve vrsti prostorov, ločenih po enotnem zidu; višje ležeče sobe I—V in nižje ležeče prostore od VI—IX. Prostora VII in VIII sta bila opremljena s hipokausti, ki so dvignili njuna tla do višine zgornjih delov. Prostor IX je služil za kurilnico. Iz ognjišča b je prihajal vroč zrak skozi odprtini c in d v prostor VII. Sobici VI₁ in VI₂ nista imeli centralne kurjave.

Tla prostorov VII in VIII so slonela na ca. 40 cm visokih stebriških iz peščenca in opeke. Tla v prostoru VIII so bila iz masivnih peščenčevih plošč (verjetno zaradi vročine), v prostoru VII pa iz dvoplastne trde malte. Tanjša plast je bila iz zdrobljene opeke, druga pa iz debelejšje bele snovi.

Ostali prostori imajo tla iz slične malte, na katero so bile prilepljene deloma še ohranjene marmornate plošče. Glavni vhod se je domnevno nahajal v severozahodnem delu obmejnega zidu poslopja I; prostor IV je bil proti severovzhodu odprt. Beli ostanki mozaikov, ki so bili najdeni izven poslopja, nad prostorom II, pričajo, da je visela streha proti severovzhodu znatno preko zidu in tvorila tako verandni sličen hodnik. Severozahodni zid prostora V se nadaljuje proti severovzhodu v dolžini 20 m, nakar se z debelino 70 cm in v dolžini 6 m okrene proti vzhodu, nato pa se nadaljuje vzporedno s severnim zidom in debelino 1 m proti jugu (dolžina 50 m), ter se nato zaokrene pravokotno proti vzhodu.

Ohranjenih je precej lepih štukatur, slikanega ometa, marmornih ostankov, kapitelov, itd.

Najdbe antičnih ruševin so tudi na Jeclovih njivah vzhodno od tod.

Literatura:

- Lorgier, JfA 1, 1907, 192
- Lorgier, JfA 3, 1909, 119 ss
- Kovačič, Sv. Križ, 1914, 6
- Kovačič, Stajerska, 1926, 27
- Pirchegger, Steiermark I, 1920, 40
- Schmid, Südsteiermark I, 1920, 40
- Schmid, Südsteiermark, 1925, 22
- J. Orožen, Zgodovina Celja 1, 1927, 56
- Lorgier, CZN 29, 1934, 147 ss
- Lorgier, CZN 31, 1936, 77 ss
- Saria, Blatt Rogatec, 1939, 61 ss
- Gabrovec, Slovenski etnograf 8, 1955, 9 ss
- Bolta, AV 4, 1953, 130
- Bolta, ANSI 1975, 283

57. MALA PRISTAVA (Šmarje pri Jelšah)

Na vzpetini severno od železniške proge in zahodno od Savinčevega posestva v Mali Pristavi št. 5 so našli rimske vile s kopalnico na prostoru 5000 m², v celoti 4—6 stavb. Eno od njih je raziskoval F. Lorgier.

Literatura:

- Lorgier, JfA 1, 1907, 193
- Lorgier, JfA 3, 1909, 110 ss
- Lorgier, MZK 7, 1908, 380
- Kovačič, Sv. Križ, 1914, 6
- Saria, Blatt Rogatec, 1939, 40
- Bolta, ANSI 1975, 293

58. STRANJE (Šmarje pri Jelšah)

Pri Čakševem posestvu je Lorgier delno izkopaval ostanke rimske stavbe in ugotovil mozaična tla. Na bližnjem travniku so izkopali kvadratne kamnite plošče, 400 m vzhodno od tod pa so pri gradnji železniške proge Grobelno—Rogatec zadeli na rimsko zidovje.

Literatura:

- Lorgier, JfA 1, 1907, 193 ss
- Saria, Blatt Rogatec, 1939, 46 (Podbrdo pri Stranjah)
- Bolta, ANSI 1975, 293

59. SPODNJE MESTINJE

Nekaj 100 korakov severozahodno od vasi so na nekoliko dvignjenem travniku ostanke rimske naselbine z ostanke zidov, kamnitih blokov, opeke in keramike. Sondiral je F. Lorger.

Med domačini so še žive pripovedke o »potopljenem mestu« in »potopljeni cerkvi«. Na njivah, ki so last Popoviča, Petaverja, Jeranka in Andrenška v k. o. Pristava, se najdejo fragmenti keramike in opeke.

Literatura:

- Lorger, JfA 7, 1907, 194 b
- Lorger, JfA 9, 1909, 115 b
- Kovačič, Sv. Križ, 1914, 6
- Kovačič, Štajerska, 1925, 27
- Lorger, CZN 31, 1936, 81
- Saria, Blatt Rogatec, 1939, 41
- Bolta, ANSI 1975, 287
- Ciglenečki, VS 1974, št. 17-19/1, 156

60. PRISTAVA pri Mestinjah

Na travniku zahodno od vasi so odkrili ostanke rimske naselbine. Pri poskusnih kopanjih F. Lorgerja so našli fragmente opeke in keramike. Med ljudstvom kroži pripovedka o »potopljenem mestu«.

Literatura:

- Lorger, JfA 1, 1907, 194
- Lorger, JfA 3, 1909, 115
- Kovačič, Sv. Križ 1914, 6
- Lorger, CZN 31, 1936, 81
- Saria, Blatt Rogatec, 1939, 50
- Bolta, ANSI 1975, 287

61. ARTIČ

Severovzhodno od župne cerkve naj bi bili ostanke rimske naselbine.

Literatura:

- Saria, Blatt Rogatec, 1939, 71
- Bolta, ANSI 1975, 286

62. BUČE

Severovzhodno od cerkve so na ledini »Groblje« na posestvu A. Dcbelaka sledovi rimske naselbine, ki se raztezajo 100 m na dolgo. Pri oranju so zadevali na zidove, železne predmete, rimske novce in drugo.

Ostanke antičnih stavb so tudi južno od Buč na Zverovi njlvi za pokopališčem.

Literatura:

- Saria, Blatt Rogatec, 1939, 17
- Bolta, ANSI 1975, 283

63. PRELASKO pri Podčetrtku

(parc. št. 1345, 149, 1335, 1336, 1337, 1330, 1339, 1341, 1344, 1355, 1343, 1342, 1308, 1311 k. o. Sedlarjevo, last I. Zakošek, Prelasko 12)

Na obsežni površini vzhodno od ceste Prelasko—Podčetrtek, na terasi, ki se konča pri Sotli, so ostanke kamenja, opeke in fragmenti antične keramike.

Zakošek je na kompleksu zgoraj omenjenih parcelnih števil k našel več uteži, na severnem delu tega kompleksa pa (parc. št. 1322 k. o. Sedlarjevo) je zadel pri oranju na močan zid. Že B. Saria je tu domneval rimsko vilo.

V tem kraju je bil najden tudi znanl veliki depo rimskih novcev (W. Kubltschek, Jahrbuch für Altertums kunde 3, 1907, 277 ss).

Literatura:

- Saria, AKJ, Blatt Rogatec 1939, 49 ss
- Ciglenečki, VS 17-19/1, 1974, 139
- Bolta, ANSI 1975, 285

64. OREŠJE na Bizeljskem

(parc. št. 823/3 k. o. Orešje, last A. Zagmajstra, Orešje št. 85; parc. št. 833/1 k. o. Orešje, last Žnidarič, Orešje)

Avgusta 1938 je I. Mlinar začel z izkopavanjem na Zagmajstrovem posestu in odkril temelje razsežne rimske stavbe (tloris 11, I—XIII), ki meri v dolžino s stranskimi

prostori vred 31,4 m, v širino pa dobrih 20 m. Na jugozahodni strani pa sega ta stavba do druge zgradbe, ki jo je 1939. leta odkril na zemljišču soseda Žnidarčiča. V dolžino meri 35 m, v širino pa se da slediti le dobrih 14 m (tloris 11, A—N).

Dolžina obeh zgradb, ki stojita druga ob drugi, meri ca. 66 m, na jugozahodni strani pa sta obe poškodovani, tako da njunega zaključka do sedaj ni bilo mogoče dogrnati. Širina zidov je ca. 50 m. Način gradnje je preprost, pri mešanju malte so uporabili sotelski pesek.

Prostori ob straneh (I—IV, VIII in IX) imajo bolj ali manj obliko kvadrata, oni v sredi pa pravokotnika in so po površini večji (V—VII). V prostorih I in II so zelo dobro vidni ostanki hipokaustnega ogrevanja ter v stene vzdanih tubulov. Podobna sta prostora VIII in IX, poleg katerih je bila odkrita kurilnica—prefurnij (dolg 3,10 m in širok ca. 90 cm). Ognjišče je bila kvadratna ploskev s stranico 1,20 m ter je bilo tlakovano s kamnito ploščo. Kanal iz ognjišča v hipokaust je bil širok 70 cm in na obeh straneh obložen z opeko. Tu je bilo zelo veliko pepela in saj pomešanih z zemljo.

Ostali prostori so bili brez ogrevanja. V prostoru III je bilo v vzhodnem kotu precej zrušene opeke, saj, kosti in črepinj posod, po čemer se lahko domneva, da je bila tu kuhinja.

Prostora V in VI imata bolj obliko verand in hodnikov, skozi prostor V je po vsej verjetnosti vodil tudi glavni vhod v hišo. Tu je bilo precej barvnega ometa, predvsem ob notranji steni. Prevladuje živordeča, pompejanska barva, pogosto se javlja svetlorumena, redkeje pa zelena. Tudi prostor VI je imel poslikane stene, prav tako tudi prostor I, ki je bil poslikan pretežno v rumeni barvi in prostor XI, kateri je bil poslikan s svetlorumeno barvo in rdečimi pikami.

V prostoru VI so bila tla narejena iz 20 cm debele plasti stolčene malte, katero je nosila še debelejša plast vložnega kamenja.

Prostor VII je bil precej velik (12 krat 13 m), zato Mlinar meni, da je bilo to dvorišče. Na tleh je debela plast kamenja, na tej pa plast zemlje, ki je v sredi prostora tudi vrhnja plast. Ob zidovih pa je na vseh štirih straneh ca. 1,50 m širok pas zbite malte, kjer je bil verjetno hodnik, brčkone pokrit. Obravnavani prostor je verjetno tvoril atrium, na znotraj nagnjene strehe pokritega dela pa v tem primeru compluvium.

Prostora X in XIII sta nepopolna, ker jugozahodni del stavbe manjka.

Jedro stavbe na Žnidaričevem zemljišču je severozahodni del (A, B, C, D, E, F, G), jugozahodni del pa je bil uničen pri urejanju zelenjavnega vrta. Čelna stena glavnega poslopja je dolga 15 m in 90 cm debela, prav tako tudi dve steni prostora A in jugozahodna stena prostora G, ter severozahodni zid prostora F; nestrjnjeni zid med prostoroma C in D pa meri celo 1,30 m. Iz tega se lahko sklepa da je bilo poslopje višje. Drugi zidovi so tanjši (70—80 cm). Ugotoviti se da 9 prostorov, od katerih so imeli štirje tudi centralno kurjavo (B, C, D, E), sledovi kurilnice pa se kažejo zunaj poslopja (K). Prostori brzc centralne kurjave imajo v tleh debel lomljen kamen za podlago, nad tem pa plast nasutega peska in plast zbite malte.

Zanimiv je pravokotni podaljšek H proti sosednjemu posloppju in je bil tlakovan z drobnim kamenjem. Prostor je služil verjetno v iste namene kot prostor V v sosednji hiši. Tu je moral biti vhod v stanovanjske prostore, kakor tudi na dvorišče (Dv). Na notranji strani vhoda so rimske hiše imele večkrat sobo za vratarja oz. hišnega čuvaja (prostor I).

Poslikanega ometa je precej manj. Javlja se spet rdeča barva z belo progo, prevladuje pa belo ozadje z rdečimi okraski. V prostorih B, D, E je bilo najti tudi nekaj mozaičnih kamenčkov sive in bele barve.

Našlo se je tudi precej železnih rimskih žebeljev s široko glavo in železnih spon, ključev raznih velikosti, štirioglat zvonec, precej orodja (sveder, sekire, sekirica od suhlice), od okrasja pa fibule, zapetnice in pasno spono. Našlo se je okoli 60 novcev, deli žrnjla, precej keramike, fragmentov velikih amfor — vsa keramika ima rustikalni značaj.

Od najdene rimske opeke so bile v večini velike in male kvadratne opeke, zlasti uporabne pri hipokaustih, tubuli, različne krovne opeke, ploščate (tegulae) in žlebnjaki (imbrices).

Ze pred leti so našli tu tudi kamniti lev, ki pa je bil izgubljen.

Obe raziskani stavbi se končujeta ob kanalu, ki je bil zgrajen proti jugozahodu; prostora H in XI mejita direktno na kanal, prostor I (i) pa ima ob kanalu 70 cm debel samostojen zid.

Kanal (odkrit v dolžini 30 m) je bil 43 cm širok in 50 cm globok, dno pa je bilo obloženo z žlebičasto opeko. Kanal je po vsej verjetnosti služil za odvajanje vode iz naseljenega predela.

Izkopavanja so odkrila gradlivo, ki nudi povprečno silko in položaj rimskega dvorca, njegove gradbene elemente, obliko in dekor, pa tudi praktični uporabi služeči inventar iz prve polovice 4. stoletja.

Literatura:

- Müllner, MCK NF IV, 1879, XL in sl.
- Klaič, Hrvatsko kolo VI, 1910, 129 s
- Sarla, Blatt Rogatec 1939, 15
- Arhiv muzejskega društva v Celju, 1937—40
- Milnar, ČZN 1, 1965, 64 ss
- Sašel, ANSI 1975, 217

65. DOLNJE BREZOVO

Severno od železniške čuvajnice št. 480 ob progi Zagreb—Zidanl most iz vzhodno od vasi Dolenje Brezovo je ledina »Pod Vinco«, lastnik Jože Mrž iz Zgornje Brezove. Avgust Sinkovič, Donje Brezovo 18 in Martin Drugovič, Donje Brezovo 25 sta povedala, da so tu pri oranju naleteli na kamenje, malto in opeko in da naj bi tu nekoč stal grad.

Zanimiva so tudi imena njiv v bližini: vzhodno je njiva »Grobelnica«, še vzhodneje (preko potočka) pa je njiva »Grubelno«.

Slemenšek Mirko, Dolnje Brezovo, ki si je zahodno od ledine »Pod Vinco« postavil pred nedavnim novo hišo, je povedal, da so pri kopanju v globini 1,30—1,50 m našli na kurišče in črepinje.

Po navedenih podatkih je možno sklepati, da je tu stala rimska vila rustika.

O najdbi so poročali že Premerstein in Rutar, ter Pečnik, in sicer o najdbi rimskih žganih grobov na njivah »Pri cesti«.

Literatura:

- Premerstein, Rutar, Röm. Str., 1899, 20 s
- Pečnik, IMK 14, 1904, 191 s
- Ciglencečki, VS 17-19/1, 1974, 125

66. BLANCA prl Sevnici

Po pripovedi Tončke Božič, Blanca 8 in Stefana Simončiča, Blanca 2, naj bi bilo na zahodnem robu blanškega polja (na dvignjeni terasi) nekoč pokopališče (»britof«). Na terenu ni opaziti arheoloških sledov.

Janez Ašič, Blanca 29, pa je povedal, da na blanškem polju — na dolgih njivah — pogosto izorjejo opeko in da sta v zemlji dva zidova, ki potekata vzporedno (směr S—Z) in sta med seboj oddaljena 20 m.

Arheološko je verjetno najpomembnejši areal »V ograji« na vzhodnem robu blanškega polja. Lastnik parcele Jazbec je približno označil potek zidov, vendar zaradi strnišča na njivi in suhe zemlje ni bilo opaziti sprememb v barvi prsti, našli pa so se drobci ometa in opeke.

Tudi Š. Simončič je pri kopanju vodnjaka pod njivo »V ograji« v globini 8 m zadel na »velike cegle«.

Iz naštetih podatkov se lahko domneva, da je na blanškem polju (ožja lokacija verjetno njiva »V ograji«), stala rimska stavba, najbrž vila rustika.

Literatura:

- Ciglencečki, VS 17-19/1, 1974, 115 s

67. ROŽNO

Kraj je bil raziskan v okviru topografske akcije v okolici Vranja. Po podatku iz AKJ, Blatt Rogatec, 54 s, so na posestvu Martina Govčeka, Rožno 26 (leta 1939), pri oranju našli rimske novce, keramiko in zidovje.

Ana Stopar, Rožno 45, ki živi na nekdanjem Govčkovem posestvu, je povedala, da je po pripovedovanju stal na njivah grad, ki so ga porušili Turki. Pri oranju in vsepovsod pred hišo zadevajo na zidove (opeka, kamenje, malta). Govorice o najdbah pri cerkvi Sv. Kancijana so razširjene po vsej okolici; pogosto je slišati pripoved o kopanju pred cerkvijo, kjer so baje votli prostori. Po pripovedovanju Rozalije Radej, Kladje 1, pa so našli tudi slikan omet.

Pri ogledu terena zahodno od cerkve Sv. Kancijana in okrog nje je bilo videti več od oranja zabrisanih vzpetin, kjer se je našlo dosti kosov rimskih opek. Gradbeni sledovi so vidni od pokopališča okrog cerkve (v zasipu današnjih grobov) in še 100 m proti zahodu. Teren je valovit, posebno vidna je vzpetina nasproti cerkve, kjer je nekoč stala lipa. Ruševine se kažejo že na sami površini (opečni drobci, malta, fragmenti keramike) in so še dobro ohranjene.

Tudi na tem mestu smemo govoriti o rimski villi.

Literatura:

- AKJ, Sarja, Blatt Rogatec, 1939, 54 s
- Ciglencečki, VS 17-19:1, 1974, 149 s
- Petru, ANSI 1975, 247

68. PONIKVA

Na ledini »Križnica«, na njivi F. Planinca (ca. 1890), so pri izkopu za temelje zadeli na rimsko zidovje in nagrobnik CIL III 10815, vzdian sprva v posestnikov hlev, danes pa pogrešan.

Literatura:

- Gurliht, MZK 17, 1891, 249
- Pečnik, JfA 1, 1907, 125 a
- Petru, ANSI 1975, 260

69. SENUŠE

Rimsko zidovje in grobove omenjata Rutar in Pečnik, ki je na neki njivi izkopal dva težka pluga.

V Cerkvi je vzdian nagrobnik CIL III 3928.

Literatura:

- Bezljaj, LZ 8, 1888, 565
- Rutar, IMK 6, 1896, 46
- Pečnik, MZK 17, 1891, 128
- Rutar, IMK 9, 1899, 118
- Rutar, Premerstein, MZK 25, 1899, 95
- Petru, ANSI 1975, 255

70. STRAZA Sv. Valentina

Našli so se rimski stavbni ostanki.

Literatura:

- Bezljaj, LZ 8, 1888, 564
- Pečnik, Dts 5, 1892, 224
- Rutar, LMS, 1888, 61

71. VELIKA VAS (Leskovec pri Krškem)

Jugozahodno od Velike vasi, so bili tik avtomobilske ceste, dobrih 50 m v Krakovskem gozdu, ugotovljeni rimski stavbni ostanki, tegule in mozaični kamenčki. (PM Brežice, inv. št. 10, 11).

Literatura:

- Petru, ANSI 1975, 255

72. PODGRAČENO

Na parc. št. 1082 k. o. Podgračeno, je bila izkopana rimska stavba s štirimi prostori. Severno od hiše št. 1 so ob delih za avtomobilsko cesto 1960. leta zadeli na podnožje rimskega nagrobnika, pri hiši sami pa na fragment nagrobnega napisa (PM Brežice, inv. št. 141), neposredno ob tem najdišču pa je bil ugotovljen še 4 m dolg rimski zid iz lomljenca.

V jugovzhodnem delu vasi so izkopali tudi žgan rimski grob.

Literatura:

- Kolšek, VS 7, 1958—59, 335 ss
- Petru, VS 8, 1960—61, 63
- Petru, Dolenjski zbornik, 1961, 198
- Petru, ANSI 1975, 259

73. RIBNICA pri Jesenicah na Dolenjskem

Med Ribnico in Podgračenim so odkopale MDB na njivi F. Budiča, parc. št. 1090/3 k. o. Podgračeno, temelje rimske stavbe. Temelji so bili grajeni iz lomljenca, vezanega z apnom. Podoben, 1,10 m širok zid iz lomljenca je bil odkopan 24 m zahodno od prejšnje stavbe.

Med tem zidom in prej omenjenim je na severni strani potekal ozek, suh zid, v katerem so bili v nepravilnih razdaljah vzdiani večji štirioglati kamniti podstavki. Ob osamljenem zidu je bil najden auriscalpium. Tla so bila iz steptane ilovice, prepojene s snovjo rumenordeče in rjave barve. Snov podobne barve je odkopal J. Šašel v Gregorčičevi ulici v Ljubljani v kloakah in straniščih emonske insule. Tla ribniške lope so brez kanalov, zato je leta verjetno služila za hlev.

Nekoliko vstran in vzhodno od prvih opisanih temeljev je bilo odkrito večje kurišče, ki je moglo služiti za ogrevanje bližnjih prostorov. V dokaj debeli plasti črne zemlje in oglja je bilo precej tubulov. Na istem prostoru je bil kasneje odkrit temelj neke stare stavbe, ki je ležal diagonalno na zgoraj opisano poslopje in h kateremu so verjetno vodili kanali iz prefurnlja. Stavba je segala do današnje ceste proti njlvi in je torej gledala na rimsko cesto, ki je potekala po sedanji njlvi.

V bližini, na njlvi parc. št. 1082, last A. Budlča, je najden tudi fragmentiran napisni kamen v obliki polstebra z dolžino 1 m, širino 52 cm in 18 cm debeline (PM Brežice). Prejkone je s te njlve tudi žrtvenik AIJ 253, vzidan v Mokriškem gradu. Po konstrukciji je stavba podobna mutatio »Ad Pirum«.

Na njlvi F. Bizjaka, parc. št. 1079 in 1080 k. o. Ribnica, so zadeli na močno zidovje iz rimske dobe. Zid je grajen iz lomljenega peščenca, vezanega z apnom mešanlm z drobcl opeke. Iz zunanje strani sega proti zidu sloj humusa, v katerem je mnogo manjšega kamenja in drobcev ometa. Pod to plastjo je sterilna siva ilovica. Temelji zidu so v rjavi ilovici; debelina zidu p je 60—70 cm. V prostoru so bili fragmenti terre sigillate, stekla in hipokavta. Med tegulami in nablilm kamenjem je ležal močno obrabljen bronast novcc Faustine Junior. Vzhodno od zidovja so v manjši sondi našli železen kavelj, žebelj, dve pasni sponi in bronasto iglo-lasnico. Najdbe hranil PM Brežice. Zdi se, da je bilo poslopje zidano po markomanskem vdoru.

Literatura:

- Pečnik, IMK 17, 1907, 118
- Sarla, GMS 16, 1935, 125
- Petru, Kolšek, VS 7, 1958—59, 303 ss; T1, 4—7; T2, 5, 5a; T2, 6
- Petru, Podoba antičnega podeželja na Dolenjskem in v Spodnjem Posavju v luči najdb na avtomobilski cesti, Dolenjski zbornik, 1961, 193 ss
- Petru, ANSl 1975, 259

74. VELIKE MALENCE

Na parc. št. 475 k. o. Čatež, neposredno pri podružni cerkvi Sv. Martina, je Jože Lorber, Vel. Malence 17, pri delu na polju leta 1976 našel in prinesel v Posavski muzej črepinje in rimski srebrnik (inv. št. A 2008—2012). Najdišče sodi k antičnemu objektu (villa rustica?), kl sega do pokopališča pri podružni cerkvi.

Literatura:

- Petru, AV 21—22, 1970—71, 163 ss
- Guštin, VS 21, 1977, 277

75. BRVI

Pri vasi, na njlvah so temelji rimskega poslopja. Ugotovljeni so tudi obokl in vodovod. Pečnik lokalizira najdišče v Gorenjo Pirošico in meni, da gre za terme; navaja tudi vrelec, kl je bil znan Rimljanom.

Nedaleč od tod so rimski grobovi.

Literatura:

- Bezlač, LZ 8, 1888, 564
- Pečnik, DIS 5, 1892, 223
- Pečnik, IMK 14, 1904, 193 (lokalizira v Gor. Pirošico)
- Pečnik, KLDB, 272 (navaja vrelec)
- Petru, VS 8, 1960—61, 64
- Petru, ANSl 1975, 249

76. GORENJA PIROŠICA

Na polju, nad mlinom Vegelj v Gor. Pirošici, so odkrili vilo rustiko v dolžini približno 80 m. Pri slučajnem kopanju so našli ostanke tubulov, tla kopalne naprave in vodovodne cevi iz svlnca, ki so deloma v NM v Ljubljani.

Nedaleč od vile rustike so menda našli napisno kamnito ploščo, vendar o njej ni več sledu (VHAD 18—21, 1937—40, 255).

Literatura:

- Petru, ANSl 1975, 249

77. GAZICE

Na njlvah parc. št. 460 in 448, so pred vojno in v mlmlulih letih večkrat izorali obdelano kamenje in rimsko opeko.

To pobočje proti Krkl imenujejo »Rimski breg« in od to so še pred leti odvažali obdelano kamenje za zidavo.

Literatura:

- Skaler, VS 9, 1962—64, 177
- Petru, ANSI 1975, 249

78. GRADEC nad Podbočjem

(parc. št. 398/1 k. o. Planina, last Neže Sintič, Gradec 2)

Posavski muzej v Brežicah je v sodelovanju z Regionalnim zavodom za spomeniško varstvo v Ljubljani od 20. 27. avgusta 1974 izvedel zavarovalno izkopavanje na ledini Grublice, ki leži v dolini jugozahodno pod podružno cerkvijo Sv. Miklavža, kota 577, nad vasjo Gradec.

Na ledini Grublice so bile ob popravilu ceste odstranjene 2—3 kamnite gomile. Pri ogledu terena spomladi 1974 so bile na sveže zorani njivi dobro vidne okrogle lise kamnitega drobirja, kjer so stale gomile; prav tako pa tudi zid, od koder se je kasneje izkopavanje začelo. Arheološko izkopavanje s sedmimi 6—30 m dolgimi in 1,5—2 m širokimi sondami ter z izkopavanjem t. i. objekta I, je zajelo celotno področje ledine »Grublice«.

Rezultati so bili zaradi skromne ohranjenosti majhni. V objektu I so bili odkriti temelji večje stavbe v dolžini 20 oz. 34 m, vendar je bil to le en kot stavbe.

Zaradi planiranja njive ter popravila ceste so bili zidovi ohranjeni le v eni ali v dveh vrstah ter ponekod tudi vezani z malto.

Najdbe — antična keramika, del žrnelj, živalske kosti, ipd. — pričajo, da sodijo temelji k ostankom pristave antičnega poljedelca.

Gradivo in dokumente hrani Posavski muzej v Brežicah.

Literatura:

- Stabè, VS 17—19/1, 1974, 126 s, sl. 40—41
- Guštin, VS 21, 1977, 115 s, sl. 69, 70

79. KOSTANJEVICA na Krki

Pri podiranju župnijskega skednja so našli dve kamniti pepelnici in odlomek rimskega nagrobnika (hrani župnišče). Vzhodno od mesta omenjata rimsko zidovje in grobove Pečnik in Zmavc.

Literatura:

- Petru, VS 10, 1965, 199
- Pečnik, IMK 14, 1904, 194
- Pečnik, DiS 5, 1892, 225
- Zmavc, IMK 14, 1904, 194
- Petru, ANSI 1975, 252

80. GROBLJE pri PREKOPI (Šentjernej)

Že leta 1840 je odkopal Huber zahodno od naselja velik kup ruševin na parc. št. 1418 in 1419 k. o. Groblje (last J. Črtaliča, p. d. Čedine) in odkril troje prostorov term rimske stavbe, ki jih je opisal in izrisal Dollhof (Carniola, 13, in 16. 11. 1849; isto poročilo in risbe objavljata Leinmüller, MZK 13, 1887, CVII ss in Mal GMS 10, 1929, 8 ss; povzetek pa Pirkovič, Situla 10, 1968, 16 ss). V prostoru, ogrevanem s hipokavstom, so vldeli sudatio, v drugih pa tepidarium in frigidarium. Hipokaust je zgrajen na obokih, sestavljenih iz koničnih opek: tubuli, s katerimi so bile obložene notranje stene so merili 4,5, 3, in 9,75 palca.

Okrogla kopalnica je imela do 1 m debel tlak, pokrit z mozaikom. Našli pa so tudi plošče stenske obloge iz pohorskega marmorja (vel. 65 krat 65 krat 5 cm). Vodovod za kopeli je bil speljan po zidnem kanalu, odvodi pa so bili iz svinčenih cevi. Te terme so bile očitno del neke večje rimske vile. To bi potrjevale najdbe v neposredni okolici, npr. zidovi, drobcji opeke in apnene malte na vrtovih lastnikov Černeta, Jurgallča, F. Črtaliča, Sivca, Korošca in Gregoriča (Situla 10, 1968, 20 ss).

Njbolj vzhodne najdbe so zidna slika pod Martinčevo (danes Kirnovo) hišo, ki je še danes ohranjena v kleti, iz rezanega kamna zgrajeni vodnjak s 70 cm premera pred Gregoričevo hišo ter kos marmornega stebra v kupu antičnih ruševin nasproti cerkve (Rutar, Premestein, Römische Strassen 1899, 29).

Od teh, strokovno in podrobneje večinoma neobjavljenih ostalin (delen prikaz pri Pirkoviču, o. c.), velja omeniti na njivi pri domu Črtaličevih odkrit 3 krat 3 m velik prostor z močno zglaženim tlakom. Stene so bile obložene s 4 prste debelimi marmornatimi ploščami s stranicami veličine 65 cm. Na severni strani je bil izliv (svinčena cev); pod njim tla iz črne kamna in odvodni kanal iz opeke. Tu so dobili mnogo črepinj in železnih predmetov.

Literatura:

- Huber oziroma Dolihof, Carniola 13. in 15. 11. 1849
- Leinmüller, MZK 13, 1887, CVII ss
- Mal, GMDS 10, 1929, 8 ss
- Pirkovič, Situla 10, 1968, 16 ss
- Rular, Premerslein, Römische Strassen, 1899, 29
- Petru, ANSI 1975, 221 s

81. OTOK

Južno od cerkve so našli na njivah rimsko opeko ter sledove stavb.

Literatura:

- Kušljan, Situla 10, 1968, 103 ss
- Petru, ANSI 1975, 225

82. STRANJE pri Škocjanu (Ruhna vas)

Severno od vasi, 40 m za mostom avtomobilske ceste med Ruhno vasjo in Stranjami, so odkrili temelje večje rimske pristave z ograjenim dvoriščem (močna plast žganine, keramika, opeka) ter na steno ograde prislonjene sobe in kašče.

Celotni tloris še ni znan, je pa soroden talnemu načrtu v Družinski vasi in leži severno od itinerarske ceste.

Literatura:

- Petru, VS 7, 1958—59, 304 ss
- Petru, Podoba antičnega podeželja na Dolenjskem in v Spodnjem Posavju v luči najdb na avtomobilski cesti, Dolenjski zbornik 1961, 193 ss
- Knez, ANSI 1975, 226

83. DRUŽINSKA VAS

Z drenažnim jarkom avtomobilske ceste so zahodno od Družinske vasi presekali temelje treh rimskih stavb. Ves severni del hiše 1 sega na parcelo J. Košarja, kat. št. 673 in 683/1 k. o. Družinska vas.

Vzhodno od mostu v Družinski vasi so pri odstranitvi humusa zadeli na pravokotno stavbo iz lomljenega kamna brez apnene vezave.

Del zahodnega zidu je podaljšan v severno stran. Možno je, da je podaljšek zahodnega zidu le del manjše sobe, lahko pa je tudi del zavarovalnega in prekritega preddverja.

Pril tej pristavi je opaziti dvoje gradbenih faz na mestu, kjer je drenažni jarek avtoceeste presekal južno krilo stavbe. Prvotni tlak (estrih) je ohranjen tudi ob zidu na začetku profila. Pri kasnejšem prezidavanju so estrih prebili s temeljnimi zidovi. Najdbe so bile v odkopu zelo skromne, tako da ne dovoljujejo točnejše časovne opredelitve.

Literatura:

- Petru, VS 7, 1958—59, 302
- Petru, Podoba ant. podeželja . . . , Dolenjski zbornik 1961, 193 ss
- Gabrovec, ANSI 1975, 226

84. GORENJE KRONOVO

Na njivi so ostanki antičnega zidovja in opek.

Literatura:

- Sašelj, Zgodovina šempetrske fare pri Novem mestu, 1986, 11
- Knez, ANSI 1975, 233

85. GRİČ pri Otočcu (Luterško selo)

Pri kapeli (41,5 km avtoceste) je bilo izkopano rimsko poslopje, ki je stalo južno od ostrega zavoja, kjer se rimska cesta prične vzpenjati proti Karteljevemu.

V celotni dolžini je zid ohranjen verjetno le na južni in zahodni strani, vzhodno in pretežni del severne stene pa so uničili z oranjem. Temelji so enaki in grajeni iz lomljenih blokov apnenca in peščenjaka brez apnenega veziva. V zahodnem zidu so bili kamni večji in vkopani plitveje v zemljo. Del zahodnega zidu je podaljšan v severno stran, kjer bi bil del manjše sobe, lahko pa tudi del zavarovalnega in prekritega preddverja.

V hiši so se našli drobci opeke, fragment žrnja iz kamna (verjetno vulkanskega izvora) in fragmenti keramike. Gradivo je v Dolenjskem muzeju v Novem mestu.

Literatura:

- Petru-Mozetič, VS 7, 1958—59, 303
- Petru, Podoba ant. podeželja . . . , Dolenjski zbornik, 1961, 193 ss
- Knez, ANSI 1975, 233

86. ŠMARJE

Ohranjeni so ostanki rimske stavbe. Med zidovi so odkrili šestilo (NM Dunaj, inv. št. 49283) in Konstantinov novc.

Na Globavsovi in Klemenčičevi njivi domneva Kušljan (Situla 10, 1968, 107) rimske grobove.

Na »Golobinjeku« so v Novoselčevem vinogradu, parc. št. 2204 k. o. Sentjernej, našli ostanke rimske stavbe.

V sosednjih vinogradih pa je bilo najdenih tudi več rimskih grobov.

Literatura:

- Kušljan, Situla 10, 1968, 107, 118
- Petru, ANSI 1975, 1224

87. LOKA

Na poti iz Loke proti Prevoljam so našli rimske opeke, iz česar Kušljan sklepa, da je stala tu antična zgradba.

N bližnji njivi so izorali rimski grob.

Literatura:

- Kušljan, Situla 10, 1968, 105
- Petru, ANSI 1975, 222

88. VELIKE BRUSNICE

Na parc. št. 1 k. o. Brusnice je bil 14. 4 1976 odkopan in prepeljan v Dolenjski muzej pokrov rimske pepelnice. Pokrov je iz apnenca, ima dvokapno streho in 4 akroterije

Poleg bronastega kipca Jupitra in rimske portretne glave, je pokrov že tretji prepričljiv dokaz o obstoju rimske naselbine oz. vile rustike v brusniški dolini.

Literatura:

- Breščak, VS 21, 1977, 276

89. GROBLJE

Na njivah pod železniško progo Novo mesto—Straža in desno od poti od Krke v Groblje, zadevajo kmetje na stensko slikarijo in mozaične kamenčke (Grafenauer). O ostankih slikanega ometa, tegul, stekla in lončenine poroča že leta 1873 Müllner.

Literatura:

- F. Grafenauer, rk na SAZU. Poročilo sekciji za arheologijo o najdbah v okolici Novega mesta, 1953
- Müllner, Geschichte des Eisens, 1909, 67 ss
- Petru, ANSI 1975, 219

90. LOKA pri Črnomlju

Na okljuki Dobljice je stal rimski zaselek, ki ga izpričujejo odkriti zidovi, kanali lončene in svinčene cevi, ostanki kopalnic, itd., na Svajgerjevi (parc. št. 1106), Gregoričevi in Jermanovi njivi.

V hiši A. Svajgerja, Loka 10, je bil vzdan poškodovan rimski nagrobnik z napisom, ki je sedaj v NM v Ljubljani (AIJ 489 = CIL III 10823).

Literatura:

- Pečnik, IMK 6, 1896, 46
- Knez, ANSI 1975, 240 s

91. CERKVIŠČE

Pri vasi so našli ostanke rimskega zidovja in več grobov, pri kapelici v vasi pa rimski napisni kamen.

Literatura:

- Pečnik, IMK 14, 1904, 190
- Zmavc, Bela krajina in Notranjska, 7
- Knez, ANSI 1975, 242

92. MAČKOVEC pri Dvoru

Pečnik domneva, da je tu stala rimska utrdba (Vojvodina Kranjska 1912, 13; ZVZ 3, 1923, 1).

Od roba terase do cerkve Sv. Janeza in vzhodno od nje, na površini približno 2300 arov, dobivajo rimske ostaline. Zraven cerkve so zadeli v globlji 2 m na novce, zidovje, opeke, estrih in mozaična tla.

Rimsko zidovje so odkrili tudi pri »Škrlječih«.

Severnovzhodno od vasi so tudi rimski grobovi, tod mimo pa je peljala verjetno tudi rimska cesta.

Najdbe hrani NM v Ljubljani (inv. št. P 3328, 4361—4362, 7088—7094 in R 6908).

Literatura:

- Müllner, *Geschichte des Eisens*, 1909, 72 ss
- Zmavc, r. k. Dolenjska, 11
- Petru, ANSI 1975, 212 s

93. SADINJA VAS

Severno od cerkve, blizu Griča (255 m), so ostanki rimskih hlš in v večini unličnih grobov (IMK 9, 1899, 49).

Literatura:

- Knez, ANSI 1975, 213

94. ŠMIHEL pri Zužemberku

(parc. št. 78 k. o. Šmihel)

Na prostoru današnjega župnišča, župniškega vrta, sadovnjaka in dela pokopališča so ostanki antične vile rustike. V zahodnem delu pokopališkega zidu je vzdan gornji del nagrobne stele (AIJ 228) s štirimi portreti in fragmentiranim napisom. Nagrobnik je bil postavljen verjetno lastnikom nekdanjega stavbnega kompleksa.

Leta 1960—61 je bilo sondažno izkopavanje, ki je odkrilo 72 m zidov, fragmente antične keramike, steklo, železno sulično ost, bronast gumb, rimski Domicijanov srebrnik in druge rimske novce iz 4. stoletja.

Na južnem delu so stala gospodarska poslopja, stanovanjski del vile rustike pa je bil bolj severno in je zaradi večkratnih gradenj in čiščenja verjetno uničen.

Literatura:

- Rušar, IMK 9, 1899, 48
- Pečnik, IMK 14, 1904, 33
- Pečnik, KLDB, 497
- Knez, *Dolenjski list*, 28. 7. 1960
- Knez, *Arheološki pregled* 2, 1960, 119
- Knez, VS 8, 1960—61, 216
- NM v Ljubljani, *Dnevnik akcesij*, 10/1939
- NM v Ljubljani, inv. št. R. 7047-7050 (rimski novci)
- Šašel, ANSI 1975, 236
- Edit B. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, Budapest, 1964, 352

95. ZLOGANJE

Posestnik J. Pirc je pri kopanju temeljev za skedenj našel depo 20 (avgustejskih?) novcev v lončku; tri metre od hišne meje pa je zadel na zidovje, kamnite plošče, človeške kosti, opeko in glinaste vodovodne cevi.

Leta 1903 je Kušljan izkopaval rimske grobove v bližini; omenja pa tudi rimsko stavbo (on piše tempelj), katere izkopenine so na Dunaju (inv. št. 55411, 55412). V bližini, pri zaselku Brinovec, je kamnolom, ki so ga izkoriščali tudi v rimski dobi.

Literatura:

- Jutro, 4. 5. 1927
- Kušljan, KLDB, 275
- NM v Ljubljani, fasc. Razno 11/20, 8. 3. 1903
- Freyer, MHK 6, 1851, 28 s
- Radics, AKK, 1864, 3
- Knez, ANSI 1975, 226

96. ZALOG

Na njivah z ledińskim imenom »Deńnice« so ostanki rimskega zidovja in opeke.

Literatura:

- KLDB, 484
- Globočnik, AKK, 1889
- Knez, ANSI 1975, 226

97. DOLENJA DOBRAVA

Na njivah posestnika J. Terlepa, Jevo od rimske ceste, ki je vodila od Trebnjega proti Poljanam, so ostanki velikega rimskega poslopja, kjer so kmetje našli mozaik in srebrnike. Pečnik sodi, da je poslopje najlepše na tem območju (r. k. Novo mesto, 32).

Literatura:

- Knez, ANSI 1975, 230
- r. k. Novo mesto, 32

98. JEZERO

V južnem delu cerkvene stene je vzdanih več figuralno okrašenih rimskih kamnov ter nagrobnika CIL III 3914—10785 in AIJ 237.

Okrog cerkve so ostanki temeljev rimske stavbe.

Med vasema Jezero in Lukovek gre rimska cesta, na njivah proti Poljanam pa so rimski žgani in skeletni grobovi.

Literatura:

- Rutar, Premerstein, MZK 25, 1899, 95
- Rutar, IMK 9, 1899, 114
- Knez, ANSI 1975, 230

99. RAČJE SELO

Pri cerkvi in pod vasjo v hosti so ostanki rimskega zidovja.

V bližini so tudi rimski grobovi.

Literatura:

- Pečnik, IMK 14, 1904, 45
- Pečnik, KLDB, 493
- Knez, ANSI 1975, 231

100. MRZLA LUŽA

Na njivi, imenovani »Svetinja«, je bilo ugotovljeno rimsko zidovje in opeka.

Literatura:

- Šašel, Sv. Lovrenc ob Temenici, 1933, 7
- Knez, ANSI 1975, 234

101. BREZA

Na ledini »Morišče« (Müllner, Argo I popravilja v »Mirišče«), južno od vasi in severno od nekdanje glavne in današnje avtoceste, so ostanki zidovja rimskega poslopja. V drugi polovici 19. stoletja izkopani temelji so pokazali tloris z večjim številom prostorov »v velikosti mize«, iz česar je Müllner sklepal na rimsko kopališče.

Literatura:

- Dimitz, Geschichte Kreins I, 1874, 74, op. 6
- Müllner, Emona, 1879, 96
- Müllner, Argo I, 1892, 74
- Petru, ANSI 1975, 230

102. ŠT. LOVRENC

Okrog cerkve, župnišča in gospodarskega poslopja posestnika Slajpaha (za pokopališčem) so v zemlji ostanki rimskega zidovja.

Rimske izkopanine, predvsem keramiko, nahajajo tudi okrog hiše J. Jamarja.

V bližini so tudi rimski grobovi in nagrobniki.

Literatura:

- Pečnik, r. k. Novo mesto, 13
- Šašel, Sv. Lovrenc ob Temenici, 1933, 4
- Rutar, IMK 9, 1899, 113
- Rutar, Premerstein, Römische Strassen, 1899, 23
- Ložar, GMS 14, 1933, 45
- Šašel, ANSI 1975, 234

103. MALI VIDEM

Na njivah je Pečnik opazal ostanke rimskih poslopij in rimsko opeko. V bližini so tudi grobovi.

Rimski reliefni kamen z rastlinskim ornamentom je vzdian v hišo J. Laha, št. 1.

Literatura:

- Rutar, IMK 9, 1899, 113
- Rutar, Premerstein, MZK 25, 1899, 95
- Rutar, Premerstein, Römische Strassen, 1899, 23
- Pečnik, r. k. Novo mesto, 121
- Pečnik, IMK 14, 1904, 30
- Knez, ANSI 1975, 234

104. MALO TREBELJEVO

Pod vasjo na njivah je rimsko zidovje, so pa tudi grobovi.

Literatura:

- Pečnik, IMK 14, 1904, 130
- KLDB, 325
- V. Staré, ANSI 1975, 196

105. LONCAN

Na posestvu Nikolaja Petronija ob vznožju Kroga (s samostanom Sv. Onofrija) so 1926. leta izkopali ostanke rimske stavbe, odkrili opečni tlak, žigosane opeke idr. Nekaj najdb hrani PM Piran.

Literatura:

- Degrassi, ANSI A 39, 1927, 393
- Boitin, ANSI 1975, 146
- E. Boitin-Tome, Antična stavba v Grubečica, AV 19, 1966, 135

106. DRAGONJA (Križišče — Sečovlje)

Na »Pejžancu«, njivi Jožefa Špeha iz Špehov 64, desno od poljske poti Dragonja—Sv. Štefan, so leta 1929 odkrili mnogo rimskih opek, ki prihajajo posamične pri obdelovanju na površje.

Na »Rošti«, njivi Lucijana Manniča, parc. št. 7946/1022 k. o. Sečovlje, so ob regulaciji Dragonje leta 1958 zadeli ob rimski opečni zid. Fragmenti opek in keramike ležijo po tej in sosednjih parcelah.

Nekaj opeke hrani PM Piran.

Literatura:

- Degrassi, AMSIL 43, 1931, 377
- Boitin, VS 7, 1958—59, 296
- Boitin, VS 8, 1960—61, 241
- Boitin, ANSI 1975, 146

107. RAVEN (Sv. Peter)

Znani so ostanki rimskih stavb, nekaj žarnih in skeletnih grobov s pridelki in opeka. Na njivi pod vasjo je bil najden rimski žrtvenik In. It. X, 3, 35 (zda) v Tržaškem muzeju).

Pri razvalini cerkve Sv. Petra v dolini so ostanki rimske stavbe, kjer je najti keramiko, novce in oljenke.

Literatura:

- Benussi, Arch. Triestino 14, 1927—28, 259
- Truhlar, ANSI 1975, 146

108. GRUBELCE pri naselju Dragonja

Blizu naselja Dragonja, pod majhnim, danes skoraj zapuščenim naseljem Slami, je kraj z ledinskim imenom »Grubelce«. Na njivah v Grubelcah so pri poljskih delih prihajali na dan fragmenti keramike, kosi opek, mozaični kamenčki idr.

Leta 1961 je bila na zahodni strani parc. št. 15/3 k. o. Korte, last Ivana Koreniča iz Dvorov 128, ki leži na prvi terasi hriba, izkopana poskusna sonda, nato pa se je začelo sistematično izkopavati. Odkrita je bila obsežnejša rimska vila s petimi oz. sedmimi ugotovljenimi prostori.

Prostor I (3,5 m širok in 5 m dolg) je imel v zahodni steni apsidno, tlak iz apnene malte mešane z drobci opek in peskom ter ostanke opečnatih stebričkov hipokausta.

Prostor II je nekoliko manjši, vzhodno steno pa ima zaključeno z 1,2 m globoko in 1,7 m široko pravokotno nišo. V zemlji, ki je prekrivala temelje teh dveh prostorov, so bili rastrezeni posamezni beli in črni mozaični kamenčki, fragmenti posodja, votlakov, kosi malte, tlačne kockice (2 krat 2 cm) in ploščice iz rdeče in svetlorumene žgane glinice, ter ostanki belega, rumenega in rdečega stenskega ometa, ki so ležali ob notranjih stenah zidov. Prostor I je bil z apsidalnim zaključkom, kjer je bila niša

z banjo, verjetno urejen kot kaldarij (vila v Barkovljah). Drugi prostor, ki je bil srednje ogrevan, pa je služil kot tepidarij.

Ob severni steni prostora I je bil verjetno ožji prostor III, od katerega imamo ohranjen le še njegov severovzhodni vogal z majhnim delom severne in zahodne stene. Severna stena je bila povezana z manjšim pravokotnim delom prostora IV, zahodna (dolga le 1,45 m) pa je segala do t. im. kaldarija. Morda je bil tu urejen prefurnij, za kar pa ni bilo najdenih nikakršnih ostankov.

Prostor IV ima v severni steni manjši prostor (1,6 krat 2,5 m) z belim mozaičnim podom, ob severnem in zahodnem robu mozaika pa so ohranjeni ostanki ploščic iz belega marmorja, prepreženega s črnimi žilami. Od tu je speljan kamnit kanal proti jugu prostora V. Deloma je speljan tudi ob zidu prostora II, kjer je bil najden železen strigilis s polkrožno oblikovanim rezilom.

V prostoru z mozaikom je bila verjetno kač obložena z marmorjem in namenjena le eni osebi (podoben primer navaja A. Puschi v prostoru ženskega dela term v Nesakciju), sam prostor pa urejen kot majhen frigidarij.

Prostor V je težko opredeliti, možno pa je, da je bil ta prostor slačilnica ali apoditerij in hkrati prehodni prostor iz tople v mrzlo kopel.

Prostor VII je največji in ga na severni in južni strani obdajata dva površno grajena zidova, ki segata v še neprekopani del terena. Tu so bile najdene glinaste tlačne kocke in ploščice, kosi amfor in opek.

Nedokončno odkrit je tudi prostor VI, katerega zaradi pomanjkanja najdb ni mogoče opredeliti.

Če se upošteva tudi najdbe zidov na sosednjih njivah s parc. št. 15/2, 15/3, 15/6 in 15/7, se lahko sklepa, da je v antičnem času na tem mestu stala obsežna stavba, morda vila rustika, ki je imela urejene tudi kopalnice. Časovna opredelitev stavbe je otežkočena zaradi pomanjkanja najdb, najdeni novci Kaligule, Vespazijana in Trajana pa kažejo, da je stavba v 2. stoletju že stala.

Literatura:

- E. Boltin, VS 7, 1958—59, 286
- E. Boltin, VS 8, 1960—61, 243 ss
- E. Boltin, ANSI 1975, 147
- E. Boltin-Tome, Antična stavba v Grubelcah, AV 19, 1968, 129 ss

109. PADNA

»Pod Korono« ali »Pod Sv. Sabatom«, na njivskih ledinah vzhodno od Padne pri pokopališču (lastniki: Ivan Kuzmič, Karl Franko, Ludvik Lovrčič, vsi iz Padne) je bilo več slučajnih najdb rimske opeke (fragment ene z žigom hrani PM Piran, inv. št. 80).

Sondaža 1957. leta na Lovrničevi njivi je odkrila tegule, keramiko in suhi zid.

Literatura:

- Boltin, Slovenski Jadran, 29. 11. 1957
- Boltin, VS 7, 1957—58, 293
- Sribar, VS 7, 1957—58, 296
- Boltin, ANSI 1975, 147
- E. Boltin, Tome, Antična stavba v Grubelcah, AV 19, 1968, 135

110. STARI PORTOROŽ

V cerkvi Sv. Lovrenca, na vzpetini levo od ceste Portorož—Lucija, je bil vzdignjen rimski nagrobnik iz 1. stoletja n. št. (In. It. X, 3, 39 = CIL v 481; zdaj v muzeju v Trstu).

Ob razvalinah te cerkve so 1963. leta pri kopanju temeljev za novi hotel zadeli na ostanke rimske stavbe, opečnega tlaka in kanalizacije.

Literatura:

- Boltin, ANSI 1975, 146

111. SV. BERNARDIN

V okolici ruševin Sv. Bernardina so odkrili ostanke barvarne purpurnega rdečila (velike množice izkopanih polžev), mozaičen tlak, sarkofag, vodnjak, opeko, keramiko, steklenino idr.

Literatura:

- Benussi, Arch. Triestino 14, 1927—28, 258
- Truhlar, ANSI 1975, 146

112. FORNAČE

Pri kopanju temeljev za tovarno Salvetti (danes podružnica Mehanotehne iz Izole), so ob cesti Piran—Portorož, našli temelje rimske stavbe z ostanki mozalkov, novce in fragmente posod.

Najdbe hranil PM Piran (inv. št. 40—43 in 49).

Literatura:

- Mortetani, Arch. Triestino 11, 1885, 184
- Notizie storiche della città di Pirano, 1886, 4
- Boltin, ANSI 1975, 146

113. ČERVINJAN

Na njivi posestnika Giovanni Vascotta (1926), nekaj več kot 1 km južno od nekdanje železniške postaje, so našli rimski kapitel in ptička iz terakote. Na tej njivi in sosednji pa so našli ostanke črno-belega mozaika ter fragmente rimskih amfor in opek z žigom C. Lab. Sev.

Literatura:

- Degrassi, AMSIA 38, 1926, 156
- Degrassi, AMSIA 43, 1931, 377
- Boltin, ANSI 1975, 144

114. BONINI

Na polju med krajema Cerej in Kalisburg (Karlisburg) so blizu hiše Maršič našli temelje rimske stavbe s porušenim vodnjakom; najdbo iz njega je hranil odvetnik Giovanni Lonzar iz Kopra v svoji zbirki.

Literatura:

- Degrassi, AMSIA 43, 1931, 377
- Sašel, ANSI 1975, 144

115. ČEZARJI

Na njlvah pri vasi so ostanki rimskih stavb.

Literatura:

- Šribar, Zbornik Primorske založbe Lipa, 1956, 65
- Truhlar, ANSI 1975, 145

116. DEKANI

Na vrtovih okrog cerkve so v ruševinah delno izkopane rimske stavbe. Odkrili so mozaični tlak okrašen s črno vitico, mozaične kocke, železne puščične osti idr. Tržaški muzej hrani rimsko opeko z žigom TERENTIOR (CIL V 8110, 142).

Literatura:

- Arch. Triestino 14, 1888, 389
- MZK 1, 1902, 395
- Arch. Triestino 1, 1905, 235
- Orel, VS 2, 1949, 102
- Šribar, Zbornik primorske založbe Lipa, 1956, 65
- Boltin, ANSI 1975, 142

117. ANKARAN

Med morjem in cesto Valdoltra—Rižanski most so na zemljišču, ki je bilo v lasti Tržaške bolniške blagajne (1914), odkrili razvaline rimske zgodnjeantlčne vile. Na posestvu Spagnoletto (1914), severozahodno od Strmlina so sledovi rimske stavbe z vodovodom.

Literatura:

- Puschl, Arch. Triestino 7, 1914, 159 ss
- Benussi, Arch. Triestino 14, 1927—28, 280
- Scrinari, Tergeste, 1951, 131
- Petru, ANSI 1975, 144

118. CRNI KAL

Med robom visoke planote in razvalinami gradu so ostanki rimske stavbe. Na površju so našli drobce rimske opeke in lončenino.

Literatura:

- Marchesetti, Castelliferi, 1903, 62 in 59, T VI, 5
- Petru, ANSI 1975, 128

119. KALICE pri Črnem Kalu

V kalicah so razvaline rimskih stavb.

Literatura:

- Arch. Trlestino 14, 1927—28, 261
- Petru, ANSI 1975, 128

120. OSP

Na ledini »Grublica« so 1897. leta izkopali rimsko stavbo s hipokausti, vodovodnimi cevmi in drugimi antičnimi predmeti.

Literatura:

- MZK 23, 1897, 169 ss
- E. Boltin, ANSI 1975, 142

121. ROŽICE

Na ledini »Obešenca«, last posestnika Magajna je izkopal Moser (MZK 19, 1893, 67 ss) jeseni 1892. leta in sicer ob »stari cesti« — antični itinerarni cesti Tergeste—Tarsatika — 250 m južno od sedanje ceste iz Materije v Kozino in našel antične ostaline. Tu je lastnik že pri krčenju zasledil drobce lončevine in steklenine, železne predmete, kosti in oglje.

Antične najdbe so predvsem iz obdelanih površin te ledine, zasajenih z jablanami. Kulturna plast leži pod 15—20 cm debelim slojem humusa. Moser je pri izkopavanjih dobil poleg novca Hadrijana in Faustine še drobce oljenk, amfor, terre sigillate, steklenine, železnih nožev in škarij za striženje ovac, tečaje in okove za vrata, žebelje različnih oblik, itd.

Literatura:

- Moser, MZK 19, 1893, 67 ss
- Petru, ANSI 1975, 138

122. JABLANEC

V zaselku Jablanec so na ledini »Na grmeku« odkrili pri kopanju jarka v globini pol metra 60 m široko zidovje, opečnat mozaik, drobce tegul, imbreksov, lončenine, kosti goveda in svinje, velik obklesan vogalni kamen ter novce Klavdija.

Literatura:

- Moser, MZK 4, 1905, 140
- Petru, ANSI 1975, 137

123. MOST na Soči

Na prostoru ob župni cerkvi Sv. Lucije, župnišča in šole so v letih 1881 in 1888 odkrili rimsko stavbo s kloakami in hipokausti; odkrite so bile človeške in živalske kosti, keramika, opeka, denar, srpi in sullci (raziskoval župnik A. Carli).

Na tem kompleksu je od 26. 7. do 2. 8. 1890 izkopaval tudi goriški konservator Maionica in odkril rimske ostanke. Leta 1887 so tik za župnijsko cerkvijo, nekaj metrov vzhodno od nje, pri kopanju jame za apno našli skelet, ob katerem so bili ostanke žar.

Literatura:

- Zupnijska kronika
- Mozetič, rokopišna naloga z načrti izkopavanj
- Much, MZK 10, 1884, CXL
- Malonica, MZK 18, 1890, 217
- Stucchi, Forum Iulii, 1951, 108
- Gabrovec, ANSI 1975, 117
- E. S., VS 9, 62—64

124. STOŽICE

Severna stran pokopališča okrog cerkve Sv. Jurija, tik ob ježi stare savske struge, ima ledinsko ime »Vrbec«. Nekako leta 1880 so odkrili obzidje kvadratne rimske stavbe s 100 korakov dolgo stranico, katere jugovzhodni vogal sega v pokopališče. Vidnih je bilo nekaj predelnih zidov.

Kmet Presetnik je leta 1881 oddal muzeju (NM v Ljubljani) tamkajšnje izkopanine: železno motiko, lonec, rimsko opeko, nekaj novcev iz 4. stoletja (tudi novce vladarice-Flavia Maxima Augusta).

Literatura:

- Schuml, Archiv für Heimatkunde 2, 1884—87, 170 ss
- Deschmann, Führer, 1888, 122, št. 5 (omenja žel. ključ)
- M. S., IMK 4, 1894, 113 ss
- Novice 55, 1897, št. 27, 261 ss (vrhnji del žrnelj = catillus)
- Šašel, ANSI 1975, 191

125. KRIŽEVSKA VAS

Na posestvu kmeta Vodnika so 1953. leta izkopali ostanke rimske stavbe z mozaikom, sarkofag in fragmentiran rimski nagrobnik IL Jug 323.

Na istem mestu je stala kasnejše gotška cerkev.

Literatura:

- Gabrovec, AV 5, 1954, 132 ss
- Ribič, VS 10, 1966, 194
- Zupančič, ANSI 1975, 177

126. SORA

Na »Groblju«, na njivi med Rakovnikom in Soro, ki je bila tedaj last Marije Dolinar, Sora 25, so 1893. leta pri oranju zadeli na obdelano kamnito ploščo; tudi sicer so bili na njivi kosi keramike in opeke. Rutar domneva, da gre za poslopje.

Literatura:

- Rutar, IMK 3, 1893, 120
- Rutar, MZK 20, 1894, 184
- Pečnik, IMK 14, 1904, 128
- KLDB, 350
- V. Starč, ANSI 1975, 193

127. ŽALE v Predtrgu (Radovljica)

Najdeni so ostanki rimskega zidovja in mozaičnih kamenčkov.

Literatura:

- KLDB, 544 (poročila o najdbah rimske opeke v Predtrgu)
- Vallč, ANSI 1975, 187

128. RODINE

(pare. št. 756 k. o. Doslovče)

Na ledini v »Ključeh« pod vasjo Rodine ob stari cesti Kranj—Jesenice, na najvišji savski terasi, so 1959. leta izkopali del rimske stavbe.

Teren, ki je bil naseljen, je raven. Vidna znamenja ostalin se kažejo v obliki tal kot gomile in nasipi, ki tvorijo nepravilen dvojni četrkotnik večjih dimenzij (zah. stranica ca. 123 m, severna ca. 104 m, vzhodna ca. 117 m in južna ca. 116 m). V notranjem četrkotniku so bile tri stavbe, ki se razlikujejo po razporeditvi prostorov, velikosti in obliki. Dve četrkotni, enoprostorni stavbi (A in B), ki sta bili ugotovljeni s sondami, sta pokazali uporabo enakega gradbenega materiala in enak način zidave z edino razliko, da ni bilo tlaka in da stene niso bile ometane z malto. Osnovo tlaka tvori proč. Stavba C v jugozahodnem kotu notranjega četrkotnika je bila odkopana s tremi prostori. Po florisu jo lahko opredelimo v varianto ključastega tipa. Vsak prostor, ki je različen po velikosti (4,20 krat 1,50 m; 3,50 krat 4,80 m; 6 krat 5,70 m) ima svoj vhod različne širine in smeri, vsi pa so na prednji strani. Dolžina zadnje stene je 16,5 m, kar dokazuje zidni podaljšek na jugozahodni strani. Celotna notranjost je bila ometana. Najdbe v notranjosti stavbe in izven nje so bile na različnih mestih in v različnih globlinah. Poleg grobe hlšne keramike za vsakdanjo uporabo, ki je bila raztresena po vsej odkriti površini, pa so bili tudi dobro ohranjeni deli importirane keramike italškega izvora v srednjem prostoru (vrč z livčkom, vrč z lijakastim ustjem), zraven pa še železen nož z ohranjenim koščentim ročajem, fragment terre sigillate in bronaste zapestnice. Ostali predmeti, kot fragmentarno ohranjena oljenka s Pegazom, železen ukrivljen nož, kosi železne žilindre, morske školjke in železen žebelj, pa so bili najdeni izven stavbnega prostora.

Odkopani del florisa je le manjši sektor obsežnega antičnega kompleksa, verjetno kmetije in sicer njenega stanovanjskega dela, kar bi potrjevale najdbe estriha in ometa stavbe C. Dvojni vzporedni, četrkotni nasip, ohranjen le do višine 0,50 m, je lahko služil kot ograda in le delno kot fortifikacijski obrambni sistem.

Gre torej za gospodarsko posestvo in prav verjetno je, da gre v tem primeru za naseljev rimskega kolonista. Tod mimo so vodile vicinalne poti iz Bohinja preko Prevala in Ljubelja na Koroško ter v ljubljansko kotlino. Vse drobno izkopano gradivo na Rodinah sodi v čas 2. stoletja, s čimer je v veliki meri že dana datacija ce-

lotnega objekta. Vznik tega antičnega objekta je v 1. polovici 2. stoletja, v ta čas pa lahko postavimo tudi bolj intenzivno rimsko poselitev gornje savske doline. (GM Kranj, inv. št. A 634—663)

Literatura:

- Vallč, VS 7, 1958—59, 339
- Vallč, Arheološki pregled 1, 1959, 89, 339
- Vallč, VS 8, 1960—61, 229
- Vallč, S. Petru, AV 15—16, 1964—65, 321 ss
- Vallč, ANSI 1975, 168

129. STARI TRG pri LOŽU

O tem najdišču je poročal W. Schmid (Beiträge zur Geschichte der Frühmittelalterlicher Besiedlung der Steiermark), kjer je trdil, da je na Gradbišču pri Starem trgu zgodnjerednjeveški utrjen dvorec. Stavbo je izkopal leta 1916 ter nadaljeval septembra 1939. leta.

P. Petru (Rimska utrjena vila v Starem trgu pri Ložu?, AV 20, 1969, 115 ss) se s Schmidovo opredelitvijo objekta ne strinja in skuša dokazati, da gre za kasnorimsko utrjeno kmetijo (vilo), kar je glede na tlorisno primerjavo drugih objektov po Panoniji, Porenju in drugod tudi zelo verjetno.

Objekt leži na popolnoma ravnem terenu, vzhodno od Starega trga pri hišni št. 45, na južni strani pa se zemljišče rahlo nagne proti potoku Obrh. Ledini pravijo Gradišče, v franciscejskem katastru pa nosi ime Nagliški stolp oz. turn.

Og severnem robu 29,60 krat 15,90 m velikega objekta je danes 70 cm pod obzidjem poljska pot, pred obzidjem pa je ca. 3 m širok in 2 m globok jarek, ki na jugu ni ohranjen, na vzhodu pa je bil sploščen.

Severno obzidje stoji na sterilni podlagi iz svetlorjave ilovice, na kateri je 6 cm debela plast apnene malte in 50 cm kamenja. Južni vogal je skoraj docela uničen, v severnem pa je iz velikih, dobro obdelanih apnenčastih kvadrov sestavljen vogalni stolp z ometanimi stenami in z ilovico izpolnjeno notranjostjo. Severni obodni zid je debel 1 m, zahodni pa 90 cm. Tudi vzhodni vogal je bil utrjen s 5,95 krat 4,50 m velikim, močno poškodovanim stolpom, katerega zidovi so bili 1,10 m in je 1 m širok, severovzhodni obodni zid pa je 97 cm širok.

Zahodni obodni zid je 90 cm širok in ima na zahodnem vogalu stolp, velikosti 5,85 krat 4,30 m, ki izstopa proti zahodu 2,20 m čez črto obodnega zidu, na jugu pa za 1 m. Južno obzidje je debelo 1 m, v oddaljenosti 8 m pa je južni vogalni stolp.

Med obema stolpoma čelne strani je še en zid, širok 1 m. V vmesnem prostoru so našli številne žebelje, pasno spono, nož, železne kose in drobce lončenine.

Obzidano notranjost zavzema stavba, velikosti 13,10 krat 9,20 m. Prostor A je bil tlakovan s 7 cm debelim estrihom in je bil namenjen bivanju. Prostor B je bil namenjen gospodarski dejavnosti, sodeč po plasti žganine tik nad tlakom. Severni del sobe je bil prekrit z estrihom. V tem prostoru so dobili tudi 15 cm debel zglijen podboj vrat. V severozahodnem vogalu so zadeli na 90 krat 90 cm velik spodnji del kurišča ali peči, izdelane iz kvadrov velikosti 33 krat 32 krat 15 cm, s 5 cm široko zajedo (v načrtu D). V južnem prostoru C pa je bil naveden tlak iz sphane ilovice.

Vzhodno od prostora B so dobili med obodnim zidom in stavbo v notranjosti tlak iz apnenčevih plošč, kar kaže, da je bil okoli stavbe tlakovan obhod.

Glede na poznane tlorise rimskih utrjenih vil in nekaterih stavb iz zgodnjega srednjega veka je verjetno, da je objekt z ledine Gradišče pri Starem trgu kasnoantična utrjena vila s portikom.

Literatura:

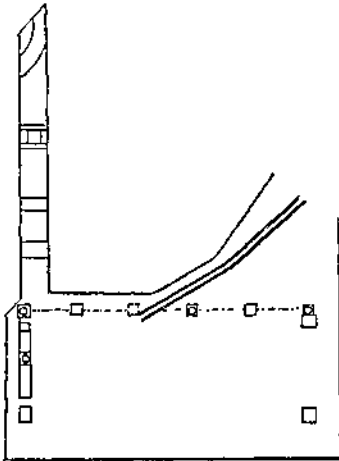
- W. Schmid, Beiträge zur Geschichte der Frühmittelalterlichen Besiedlung der Steiermark, ZHVSt 18, 1922, 38 s
- Petru, Rimska utrjena vila v Starem trgu pri Ložu?, AV 20, 1969, 115 ss
- Urleb, ANSI 1975, 155

130. HRUŠICA

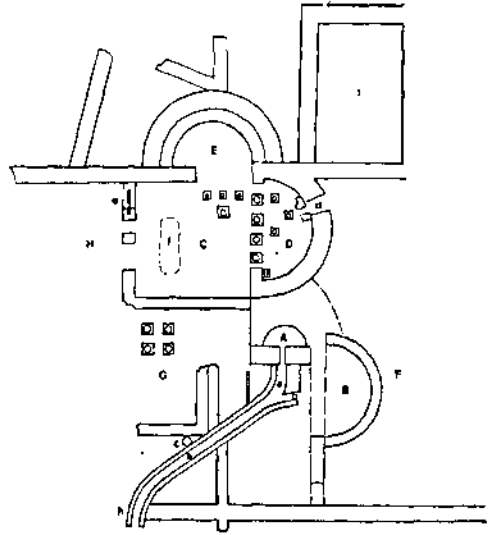
Med prvo svetovno vojno je v notranjosti in stolpih zapornega zidu kopal W. Schmid in odkril stavbo, kl je imela na straneh šesterostebnega prehoda kvadratna prostora z izredno močnimi temelji. Na severni strani je med sobama tekla dolga zid. Po Schmidu naj bi bila ta stavba poštna postaja.

Literatura:

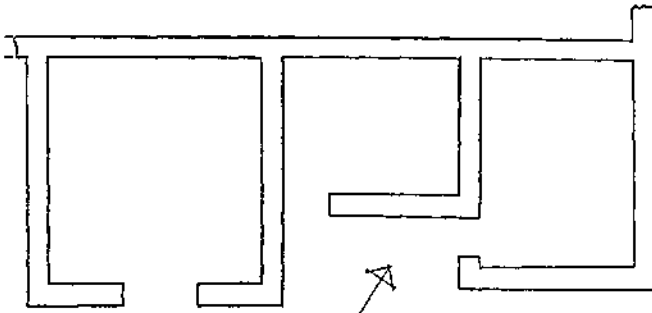
- W. Schmid, JČAI 22—24, 1921—22, Bb. 298
- W. Schmid, BRGK 15, 1923—24, 188
- P. Petru, Podoba antičnega podeželja na Dolenskem in v Spodnjem Posavju v luči najdb na avtomobilski cesti, Dolenski zbornik, 1961, 193
- P. Petru, ANSI 1975, 122 a

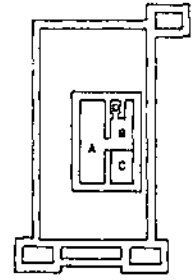
132. PTUJ - PANORAMA dal peristilja vije s kopalnico

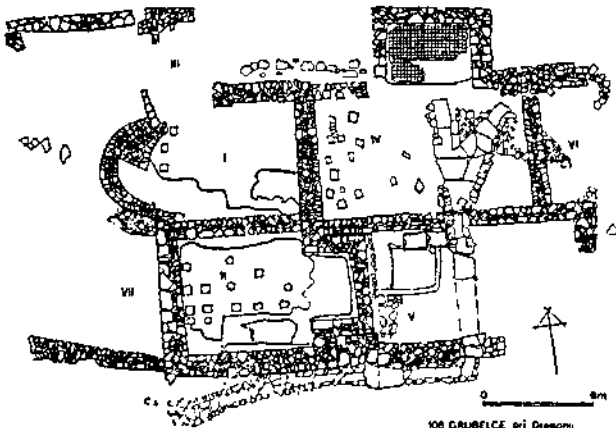
132. PTUJ - PANORAMA, kopalniki del vije

138. NODINE

138. STARI TRG pri Lodu

108. GRUBELCE pri Dregorju

131. RIMSKE TOPLICE

Pri gradnji termalnega kopališča so v letih 1760—1845 našli več marmornih žrtvenikov, posvečenih nimfam in Valetudini, približno 60 novcev ter ostanke stavbe z mozaikom in kopalnih kadi.

V okolici Rimskih toplíc naletijo pri raznih zemeljskih delih in obnovi vinogradov na ostanke rimskih stavbišč, vendar ni bilo do sedaj še nič raziskanega.

Domnevajo pa se bivališča (od vil rustikalnega značaja do luksuzno opremljenih vil mestnega značaja) številnih premožnih Rimljanov, ki so si jih zgradili v bližini term, kar bi izkopavanja gotovo potrdila.

Literatura:

- Edit B. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, Budapest, 1964, 342 s
- Boita, ANSI 1975, 287

132. PTUJ

Na Panorami je B. Saria odkril dele kopalnice, ki je kot prizidek lahko pripadala samo privatni hiši-vili. V apsidi E so bile klopce, v prostorih D, C in G pa nosilni stebrički centralne kurjave; prostori so bili ogrevani. Voda iz kotlice v apsidi A in B je bila speljana po 10 cm širokem kanalu.

Približno 15 m severno od kopalnice je bil odkrit del peristila s štirioglatimi postamenti stebrov, s katerimi je bilo dvorišče obdano. Ob četrtem steburu je bil najden še kapitel.

Celotnega florisa zaradi prejšnjega uničenja ni bilo več mogoče dobiti. V okolici izkopanc najdbc so iz 1. do 4. stoletja, vilo s kopalnico na Panorami pa B. Saria stavlja v 1. stoletja s poznejšimi možnimi prezidavami.

Prostor, določen za obsežno in udobno opremljene stanovanjske stavbe-vile, najdemo tudi na osrednji Vičavi, zlasti pa na Zgornjem Bregu, kjer poznamo velike prostore, tlakovane z mozaiki v pokonstantinskem času. Tudi sicer bi lahko iskali tu reprezentančna stanovanja in cesarsko palačo po Ammianovi omembi (*palatium extra muros*), kjer je bil ujet Konstancij Gal.

Literatura:

- B. Saria, *Sterlnar* 1, 1922, 193
- Abramčič, *JDAI* 18, 1914, Bb 89
- Bratanič, *AV* 4, 1953, 361
- Abramčič, *Poetovio*, 1925, 20
- Edit B. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, Budapest, 1964, 340 s
- I. Miki-Curk, *ANSI* 1975, 324
- I. Miki-Curk, *Poetovio v pozní antikl*, *AV* 29, 1978, 407

133. IZOLA — Simonov zaliv

En kilometer jugozahodno od današnjega pristanišča v Izoli, med Simonovim rtičem in Kaneto, je Simonov zaliv. Že prvi zgodovinarji, ki so obravnavali Izolo, omenjajo številne arheološke najdbe naselbinskega značaja, ki so jih pripisovali antičnemu mestu *Haliaetumu*. Domačin, prof. dr. Attilio Degrassi je leta 1922 tu izkopal in topografsko fiksiral arheološke najdbe.

Pri obdelavi vinogradov na Simonovem rtiču so našli rdeče in rumene mozaične kocke, ob suhih zidovih ob robu vinogradov pa obdelane fragmente iz kararskega marmorja. Leta 1890 so pri rigolanju v vinogradu posestnika Dudine zadeli na mozaični tlak (črno-beli), zidan kanal in obdelane plošče iz apnenca v velikosti 1,1 krat 0,24 m, ter bazo za steber. Leta 1929 so spet naleteli na mozaik; Degrassi je sondiral in odkril tri stanovanjske prostore. V Simonovem zalivu, skoraj neposredno pod površino vode, je zelo dobro ohranjeno rimsko pristanišče.

Leta 1958 se je spet začelo raziskovati oz. sondirati. Odkriti so bili stanovanjski prostori z mozaiki in tlaki. Med gradbenim materialom, ki je bil najden v profilu nad zidovi ob vzhodni obali Simonovega zaliva, je bila tipična rimska zidna in strešna opeka, lapor, kamnite kocke (z osnovnico dolgo 7 cm), opečne plošče (10 krat 6 krat 2,5 cm), opečne keramične ploščice (3 cm), keramične šesterokotne prizme (2 cm dolge in 3 cm visoke) in mozaične kamenčke (0,8—11,5 cm) črne, bele in rožnate barve. Vse te najdbe pripadajo antični naselbini, vendar nam njen značaj še ni povsem jasen.

Lahko bi bilo samo pristanišče s pripadajočimi in najnujnejšimi stavbami, ki je služilo naselbini v zaledju (A. Degrassi) ali pristanišče ob vili rustiki, lahko pa je bila tudi večja mestna naselbina.

Šribar meni, po sondiranjih 1958. leta, da imamo opraviti z naselbino mestnega značaja (najdbe in ostanke zidov so razprostrani na območju 4 hektarjev, v ostankih zidov pa je videti več stanovanjskih objektov).

I. Mikl-Curk pa pravi, da moremo v ruševinah v Simonovem zalivu, obsežnih za majhno mesto, videti sledove velike klasične sredozemske vile z velikim gospodarskim delom, h kateremu je sodil tudi pristan z razkošnim terasastim stanovanjskim delom.

Edinl element za časovno opredelitev naselbinskega kompleksa v Simonovem zalivu je mozaik, ki ga Degrassi postavlja v 1. in 2. stoletje n. št.

Literatura:

- Morteani, AMSIA, 3, 1887, 355 ss
- Degrassi, Arceografo Tricestino 10, 1923, 327
- Sribar, Arheološko-topografske ugotovitve v Simonovem zalivu, AV 9—10, 1958—59, 271 ss
- Sribar, VS 8, 1960—61, 251 ss
- I. Mikl-Curk, Rimljani na Slovenskem, Lj., 1976, 66
- Boltin, Sašel, ANS 1975, 143 (z ostalo literatura)

134. POLHOV GRADEC

Kmet Dolenc je leta 1845 odkril na travniku nad hišo kvadratno kamnito pepelnico s pokrovom, v njej pa krožnik iz terre sigillate, dve solznici in zdrobljeno oljenko. Spomladi leta 1914 so pri urejanju in prekopavanju občinskega travnika v šolski vrt (pare št. 185 k. o. Polhov gradec in sosednja parcela, last vdove Kozjek) našli dva bronasta askosa, bronaste stekleničke, oljenke, čaše in krožnik iz terre sigillate, dva kraterja iz mozaičnega stekla, dve rebrasti, kroglasti in dve cilindrični stekleni čaši, železne sulice, ščitno grbo, železne žeblje in palice, idr.

Precej najdb je pogrešanih. Ložar datira najdbe v sredo 1. stoletja n. št. Leta 1914 in 1933 so bili najdeni tudi deli rimske vodovodne cevi.

Po vseh teh najdbah sklepa Ložar, da je v bližini stala rimska naselbina oz. vila premožnega Rimljana, ki se je poleti zatekel sem iz bližnjega Nauportusa ali iz Emone.

Literatura:

- Freyer, Illyrisches Blatt, 5. 5. 1846, Bbl. 13
- Hitzinger, MEIK 9, 1854, 6, 28, 93
- Mal, GMDS 7—8, 1926—27, 27
- Ložar, GMDS 14, 1933, 45
- Pegan, Numizmatični vestnik 11/3, 1960, 93
- Ložar, Rimska najdba iz Polhovega gradca, GMDS 19, 1938, 85 ss
- V. Starč, P. Petru, ANSI 1975, 195

DIE GRUNDRISSEANLAGE DER RÖMISCHEN VILLEN IN SLOWENIEN

Zusammenfassung

Die römischen Autoren bezeichnen mit dem Namen »villa« einen Wirtschaftshof. Nach Katon wird die Villenwirtschaft in drei Teile geteilt: villa rustica, villa urbana und villa fructuaria. Die reichen Römer bauten sich weiträumige Landresidenzen (villa suburbana) mit allem Komfort, die ziemlich abseits von den Bauernhäusern (villa rustica) standen. Die Besitzer lebten dort und verrichteten ihre Arbeit, veranstalteten Gastmähler, während sie die Landarbeit meistens ihren Verwaltern überließen.

Mehr als die Beschreibung antiker Autoren berichten uns von den Wohnplätzen auf dem Lande die archäologischen Ausgrabungen. Dabei folgen wir der Entwicklung von der Hütte eines Kleinbauern mit einem einzigen Raum, wo die ganze Familie wohnte, mit der Feuerstelle und dem Hausaltar und einem Brunnen für das Traufwasser im Hof, bis zum richtigen Haus mit mehreren Räumen oder Zellen angelegt. An die umgebende Hofmauer mit eingerichteten Wohnräumen für die Knechte und Stallungen, bis zum repräsentativen Landhaus (villa rustica), bei welchem der ursprünglich einzige Raum in einen Salon (tablinum) verwandelt wurde. Im wesentlich vergrößertem Hause sind noch zahlreiche Wohnräume, Werkzeug- und Feldfrucht-Aufbewahrungsräume, Stallungen, Hof und ein umzäunter Garten.

Die Entwicklung dieser Art der Landhäuser dauerte bis Ende des 1. Jht. v. Chr. (Boscarea bei Pompeji). Die Durchschnittsgröße der Landgüter war hundert Morgen (25 Hehtare). Die Besitzer strebten danach, daß der oikos (das Haus, die Wirtschaft) wirtschaftlich unabhängig wurde, der Überschuß der Produktion aber die Anschaffung übriger materiellen Mittel ermöglicht. Mit der Einführung der Diokletian-Reform wurde den Landarbeitern die Geldbeschaffung nicht gesichert, deshalb flüchteten sie in die Städte. Auf dem Lande blieben viele verlassene Besitze, welche der Kaiser Konstantin (der Grosse) und Valentinianus den Veteranen schenkten. Italische Kolo-

nisten die in unsere Länder als Legionäre, ausgediente Soldaten-Veterane, Händler und Unternehmer verschiedener Fächer kamen, gründeten urbane Mittelpunkte; Bauern, Erzsucher, Steinmetze, Schiffer und andere drangen auch tiefer ins Land.

Die Veterane als ausgediente Soldaten bekamen in den fruchtbarsten Gegenden Bauland als Abfindung (*missio agraria*), jedoch befassten sie sich als Mitglieder der Stadträte, Aufseher und Beamte. Villen überließen sie der Aufsicht der Verwalter, der Boden wurde von den Sklaven, manchmal auch von freien Leuten bebaut. Das Landschaftsbild wurde geprägt von Dörfern und einzelnen Höfen, die sich an die ersten anlehnten. Bebaut wurde das Land von Sklaven, Libertinen und freien Arbeitern, die in bescheidenen hölzernen und mit Lehm beworfenen Hütten wohnten.

Das Leben in 2. Jht. wurde von Einfällen der Quaden und Markomannen erschüttert, im 3. Jht. wurden verschiedene gesellschaftlich-soziale (*Caracallas Edikt 212*) und wirtschaftliche (*Diokletians Reformen*) Reformen durchgeführt, im 4. Jht. sind aber unsere Länder Schauplatz von Bürgerkriegen und Durchmärschen militärischer Einheiten zwischen Emona, Poetovio und Mursa (die Schlacht zwischen Konstantius II. und Magnentius, Teodosius und Maximus, usw.). Die gesellschaftliche Umwälzung widerspiegelt sich am sichtbarsten in den Siedlungen: Instandgehalten wurden immer kleinere und bescheidenere Gebäude, Villen wurden mit Befestigungstürmen gesichert (*Stari trg bei Lož*) und bekamen verwaltungs- und strategische Bedeutung. Die Wanderungen der Hunnen, West- und Ostgoten, Langobarden und Slawen ließen viele Ansiedlungen aussterben, die Ordnung, Gewohnheiten und der Lebensrhythmus in unseren Ländern wurden lahmgelegt.

In Slowenien wurde bisher nur eine kleine Zahl von Villen erforscht, jedoch anhand der Grundrisse können wir sie in mehrere Typen einreihen: die Art von vorgeschichtlicher Bautradition und Raumeinteilung (*Grič bei Otočec, Družinska vas, Neviodunum*); die Art mit eingefriedetem Hofe mit noch abgesonderten Wirtschaftsgebäuden (*Ruhna vas, Družinska vas, Ribnica, Rodine, Šmarje pri Jelšah*); die Art zweier oder dreier Bauten, die nur von der Abwässerung gesondert werden (*Orešje im Bizeljsko*); die Villa mit Peristyl (*Ptuj-Panorama*); Typ der panonischen Villa mit zentralem Gang (*Slovenska Bistrica, Zgornje Dovže*); Variante eines Winkeltypus der Anordnung der Räume (*Rodine*); Typ einer vornehmeren Villa mit Baderäumen und apsidalen Zubauten (*Ptuj-Panorama, Središče, Grubelce*); die Art einer Villa mit Ecktürmen und apsidalem (*Senešci*) oder rechtwinkelig ausgeführtem Grundriss (*Stari trg bei Lož*) und der Typ einer Villa mit langen Gängen auf zwei Seiten des Gebäudes (*Sevci bei Celje*).

Die Römer benützten außer dem Holz, daß einst das einzige Baumaterial der einheimischen Bewohner war, natürlichen oder bearbeiteten Stein (Sandstein, Marmor), verschiedenen Arten von Ziegeln und Bodenbelag, vor allem aber Mörtel als Bindungsmittel. Die Wände baute man aus Stein, von innen mit Mauerverputz, zur Abdeckung der Dächer wurden Dachziegel (*tegula, imbrex*) verwendet, auf Nebengebäuden wurden aber Holzbretter oder Schindeln verwendet. Zur Stützung von Vordächern auf Gängen oder Innenhöfen dienten verschiedentlich geformte Stützpfeiler aus Sandstein oder Marmor. Als Bodenbelag verwendete man gestampften Lehm, manchmal bedeckt mit Holz, Ziegelplatten verschiedener Größe und Form, Estriche verschiedener Farbe und Mosaikböden.

Wegen des kühlen Klimas benützten die Römer in den Häusern auch Heizanlagen (*hypokaust*) mit der Boden- oder Wandheizung (*Pavlovci, Smartno in Rožna dolina, Središče an der Drau, Orešje, Mala Pristava, Grubelce*). Aus nahen Quellen haben sie sich Wasser zugeleitet, worauf wir aus gefundenen Blei- und Tonröhren schließen können (*Polhov Gradec, Osp, usw.*).

Aufgrund der Verbreitungskarte der Funde versuchten wir eine Vorstellung der Besiedlung von römischen Kolonisten in unserem Land zu machen. So wird es augenscheinlich, daß die römischen Höfe und Ansiedlungen vor allem in ertragreichen Gebieten gruppiert sind, in Flußtälern, an Abhängen von Hügeln und Bergen, bedeutend besonders wegen des Holzreichtums, Steinbrüche und Jagd und an wichtigeren Wegen und Strassen.

ZEMLJIŠKO GOSPOSTVO PODSREDA DO 17. STOLETJA

Jože Koropec*

UDK 332(091)(497.12-11 Podsreda(»11/16«

KOROPEC Jože: Zemljiško gospostvo Podsreda do 17. stoletja. (Die Grundherrschaft Podsreda bis zum 17. Jahrhundert.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 52=17(1981)2, str. 204—218.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl., 1 slika, 1 karta, 5 preglednic.

Prehodna dolinska lega je privabljala ljudi v valoviti podsrečki svet od mlajše kamene dobe. Od 12. do srede 15. stoletja je bilo podsrečko srednje veliko zemljiško gospostvo fevd krških škofov, za tem okoli 130 let last Habsburžanov. Od konca 16. stoletja so si v lastništvu sledile limentnejše fevdalne rodbine. Sredl 14. stoletja je pod gradom zrasel trg, v 2. polovici 15. stoletja pod njim 2 opekarni, apneca in mitnica. Proti koncu 16. stoletja se je na slovenski strani ob Sotli nabralo hrvatsko prebivalstvo. Iz leta 1625 je ohranjeno zanimivo vikarjevo poročilo, v precejšnjem delu napisano v slovenščini.

UDC 332(091)(497.12-11 Podsreda(»11/16«

KOROPEC Jože: The Manorial Estate Podsreda till the 17th Century. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 52=17(1981)2, p. 204—218.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl., - pict., 1 chart, 5 tabl.

The transitional position of the valley attracted people to the hilly land of Podsreda from the neolithic era. From the 12th century till the middle of the 15th century was the medium sized manorial estate of Podsreda the feud of the bishops of Krka, after this about 130 years the property of the Habsburg family. From the end of the 16th century it was the property of than 11 noble feudal families. In the middle of the 14th century developed a small market-town under the castle, and in the second half of the 16th century two brickworks, a lime-pit and a custom-house sprang up there. Towards the end of the 16th century the number of Croatian population increased on the Slovene side of the Sotla. Out of the year 1625 an interesting vicar's report is preserved, a pretty large part of it is written in Slovene.

Mikavna prehodna dolinska lega ob južni srednji Bistrici med okoli 600 in 700 metrov visokimi Svetimi gorami, Orlico in Vetrnikom je privabila ljudi v gozdnati razgibani valoviti tihi podsrečki svet že v mlajši kameni dobi. Arheologi že precej časa in še vedno odkrivajo dokaze prisotnosti človeka tod vse do naselitve Slovencev pod konec 6. stoletja.¹

Proti koncu 10. stoletja je prišla pokrajina ob Bistrici v sestav nemškega cesarstva. Cesar Henrik II. je podelil leta 1016 savinjskemu mejnemu grofu Viljemu v last posest med Savo, Savinjo in Sotlo. Viljemova snaha grofica

* Dr. Jože Koropec, izredni profesor, Pedagoška akademija Maribor.

¹ Arheološka najdišča Slovenije, 1975, 255.

Hema je te zemlje darovala leta 1043 samostanu v koroški Krki, kjer je leta 1072 nastalo središče krške škofije.²

Prvo svetno središče krške obsovelske pokrajine je bil grad Pilštanj (prvič omenjen leta 1158) ob zgornji Bistrici, versko središče pa pilštanjska Mihaelova cerkev (1167). Grad in cerkev sta morala nastati že proti koncu 11. stoletja. Ob njegovem zatonu so krški škofi začeli mejiti ob Sotli na novega neprijetnega soseda, na ogrskega kralja. Nemški cesar, kranjsko-savinjski mejni grof oziroma njegov namestnik in krški škof so morali z vneto vzpostavljeni ob Sotli obrambo pred Ogrji. Za dobrega zaveznika se je izkazal pri tem salzburški nadškof oziroma njegovi ljudje v Brestanici, ki so iztrgali ogrski kroni brežiški kot in tudi tu prestavili mejo nemškega cesarstva na Sotlo.³ Krško zemljo so zavarovali še z novimi gradovi. To so bili Rogatec (1130), Kunšperk (1167), Planina (1190), Kozje (1197), Podčetrtek (1209) in Podsreda (1213). Grajsko obrambno mrežo je morala dopolnjevati tudi cerkvena. Poleg Mihaelove cerkve v Pilštanju so zgradili še Petrovo v Bistrici (1251), ki je bila pa še do srede 15. stoletja pilštanjska podružnica.⁴

Dne 17. decembra 1213 je z latinsko napisano pogodbo v podsredčkem (Herberch, Herberge = zatočišče) gradu (Haus) zapisal plemič Ortolf s Planine v prisotnosti mnogih prič svoji ženi Gerbergi — rojeni Ptujski — grad z vsem pripadajočim. V njem sta takrat živela Odeskalk z družino in Hildebrand, sin Ašvina iz »Prunna«. Med pričami so bili tudi podsredčki služabniki Hildebrandov sin Volfhard, Rudiger, Helle, Ehard, Gotfrid in grajski oskrbnik (procurator) Henrik.⁵ Ortolfa s Planine poznamo že od leta 1203,⁶ njegovega brata Ulrika med leti 1227 in 1241.⁷ Le Ortolf je zapustil hčer Herado, ki je bila poročena s Friderikom IV. Ptujskim.

Leta 1251 je podelil krški škof v fevd Planino in Podsredo Heradinemu sinu Frideriku V. Ptujskemu in Henriku II. Ostrovrharju-Svibenskemu, možu Heradine hčere Geberge Ptujске.⁸ Še isto leto jima je škof dovolil, da smeta tudi v podsredčkem zemljiškem gospostvu podariti studeniškemu ženskem samostanu 5 kmetij.⁹ Leta 1265 je bil Henrik II. Ostrovrhar-Svibenski že sam zemljiški gospod gradu Podsrede (carstvo de Herbergh) in je to svojo posest znal pred deželnim sodiščem v Mariboru v navzočnosti krškega škofa tudi ubraniti proti Lemberški, ki se je zaradi sorodstvenih vezi tudi potegovala za podsredčko zemljiško gospostvo.¹⁰

Friderik I., sin Henrika II. Ostrovrharja-Svibenskega, je nasledil očeta v posesti podsredčkega zemljiškega gospostva in se je že imenoval Podsredčki leta 1285, ko mu je salzburški nadškof naročil, naj pridobi nazaj salzburške fevde, ki jih je odtujil njegov stric Friderik V. Ptujski.¹¹

Leta 1320 so odstopili Seifrid (+ 1331) z ženo Elizabeto, Friderik II. z ženo grofico Ano, rojeno Lemberg, in Ulrik, kanonik v Passau — sinovi Friderika I. iz Podsrede-salzburškemu nadškofu obširne salzburške fevde — blizu 700 kmetij, 80 domcev (domec = kmetijica), 600 veder gornine, več različnih zemljišč in pravic, kar vse je prinašalo letno 533,5 mark srebrnikov (1 marka = 160 srebrnikov) — in preko 60 drobnih fevdnikov v Slovenskih Goricah in ob Dravi.¹²

² Franc Kos: Gradivo za zgodovino Slovencev 3, 1911, 22—25, 87—89, 163—164.

³ Franc Kos: Gradivo za zgodovino Slovencev 4, 1915 (Gradivo 4), 192, 249.

⁴ Gradivo 4, 57, 248, 387, 456.

⁵ Franc Kos: Gradivo za zgodovino Slovencev 5, 1928 (Gradivo 5), 82, 112—113.

⁶ Joseph Zahn: Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark III, 1903 (UBS III), 166—167.

⁷ Gradivo 5, 112—113.

⁸ Gradivo 5, 41.

⁹ Gradivo 5, 230, 376.

¹⁰ UBS III, 162—164.

¹¹ UBS III, 166—167.

¹² Heinrich Appelt, Berthold Sutter, Gerhard Pferschy: Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark IV, 1960—1967 (UBS IV), 111—112.

¹³ Milko Kos: Urbarji salzburške nadškofije, 1939 (Kos), 85.

¹⁴ Kos, 86—88.

Že leta 1318 pa je Seifrid z ženo in z bratom Ulrikom prodal Podsredo svojemu stricu Seifridu Kranichbergerju (Kranichberg pri Dunajskem Novem mestu).¹¹ Friderik II. iz Podsrede je leta 1322 prodal z ženo Frideriku Žovneškemu krško fevdno trdnjavo Kostrivnico. To je bilo zadnje sporočilo o njem.¹⁴

Kranichbergi so posedovali pri nas tudi zemljiško gospostvo Cmurek med letoma 1240 in 1386.¹⁵ Seifrid je že leta 1338 prodal podsredčko zemljiško gospostvo Frideriku Žovneškemu-Celjskemu za 600 mark.¹⁶ Že naslednje leto (1339) so se za vsoto 450 mark odpovedali svojim deležem v podsredčkem zemljiškem gospostvu bratje Šperenberg: Viljem, Rajnpreht II. in Albreht, doma iz Šperenberga pri Brestanici.¹⁷ Mir je zajamčil novemu sosedu v Podsredi tudi Viljem Pišečki.¹⁸ Tako v Podsredi zasidranemu Frideriku Žovneškemu-Celjskemu jo je priznal krški škof leta 1340 v fevd.¹⁹

Leta 1342 se je odločil Rajnpreht II. Šperenberški za drzen korak. Brez vednosti salzburškega nadškofa je skušal prodati grofu Frideriku I. Celjskemu, gospodarju Podsrade, salzburški fevd Šperenberg — skupno preko 125 kmetij, s čimer bi se podsredčko zemljiško gospostvo znatno povečalo. Ker nadškof v to kupčijo ni privolil, je niso uresničili.²⁰ Se je pa podsredčko zemljiško gospostvo povečalo v drugo smer, ko je leta 1347 prodal Oton Kozjanski Celjskemu za 15 mark posesti pri Bučah, Leopold Kozjanski pa krško fevdno ozemlje med Podsredo in Staro sveto goro (vnser vrown perch) pri Gradišču (purchstal) ob Bistrici (Veustritz), za 16 mark svojo tretjino posesti pri Gradišču in polje v Mirju (Mirim) pri Kozjem in končno še leta 1352 Gundakerjev sin Otel Turn (Turn pri Velenju), sorodnik Kunšperških, svoji dve tretjini posesti ob Bistrici med Podsrado in Trebčami (Triebcz).²¹

Velik uspeh za svojo podsredčko zemljiško gospostvo je dosegel grof Friderik I. Celjski leta 1355, ko je sprejel onstran Orlice v fevd od salzburškega nadškofa obširno ozemlje s sodstvom znotraj meja Železno (Eysenperg) pri Gorjanah — pogorje Drenovec (Trenabicz) — mlin pri Šapolah (Schapelperch) pri Pečici — Duh na Gorici (Heiligenstat) — jame »Laffaricz« — potok Brestanca (Viezznitz) — »Grunnprunn« — Leskovec (Lezzkabitz) južno od Koprivnice, torej območje s kraji Jeričdol pri Gorici, Grm, »Ygautz«, Kostanjek, Križe, Leskovec, Pečice in Rušno.²²

Leta 1377 se Podsreda prvič omenja kot trg (Markt) v posesti Celjskih. Večdesetletna podrejenost imenitnim Žovneškim-Celjskim in povečan promet ob stičišču cest v dolini Bistrice sta ga rodila. Leta 1392 so podelili bratje Žusemski — Friderik, Hans, Rajnpreht, župnik v Stražišču pri Kranju, in Viljem — Jakobovi cerkvi v Žusmu med drugim tudi 2 mlina pri Podsredi.²³

Podsredčka cerkev Janeza Krstnika se posredno prvič omenja šele leta 1426 v urbarju gornjegrajskega samostana. Pri njej je takrat živel vikar in bil dolžan plačevati letno v samostan 3 marke srebrnikov. Bil je podrejen pištanjanskemu župniku in ker je pištanjanska župnija bila že leta 1254 priznana Gornjemu Gradu, je vikarjeva obveznost do samostana razumljiva.²⁴

¹¹ Regesten des Herzoglums Steiermark I, 1976, 941.

¹² Hans Pirchegger: Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften, Städte und Märkte, 1962 (Untersteiermark), 235.

¹³ Gradivo 5, 359.

Untersteiermark, 35.

Untersteiermark, 242.

¹⁷ Ignaz Orožen: Das Bisthum und die Diözese Lavant VI, 1887 (Orožen VI), 320.

¹⁸ Orožen VI, 320.

¹⁹ Orožen VI, 320.

²⁰ Franz Martin: Die Regesten der Erzbischöfe und des Domkapitels von Salzburg 1247—1343, III, 1934 (Martin III), 1275.

²¹ Orožen VI, 139, 295, 349, 350.

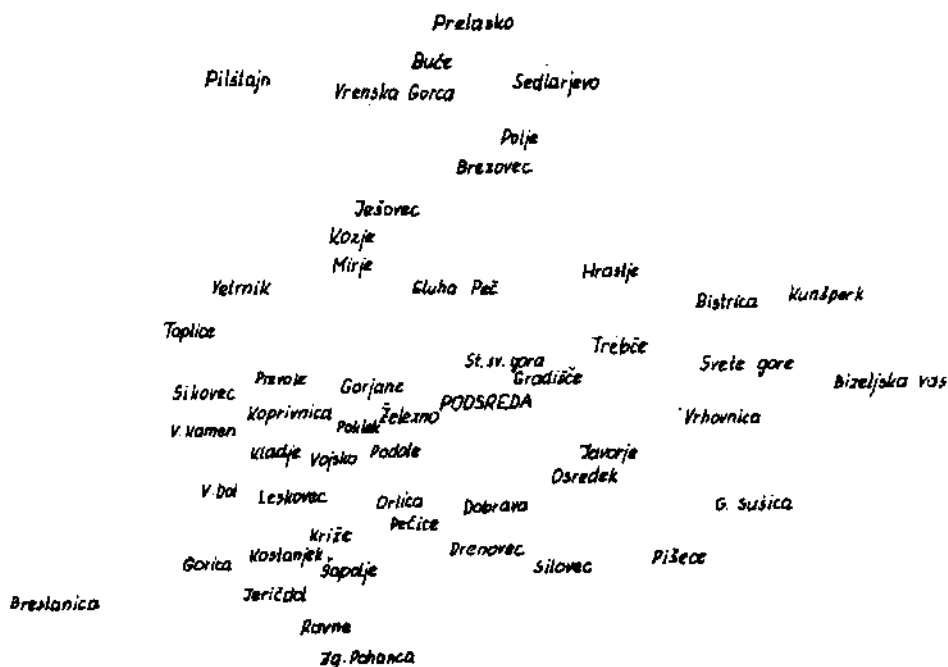
²² Orožen VI, 320.

²³ Listina 9022, Stajerski deželni arhiv v Gradcu (Sda).

Monumenta historica ducatus Carinthiae X, 1968, 263.

²⁴ UBS III, 166.

Orožen VI, 280.

Svoje trajne vrhovne pravice do podsredčkega zemljiškega gospostva je manifestiral krški škof zadnjič leta 1441, ko ga je priznal v fevd celjskemu knezu Frideriku II.²⁵ Slednji je leta 1453 naročil podsredčkemu župniku Tomanu, da se od takrat trajno bere vsak teden maša v Marijini cerkvi na Stari sveti gori. Zato je dobil župnik za vedno letni dohodek 3 mark srebrnikov od podsredčkih grajskih upravnikov (Ambtleute) in 2 domca (Hoffstett) v podsredčkem trgu (Markht), ki sta letno plačevala vsak po 40 srebrnikov.

Friderikova listina je bila vsekakor zgovorna. Pove nam, da je Podšreda že imela lastno župnijo, ki je pa ostajala še nekaj časa rahlo podrejena pilštanj-ski, da so zemljiško gospostvo vodili upravniki, da so se gospodarske enote v Podšredii imenovala domci, ki so poznali le denarne obveznosti do gradu, da je Podšreda bila ponovno omenjena kot trg.²⁶

Po Celjskih so tudi podsredčko zemljiško gospostvo prevzeli Habsburžani. Slišimo pa o njem šele od leta 1484 dalje, ko ga je cesar Friderik III. Habsburžan zastavil za svoj dolg 300 funtov (1 funt = 240 srebrnikov) Erazmu in Danijelu Mindorferjema. Dve leti kasneje sta si posest delila z bratom Boštjanom. Že leta 1490 so bratje vrnili gospostvo cesarju, ko jim je Pankrac Turjaški poravnal cesarjevih dolžnih 300 funtov.²⁷ Leta 1497 je postal cesarjev upravnik podsredčkega zemljiškega gospostva Jurij Schnitzenbaumer.²⁸ V letih od 1489 do 1495 se je podsredčki župnik na vse kriplje potegoval za prazno mesto duhovnika pri donosni ptujskogorski romarski cerkvi.²⁹

²⁵ Orožen VI, 320.

²⁶ Listina 8442 a, Šda.

²⁷ Orožen VI, 321.

²⁸ Orožen VI, 321.

²⁹ Listine 8497, 8522, 8524, 8565, 8566, 8717, 9328, Šda.

Tabela A

		prva omemba	družine	dodatne posesti, mlini, pušče	župani	priimki; župe; ledinska imena
Vrhovnica pri Gornji Sušici	Verhonnitz		2	mlin, dpk	ž	
Javorje pri Osredku	Jaurie		2			Javoršek
Preska pri Osredku	Pressekh		1	dk		
Rakonca pri Osredku	Raconitz		2	2 pu		
Osredek	Ossredek		2	2 pu	ž	Satler
Pečice	Petsitschtz	1309	5		ž	Veber, Godlar, Majcen
Rušno pri Pečicah	Ruschen	1309	1	2 pu		Lubej
Grm pri Križah	Stauden	1309	1	mlin, 3, 5 dk		Godlar
Križe	Kreutz	1309	4	dpk		župa, Lubej
Kostanjek	Kasteynekh	1309	2	dpk	ž	
Leskovec pri Velikem Dolu	Leschkowetz	1309	2	mlin, pu		Veber
Veliki Dol	Grossntall		2	2 pu	ž	Hudoluk
Loke pri Vojskem	Lachdorff	1309	1	2 pu		Gomše
Kladje pri Velikem Dolu	Kladie		1	6 pu, mlin	ž,	
Prevole pri Koprivnici	Preboll		1	dk		
Vojsko	Woyska		1	6 pu	ž	župa, Prelos = Prclasko
Podole pri Pokleku	Podoll		3	4 pu	ž	Osa, Pečnik
Gorjane	Gortan		2		ž	
Poklek	Pogleckh		4	dk	ž	Kitič, Strmšček, Šmid
Potok pri Pokleku	Pach		2	2 dk, 7 pu	ž	Marin, Kmet
Železno pri Gorjanah	Selesenn	1355	1		ž	
Gradišče	Gradische	1347	3	5 pu	ž	Janžič, Mežnar
Sikovec pri Koprivnici	Schycowischtz		2	pu		Sufike, Okol

Sedlarjevo	Satlern	18	2,5 dk		Drusec, Mlinšek, Murkovič, Pavlič, Popodja, Smislav, Šuster, Vagner (kolar), Veber
Brezovec	Klain pyrckh	1			Kopič
Brezovec	Gross Pyrckh	6		ž	Šnajder, Tragič, Velas
Prelasko	Prelles	11	mlyn	ž	Hafner-2, Bračko, Černe, Kmetič, Kral, Sabak, Zorko
Vrnska Gorca	Rabenspach	3		ž	Černič, Frevsek, Volin
Bučje	Mitter Fautsch	2			
Zgornje Buče	Ober fautsch	5		ž	Kobolt, Koš, Kozel, Mrazi, Nedog, Denič
Jagrovec pri Vrenski Gorci	Gabrobitz	5	dk		Gomše, Lube,
Bučje	Sand Peter fautsch	5	2 pu		župa Bogovič, Taler, Jaworie
Spodnje Buče	Unter fautsch	7		2 ž	Gomše, Kolar, Lind, Novak
Polje	Feldorff	9	pu	ž	Bogovič, Gomše, Mauhar, Šuster, Vratašič
		119			
	tržani	29			
		148	13 dk, 3 dpk 5 mlinov, 43 pu		

dk = dodatna kmetija, dpk = dodatna polovična kmetija, p = pušča, ž = župan

V štajerskem deželnem arhivu v Gradcu hranijo urbar za zemljiško gospostvo Podsredo, domnevno iz časa okoli leta 1570. To je zmotno. Gre v resnici za urbar iz leta 1499. Kaj vse nam pove.

V trgu Podsredi je živelo 29 trških družin, ki so morale plačevati pravdo v grad v srebrnikih takole:

—20	—40	—50	—60	—80	—90	—110	—120	—130	—140	—152	poprečje 66
2	10	3	1	6	2	1	1	1	1	1	

V urbarju naletimo na sledeče priimke trških družin: Cimperšek, Drusan, Hafner (lončar), Klobasa, Krančič, Kusan, Mauhar, Miler, Prilips, Safner, Strmšek, Šmid (kovač-2), Šnajder (krojač-3), Šuster (čevljar), Tibitejka, Trunčič in Veber (tkalec-2). Ostale trške družine so bile popisane le z imeni hišnih gospodarjev, tako tudi župnišče župnika Janeza. V trgu je imel svojo posest tudi Marin s Potoka (Pach) pri Pokleku. V trgu so tekli na Bistrici 3 mlina. Blizu polovica trških družin se je preživljala tudi od obrti.

Podsredčki podeželski podložniki so živeli v krajih:

Tabela A

Zaselki pri Podsredi so bili prav majhni, večji ob Sotli, kjer je živela celo večina podsredških podeželskih podložnikov. Skoraj povsod so jih vodili župani, ki so bili seveda prav tako podložniki. Kar četrtnina podložniških gospodarstev je bila zaradi vojnih tegob pusta, pustota je povsem prevladala v krajih Kladje, Vojsko, Podole, Potok in Gradišče. Nekateri pušče je pritegnil zemljiški gospod h grajski zemlji. Posamezni uspešnejši podložniki so si pridobili tudi kakšno aktivno kmetijo in jo združili s svojo. Tako je bilo pridruženih 13 aktivnih kmetij. Godlar v Grmu pri Križah je posedoval štiri in pol kmetije ter mlin. Večina podložniških družin še ni poznala priimkov. Celo ob Sotli je bil Hrvat na slovenski strani prava redkost in izjema. Med imeni so se še vedno pojavljali slovenski, tako Bračko, Černe, Černoč, Druse, Gomše, Hudoluk, Lubej, Majcen, Smislav in Zorko. Nekateri podeželski podložniki so se preživljali tudi od obrti. Podložniki Sigmund v Spodnjih Bučah je bil brzi sel.

V krajih Pečice, Rušno, Grm, Križe, Kostanjek, Leskovec in Loke, ki so bili leta 1309 v okviru salzburškega brežiškega zemljiškega gospostva, je bilo takrat 42 podložniških gospodarstev, ki pa so bila vsa pusta in so v Brežicah upali, da so še sposobna polovičnih bremen. Zdaj ob koncu 15. stoletja jih je bilo le 25,5, od tega 5 pušč in 4,5 priključenih, torej v resnici le 16 podložniških družin. Pri dajatvah v teh krajih ni čutiti konec 15. stoletja nikakršnega vpliva dajatev, ki so bile v navadi v brežiškem zemljiškem gospostvu v letu 1309.

Letno je oddala podložniška družina za zemljiškega gospoda na Jurijevo 12—54 srebrnikov, na Martinovo 20—100 srebrnikov, 5—10 škafov (schaffl) pšenice, 5—20 škafov ovsa, 3—10 kur, 1—5 povsem prediva, 5—20 jajc, 2 pogači in 1 gibanico (poign), najpogosteje na Jurijevo 25 srebrnikov, na Martinovo 50 srebrnikov, 10 škafov pšenice, 10 škafov ovsa, 6 kur, 2 povsmi prediva, 10 jajc, 2 pogači in 1 gibanico. Zgleda, da so podsredške gibanice edine, ki jih poznajo urbarji na Slovenskem. Mlini so se oddolžili v gradu z 20—40 srebrniki, pušče z malo srebrniki in s kopuni. Nekateri zanemarjene gospodarske enote so dajale le polovične obveznosti. Omiljene dajatve so bile priznane tudi županom, ponekod (Pečice, Križe, Vojsko, Buče) so imeli ti celo še posebne službene kmetije župnice.

Podsredčko zemljiško gospostvo je razpolagalo tudi s številnimi gorninskimi vinogradi, ki jih je hasnovalo 121 sogornikov na 14 gorcah.

Gorce	Sogorniki		Veder		
	konec 15. stoletja	(1580)	najbolj	skupaj	
Pečice		3	9	0,5—1	2,5
Kostanjek		6	23	1—3	10,5
Prelasko pri Gorjanah	Prelles	7	19	0,5—2	8,25
Šikovec pri Koprivnici		13	18	0,75—3	22,5
Božični Vrh pri Koprivnici	Wositsch	3	6	1—10	12,5
Gorjevo pri Gorjanah	Gorvon	8		0,5—1	5
Gradišče		3	7	0,75—1	2,75
Veniše pri Podsredi	Winisch	7		0,5—2	7,5
Rošče pri Podsredi	Rositsz	1		1	1
Vrtič					
Brezovec		6	39	1—2	8
Vrcnska Gorca		22	37	0,5—2	28
	Tall	6	9	1—3	6
	Acharn	7	15	1—2	7,5
Zgornje Buče		29	36	0,5—4	49
		121			171

Sorazmerno nizke gorninske dajatve sogornikov zemljiškemu in gorninskemu gospodu razodevajo majhne vinograde in skromne pridelke.³⁰

Za prvih šest desetletij šestnajstega stoletja podsredčke preteklosti moramo zapisati, da so ohranjeni viri nad vse skopi. Iz njih zveemo le za kakšnega vikarja in župnika in pa to, da se je podsredčkega zemljiškega gospodstva polastil leta 1517 cesarjev vratar Martin Gillig.³¹

Dne 28. februarja 1560 je cesar Ferdinand I. priznal podsredčkemu trgu dva letna štirinajstdnevna sejma in sicer za praznik Janeza Krstnika in za praznik Mateja.³²

Med letoma 1566 in 1569 je osknoval podsredčko zemljiško gospodstvo kot zastavo za sposojenih 10.000 goldinarjev (goldinar = 240 srebrnikov) Allanus de Serna.³³ Leta 1567 je sporočil v Gradec, da dobiva v njegovem zemljiškem gospodstvu večino desetine ljubljanski škof — lastnik nekdanjega gornjegrajškega samostana — in da si le ponekod deli podsredčko zemljiško gospodstvo desetino z videmskim župnikom tako, da pobira župnik tretjino, grad pa dve tretjini desetine. Tako se je nabralo v gradu letno takšne desetine le 100 veder (vedro je merilo dobrih 27,5 litrov) vina. Več se je nabralo gorninskega vina in sicer kar 229 veder.³⁴

De Serno je nasledil leta 1569 Gašpar Herberstein. V letih od 1569 do 1585 je bil herberšteinski upravnik podsredčkega zemljiškega gospodstva Krištof Rec.³⁵

Že leta 1571 je moral Rec poslati v Gradec natančno sliko o gorninskih vinogradih:

³⁰ Kos, 72.

Orožen VI, 295, 320, 349.

Urbar Podsreda, 31/79. Sda.

³¹ Orožen VI, 321, 331.

³² Orožen VI, 346.

³³ Notranjeavstrijska dvorna komora, Stvarni oddelek (SONADK) 58/6. Sda.

Orožen VI, 321.

³⁴ SONADK, 58/6. Sda.

³⁵ Repertorij notranjeavstrijske dvorne komore (RNADK), 1569/110. Sda.

Registrska knjiga notranjeavstrijske dvorne komore (RKNADK), 1585/221. Sda.

		vinogradi (1680)			veder			iz desetina iz vinogradi- čov
		—10	—20	—30	popr.			
Rakonca pri Pečici	Ratnouetz	4	3	2	1	1	12	1
Pečice		18	9	11	2	5	14	6
Šapole pri Pečici	Schapl	4	7	4			7	
Kostanjek		8	23	5	3		10	
Prelasko pri Gorjanah		13	19	7	5	1	13	15
Gorjane	Gorian	18	65	6	8	4	16	22 Stari Trg
Božični Vrh pri Koprivnici		5	6	4	1		7	
Šikovec pri Koprivnici		13	18	9			13	
Veniše pri Podsredi		13		12	1		6	tržani
Rošce pri Podsredi		11		11			6	župnik Tomaž
	Writsch	1	2	1			4	2
Duple pri Podsredi	Duple	9	16	7	2		8	11
Gradišče		7	7	7			7	
Brezovec in Globoko	Globekhem	16	39	16			3	
Vrenska Gorca		14	37	14			3	
	Thali	2	9	2			4	
	Jabrouizn	8	15	8			6	
Zgornje Buče		16	36	15	1		4	
Drča								3
Rušna								4
Osrednek			5					4
Grm			26					15
	Lepenslag		2					
Handlja pri Velikem Dolu			3					
		180	347	141	24	15	9	83

Gorninski vinogradi na 19 gorcah so prinesli letno 180 sogornikom 1560 veder vina. Grad je dobil gornine in vinske desetine 300 veder ali 20 štartinov. V primerjavi s koncem 15. stoletja je vinogradništvo pri Podsredi napredovalo od 51 na 124 vinogradov, pri Bužah nazadovalo od 70 na 56.³⁶

Med letoma 1572 in 1574 je Rec poročal v Gradec o ognjiščih v podsredčkem zemljiškem gospostvu. V gradu jih je bilo troje, pri gorninskih vinogradih 18, v trgu 35 in na podložniškem podeželju 156, od tega 50 na celih kmetijah, ostala na polovičnih kmetijah. Pri trških družinah naletimo še na priimke iz konca 15. stoletja, na primer Cimperšek, Strmšek, Šuster (9 družin), pridružili pa so se jim novi priimki: Gomše, Hunger, Jurguli, Maurer, Ogrizek, Omerzl, Robek, Satelšek, Simončič, Sočič in Šparer. Del Podsrede se je že imenoval Njive-Ackher. Podsredčki vikar ni imel podložnikov, le prav malo obdelovalne zemlje in malo desetinskega prihoda.³⁷

O razmerah v času Gubčevega upora pri Podsredi je poročal Rec 19. februarja 1573 celjskemu glavarju in vicedomu baronu Ludviku Ungnadu, da sta prišla ključavničar Pavel Šterc-Šparer in kunšperški podložnik Filip Kukeč in prisilila tržane in podložnike, da so s prisego vstopili v puntarsko bratstvo

³⁶ Seznam davkov na gorninske vinograde — Bodengeld 1571, C 16, Šda.

³⁷ Seznam davkov na ognjišče — Rauchgeld 1572, 143, Šda.

in zvezo in šli nad Kozje, Pilštanj in Planino. Padel je le osebenjek Toman Satle. Rec je zapri le puntarskega glavarja Jurija Supana iz Podola pri Pokleku. Štercova vojska s približno 800 uporniki se je 6. februarja razpršila v Planini, Šterc je izdan moral v planinsko grajsko ječo, od koder so ga odvedli v Celje, kjer so ga že 18. februarja pri zasliševanju mučili. V celjski ječi je še dočakal novo leto 1574.³⁸

Za leta od 1575 do 1578 vemo za višino desetine, ki se je nabrala v podsredčkem gradu:

	pšenica	rž	oves	ječmen	vino	kozličji
1575	18	10	5		76	
1576	20	10	4	0,5	70	
1577	23	11	5	0,25	104	22
1578	24	12	6		52	18

žitarice v graških četrth (četrth = 78,72 sedanjih litrov), vino v vedrih (vedro = 27,5 litrov)

Prodaja se je gibala v Podsredi takrat takole: za krško mero, ki je bila malo večja kot graški četrth, se je dobilo krajcarjev (krajcar = 4 srebrnike) za:

	pšenico	rž	oves	proso	za vedro vina
1575	80	40	12	20	35
1576	60	48	12		25
1577	68	52	24		44
1578	80	52	20		44

Po ugotovitvah komisarjev leta 1580 bi naj prineslo podsredčko zemljiško gospostvo letno 1082 goldinarjev dohodka in sicer pravde dobrih 93 goldinarjev, 237 graških četrthov pšenice, 279 ovsa, 15 prosa, 344 pogač, 234 povesev prediva, 747 kur, 77 kopunov, 2 gosi in 1236 jajc, dvotretjinske žitne desetine od 60 družin pri Podsredi in dvotretjinske vinske desetine od 83 domačih in tujih sogornikov (tudi z Drče — Dertscha — pri Vojskem) v višini 21 graških četrthov pšenice, 11 rži, 5 ovsa, 1 graški četrth ječmena, 5 štartinov (šartin = 420 sedanjih litrov) vina, 20 glav drobnice ali svinj, gornine 33 startinov, imelo pravico do tlake po 9 dni ročne in 4 dni vozne od podložniške družine pri Podsredi, po 15 dni ročne pri Sotli — tu so vozno tlako plačali, po 8 dni ročne od 59 osebenjkov, po 2 dni ročne od 58 trških družin in končno 26 goldinarjev za pašnino za govejo pašo v gozdovih, za 17 lovišč na polhe, za stojnino ob prošenjih v trgu in na Stari sveti gori, za obrtniško dejavnost, za sodne globe. Za prišleke na podložniške kmetije so se dogovorili za umrščino in primščino. Za varstvo gradu je prispeval celjski vicedom letno po 100 goldinarjev. Grad, pristavo z opekarno in apnico, nepremičnine in deželsko sodstvo sta vladarjeva komisarja ovrednotila s 7424 goldinarji. Nepremičnine so predstavljali gozdovi, med njimi Orlič (Orlic) pri Gorjanah in Sušica (Suschitza) pri Sotli, 3 travniki, njive za 18 ornih dni in vrtovi. Lovci so se podili za zajci in lisicami, redko so naleteli na divje race ob Bistrici. Zaradi deželskega sodstva so si bili v podsredčkem gradu v laseh z gradoma na Bizeljskem in v Kozjem. Komisarja sta že opazila Ožbaltovo kapelo v Pečici in Klavževo (prvič omenjeno 1545) v Polju

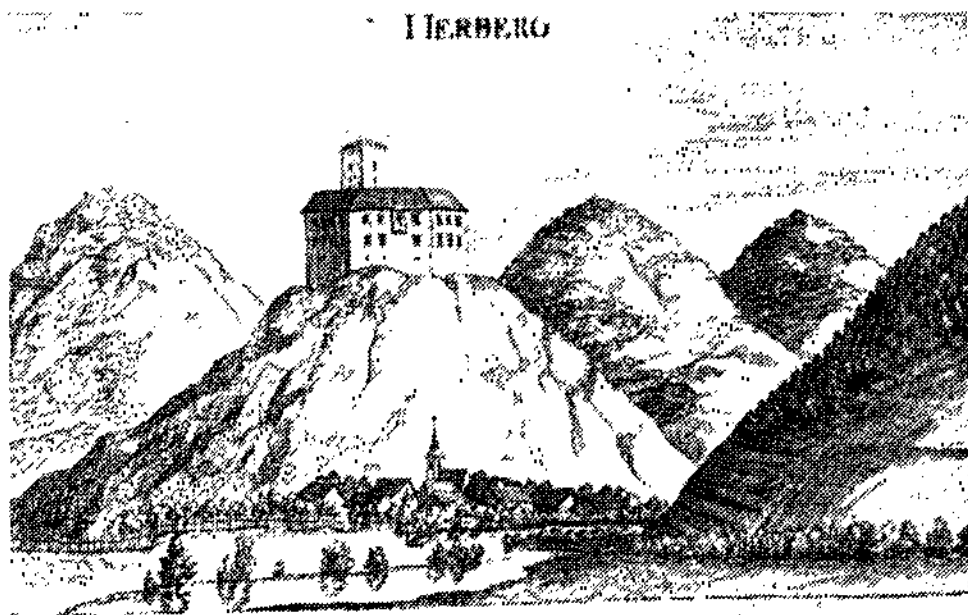
³⁸ Orožen VI. 15—16, 332.

Bogo Grafenauer: Boj za staro pravdo, 1974. 173, 205, 282.

ob Sotli. Marijina cerkev na Stari sveti gori je razpolagala z zelo malo njivske zemlje, z vinogradom na Kranjskem in z dvema tretjinama snopne desetine v dveh vaseh ob Krki.

Za upravnika Reča je bilo ugotovljeno, da se je izkazal za dobrega gospodarja. Obnovil je pogorelo pristavo, ustvaril grajske vrtove, sadil drevje, razširil pašnike, vpejal novo mitnico, skrbno popraviljal, vzdrževal in izboljševal grajske prostore. V nadstropnem gradu je bilo razen kleti in kapele s stolpom (že 1566) še šest velikih prostorov, ki so jih povezovala kamnite stopnice. Blizu gradu sta bili dve pristavi, razpadajoča opekarna, 6 hlevov, novi skedenj, klet in vodna cisterna.³⁹

Iz urbarja, zgotovljenega leta 1581 zveemo na novo še sledeče. V trgu je živeo v domcih 44 družin. Tu je teklo četvero mlinov in četvero stop. Okoličani so posodovali pri trgu nekaj njivic, travnikov, vinogradov in vrtov, med tržane in okoličane so že razdelili dele gmajne, obojnim je izročala v najem kakšen košček njive tudi cerkev. Med tržani se je odvijala živahna trgovina z nepremičninami. Novi trški primki so bili Cepec, Cerjak, Glina, Kušner, Lončarič, Ogric, Pavlekovič, Pečnik, Siemenčič, Srednik in Štefančič. Obveznosti tržanov so v primerjavi z onimi iz konca 15. stoletja niso nič kaj spremenile. Na podeželju so tekli mlini pri Podsredi, v Osredku, Grmu (2, od tega 1 na novo), Križah (2), Kostanjeku (novi), Leskovcu, Velikem Dolu, Pečicah, pri Sotli pa v Sedlarjevem, Brezovcu, Spodnjih Bučah in Polju. Ob Sotli so se namnožili uskoki, najbolj v Sedlarjevem, kjer je postal Slovencec že izjema in se je zato pisal Gašpar Slovenec. Osebenjkov so našeli pri Podsredi že 36 — tudi

Georg Matthäus Vischer: Topographia ducatus Stiriae, 1681, stran 45

³⁹ SONADK, 58/6, Sda.

Urbar Podsreda za leto 1580, 31/80, Sda.

Hans Pirchegger, Die kirchliche Einteilung der Steiermark vor 1783, Erläuterungen zum Historischen Atlas II/1, 1940 (Pirchegger), 168.

v Dobrovi (Doroua) pri Križah, na Golem Vrhu (Goliberch) pri Križah, v Ravnah (Raune) pri Križah, na Preski (Presika) pri Osredku, v Šapolah (Schapl) pri Pečicah, Duplah (Duplperg) pri Podsredi, Podgorah (Podgory) pri Podsredi, Prelaskem (Prelas) pri Vojskem —, pri Sotli 24.

Če je bilo 1499. leta 121 podsredčkih sogornikov na 14 goricah in 1571. leta 180 sogornikov na 19 goricah, jih je bilo po urbarju iz leta 1581 že kar 347 na 20 goricah, čeravno se tokrat niso omenjale gorice Veniše in Rošce pri Podsredi, zato pa na novo v krajih Rušno pri Pečici, Osredek (5), Grm (26), »Lepenschlag« (2) in Handija (Khandie) pri Velikem Dolu (3). Najbolj so se namnožili podsredčki gorninski vinogradi v Gorjanah (65) in pri Sotli (136). Sogorniki so oddajali za svoje vinograde do 4 vedra mošta, prav redko kdo več. Izračunano poprečne gornine od vinograda je prav nizko, komaj 1,6 vedra.

Tlako so opravljali obvezniki na grajskih njivah, travnikih in v vinogradih, pa tudi pri gradnjah, prevozih, vzdrževanju ograj, pri preji, na lovu in straži.

Sodbe deželjskega sodišča je izrekala pod vodstvom štajerskega deželnega sodnika porota, sestavljena iz sosednjih zemljiških gospodov in predstavnikov trgov Brestanice, Krškega, Kunšperka in Pilštanja. Za vislice so morali skrbeti mlinarji in tkalci znotraj deželjskega sodišča z mejami Vrhovnica pri Gornji Sušici — potok Dramlja — Silovec — Rucmanov Vrh pri Zgornji Pohanci — Ravne — potok Brestanca — Veliki Kamen — Toplice (Teplitz) pri Vetrniku — Gluha Peč (Glucha Petsch) pri Ješovcu — Sotla — Hrastje — potok Bistrica — Vrhovnica pri Gornji Sušici.

Podsredčka župnijska cerkev s podružnicama — Marija na Stari sveti gori in Ožbalt v Pečici —, kunšperška podružnica Miklavž v Polju in pilštanjska podružnica Peter v Bučah (prvič omenjeni leta 1545) so bile pod patronatom ljubljanskega škofa, a pod zaščito podsredčkega gradu, ki je zanjo sprejemal letno po enega jastreba iz Gornjega Grada.

V podsredčkem zemljiškem gospostvu je bilo izvrševanje obrti — 3 do 4 obrtniki — na podeželju svobodno in brez bremen, le mesarji so morali oddati v grad jezike ob prošenjih 3 do 4 zaklanih govedi. Gostilničarje so zavezali šele s tem urbarjem, da mora vsak med njimi stočiti štartin grajskega vina.

Po urbarialnem sporočilu je bil grad z opečno streho v dobrem stanju. V njem je bilo dosti strelnega in drugega orožja ter med drugim 7 postelj in 4 skrinje. Pri gradu je bil novi sadovnjak. Na ozemlju podsredčkega zemljiškega gospostva so lovili le grajski ljudje, ribolov v Bistrici je le malo prinašal.⁴⁰

Leta 1581 je kupoval Krištof Herberstein zemljiško gospostvo od vladarja v last za 19.000 goldinarjev. Ker mu je vladar bil dolžan 10.000 goldinarjev, bi izplačal le še preostali denar. Do te prodaje ni prišlo, že leta 1585 je posedoval posredčko zemljiško gospostvo njen dolgoletni upravnik Krištof Rec. Po njegovi smrti leta 1599 je vodila gospostvo njegova vdova Ana s pomočjo sina Ernrajha.⁴¹

Iz leta 1601 poroča gornjegrajski urbar o tretjini cerkvene desetine v podsredčki župniji. Nabralo se je je letno po 6 graških četrtov pšenice, 5 graških četrtov rži, 10 škafov ajde, 30 veder vina, 10 funtov (funt = dobre pol kilograma) prediva, 15 glav živine, 12 piščet in 4 kure. Zbralo jo je 47 kmetij v krajih Preska (1) pri Osredku, Javorje (1) pri Osredku, Rakonca (2,5) pri Osredku, Osredek (2), Pečice (5), Grm (3), Rušno (3) pri Pečicah, Križe (6), Loke (2) pri Vojskem, Vojsko (3), Podole (3,5) pri Pokleku, Poklek (4,5), Potok (3) pri Pokleku, Železno (3,5) pri Gorjanah, Gorjane (1,5), Gradišče (2,5) in 48 sogornikov

⁴⁰ Urbar Podsreda za leto 1580, 31/80, Sda.

⁴¹ RKNADK, 1581/117, Sda.

RKNADK, 1585/221, Sda.

Orožen V1, 287, 322.

v goricah Prelasko (15) pri Gorjanah, »Ukotich« (13), Gorjane (6), Križe (8), Šapole (4) pri Rečici in Drča (2).⁴²

Leta 1609 so dosegli podsredčki tržani, da jim je vladar prestavil Matijev sejem na toplejši binkoštni ponedeljek.⁴³

Krištofova vdova Ana Rec, rojena Vernek, je v visoki starosti dosegla, da je ljubljanski škof Tomaž Hren znova posvetil na imena Filipa, Jakoba in Ane leta 1612 grajsko kapelo, ki jo je obljubila obdariti, da bi tako bilo pozabljeno njeno luteranstvo in da bi jo smeli pokopati v podsredčki cerkvi. Za slednje je obljubila cerkvi dele desetine. Leta 1614 je umrla.⁴⁴

Od Recovih dedičev je kupil podsredčko zemljiško gospostvo leta 1616 Janez Krištof Tattenbach.⁴⁵ V zvezi s tem je nastal leta 1617 nov urbar, ki pa je prinesel v primerjavi z urbarjem iz leta 1581 le redke bistvene novosti. Zelo so se namnožili osebenjki, pri Podsredi jih je bilo že 47 (prej 36), pri Sotli 40 (prej 24). Znižalo se je število gorninskih vinogradov od 347 na 308, čeravno so bili zopet omenjeni vinogradi v goricah Veniše in Rošce pri Podsredi in na novo v goricah Zaravno — Saraune (15) pri Gradišču in Prelasko — Prelas (9) pri Sotli. V trgu je živelo že nekaj več družin kot leta 1581, v njem so se pojavili novi priimki Božiček, Bregant, Čič, Godlar, Juranšek, Klun, Nabotl, Penič, Šalic, Šketa, Šketiš, Tepe, Tomažič in Zvonar.⁴⁶

Od leta 1620 se je javljal v Podsredi razboriti vikar Jurij Messerer. Ostro je nastopal proti nekaterim župljanom, tržanko Pečnik je ovadil kot čarovnico, župljani so njega klevetali s čarovništvom. Leta 1621 je njegove napetosti z župljani obravnavalo šestčlansko sodišče, leta 1624 so župljani naslovili na ljubljanskega škofa pritožbo zoper njega. Aprila leta 1624 je vikar pozval vernike na romanje na Svete gore pri Kunšperku za dan, ko je bilo v navadi romanje na Staro sveto goro. Verniki so se temu uprli in s silo izgnali vikarja na Hrvaško. Zatem je brez uspeha poskušal postati kaplan na Vranskem. V Messererjevem poročilu iz leta 1625 o teh dogodkih je lep del teksta napisan v slovenščini, med drugim: »... gospud, donas ni nauada k suetimu Petru sproccessio hoditi samuzh h Diuizi Marii letykai na goro, dones ie mlada nedela ... mi nezmo tga imeti, debi donas k suetimu Petru hodili, samuzh h Divizi Marii na goro ... Le Yun Le Yun Schnim ... Lega Vsemi, Lega Vsemi In ga Ven nesi na vse stiry strani. ... Vi tatie deuas Bug ... Kai mi nepomagate ... Letu ie Letu ie Zerkouni Kluzh ... tat farski si nam hotel zerkaouni kluzh odnesti ... Ti kurbe sin vesh kai si ti men dia ... nikar nebyga ... poidi od koder si far perschel ... nikar ga nepustimo protie pilstanu, le zhes Sotlo shnim Ino ga vsi spreimimo tiakai zhes ... Ti ariaua krotta, peli koinia supet nesai, far ni obeniga koinia periesdel tudi nepoieisdi prozh ... Ni dobru de bi se far nesai obrazhouai, poidimo le prezei shnim zhes Sotlo ... Nu sedai sim na gospud Raisingaui richti (Pilštanj), kay mi hozhte sdeai ... kai mi maramo, sai niste obeden tat ... paidite nam letu zhes kader Vas poseh mal Vnashi farri vnashiga gospuda rihti naidemo, tako vas vbiemo.« Njegovi nepokorni župljani so bili med drugim: »Napokleki ... Napoduli (Podole pri Pokleku) ... Nausiskhkinn (Vojsko) ... Nagoruouim (Gorjevo pri Gorjanah) ... V gorianah ... Ze leta 1626 je bil Jurij Messerer vikar v Solčavi, od 1629 v Mozirju, v letih 1639—1642 zadovoljen župnik v Šmartnem na Pohorju.⁴⁷

⁴² Orožen VI, 325.

⁴³ Orožen VI, 346.

⁴⁴ Orožen VI, 310—311, 322.

⁴⁵ SONADK, 58/8, Sda.

⁴⁶ Posebni arhiv Podsreda, I/L, Sda.

⁴⁷ Posebni arhiv Podsreda, VII/10, Sda.

Smarčki cerkveni obračun zemljiškega gospostva Slovenska Bistrica, poseduje Ferdo Serbelj, Slovenska Bistrica
Ignaz Orožen: Das Bisthum und die Diözese Lavant II/2, 1877, 222.

Hans Krištof Tattenbach se je javljal še leta 1624, leta 1628 že Gotfrid Tattenbach. Za njiju je upravljaj (1626—1637) podsredčko zemljiško gospostvo Seifrid Freiburger.⁴⁸ Proti Gotfridu Tattenbachu se je pritožil podsredčki trg zaradi pretirane tlake leta 1628, ko so se spominjali, da so v času Krištofa Reca bili dolžni tlačaniti le v grajskih vrtovih, na enem travniku in en dan pri lovu.⁴⁹

Leta 1640 je brata Gotfrida nasledil Jurij Sigmund Tattenbach. Ob smrti slednjega je bilo aprila leta 1649 pri podsredčkem gradu in v njem med drugim 102 graška četrta pšenice, 172,5 rži, 15 ječmena, 10,5 suhega sadja, 11 sodov vina, 34 glav govedi, 105 ovac, 22 svinj, konj in osel, v reji pri podložnikih 16 grajskih volov. Za varstvo gradu je skrbel vratar, v njegovi oskrbi je bila tudi v stolpu nad kapelo grajska ura z zvonom. V tem času (1651) sta že stali pri Marijini cerkvi na Stari sveti gori kapeli Mohorja in Ane.⁵⁰

Za Tattenbachi so bili lastniki podsredčkega zemljiškega gospostva oziroma gradu še Abfaltri (1701—1787), Lazarini in nato Windischgrätzi.

DIE GRUNDHERRSCHAFT PODSREDA BIS ZUM 17. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Die Übergangstallage zwischen ungefähr sechs- bis siebenhundert hohen Erhöhungen zog die Menschen in das bewegte waldige Wellengebiet der Podsreda seit der jüngeren Steinzeit an.

Im 12. Jahrhundert haben die Bischöfe von Gurk (Krka) ihren umfangreichen Grundbesitz nahe an der ungarisch-kroatischen Grenze auch mit der Burg Podsreda, dem Mittelpunkt einer mittelgrossen Grundherrschaft, geschützt. Vom 13. bis 14. Jahrhundert vergaben sie beides als Lehen an die Herren von Planina, ihren Verwandten, den Herren vom Ptuj, Ostrovrh—Svibno und Kranichberg. In Jahre 1338 kauften es von den letzteren als Gurkslehen die Herren von Zovnek und Celje und vergrösserten es durch Ankäufe und Erwerb von Lehen. In der Mitte des 14. Jahrhunderts entstand unter der Burg der Markt. Jahrzehntelange Unterordnung den vornehmen Herren von Zovnek und Celje und der vergrösserte Verkehr an der Strassenkreuzung in dem Tal von Bistrica unter Orlica trugen zu seiner Entstehung bei. Seine Kirche wurde zum Mittelpunkt der von Pilštajn losgetrennten Pfarre. Die ältere Marienkirche auf der Stara Sveta gora wurde als Wallfahrt berühmt.

Die Habsburger als Erben von den Herren von Celje waren als Eigentümer die Nutzniesser der Grundherrschaft von Podsreda ungefähr 130 Jahre und verpfändeten und verpachteten sie von Zeit zu Zeit. Im Urbarium aus dem Ende des 15. Jahrhunderts wird Podsreda als Grundherrschaft mit 119 Untertanenfamilien und 29 Marktfamilien dargestellt. Wegen Kriegsschwierigkeiten lag sogar ein Viertel der Untertanenherrschaften brach. Die Untertanen waren in der Regel Slowenen. Sogar an der Sotla war ein Kroat an der slowenischen Seite eine Ausnahme. Ende des 16. Jahrhunderts haben sich aber die Kroaten hier vermehrt. Unter den Verpflichtungen der Untertanen finden wir auch Gibanize, wahrscheinlich die einzig bekannten in Slowenien in Mittelalter. Die Grundherrschaft verfügte über zahlreiche bergrechtliche Weingärten, in welchen 121 Bergrechtler auf 14 Weinbergen Nutzungsrecht hatten. Im 16. Jahrhundert hat der Weinbau von Podsreda noch Vortschritte gemacht, auch die Freileute vermehrten sich. Im Jahre 1573 nahmen die Untertanen und die Marktbewohner an dem Bauernaufstand teil. Die Burg von Podsreda war der Sitz des Landsgerichts sogar über die Nachbarschaft. Unter der Burg waren zwei Ziegeleien, eine Kalkgrube und ein Mautamt im Betrieb. In der Grundherrschaft Podsreda befanden sich auch viele Jagdgebiete für Bilche. Im Jahre 1585 kaufte

⁴⁸ Posebni arhiv Podsreda, VII/10, Sda.

Deželno pravo — Altes Landrecht, 1294, Sda.

⁴⁹ Posebni arhiv Podsreda, I/1a, Sda.

⁵⁰ Deželno pravo — Altes Landrecht, 1294, Sda.

Pirchegger, 188.

von dem Herrscher die Grundherrschaft von Podsreda ihr langjähriger Verwalter Krištof Rec, von seinen Erben im Jahre 1616 Janez Krištof Tattenbach. Als sich der Vikar von Podsreda mit seiner Pfarrgemeinde bis aufs äusserste entzweit hatte, erklärte er das alles den Behörden in einem längeren Bericht, dessen beträchtlicher Teil in slowenischer Sprache geschrieben wurde.

Nach den Herren von Tattenbach waren die Eigentümer der Grundherrschaft von Podsreda bzw. der Burg noch die Herren von Abfaltern (1701—1787), Lazarini und die Herren von Windischgrätz.

PODSREDA IN NJENA GOSPOŠČINA (URBANO-GRADBENA SKICA)

Jože Curk*

UDK 71:76(091)(497.12-11 Podsreda)

CURK Jože: Podsreda in njena gosposčina. (Urbano-gradbena skica.) Die Baugeschichte von dem Markt und der Herrschaft Pod-sreda.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 52=17(1981)2, str. 219—227.

tzvirnik v sloven., povzetek v sloven. in nem., izvleček v sloven. in angl.

Gosposčina Podsreda, ki se je raztezala na obeh straneh Križanvrha, je imela svoje upravno središče v Podsredi. Tu je na križišču cest proti Pištajnu, Brestanici, Bistrici in svojčas Pišecam nastalo zavetišče, grad, naselbina in romarsko središče na Stari sveti gori, kar se da dokumentarno zasledovati do 13. stoletja, domnevno pa sega vsaj v 12. Zato to ozemlje hrani poleg povprečnih tudi nekaj izjemnih kulturnih spomentkov: romanski grad v Podsredi, cerkveno skupino na Stari sveti gori in prav tam Marijin kip vrhunske kvačitete iz okoli leta 1410. Opisnemu ozemlju daje posebno obeležje dejstvo, da je v bližnjih Trebčah Josip Broz Tito med leti 1936—1941 snoval temelje nove Jugoslavije, kar pa zgodovinsko daleč presega pomen podsrečke okotice in Kozjanskega.

UDC 71/76(091)(497.12-11 Podsreda)

CURK Jože: Podsreda and Its Manorial Estate. (An Urban-Architectural Sketch.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 52=17(1981)2, p. 219—227.

Orig. in Slovene, summary in Slovene and German, synopsis in Slovene and Engl.

The manorial estate of Podsreda, extending on both sides of Križanvrh, had its administrative centre at Podsreda. Here on the crossing of the roads towards Pištajn, Brestanica, Bistrica and once Pišce arose a refuge, a castle, a settlement and a centre of pilgrimage on Stara sveta gora which may be traced back by documents to the 13th century, presumably it reaches at least into the 12th century. Beside average ones this territory has therefore preserved some exceptional cultural monuments: the Romanic castle at Podsreda, the church group on Stara sveta gora and just there a statue of Maria of supreme quality dating from about the year 1410. A special feature is given to the described territory by the fact that at the nearby Trebče Josip Broz Tito had planned the foundations of new Yugoslavia between the years 1936 and 1941, which historically by far surpassed the importance of the surroundings of Podsreda and of Kozjansko.

Podsreda je nastala v dolini Bistrice med pogorjema Vetrnikom in Orlico na križišču cest, vodečih v Pištajn, Brestanico in Bistrico ob Sotli ter nekoč tudi preko Drenovca v Pišce. Prvotno krajevno ime Herberch izvira iz popotnega zavetišča, nad katerim je že v 12. stoletju nastal enako imenovani grad; sedanje ime pa je kraj dobil šele kot trška naselbina na račun svojega tržnega in sodnega dne. Kot Madžarom odvzeto je bilo podsrečko ozemlje po letu 970

* Jože Curk, dipl. umetnostni zgodovinar, ravnatelj, Pokrajinski arhiv Maribor.

najprej v posesti vladarjev, od leta 1016 grofov Breže-Seliških, od leta 1043 krškega ženskega samostana in od leta 1072 krške škofije. Grad se prvič omenja leta 1213 kot Haus in leta 1265 kot castrum, kar govori od vsega začetka za zidano stavbo. V gradu so do srede 13. stoletja živeli krški fevdniki Hërbergi iz rodu Trušenjskih. Sledili so jim Svibensko, leta 1318 Kanichbergi in Sperrenbergi, leta 1340 Celjani in leta 1456 Habsburžani, ki so si gosposčino do leta 1486 dokončno prisvojili. Dajali so jo v najem oziroma zakup (Mindorferji, Herbersteini, Raci), dokler je niso leta 1616 prodali Tattenbachom, ki so jim sledili Barbo, Abfaltrerji, Lazarini in leta 1832 Windischgrätzi, ki so jo posedovali do leta 1945.

Grad odlikuje odlična lega na pobočju Orlice. Je markantno poslopje z romanskim kastelastim jedrom, ki obsega 18 soban in več stranskih prostorov, notranje dvorišče in obodno obzidje. Dne 9. 11. 1880 ga je poškodoval potres. Sedaj so v dragocenem vendar precej zanemarjenem posloplju stanovanja. V vzhodnem delu prvega nadstropja je bila nadstropna kapela z 2 oratorijema, ki jo je osvetljevalo troje oken. Renesančno obnovljeno je leta 1612 posvetil ljubljanski škof Tomaž Hren v čast Filipa, Jakoba in Ane. Po potresu leta 1880 so jo zaradi poškodb opustili. L. 1574 je bilo v gradu troje ognjišč. Po letu 1580 so obnovili pogo-relo pristavo, v nadstropnem gradu pa se omenja razen kleti in kapele s stolpi-čem še 6 velikih prostorov, ki so jih povezovale kamnite stopnice. Blizu gradu sta stali dve pristavi, razpadajoča opekarna, novi skedenj, klet in vodna cisterna. Grad z opečno streho je bil v dobrem stanju. V njem je bilo dosti orožja, 7 postelj in 4 skrinje, kot je po arhivskih virih ugotovil dr. Jože Koropec. Leta 1649 so v stolpiču nad kapelo namestili grajsko uro z zvonom.

Grad še danes ohranja skoraj intaktno romansko zasnovo: glavni stolp, palacij in stolp s kapelo. Najstarejši je štirinadstropen stanovanjsko-obrambni stolp na južni strani gradu. Pozidan je v plasteh iz velikih kosov lomljenca, ki jim narekujejo višino šivani ogali iz istega materiala. V 18. stoletju so ga znižali za vsaj eno etažo. Ima rahlo nepravilen pravokoten tloris. Njegova najbolj izpostavljena stena je debela 3 m. Z notranje strani je v višini 4. etaže ohranjen romanski portal, v 3. etaži pa v vzhodni in zahodni steni romanski okenci s polkrožnima prekladama in dvojno lijakasto oblikovanim prerezom, ki ju spreminja v režasti odprtini z ostrorobima profiloma. K severni steni stolpa so kmašu prizidali kastel. Zidava je podobna stolpovi, pa tudi lini v grajski kapeli sta enako oblikovani, kar govori holj za etapo kot za fazo v zidavi gradu. Njegov kastelni del ima obliko pravokotnika z zunanjo mero $24,3 \times 12,6$ m ob meter debelih zidovih. V severnem delu kastela nasproti glavnega stolpa stoji skromen palacij, katerega romansko poreklo dokazujejo ostanki vhodnega portala v pritličju na dvoriščni strani ter fragmenta portalov v pritličju in 1. nadstropju stene, ki je delila palacij na enaki polovici. Sočasno drugo nadstropje je prezidano. V eni predelnih sten je bila odkrita predalčna gradnja, sicer pa nespornih romanskih elementov v tem nadstropju ni opaznih. Na vzhodni strani dvorišča se prislanja k obzidju stolp z romansko kapelo v 2. nadstropju, kjer se vidi apsida, počiva-joča na neoblikovanih kamnitih blokih. Pod vrhom kapelinih sten ugotovljeni romanski okenci delno zakriva naknaden baročen opečni obok.

Po konceptu imamo torej opraviti s tipičnim kastelnim gradom, katerega pravi-lilna zasnova in lijakasta okenca govore za zgodnji nastanek v 12. stoletju. Pred-stavljal je zleknjeno stavbno gmoto z visokim obzidjem in obvladujočim glavnim stolpom, katerega pendant je bil palacij manj pa stolp s kapelo. Njegovo geome-trično zasnovo je obdajalo obzidje, ki je segalo do višine poznejšega gotsko-rene-sančnega pomožnega nadstropja na zahodni strani zasnove. Torej stoji pred nami idealen romanski grad, ki hrani v spodnjem delu še obrambne line v obliki lija-kastih rež, ki imajo ravne kamnite preklade in ozke svetlobne odprtine. Stano-

vanjskim potrebam ministerialov je služil skromen palacij s kletjo v pritličju, ostalo osebje in shrambe pa so bile v glavnem stolpu in spodnjih prostorih stolpa s kapelo. Grad se je v romanski obliki ohranil prav do gotsko-renesančne prve polovice 16. stoletja, ko so znotraj zasnove uredili še dva trakta, na njegovi zahodni strani pa pozidali reprezentativno, na kamnitih konzolah sloneče pomolno nadstropje.

Kraj se je razvil pod gradom v dolini Bistrice. Najprej je nastal na vzhodnem levem bregu rečnega ovinka Stari trg, nato pa nekoliko višje na zahodnem desnem bregu reke Novi trg. Stari trg se je spremenil v zaselek, Novi trg pa kaže vsa svojstva zavestnega trškega koncepta s cestnim tržnim prostorom, vendar pa brez izrazite trške pozidave. Onkraj Bistrice južno od Stare svete gore se leta 1347 omenja zaselek Gradišče (Purchstal an der Veustritz) z ostankom starega dvora, morda prvotnega utrjenega zavetišča, ki je tega leta prešel kupnim potom v posest Celjanov. Kot preje v Pilštanju in pozneje v Kunšperku se je tudi tu preselila naselbina s stare lokacije na novo predvsem iz prometnih razlogov. Nanjo je namreč vplivala boljša možnost njenega urbanega razvoja. Ta preselitev se je morala izvršiti po sredini 14. stoletja, saj se Podsreda leta 1377 prvič omenja kot trg. Trg je nastal na križišču cest Pilštanj—Brežice (do Pišec pozneje opuščena) in Bistrica ob Sotli—Brestanica. Franciscejska katastrska mapa iz leta 1825 kaže tržni prostor, na katerega južnem koncu cesti iz Brestanice in Bistrice ob Sotli vstopata, na severnem pa ga cesta proti Kozjemu in Pilštanju zapušča, s tem da se spusti pred cerkvijo k Bistrici in jo z mostom prečka. Hiše se večinoma ne stikajo, parcelacija pa je pravilna, kar govori za zavestno ustanovitev naselbine. Trg se izrecno omenja leta 1453. Imel je običajne trške pravice in privilegije s tedenskimi tržnimi in sodnimi dnevi ob sredah. Leta 1560 je dobil pravico do dveh letnih 14-dnevnih sejmov ob praznikih sv. Matije in Janeza Krstnika, katerih prvega so leta 1609 predstavili na binkoštni ponedeljek. Leta 1811 sta bila ponovno potrjena sejma na dan sv. Matije in Janeza Krstnika, leta 1836 pa so se jima pridružili še 3 živinski sejmi, ki so jih leta 1843 in ponovno 1861 časovno točneje določili. S tem v zvezi je trg leta 1869 dobil nov tržni red. Na trško preteklost kraja spominja pranger s kroglo na stožčastem vrhu in letnico 1667. Odkar so ga Bistričani poskušali leta 1882 prestaviti v svoj kraj, je zalit s cementom.

Tržni prostor, ki se rasteja med starim stičiščem cest iz Bistrice ob Sotli in Brestanice ter cerkvijo, pred katero cesta zavije v globel ob reki Bistrici, sicer ne kaže večjih arhitektonskih kvalitet, je pa mikaven zaradi nepokvarjene srednjeveške urbane zasnove. Po urbarju iz leta 1499 je v trgu živelo 29 družin, od katerih se jih je skoraj polovica bavila z obrtjo. Leta 1574 je bilo v trgu 35 ognjišč, leta 1581 je v njemu živelo 44 družin, ki so jim služili 4 mlini in 4 stope, leta 1617 jih je bilo že blizu 50. Dne 18. 2. 1798 je trg pogorel, vendar je katastrska občina že l. 1820 štela 66 hiš in 391 prebivalcev, leta 1869 81 hiš in 428 prebivalcev in leta 1910 87 hiš in 455 prebivalcev. Jedro naselbine okoli cestnega trga je ves čas štelo 38 hiš, ki so še sedaj večinoma pritlične. Zanimivejše med njimi so številke 5, 38 in 48, ki so iz 1. polovice 19. stoletja. Od obrti je cvetelo lončarstvo (lonci, sklede buče, pečnice in kotli za žganjekuho), od srede 19. stoletja pa tudi lesarstvo, ki ga je pospeševala bližnja graščinska parna žaga, ki so jo po letu 1945 opustili. Kljub živahnemu sejmarstvu in gostinstvu trg zaradi skromnih razvojnih pogojev ni nikoli presegel podedovanega urbanega okvira. Na čas NOB spominjata dva spomenika. Prvi v severnem delu trga je posvečen dne 18. 2. 1943 padlim borcem 3. čete kozjanskega bataljona, drugi v južnem predelu trga pa spominja na padle domačine. Južno od trga pod gradom stoji kapela z ekspresivnim razpelom ter kipoma Filipa in Jakoba, ki sta po stilu sodeč še iz 18. stoletja in menda iz grajske kapele.

Župna cerkev Janeza Krstnika, ki stoji na severnem koncu trga, je bila posvečena leta 1810. Ima pravokotno ladjo z enako visokima kapelama, malo ožji vendar enako visok presbiterij z ovalnim zaključkom, severno nadstropno zakristijo in fasadni zvonik s pločevinasto zvonasto-laternasto streho. Zunanjščina je poznobaročno oblikovana. Notranjščina predstavlja oval, pokrit z obešeno kupolo, ki se ločno odpira v zaobljeni kapeli s polkupolama, korni prostor s kapastim obokom in apsidalno zaključen presbiterij, pokrit s kupolo. Vso notranjščino krasijo T. Fantonijeve figuralno-iluzionistične freske iz let 1877—1878. Notranjščina predstavlja harmoničen poznobaročen prostor, zato je cerkvena arhitektura vredna naše pozornosti. Oprema je vsa iz 19. stoletja. Nad glavnim oltarjem visi slika krsta v Jordanu, ki jo je leta 1738 naslikal slovenjegraški slikar Franc Mihael Strauss. Cerkev je kot pištanjnska podružnica spadala pod Gornji Grad, nato ljubljansko škofijo in po letu 1787 lavantinsko škofijo. Pri cerkvi je bil že leta 1426 sedež vikariata, vikariatna župnija pa se omenja leta 1453, ko je grof Friderik II. Celjski daroval župniku Tomanu dva domca v trgu za mašno ustanovo na Stari sveti gori. Stara cerkev, ki je stala na pokopališču, je pogorela 18. 2. 1798. Imela je leseno krito ladjo in ozek, rebrasto obokan presbiterij s stenskim tabernakljem, ki so ga med leti 1651—1654 zazidali. V cerkvi so bili 3 oltarji, ob severni strani presbiterija pa 3 stopnice višja zakristija s kostnico pod seboj. Ladjo, zvonik in zakristijo so podrli v letih 1807—1808, obokani presbiterij pa je kot pokopališka kapela služil še do leta 1871. Novi cerkvi so leta 1862 dvignili zvonik in ga nanovo ostrešili, leta 1900 pa so obnovili njeno opremo. Severno od cerkve leži pokopališče z mrtvašnico in nagrobnikom grofice Eleonore Barbo-Waxenstein, rojene Schratzenbach, umrle leta 1731. Župnišče, ki je v sedanjih stavbi iz let 1725—1735 je bilo obnavljano v letih 1785, 1798, 1873, 1885, 1945 in 1980 ter je edino baročno poslopje v trgu.

Onkraj Bistrice se dviga Stara sveta gora, 382 m visok markanten hrib, ki ga krona skupina treh cerkva. Ta se prvič omenja leta 1347 kot Unser vrown perch, nato leta 1453 in 1581 kot Marijina cerkev in končno leta 1651, ko se pojavita tudi Mohorjeva in Anina kapela. Več kot te arhivske omembe nam o cerkveni skupini, pri kateri je bila znana božja pot, pove njihova arhitektura.

Cerkev Matere božje sedmih žalosti ima pravokotno ladjo z nekaj višjim vendar malo ožjim in 5/8 zaključenim presbiterijem, ki mu je na severu prizidan mogočen prizmatičen zvonik. Je sorazmerno velika božjepotna stavba. Zunanjščina je preprosta. Ogali so iz klesancev. Presbiterij obstopa 5 trikrat stopnjevanih opornikov, ladjino fasado podpirata dva. Zaradi visečega terena vodi do cerkve 6 stopnic, v njej sami pa jih je še 7. Notranjščina je impresivna. Nerazčlenjeno ladjo pokriva lesen potlačen banjasti obok, presbiterij pa skoraj kvadratast križnorebrasti obok in 5/8 zaključek. Rebra konkavnega profila počivajo ob slavaloku na stožčastih konzolah, sicer na polkrožnih služnikih z visokimi bazami toda brez kapitelov. Okrogla sklepnička predstavljata Kristusovo glavo in jagnje božje. Desno od oltarja je sedile, levo stenski tabernakelj, ki je kamnoseško bogateje oblikovan. Dekorativna slikarija iz leta 1902 je delo Franca Gornika. Od oprave je glavni oltar dober primer zlatega oltarja iz leta 1672, ki so mu okoli sto let pozneje predelali osredje in dodali tabernakelj. Oltar hrani kamnit gotski kip Sočutne (Pieta), ki ga je napravil vodilni pujskogorski mojster tkzv. Jakobov kipar okoli leta 1410. Kip, ko premaguje tradicionalno statičnost na račun melodične dinamičnosti, predstavlja češko varianto tipa Pieta: Marija z desnico podpira Kristovo glavo, levico si pritiska na prsi, pogled pa obrača v nebo, s čemer poudarja individualizirano čustveno stanje. Kip je izjemno kvaliteten predstavnik »melkega« sloga, ki dematerializira telesno in poudarja duhovno komponento te tradicionalne figuralne kompozicije, ter zato predstavlja eno vrhunskih stvaritev naše srednjeveške plastike. Ostala cerkve-

na oprema je vsa baročna in iz 18. stoletja. V zvoniku visi zvon, ki ga je leta 1609 posvetil ljubljanski škof Tomaž Iren. Prvoten cerkveni patrocinijski (ljube) gospe ki se prvič omenja leta 1347, je po letu 1410 zamenjal patrocinijski Žalostne matere božje, leta 1716 pa Marije sedmih žalosti (bratovščina). Od prvotne cerkve vsaj iz 13. stoletja je ohranjena južna stena ladje, ki je bila nižja in verjetno tudi krajša od sedanje. K tej ladji so okoli leta 1400 prizidali sedanji presbiterij, katerega os je po sledovih na podstrešju sodeč, ležala severno od ladjine. Ta je imela enako visoko vendar mnogo strmejšo streho od današnje. Po sredini 15. stoletja (celjska ustanova leta 1453) so zgradili sedanjo daljšo, širšo in višjo ladjo, v začetku 16. stoletja pa zvonik. Ob obnovi cerkve leta 1886 so ladjin ravnini strop zamenjali s sedanjim lesenim banjastim obokom, ki so ga nasadili na vrh sten, razširili slavalok ter predelali okna in vrata. Takrat so tudi vso cerkev z zvonikom vred na novo ostrešili, kar je stalo 1400 forintov.

Kapela sv. Ane stoji vzhodno od Marijine cerkve. Je brez stolpa. Ima pravokotno ladjo ter mnogo ožji in nižji $5/8$ presbiterij. Nerazčlenjena zunanjsčina ima ogale iz velikih klesancev. Šilast portal je žlebasto profiliran. Južni ladjini okni neenake velikosti sta trilistno zaključeni in brez lijakastega ostenja. Presbiterijevo južno okno je predelano, vzhodno pa zazidano. Notranjsčina je preprosta. Ladjo pokriva dvojni križnorebrasti obok, počivajoč na geometričnih konzolah. Okrogla sklepnička krasi rozeta oziroma hruškasto oblikovana Kristusova glava z dvojno bradico. Zašiljeni slavalok je obojestransko posnet. Presbiterij pokriva enaki obok kot ladjo. Figuralno-dekorativna slikarija iz leta 1902 je delo Franca Gornika. Vsi trije oltarji so neogotski, stranska hranita pozno-baročna reliefa iz leta 1771. Kapela je po konceptu in stilu sodeč iz 2. polovice 14. stoletja. Je v celoti obokana ter ima lijakasta okna, ki govore za italijansko vplivano verjetno furlansko poreklo.

Kapela sv. Mohorja in Fortunata stoji zahodno od Marijine cerkve. Sestoji iz pravokotne ladje ter precej ožjega in nižjega skoraj $5/8$ presbiterija. Zunanjsčina je preprosta. Portal je zašiljen, gotski. Okna so neogotska. Ogali so iz pravih klesancev. Kapelina zunanjsčina je bila zadnjič obnovljena leta 1936. Notranjsčina je preprosta. Ladjo pokriva neogotski obok, ki je leta 1893 zamenjal prvotni raven lesen strop. Slavalok je še originalen gotski. Enako presbiterijev rebrasti obok, ki raste iz sten ter ga sklepa plastičen rozetast sklepniček. Oprava je neoromanska in neogotska. Kapela je iz začetka 15. stoletja, a je bila leta 1893 močno predelana kot 14. postaja križevega pota.

Križev pot, ki vodi na Staro sveto goro je iz leta 1834, a je bil leta 1894, ko je dobil reliefne podobe od Ferdinanda Stuflesserja, in leta 1936 obnovljen. Obsega 2 uvodni in 13 križevpotnih kapel.

Kombinacija patrocinijev in ime lokacije, oddaljene komaj 6 km od Svetih gora nad Sotlo, govori za staro kultno središče ob cesti Pilštanj—Kozje—Bistrica (Kunšperk), ki je tu dvakrat prečkala ovinkasto Bistrico, preden se je obrnila proti dolini Sotle in s tem k ogrskohrvaški meji. Morda so bili prvotno zavešči, grad in božjepotna postojanka v medsebojni vzročni povezavi glede nastanka, čeprav ne poznejšega razvojnega namena. Trg je v tej kombinaciji igral zaradi mlajšega nastanka le sekundarno vlogo, se pa ves čas zlasti v 17. stoletju boril z Bistrico in tamkajšnjo svetogorsko božjo potjo za primat.

V gosposčinski okolici Podsrede je omeniti Koprivnico, Kostanjek in Pečico. Cerkev Marijinega vnebovzvetja v Koprivnici je povprečna baročna stavba z enako visokima $3/8$ zaključenima kapelama in presbiterijem iz konca 17. stoletja. Pri njej se je leta 1780 ustanovila župnija s podružnicama sv. Jošta v Reštanju in sv. Martina v Velikem Kamnu, ki se je odcepila od brestaniške župnije. Obnovljena leta 1808, ima opravo, ki je večinoma izdelana v baročni rezbarski tra-

diciji. Sredi vasi stoji kapela lurške Matere božje, ki jo je dal postaviti Blaž Sikošek v zahvalo za srečno vrnitev iz bitke pri Novari leta 1849.

Na Gori nad Kostanjekom stoji zdolska podružnica sv. Vida, skromna baročna stavba iz začetka 18. stoletja s pravokotno, leta 1853 podaljšano in preobokano ladjo ter tristrano zaključenim presbiterijem. Od oprave je glavni oltar iz leta 1878.

Podsrečka podružnica sv. Ožbalta v Pečici se omenja že v urbarju iz leta 1581, vendar je v sedanji stavbi iz let 1857—1863. Stara cerkev je bila poznogotska z obokanim presbiterijem, ravno krito ladjo, vhodno vežo z oltarno menzo in s tremi oltarji iz let 1661—1669.

Drugi del podsrečke gosposčine je ležal onkraj Križanvrha ob Sotli in Bučnici, kjer so nastale vasi: Buče, Polje, Prelasko in Sedlarjevo. Župna cerkev sv. Petra v Bučah stoji ob cesti Prelasko—Kozje. Na zunanjsčini ima vzdano ploščo z letnico posvetitve 14. 7. 1746. Cerkev je sestavljena iz pravokotne ladje, ovalno zaključenega presbiterija, delno oktogonalnega zvonika in nadstropne zakristije. Zunanjsčino čeni pilastrska arhitektura, zvonik pokriva dvojna čebulasta streha. Notranjsčino oblikujejo polslopi, ki nosijo viseči kupoli v ladji in ožji kupolasti kapi v presbiteriju. Krasijo jo T. Fantonijeve freske iz leta 1858. Od oprave so oltarji iz let 1859 in 1860, ostala pa je iz okoli leta 1786. Tega leta nadzidani zvonik hrani zvon, ki ga je leta 1768 ulil Gašpar Boltežar Schneider v Celju. Cerkev se prvič omenja leta 1545, vendar od te stavbe ni ničesar ohranjenega. Sedanji zvonik je v jedru iz 17. stoletja, leta 1746 so postavili presbiterij z zakristijo, leta 1793 ladjo, leta 1786 dvignili zvonik in mu leta 1853 natakneli sedanjo streho, leta 1858 obnovili vso cerkev in verjetno že leta 1847 zgradili sedanji oratorij s stopniščem. Pritlično župnišče je iz leta 1790. Cerkev je bila do 18. stoletja podružnica Pilštanja. Leta 1786 je postala kuracija, leta 1873 župnija.

Ob cesti Prelasko—Kozje stoji kapela iz leta 1825 v spomin na gradnjo te ceste.

Na njivi Groblje in na Zverovi njivi so najdeni rimski ostanki.

Župna cerkev sv. Nikolaja v Polju stoji na rahli vzpetini nad Sotlo. Ima zvonik s čebulasto-laternasto streho, pravokotno ladjo s 3/8 sklenjenima kapelama in 3/8 zaključenim presbiterij z nadstropno zakristijo. Zunanjsčina cerkve je neoromanska, zvonika neogotska. Prostorsko enotno notranjsčino členijo pilastri, pokriva pa banjasti obok. Krasijo dekorativna neogotska slikarija Antona Pavliča iz Buč iz leta 1900, od katerega so tudi vsi 3 neogotski oltarji iz leta 1882. Prižnica je izdelek Antona Mersija iz Rogatca iz leta 1795. V nadzidanem zvoniku visi poznogotski zvon iz leta 1535. Cerkev se prvič omenja leta 1545 kot bistriška podružnica, leta 1786 je postala sedež kuracije, leta 1874 župnije. Takrat je imela ravno krito ladjo in obokan presbiterij. Desno kapelo so prizidali leta 1691, levo okoli leta 1755, ladjo so obokali leta 1745, zvonik opečno ostrešili leta 1773, povišali pa leta 1866. Celotno cerkev so leta 1881 močno dvignili in prizidali oratorij. Takrat so preobokali tudi zvonico in pevsko emporo. Delo je opravil Valentin Scagnetti iz Vidma. Pritlično župnišče je med leti 1786—1795 zgradil celjski stavbenik Leopold Tuschinger. Okoli leta 1885 je bilo povečano in predelano.

V vasi je več starih kmečkih hiš. Št. 11 je lesena, s slamo krita stanovanjska stavba iz okoli leta 1800, ki rabi sedaj kot pomožno gospodarsko poslopje. Zidana nadstropna hiša na št. 15 je iz 1. pol. 19. stoletja. Kaže oblike kmečkega klasicizma. Ima zunanje stopnišče in črno kuhinjo ter skrbno izdelano maltasto okrasje. Pritlična, lesena, s slamo krjta stanovanjska hiša na št. 16 je beljena in oblikovana s pilastrskimi motivi na stikih brun. Pri št. 9 stoji velik lesen skedenj

s slamnato streho iz 19. stoletja, ki hrani zanimive detajle lesnih vezi in okrasnih tesarskih elementov.

Prelasko je gručasta vas z odcepom ceste v Kozje. Hrani več zanimivih hiš. Na št. 11 stoji podkletena, s slamo krita stanovanjska hiša, ki kaže več faz nastajanja iz 18. in 19. stoletja. Opasana je z gankom, ima črno kuhinjo, na zunanjsčini oporne sohe in z blatom ometane stike brun. V okolici vasi so sledovi rimskih stavb.

V Sedlarjevem stoji na št. 7 pritlična lesena stanovanjska hiša, ki je iz konca 18. stoletja. Ima čopasto slamnato streho, zunanjščino členijo motivi napuščnih konzol in pilastri na stikih brun. Ona na št. 15 z zunanjim stopniščem in dvokapno streho iz bobrovca, povzema oblike lesene arhitekture. Njen portal iz okoli leta 1840 kaže pazduhasto shemo, izpeljano iz konzolnega tipa portala.

Na koncu opisa podsrečkega gosposčinskega ozemlja lahko povzamemo, da hrani poleg povprečnega kulturnega obeležja našega podeželja tudi nekaj izjemnih spomenikov: romanski grad v Podsredi in cerkveno skupino na Stari sveti gori, zlasti Marijin kip, ki spada med velike stvaritve gotske plastike pri nas. Prijetno obeležje daje opisani kulturni dediščini pokrajina, ki se ob srednjem toku Bistrice razkriva v svoji nepokvarjeni lepoti. Posebno vsebinsko poanto pa ji nudi bližnji zaselek Trebče, prvič omenjen leta 1352, kjer se je tkala življenjska pot kmečke družine Kostanjškov in kjer je v letih 1936—1941 v hišah št. 46 in 47, ki sta tudi etnografsko zanimivi, Josip Broz Tito snoval temelje nove Jugoslavije.

L i t e r a t u r a :

— Jože Curk: Topografsko gradivo. Sakralni spomeniki na območju občine Šmarje pri Jelšah. ZSV Celje 1971. VI. p. 11—14, 101—105, 106—107 in VII. p. 70—76.

— Krajevni leksikon Slovenije III. Svet med Savinjskimi Alpami in Sotlo. Ljubljana 1976. Občina Šmarje pri Jelšah. p. 350—405.

— Hans Pirchegger: Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gültlen, Städte und Märkte. München 1962. p. 242—243.

— Ivan Stopar: Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem. Ljubljana 1977.

— Emilijan Cevc: Srednjeveška plastika na Slovenskem. Ljubljana 1963.

— Ivan Stopar: Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem Štajerskem. Ljubljana 1982. p. 352—357.

P o v z e t e k :

Podsreda je nastala v dolini Bistrice med pogorjema Vetrnikom in Orlico na križišču cest, vodečih v Pilštanj, Brestanico in Bistrico ob Sotli ter nekoč tudi preko Drenovca v Pišce. Prvotno krajevno ime Herberch izvira iz popotnega zavetišča, nad katerim je že v 12. stol. nastal enako imenovani grad; sedanje ime pa je kraj dobil šele kot trška naselbina na račun svojega tržnega in sodnega dneva ob sredah. Grad, ki ga odlikuje odlična lega na pobočju Orlice, hrani še danes skoraj intaktno romansko zasnovo: glavni stolp, palacij in stolp s kapelo. Grad se je v romanski obliki ohranil prav do 1. polovice 16. stoletja, ko so znotraj zasnove uredili še dva trakta, na njegovi zahodni strani pa pozidali reprezentativno, na kamnitih konzolah sloneče pomolno nadstropje.

Kraj se je razvil pod gradom v dolini Bistrice. Najprej je nastal na vzhodnem (levem) bregu rečnega ovinka Stari trg, nato pa nekoliko višje na zahodnem (desnem) bregu reke Novi trg. Stari trg se je spremenil v zaselek, Novi trg pa kaže vsa svojstva zavestnega trškega koncepta s cestnim tržnim prostorom, vendar pa brez izrazite trške pozidave. Kot preje v Pilštanju in pozneje v Kunšperku se je tudi tu preselila naselbina s stare lokacije na novo iz prometnih in urbanorazvojnih razlogov. Ta preselitev se je morala izvršiti po sredini 14. stoletja, saj se Podsreda leta 1377 prvič omenja kot trg. Na trško preteklost kraja še vedno spominja pranger iz leta 1667. Trg danes ne premore vrednejšega hišnega fonda, je pa mikaven zaradi nepokvarjene srednjeveške urbane zasnove. Med objekti je omembe vredna le postbaročna župna cerkev iz leta 1810 in baročno župnišče iz let 1725—1735.

Onkraj Bistrice se dviga Stara sveta gora, ki jo krona skupina treh cerkva. Prvič se omenja leta 1347 kot Unser vrown perch. Marijina cerkev hrani južno ladjino steno prvotne cerkve, ki so ji okoli leta 1400 prizidali presbiterij, sredi 15. stoletja nanovo postavili ladjo, v začetku 16. stoletja prizidali zvonik, leta 1866 pa jo temeljito obnovili. Od ostalih dveh cerkva je Anina iz 2. polovice 14. stoletja in južnjaškega porekla, Mohorja in Fortunata pa iz začetka 15. stoletja. Med opremo teh cerkva izstopa kamnit kip Pieta, izdelek ptujskogorskega Jakobovega mojstra iz okoli leta 1410, ki spada med vrhunske stvaritve naše srednjeveške plastike. Kombinacija patrocinijev in ime lokacije govore za staro kultno središče blizu pomembnega prometnega vozlišča. Vse kaže, da so bili prvotno zavetišče, grad in romarska postojanka v medsebojni povezavi glede nastanka, čeprav ne poznejšega razvojnega namena. Trška naselbina je v tej kombinaciji odigrala zaradi mlajšega nastanka le sekundarno vlogo.

Na gosposčinskem ozemlju v okolici Podsrede je nastalo še troje cerkva, med njimi župna v Koprivnici, ki pa ne presega niti po arhitekturi niti po opremi našega baročnega povprečja. Na gosposčinskem ozemlju onkraj Križanvrha ob Sotli in Bučnici so nastale vasi Buče, Polje, Prelasko in Sedlarjevo, v katerih je več kmečkih hiš iz 18. in 19. stoletja, v prvih dveh pa stojita tudi župni cerkvi, ki se omenjata že leta 1545, a sta sedaj večinoma iz 18. in 19. stoletja ter hranita preležno podobarsko opremo iz 2. polovice 19. stoletja. Opis podsredkega gosposčinskega ozemlja lahko zaključimo z ugotovitvijo, da hrani poleg povprečnega kulturnega obeležja našega podeželja tudi nekaj izjemnih spomenikov: romanski grad v Podsredi ter cerkveno skupino na Stari sveti gori z znamenitim Marijinim kipom. Opisano kulturno dediščino obdaja pokrajina, ki se nam razkriva v svoji nepokvarjeni lepoti. Tej daje posebno zgodovinsko vrednost bližnji zaselek Trebče, kjer je potekala življenjska pot Kostanjškov in kjer je v letih 1936—1941 snoval Josip Broz Tito temelje nove Jugoslavije.

DIE BAUGESCHICHTE VON DEM MARKT UND DER HERRSCHAFT PODSREDA

Zusammenfassung

Podsreda entstand im Tal von Bistrica zwischen den Bergen Vetrník und Orlica neben der Kreuzung der Strassen nach Pilštanj, Brestanica, Bistrica na Sotli und einst über Drenovec nach Pišeece. Der ursprüngliche Ortsname Herberch liesse eine Strassenherberge anzunehmen, ober der schon im 12. Jahr. die gleichnamige Burg entstanden ist; den jetzigen Namen bekam der Ort als eine Marktsiedlung erst wegen des Markt- und Gerichtstages an den Mittwochen. Die Burg, die eine vorzügliche Lage am Berghang von Orlica hat, bewahrt noch heute ihre fast intakte romanische Anlage: den Hauptturm, den Palace und den Turm mit der Kapelle. Die

romanische Form der Burg wurde bis zur 1. Hälfte des 16. Jahrh. erhalten, als noch zwei Baurakten und die westliche, auf den Steinkonsolen ruhende repräsentative Etage, entstanden sind.

Der Ort entwickelte sich unter der Burg im Tal von Bistrica. Zuerst entstand auf dem östlichen (linken) Ufer des Flussknies Stari trg, später etwas höher auf dem westlichen (rechten) Ufer des Flusses Novi trg, Stari trg blieb auf dem Niveau des Ortes, Novi trg zeigt aber alle Eigenschaften eines bewussten Markt-konzeptes mit der entwickelten Strassenplatzanlage, aber ohne einer ausgeprägten Bebauung. Wie früher im Pilštanj und später im Kunšperk wechselte auch hier die Siedlung von der alten auf die neue Lokation aus Verkehrs- und städtebaulichen Gründen. Diese Übersiedlung musste nach der Mitte des 14. Jahrhunderts geschehen, weil Podsreda im Jahr 1377 schon als ein Markt bezeichnet wird. Auf die bedeutende Geschichte des Ortes crinnert noch der Pranger aus dem Jahr 1667. Der Markt hat heute keinen bedeutenderen Hausfond, ist aber beachtenswert wegen seiner unverdorbenen mittelalterlichen Siedlungsanlage. Unter den Objekten sind zu nennen die postbarocke Pfarrkirche aus dem Jahr 1810 und der barocke Pfarrhof aus den Jahren 1725—1735. Östlich des Flusses Bistrica erhebt sich Stara sveta gora mit den drei Kirchen auf dem Gipfel. Sie ist zuerst erwähnt im Jahr 1347 als Unser vrown perch. In der Marienkirche ist noch die südliche Schiffswand der ursprünglichen Kirche erhalten. Das Presbyterium ist aus ca. 1400, jetziges Kirchenschiff aus ca. 1450 und der Glockenturm aus dem Anfang des 16. Jahrh. Die Kirche erlebte im Jahr 1866 die letzte gründliche Erneuerung. Von den beiden anderen Kirchen ist die der hl. Anna aus der 2. Hälfte des 14. Jahrh. und des südlichen Ursprungs, die der hl. Hermagoras und Fortunatus aus dem Anfang des 15. Von der Ausstattung der Kirchen verdient besondere Aufmerksamkeit die steinerne Statute der Pieta, eine Arbeit des Jakobsmeisters von Ptujška gora aus ca. 1410, die zugleich eine Spitzenleistung unserer mittelalterlichen Bildhauerei vorstellt. Die Kombination der drei Patrozinien und der Name der Lokalität reden für ein altes Kultzentrum in der Nähe des bedeutenden Verkehrsknotenpunktes. Alles spricht dafür, dass die ursprüngliche Herberge, die Burg und die Wallfahrtsstation einen bestimmten Entstehungszusammenhang beweisen, obwohl sie später zu verschiedenen Zwecken dienten. Die Marktsiedlung spielte dabei wegen ihres jüngeren Ursprungs nur eine sekundäre Rolle.

Auf dem Herrschaftsgebiet in der Umgebung von Podsreda entstanden noch drei Kirchen, unter ihnen die Pfarrkirche in Koprivnica, die aber allerdings nicht den Durchschnitt unserer barocken Kunstleistungen übertreffen. Auf dem Herrschaftsgebiet jenseits von Križan vrh im Tal von Sotla und Bučnica sind die Dörfer Buče, Polje, Prelasko und Sedlarjevo entstanden, in denen sich mehrere Bauernhöfe aus dem 18. und 19. Jahrh. befinden. In ersten zwei Dörfern stehen auch Pfarrkirchen, die im Jahr 1545 erwähnt sind. Im jetzigen Bau sind sie jedoch am meisten aus dem 18. und 19. Jahrh. und ihre Ausstattung aus der 2. Hälfte des 19. Jahrh.

Die baugeschichtliche Vorstellung des Herrschaftsgebietes von Podsreda können wir mit der Feststellung beenden, dass es unter den durchschnittlichen kulturellen Leistungen da auch einige ausgezeichnete Kulturdenkmäler gibt: die romanische Burg von Podsreda und die Dreikirchengruppe auf der Stara sveta gora mit der Pietastatue. Einen passenden Rahmen dem beschriebenen Kulturnachlass bietet die Schönheit der Landschaft, die uns mit ihrer Unverdorbenheit befriedigt. Einen breiteren geschichtlichen Wert gibt ihr auch die Tatsache, dass in dem nahen Ort Trebče, wo die Familie Kostanjšek lebte, in den Jahren 1936—1941 Josip Broz Tito weilte und die Grundlagen des neuen Jugoslawiens vorbereitete.

BREŽICE, GRADBENA ZGODOVINA GRADU IN MESTA

Jože CURK*

UDK 71/76(091)(497.12-11 Brežice)

CURK Jože: Brežice. Gradbena zgodovina gradu in mesta. (Die Baugeschichte der Burg und der Stadt Brežice.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 52=17(1981)2, str. 228—251.

Izvirnik v sloven., povzetelek v sloven. in nem., izvleček v sloven. in angl., 2 tlorisa.

Grad in mesto Brežice sta sicer srednjeveškega izvora, vendar sta v sedanji gradbeni zasnovi šele iz 16. stoletja. Grad je bil zgrajen med leti 1530—1551 kot obmejna utrdba, a bil že do leta 1601 prezidan v bivaini grad, ki je v 1. četrtini 18. stoletja privzel značaj baročne rezidence. V njem domuje od leta 1949 Posavski muzej, ki je poskrbel za njegovo temeljito obnovo. Mesto leži severno od gradu ob tranzitni cesti, ob kateri se je razvilo srednjeveško jedro sedanje naselbine, ki je plod njene renesančne prenove v 2. polovici 18. stoletja. Hišni fond, ki je večinoma iz 18. in 19. stoletja, je predvsem ambientalno zanimiv, kar velja tudi za obe cerkvi in druge javne stavbe, med njimi zlasti rotovž iz leta 1769.

UDC 71/76(091)(497.12-11 Brežice)

CURK Jože: Brežice. The Building History of the Castle and Town. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 52=17(1981)2, p. 228—251.

Orig. in Slovene, summary in Slovene and German, synopsis in Slovene and Engl., 2 fig.

The castle and the town of Brežice are certainly of mediaeval origin, but in the present building scheme they occur only in the 16th century. The castle was built as a frontier fortification between the years 1530 and 1551, but already to the year 1601 it was rebuilt into a residential castle, which, in the first quarter of the 18th century, took the character of a baroque residence. Since 1949 the Museum of Posavje has had its abode there. It took care of its thorough renovation. The town lies to the north of the castle along the transit road, where the mediaeval centre of the present settlement developed. It is the result of its Renaissance renewal in the second half of the 18th century. The fund of houses, being mostly from the 18th and 19th century, is interesting above all because of its ambient, which is true also for the two churches and for the other public buildings, among them especially the town-hall from the year 1769.

Spodnje Posavje s takratnim upravnim središčem Rajhenburgom (Brestanico) je dobila salzburska nadškofija dne 6. 1. 1043 ter ga do sredine 12. stoletja zaokrožila z učvrstitvijo državne meje na Sotli in Bregani. Medtem ko je novo pozidani Rajhenburg ostal upravno središče celotnega salzburskega ozemlja (predium), so se v teku 13. stoletja v njegovem obsegu razvila 4 gospostva, ki so izšla iz prvotnih uradov (officium): sevniško, brestaniško, brežiško in pišečko. Brežiško gospostvo je dobilo svoje središče v novo ustanovljenem pokrajinskem središču, Brežicah, ki je nastalo ob koncu 12. stoletja ob stari vasi

* Jože Curk, dipl. umetnostni zgodovinar, ravnatelj, Pokrajinski arhiv Maribor.

Gradišću in jo kmalu prekrilo. Brežiški grad se sicer prvič omenja šele leta 1249 kot castrum, vendar smemo domnevati, da je nastal sočasno z naselbino in da je bil torej romanski. V gradu so prebivali upravniki gospostva (officialis, amtman, burggraf, pfleger, 1241 . . .) s posadko (1292). Tu je bil sedež deželskega sodišča (1268) in kovnica denarja (1252). Leta 1309 je bil v gradu kastelan, 8 strazarjev, vratar in nekaj slug, leta 1322 pa celo trije kastelani. Leta 1329 so grad in mesto oblegali Hrvatje, leta 1479 pa so ju osvojili Madžari, ki so leta 1491 oboje z grajsko kaščo vred predali Habsburžanom.

Grad in mesto Brežice sta torej pričakala 16. stoletje obrambno slabo pripravljena. To je dokazala že madžarska okupacija med leti 1479—1491 in tega se je zavedal tudi novi lastnik Brežic, deželni knez, pa čeprav je okoli leta 1495 zastavil gospostvo (ne pa mesta, ki je ostalo v okviru celjskega vicedomata) Rajnprehtu Brestaniškemu, katerega nasledniki so ga posedovali do leta 1563. Bližajoča se turška nevarnost je povzročila, da so se začela prva popravila gradu že leta 1512 in da so tega leta odprli velik kamnolom »mehkega« kamna na Griču onkraj Save, ki je prav do 19. stoletja tekla pod zahodnim obrobjem mesta in se niže gradu obrnila proti jugovzhodu. Grad so skupaj z mestom dne 15. 6. 1515 zavzeli uporni kmetje in zažgali. V naslednjih letih sta bila oba obnovljena, saj urbar iz leta 1525 našteva v mestu 49 meščanskih domov s hišami in vrtovi ter 4 obrambne in več drugih stolpov. Vendar sta mesto in grad leta 1528 ponovno pogorela, nakar je deželni knez dne 22. 1. 1529 odobril 3000 gld za postavitev novega gradu in za utrditev mesta. S tem oziroma z naslednjim letom se je začela gradbena dejavnost, ki je v štirih desetletjih spremenila Brežice v močno obmejno postojanko.

Pred opisom te dejavnosti pa moramo rekonstruirati gradbeno stanje Brežic pred letom 1530. Do takrat se mesto in grad predvsem še nista stikala. Prejšnji manjši, v zasnovi romanski grad je stal verjetno na mestu sedanjega, saj sicer ne bi bilo potreba njegovih ostankov porušiti in odstraniti. Onkraj njegovega obrambnega jarka vendar na grajskem ozemlju so stala gospodarska poslopja, med njimi kašča, ki se leta 1491 posebej omenja. Mesto, ki je štelo okoli 50 meščanskih domov, se je nizalo ob tranzitni, tržno razširjeni cesti, približno med sedanjo grajsko žitnico in župno cerkvijo ter z obzidanim pravokotnim arealom zasedalo prostor med sedanjo Ulico stare pravde in zahodnim obrobjem mesta. V mestu je stalo preko 10 stolpov, med njimi 4 obrambni in več stanovanjskih (Werderjev, Pichlerjev, Hallterjev itd.) ter cerkev (1328), ki je stala ob severo-zahodnem ogalu mesta tik nad savsko strugo. Mesto je bilo obdano z obzidjem že pred letom 1329 ter je premoglo dvojne mestnih vrat. Leta 1354 se omenjata severna Zgornja in južna Spodnja vrata.

Grad, ki leži na pomolu nad kolenom nekdanje savske struge, sestavljajo štirje dvonadstropni trakti, od katerih je južni sestavljen iz prtilične odprte terase in nadstropnega obrambnega hodnika. Trakti oklepajo notranje dvorišče in pri tem oblikujejo pravokoten nekoliko jugozahodno potegnjen tloris, ki ga na ogalih ščitijo štirje enako visoki okrogli stolpi, ki tričetrtinsko izstopajo iz stavbenega kompleksa. Trakti in stolpi so brez talnih toda s preprostimi konkavnimi venčnimi zidci. Opečne strehe traktov so sedlaste, stolpov pa mansardno zalomljene, stožčaste.

Stavbna analiza gradu in spremne arhivske študije nam s svojo komplementarnostjo omogočajo dovolj trdno rekonstrukcijo njegovega gradbenega razvoja. Po odobritvi 3000 gld s strani deželnega kneza in po gradbenem posvetu spomladi 1529 so stari grad odstranili in po zamisli cesarskega gradbenika Jurija Dispatia iz Marana začeli graditi preprosto toda močno trdnjavo rombastega tlorisa, sestavljeno iz 4 okroglih ogalnih stolpov in 4 veznih zidov. Medtem ko je

meritve opravil mojster Antonio iz Celja, je gradbena dela prevzel Martin iz Bellinzone, ki se je priselil v Brežice ter tu živel in deloval do svoje smrti poleti 1557. Po odstranitvi razvalin starega gradu »v Kotu«, se je začela gradnja, ki jo je s kamnom zalagal kamnolom na Griču onkraj Save. Gradbeno velikopotezna naloga pa je le počasi napredovala. Do leta 1538 so postavili vse 4 okrogle ogalne stolpe, opasane s paličastimi zidci, ter vezna zunanja zidova na najbolj izpostavljenih vzhodni in južni strani utrdbe, oba opremljena s paličastima zidcema.

Dela so se razživela šele med leti 1545 in 1551, ko je Dežela dala na razpolago 2000 gld in je vodstvo gradbišča prevzel sam zastavnik gospostva Brežice Krištof Brestaniški. V tem času je utrdba dobila še zahodni in severni vezni zid z glavnim portalom, ki nosi letnico 1548. Komisija, ki si je leta 1551 ogledala opravljeno delo, pa ni bila zadovoljna s kvaliteto uporabljenega kamna, saj je bil »premahak«. Ker nova utrdba ni premogla bivalnih prostorov, so gosposki upravni organi Brestaniški postavili blizu nje že pred letom 1542 upravno poslopje (Amtshaus) in leta 1550 hleve. Gradnjo je vodil Martin iz Bellinzone, ki je večkrat opravljal tudi funkcijo mestnega sodnika, sodeloval pa je zidarski pomočnik Anzelm Plank ter zidarski mojster, apnar in kamnolomec Vedenik (Benedikt) iz Krškega, dejansko naturalizirani Italijan Benedetto de la Tore (Delator).

Med leti 1552 in 1558 je bilo porabljenih 3608 ft 4 š 26 pf za nadaljevanje gradbenih del na trdnjavi in za začetek utrdbenih del pri mestu. Vse kaže, da je do poletja 1553 vodil vsa gradbena dela Martin iz Bellinzone, da pa je tega leta prišel v Brežice Andrea de Lallo iz Maribora, kjer so se gradbena dela trenutno omejila na izgradnjo obeh obvodnih utrdb (Benetke in Vodni stolp), saj se dne 15. 1 in 14. 12. 1554 izrecno omenja kot brežiški, oziroma v Brežicah (vsaj občasno) bivajoči gradbeni mojster. Z njim so sodelovali domači zidarski mojstri Peter, Avguštin, Hans, Dominik Valich (po priimku sodeč naturalizirani Italijan) in Martin iz Bellinzone, pa tudi tesarski mojster Antoni iz Konjic in opekarski mojster Klement iz Brežic. Pomembnejše kot kdo so bili izvajalci del, je vprašanje, kaj se je v tem času zgradilo. V letih 1553—1554 je glavna gradbena pozornost še vedno veljala grajski utrdbi, ki so jo sestavljali 4 ogalni stolpi in enojno vezno zidovje. V njej so ob severni (1554), vzhodni in južni (1555) stranici začeli postavljati paralelne zidove, ob zahodni, neekspozirani strani, obrnjeni proti grajskemu sadovnjaku pa v letih 1553—1554 pritlični del sedanjega podkletenega trakta, ki pa še na nobeni strani ni segal do ogalnih stolpov, ga obokali, opečno tlakali ter do marca leta 1555 pokrili z opečno streho. Sočasno so tudi vzdolž severne stranice, obrnjene proti mestu, zgradili notranji zid, ki danes predstavlja osnovo vzhodne polovice tega trakta. Konjiški tesar Antoni je maja 1554 napravil etažo v severovzhodnem stolpu, jeseni spodnjo etažo v severozahodnem stolpu, poleti delal ostrežje na pritličnem zametku severnega trakta in zaključil streho na zahodnem traktu, obrnjenem proti sadovnjaku. Končno je tesar Matija napravil pod etažo, ki jo je izdelal že imenovani Antoni v severovzhodnem stolpu, obrnjenem proti mestnemu jarku.

Leta 1555 se prvič omenjajo konkretna dela pri mestnih utrdbah. Julija je zidarski mojster Peter spodkopal del starega mestnega obzidja, da je padel, narkar so iz njega izluščili kamenje. Tega leta se pojavi zidarski mojster Bernard de Riva (de Ruff, von Ruef). Zgradil je 31 kl dolgo, 3 kl visoko in poprečno 5 čv debelo ter z 12 oporniki opremljeno mestno obzidje v bližini gradu. Sočasno je v obeh grajskih stolpih, obrnjenih k Savi (severozahodnem in jugozahodnem) vzdal več velikih oken, vdal okna zapora v pritličju jugovzhodnega stolpa in prebil zid ter vzdal okno v pritličje severovzhodnega stolpa do bližine katerega je segalo novo mestno obzidje. Avgusta je obiskal gradbišče

gledati in izmeriti opravljena dela, a je odpotoval v Italijo in se ni več vrnil niti v Ptuj niti v Brežice.

Ker ni bilo več obeh bratov je okoli 1. maja 1559 prišel v Brežice ponovno Domenico de Lallo, da bi organiziral gradbena dela in napravil načrte za novo bastijo (utrdbo), ki bi se naj zgradila. Dela je slejkoprej vodil polir Jernej Albries. Nadaljevala se je gradnja mestnega obzidja v dolžini 50 kl (zidar Peter in apnar Gregor), za kar je zidni venec prispeval kamnosek Simeon iz Šent Ruperta, streho brežiška tesarja Blaž in Antoni, opeko Hans iz Klanjca, žeblje in drugo gradbeno železje brežiški trgovec Hans Vellesoner, les pa splavarja Matija Valdnik in Matija Nadlag. Poleg kamnoloma trdega kamna pri Krški vasi se pojavi novi v Milbachu. Tesar Antoni iz Brežic je spomladi izdelal srednjo etažo v severozahodnem grajskem stolpu, nato s piloti učvrstili jarek novega obzidja blizu mestnega mostu, popravil od strele poškodovani severovzhodni grajski stolp in opravil razna dela pri opekarni. Pri gradnji mestnega obzidja so si pomagali z zidarskimi odri, posebnimi stojali in dvema močnima voziloma za spravilo kosov venčnega zidca na vrh obzidja. Jorg Haler poroča dne 2. 12. 1559 Deželi, da so dela preko leta zadovoljivo potekala, saj je bilo dotlej zgrajenega že preko 250 kl novega mestnega obzidja, čez zimo pa se bo pripravil material za gradbena dela v letu 1560.

Tega leta je moral tesar Blaž zamenjati streho na stavbi grajske utrdbe proti sadovnjaku, ki jo je dal v letih 1553 in 1554 narediti Andrea de Lallo. Opečno krita streha se je namreč zaradi prevelike teže udrla, zato so jo morali razbremeniti s tem, da so jo znižali in pokrili z deskami, opeko pa namenili za pokritje 50 kl dolgega novega mestnega obzidja. Ker se omenja, da so kamenje od starega podrtega mestnega obzidja vozili skozi mesto k novemu, to dokazuje, da se je diferenca med njima v severnem delu mesta povečevala. Apno je tega leta večinoma dobavljal apnar Jakob iz Sevnice, železne izdelke Hans Vellesoner iz Brežic, les splavarji Podlak, Kolenič in Plevnik, kamenje zidarji Ladiš, Peter, Janž, Baptista in Vedenikov pomočnik Jakob, zidni venec kamnosek Simeon iz Šent Ruperta, ki si je postavil delavnico blizu kamnoloma nad Staro vasjo, opeko Hans iz Klanjca itd. Tesar Tomaž je popravil streho grajske utrdbe proti mestnemu mostu (severne stranice), tesarja Primož in Antoni sta ostrešila in pokrila 70 kl novega mestnega obzidja nasproti gradu (severne mestne stranice). Pri gradbenih delih se poleg Jerneja iz Albriese in domačih zidarjev zlasti Ladiša in Baptiste pojavi novo ime: polir Valentin Treveno iz Maribora, ki je dne 2. 11. potrdil sprejem 100 ft za gradbena dela v tem letu. Domenico de Lallo je v okviru letne inšpekcije kontroliral in skiciral utrdbeno stanje Brežic.

Leto 1561 se je začelo z izdobavo kamenja zlasti z Griča ter kosov zidnega venca iz Simeonove delavnice pri Stari vasi. Dne 14. 5. je Jorg Haller sporočil Deželi, da je mestno obzidje v glavnem zgrajeno, da pa to ne drži za tri mestne utrdbe in mestni jarek. Zato so se utrjevalna dela nadaljevala pod vodstvom Valentina Trevena, ki je za 100 ft skončal vsa začeta dela na obzidju, medtem ko je njegov pomočnik Antoni pribavljaval kamenje iz obeh kamnolomov zlasti griškega. Za opeko je skrbel opekar Hans iz Klanjca, za apno Gregor iz Brežic, za les Matija Nadlag, za gradbeno železje Hans Vellesoner, za kamenje iz Milbacha Ladiš itd. Tesar Primož je v teku leta ostrešil 70 kl novega obzidja na severni strani mesta. Pojavile pa so se zopet težave z grajsko stavbo. Severozahodni stolp in zid proti sadovnjaku sta bila narejena iz neodpornega »mehkega«
kamenja, ki se je luščilo in izpadalo, zato ga je bilo treba na ukaz Domenica de Lalia zamenjati z obstojnejšim »trdim«. Tesar Primož je napravil potrebne odre, mojster Treveno pa je popravilo opravil tako, da je stolp in zid za pol

klaftre znižal in znova pozidal. Stolp in zid so začasno pokrili z deskami, da so ju zavarovali pred mokroto in mrazom.

Leta 1562, ko se omenja pri mestnih vratih nasproti gradu upravna hiša, se je nadaljevalo z deli na mestnem obzidju in z izkopom jarka, za kar je Valentin Treveno dobil 112 ft. Domači zidarji Ladiš, Peter, Trevenov pomočnik Antoni in kamnosek Pankracij so pribavljali kamenje z Griča in Milbacha. Les so slejkoprej dovažali iz Gornje Savinjske doline (Mozirje, Ljubno, Gornji grad), apno je dobavljal Gregor iz Brežic, opeko Hans iz Klanjca, železje trgovec Hans Velle-soner itd. Tega leta so začeli s pripravami za gradnjo zapornega zidu, segajočega od jugozahodnega grajskega stolpa do Save. V ta namen je brežiški tesar Lovrenc Košir napravil mostiček pri severozahodnem grajskem stolpu, da se je dalo skozi sadovnjak priti do novega gradbišča, kamor so začeli voziti kamenje in drugi gradbeni material. Isti tesar je znova ostrešil severozahodni grajski stolp, ki so mu prejšnje leto podrli ostrešje, ko ga je Valentin Treveno obnovil. Obenem je Treveno utrdil rečno obalo pod sadovnjakom s klesanci, ki jih je dobavil mojster Simeon iz Stare vasi. Za gradnjo zidu grad-Sava sta tesarja Košir in Antoni pripravila posebne odre z zunanje in notranje strani za spravilo šuta, nastalega pri kopanju zidnih temeljev. Istega leta se je začelo intenzivnejše kopanje oziroma čiščenje mestnega jarka zlasti na začetku mestnega obzidja blizu gradu. Postavila se je nova opekarna.

V letu 1563 se je posebno intenzivno kopalo obrambni jarek pod novim mestnim obzidjem, med katerega opornike so spravljali skopani šut. Spomladi si je opravljeno delo ogledal Domenico de Lallo, ki je prekontroliral tudi stanje gradu in dal navodila za nadaljevanje del. Dela je vodil Valentin Treveno, ki sta mu pomagala pomočnik Antoni in neki Bernard. Kamne so največ dobavljali zidarji Ladiš, Peter, Baptista, Janže, Vedenik iz Krškega in Trevenov pomočnik Antoni, apno Jernej iz Mokric, železje zaradi boljšega manipulativnega prostora v sadovnjaku poleg gradu. Iz tega sledi sklep, da je utrdba prvotno imela v sredini dvorišča stolpasto stavbo, ki jo je pozneje zgubila, kot so jo pogosto imele tudi druge utrdbe v območju Vojne krajine. Omembe vredna je tudi poplava novembra 1563, ki je poškodovala grajsko brežino proti Savi in zlasti mlin pod gradom, ki je imel premalo globok pretočni kanal. Vse kaže, da so tega leta končno začeli z intenzivno gradnjo mestne bastije, saj so iz jarka pod njo že pobirali kamenje, ki je pri njeni zidavi padlo vanj.

Zaradi mokrega poletja se je pri mestnih utrdbah naredilo manj, kot se je računalo, zato pa se je intenzivno kopalo mestni jarek in rušilo še zadnje ostanke starega mestnega obzidja. Pozornost zasluži zabeležka, da je tesarski mojster Lovrenc Košir zaslužil 28 ft 30 kr za prekritje stolpa na grajskem dvorišču, za katerega je stesal ostrešje zaradi boljšega manipulativnega prostora v sadovnjaku poleg gradu. Iz tega sledi sklep, da je utrdba prvotno imela v sredini dvorišča stolpasto stavbo, ki jo je pozneje zgubila, kot so jo pogosto imele tudi druge utrdbe v območju Vojne krajine. Omembe vredna je tudi poplava novembra 1563, ki je poškodovala grajsko brežino proti Savi in zlasti mlin pod gradom, ki je imel premalo globok pretočni kanal. Vse kaže, da so tega leta končno začeli z intenzivno gradnjo mestne bastije, saj so iz jarka pod njo že pobirali kamenje, ki je pri njeni zidavi padlo vanj.

Tudi v letu 1564 so predstavljali stroški loma in prevoza kamenja z Griča in iz Milbacha močno obračunsko postavko. Nadaljevalo se je kopanje mestnega jarka. Postavila se je nova opekarna, za katero je tesarski mojster Košir napravil streho. Odslej so žgali v spodnji opekarni navadno, v zgornji pa boljše opeko za potrebe obokov in zunanje obloge. Večino opeke je pripravil Hans iz Klanjca, apno zidarski mojster Vedenik in apnar Simon, železje Hans Velle-soner itd. Med zidarji se omenja poleg Trevenovega pomočnika Antonija mestni sodnik Martin Omerzel. Zidarski mojster Vedenik, dejansko Benedetto de la Tore, je v

severozahodnem grajskem stolpu položil opečni tlak, ga zalil z malto in obelil notranjščino, Ladiš in njegov brat Janž pa sta odstranila še 6 kl temeljev starega mestnega obzidja. Na mestnih utrdbah zlasti bastiji se je še vedno živahno delalo, kot to dokazuje velika poraba gradbenega materiala.

V letu 1565 se je gradilo predvsem mestno bastijo, pri čemer so sodelovali kot zidarji Vedenikov pomočnik Jakob, Ladišev brat Janž ter občasno Baptista in Peter. Za gradnjo so uporabljali grički kamen, predvsem pa opeko iz opekarne pred gornjimi mestnimi vrati, ki ji je zidar Ladiš povečal kapaciteto s 17.000 na 24.000 zidakov v eni peki. Ladiš je tega leta postal tudi glavni dobavitelj apna, saj si je leta 1563 omisлил svojo lastno apnarno. Zanimiva je zahteva mitničarja Lenarta Markoviča in gosposčinskega upravnika Mihaela Leysentrita po javnem odkupu zemljišča, ležečega med starim in novim mestnim obzidjem, da bi se zazidala 12 kl široka vrzel med novim obzidjem in še ne dokončano bastijo. Zazidavo je opravil Ladiš, izmeril pa mojster Vedenik iz Krškega. Šlo je za 12 kl dolg, 3 kl visok in 4 čv debel zid, ki je segal do nove bastije. Legu te bastije nakazuje zabeležka, da so do nje vozili opeko iz opekarne pred gornjimi vrati, pa tudi od bližnje opekarne, torej od one, ki je ležala vzhodno od mesta. Iz tega sledi sklep, da je bastija najverjetneje ležala v približni sredini vzhodne stranice, kjer se je mestno obzidje zalamljalo in so bila manjša vzhodna mestna vrata. Ko so septembra prebili luknjo skozi novo obzidje, da bi lahko odlagali šut, skopan iz mestnega jarka, tudi z notranje strani obzidja, bastija še ni bila gotova.

Pozimi 1565/1566 so privražali kot gradbeni material zlasti gričko kamenje, apno, opeko, savski pesek ter kopali mestni jarek, spomladi pa se je gradnja bastije nadaljevala. Apno sta dobavljala zlasti Ladiš in Jernej, opeko Hans iz Klanjca. Ladiš je še vedno podiral staro mestno obzidje, tesar Simon iz Brežic pa je napravil mostiček čez jarek in oder ob zunanji strani obzidja, da se je lahko dovažal šut prav do njega. Poročilo komisije iz leta 1566, ki kritizira vegaste notranje obrambne zidove v gradu, dokazuje, da je utrdba takrat že imela dvojno obodno zidovje z obrambnim hodnikom na vrhu ob vseh treh prostih stranicah razen ob zahodni, kjer je že stalo večje pomožno poslopje.

V letu 1567 je popustila gradbena dinamičnost pri mestnih utrdbah, zato pa je narastla pri gradu. Njegov zakupnik baron Ludvik Ungnad (1563—1573) je namreč začel utrdbo spreminjati v stanovanjski objekt-grad, za kar je porabil ves razpoložljivi gradbeni material. Kaj se je zgradilo? Vse kaže, da vzhodni trakt, ki je edini z notranje strani opremljen s paličastim zidcem in v katerem je od okoli leta 1700 viteška dvorana. Opeko sta dobavljala Hans iz Klanjca in Hans iz Ljutomera, apno Ladiš itd. Staro mestno obzidje so v tem letu še vedno podirali, bastija pa še ni bila skončana.

V naslednjem 1568. letu so vozili gradbeni material na gradbišče za nadstropje dvignjene grajske utrdbe, gotovo pa tudi k nastajajoči mestni bastiji. Opeko sta dobavljala Hans iz Ljutomera in Hans iz Klanjca, apno Hans Vellešoner in Ladiš, les Gregor Kolenič iz Ljubnega, kamenje se je privražalo iz kamnoloma na Griču itd. S tem letom usahnejo arhivski podatki o nadaljnji gradbeni aktivnosti pri gradu in v mestu Brežice. Ta se je gotovo nadaljevala vse do časa, ko so Brežice zaradi kmečkega upora leta 1573 in velikega požara leta 1574 obubožale in niso bile več sposobne izpeljati svojega utrdbenega programa do kraja.

Po zatrtju kmečkega upora in prevzemu gosposke s strani Gallov leta 1573 je skrb za obrambo mesta upadla, narastla pa briga za prezidavo grajske utrdbe v stanovanjske namene. Ko so Galli leta 1586 postali lastniki gosposke, je prišlo tudi do posestne diferenciacije, saj je mesto ostalo deželnoknežje, grad pa je

postal dominikalna last. Leta 1573 je govora o nekončanem mestnem jarku in dejstvu, da bi rabili še 4 do 5.000 gld za zaključek mestnih utrdbenih del. Leta 1575 se omenja mestno obzidje, zgrajeno na ukaz pokojnega cesarja Ferdinanda I. Obzidje je sicer postavljeno, vendar ena mestnih vrat (pač vzhodna) še niso zavarovana, jarek ne v celoti skopan in samo obzidje tudi ne redno vzdrževano. Utrjen je samo grad, ki je opremljen s topovi, kar se je pokazalo kot koristno ob kmečkem uporu. Pozimi 1578/1579 so se opravila velika zasteklitvena dela, kar predpostavlja zaključek določenih gradbenih del na stanovanjskem delu gradu. Vse kaže, da so do takrat vzhodni (1567—1569) in zahodni (1574—1578) grajski trakt že dvignili do sedanje višine (zidna črta), medtem ko je južni ostal v prvotni trdnjavski obliki kot dvojna stena, ki so jo dvignili do višine ostalih dveh traktov (zidna črta) in opremili z nadstropnima vmesnima obrambnima hodnikoma.

Ob nastanku novega urbarja leta 1585 so se grad, mesto in obzidje še vedno dograjevali. Zadnje renesančne posege je grad doživel med leti 1586—1590 in 1597—1601, ko so zahodni trakt podaljšali do severozahodnega ogačnega stolpa in opremili z dvonadstropnim arkadnim hodnikom ter ko so obrambno pomembni severni trakt dvignili v drugo nadstropje (zidna črta), ga zunaj in znotraj enotno fasadirali ter opremili s poznorenesančnimi okni.

Iz povedanega sledi, da je bil brežiški grad prvotno koncipiran in zgrajen kot obmejna utrdba ter je šele v teku 2. polovice 16. stoletja privzel svojstva bivalnega gradu. Odprto ostaja vprašanje dvoriščne stolpaste stavbe, ki je bila v tovrstnih utrdbah pogosta in se omenja tudi v Brežicah, vendar so jo morali že pred letom 1681 (Vischerjeva veduta) odstraniti.

Mesto Brežice je med leti 1553 in 1572 svoje srednjeveško obzidje v celoti zgubilo in dobilo mnogo obsežnejše novo. Gradili so ga od juga (gradu) proti severu, opremili z dvema glavnima stolpastima in enimi stranskimi zidnimi vrati ter gradnjo zaključili s postavitvijo večje bastije, ležeče med vzhodnimi vrati in severovzhodnim mestnim ogalom.

Vsa utrdbeni dela je usmerjal in nadzoroval Domenico de Lallo med letom 1552 in jesenjo 1563, nekaj časa sta gradbišče v Brežicah vodila tudi Domenicova brata Andrea (1553—1557) in Gianmaria (Hans 1556—1558) de Lallo, vodji utrdbenih del v Mariboru, Ptujju in Varaždinu. Sicer pa so gradbena dela vodili Martin iz Bellinzone (1529—1553), Jernej Albries (1556—1560), Valentin Treveno (1560—1564) in njegov neimenovani naslednik. Superintendent Francesco Tebaldi (1563—1569) Brežicam ni posvečal take pozornosti kot Domenico de Lallo, čeprav si jih je leta 1569 ogledal, zato so se dela na utrjevanju mesta upočasnila, pospešila pa se je prezidava gradu v stanovanjske namene, ki jo je leta 1567 sprožil njegov takratni upravnik Ludvik Ungnad, zaključil pa leta 1601 njegov novi lastnik Franc Gal von Gallenstein.

Našteta zgodovinska dejstva in vrsta gradbeno-analitičnih opažanj nam omogočajo precej podrobno rekonstrukcijo gradbene zgodovine gradu. Med leti 1530—1538 so postavili vse 4 ogačne stolpe, opasane s paličastimi zidci, ter vzhodni in južni vezni zid z enakima zidcema, do leta 1551 pa še zahodni in severni vezni zid brez zidcev toda s portalom in letnico 1548. Utrdbo so opasali s severne, vzhodne in južne strani z obrambnim jarkom, deloma kot podaljškomo mestnega jarka, med tem ko jo je z zahodne strani ščitil padajoči teren. Stolpi so bili že od vsega začetka dvonadstropni. Severna, podkletena stolpa sta bila v spodnjih etažah obokana, južna pa sta imela tramaste stropne. Vezni zidovi, podvojeni do leta 1559, so presegali prtično, eskarpirano etažo za višino obrambnega hodnika, ki je obtekal utrdbo ter na zahodni strani prevzel obliko lesenega mostovža. Leta 1557 so razširili severni obrambni jarek in ga eskarpi-

rali. Tega leta so se odločili utrdbo spremeniti v graščino, za kar je naredil načrt takratni kranjski deželni gradbeni mojster. Vse kaže, da je najprej nastal med leti 1567—1569 vzhodni trakt s paličastim zidcem na dvoriščni fasadi, ki je bil po sledovih zazidanih oken sodeč, štiritetažen ter je prvotno služil za trdnjavsko posadko, po izgradnji gradu pa za njegove gospodarske potrebe. Segal je od južnega obzidja do severnega trakta, ki ga je takrat predstavljala pritlična stavba, obsegajoča njegovo vzhodno polovico. Ta stavba je s svojo okoli 2,1 m debelo dvoriščno steno in njeno originalno usmeritvijo povzročila zalom sedanje dvoriščne fasade severnega trakta. Ker so okna v pritličnem delu vzhodnega trakta velika 2×2 m in so podobna prebili tudi skozi dvojno zunanjo steno, bi to z oziroma na varnostni faktor govorilo za njihov nekoliko mlajši nastanek, kar velja tudi za podobna okna v traktovi najvišji etaži. Iz tega sledi, da so bila okna obeh traktovih vmesnih etaž iz časa njegovega nastanka okoli leta 1568, okna pritlične in najvišje etaže pa iz nekoliko poznejšega časa, vsekakor pa iz obdobja Galensteinov. Verjetno je takrat traktovo pritličje služilo kot konjski hlev in remiza, saj je bilo dovolj osvetljeno in tudi primerno visoko.

Verjetno sočasno so nadzidali tudi južni trakt (sled železnih vezi v vsej njegovi dolžini), v katerega so vdrali nadstropna obrambna hodnika, katerih zgornji je opremljen s 4 strelnicami. Njegova dvojna stena, ki je v pritličju debela 4 m, se v nadstropju stanjša na 3,2 m, pri čemer odpade 1,6 m na hodnik. Sledil je zahodni trakt (okoli 1575—1579), ki je segal od sedanje veže jugozahodnega do sedanje veže severozahodnega stolpa. Ta trakt, ki je v vsej dolžini podkleten, je segel v ostenje jugozahodnega stolpa, medtem ko se je na drugem koncu končal okoli 8 m pred severozahodnim stolpom. Etaže so ločevali tramasti stropi, kar velja tudi za jugozahodni in deloma severozahodni stolp. Obodno zidovje tega trakta je v pritličju debelo 2,2 m, v nadstropju 1,7 m, dvoriščno pa le 1 m in 80 cm. Severni trakt, ki ni bil podkleten, je nastal med vežo severozahodnega stolpa in severovzhodnim stolpom ter vključil vase pritlično stavbo v njegovi vzhodni polovici. Obodni zid, ki je v pritlični etaži debel 3,8 m, se v nadstropjih stanjša na 3 in 1,6 m, dvoriščni pa ima debelino 1 m in 90 cm. Ker ima stena vzhodne polovice trakta v pritličju steno debelo okoli 2,1 m, v nadstropju pa samo 90 cm, tudi to dokazuje, da je ta stena, ki je poleg tega konvergentna z ostalo fasado, starejša od trakta. Vse kaže, da je dvojna stena v tem traktu enako kot v južnem za višino obrambnega hodnika presejala eskarpirani del, da je torej segala do zidne črte, ki jo na zunanji fasadi nakazuje vrsta železnih vezi. Ta trakt so verjetno nadzidali šele Galli po letu 1597, za kar bi govoril vežin dvoriščni portal z gallensteinskim grbom, konstrukcija segmentnih špalet in poznorenesančna oblika oken. Popreje, verjetno med leti 1586—1590 je nastal trietažen arkadni hodnik zahodnega trakta, ki je skupaj z nastankom vež pred severozahodnim in jugozahodnim stolpom ter porušenjem dela notranjega zidu južnega trakta povezal vse tri trakte v komunikativno enoto, kateri se je izmikal le severozahodni stolp s svojim drugačnim pritličnim etažiranjem in morda tudi vzhodni trakt, ki je imel drugačno etažno razmerje. Letnica 1601 na čelu glavnega portala označuje zaključek gradbenih del na gradu.

Nekoliko anahronističen zašiljeni portal v pritličju severozahodnega stolpa je verjetni ostanek prejšnjega gradu ali pa je izdelek kakega domačega, tradicijsko obremenjenega kamnoseka iz časa nastanka stolpa med leti 1530—1538. Horizontalno komuniciranje po gradu se je pred prizidavo arkadnega hodnika vršilo efilazno oziroma po notranjih hodnikih, vertikalno pa po vretenastih in lesenih stopniščih, nameščenih v stolpih oziroma traktih. Grad je kljub stanovanjski izgradnji ohranil trdnjavsko utilitaren videz, ki ni stremel po represen-

tančnem učinku. Medtem ko se za razporeditev prostorov v vzhodnem traktu ne ve, je zahodni trakt s svojimi 14 sobanami v obeh nadstropjih služil stanovanjskim namenom, severni trakt z velikima dvoranama v obeh etažah pa družabnim.

Reprezentančno rezidenčno veljavo je dobil grad šele z njegovo barokizacijo za vlade Ignacija Marije Attemsa (1694—1732). Attems je najprej prezidal vzhodni trakt s tem, da je odstranil njegovo staro etažiranje in ga nadomestil z novim, ki obsega takrat skopano in obokano klet ter slavnostno dvorano, ki jo je pred letom 1708 poslikal Frančišek Karel Remb. Ob tem je tudi zazidal vse stare zidne predrtine in jih nadomestil z novimi. Istočasno je vzel dvorišču njegovo pusto utilitarnost s tem, da je pred južnim traktom nasul teraso (verjetno z materialom izkopane kleti), jo spremenil v vrt in preko njega povezal stanovanjski zahodni trakt z reprezentančnim vzhodnim ter ju na ta način komunikativno ločil od dvorišča. Kot spremene prostore dvorane je dal sočasno štukirati tudi obe sobi poleg dvorane in okroglo sobo jugovzhodnega stolpa, podobno le manj razkošno urediti enake prostore v drugem nadstropju ter vse skupaj povezati z veznima hodnikoma južnega trakta. Temu traktu in po 4 osem vzhodnega in zahodnega trakta je nataknil baročne fasade, pri čemer je prišlo do diskrepance med križnimi oboki obeh nadstropnih arkadnih hodnikov zahodnega trakta in novimi fasadnimi osmi, katerim so se morali umakniti stebriščni arkadni loki. Srednjo os južnega trakta je poudaril z obojestranskima čeloma, na zahodni strani omejil teraso s polno steno nasproti slopastemu arkadnemu hodniku zahodnega trakta, na vzhodni strani pa pod teraso napravil prehod k pritlični sobi vzhodnega trakta in okrogli sobi jugovzhodnega stolpa, ki bi sicer zaradi nasutja terase ostali brez zunanjšega dostopa. Po približno dvajsetletnem premoru se je grof Ignacij po letu 1720 ponovno posvetil prezidavi brežiškega gradu. Takrat je zahodni trakt obogatil z reprezentančnim stopniščem in kapelo v drugem nadstropju, ki ju je okoli leta 1725 poslikal Franc Ignacij Flurer. Takrat je dal tudi obokati klet pod zahodnim traktom in jugozahodnim stolpom ter več prostorov v pritličju in prvem nadstropju zahodnega in severnega trakta. Končno je iz njegovega časa tudi ledenica, ki je bila za prehrambeno oskrbo gradu nujno potrebna, ter vsa okna in line z ušesastimi okviri.

V 2. četrtini 18. stoletja so nastale slikarije v sobi poleg kapele in severozahodnem stolpu, nekaj prej pa dekorativna slikarija po drugih sobanah zahodnega trakta in jugozahodnega stolpa. V 3. četrtini istega stoletja so pregradili dvorani v severnem traktu v hodnika s po pet sobami, ki so jih v drugem nadstropju okrasili s poznobaročno štukaturo. V tem času je grad dobil novo ostrežje in stolpi svoje mansardne strehe. Attemsi so uredili tudi okolico gradu, zasuli jarke in jih spremenili v vrtno nasade, pred glavnim vhodom postavili kamniti most in piramidi, ki sta vidni že na oljni sliki iz 2. četrtine 18. stoletja.

Po odhodu Attemsov leta 1848 se je grad vedno manj vzdrževal. Že v 2. polovici 19. stoletja so zazidali nadstropne stebriščne arkade, prezidavali razna okna in vrata in zanemarili grajsko okolico. Vsakdanji utilitarizem je vedno bolj nadenjal njegovo gradbeno in miljejsko celovitost. Ta proces se je stopnjeval med obema vojnama, višek pa je dosegel v letih po osvoboditvi, dokler ga ni v celoti prevzel Posavski muzej in ga začel njegovim gradbenim, zgodovinskim in kulturnim vrednotam primerno obnavljati.

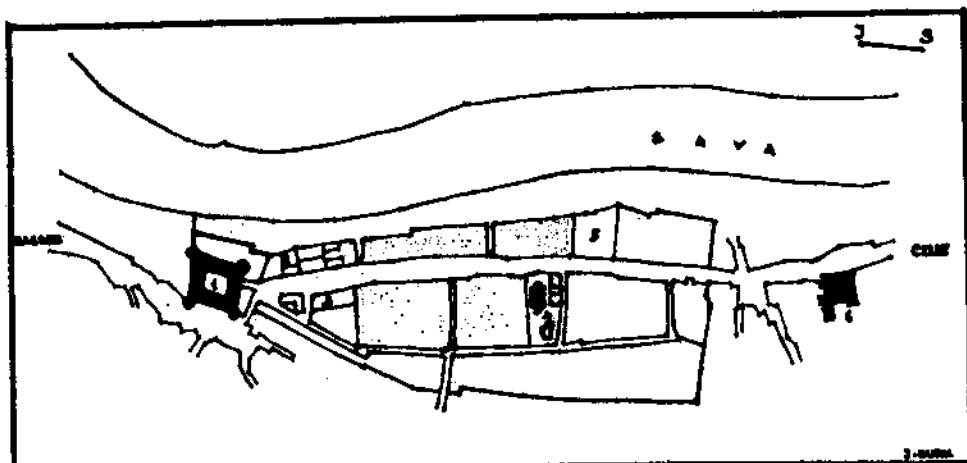
Povojne prezidave so predvsem spremenile kletno in pritlično etažo gradu. Klet pod glavno dvorano vzhodnega trakta so razširili proti severu in jugu s tem, da so vanjo vključili klet in pritličje severovzhodnega stolpa (ob tem zazidali njegov zunanji kletni vhod do velikosti line), pritličje vzhodne polovice severnega trakta (ob tem zazidali njegov vhod iz uvozne veže in eno od dveh dvo-

riščnih lin) ter pritlični sobi vzhodnega trakta in jugovzhodnega stolpa (ob tem zazidali vhod skozi teraso in prebili novega skozi zunanjo fasado vzhodnega trakta). V vse nanovo pridobljene kletne prostore so vzdali vinske cisterne, ob čemer je grajska substrukcija doživela mnoge gradbeno-tehnične spremembe. Klet pod zahodnim traktom so tesneje povezali s kletjo pod jugozahodnim stolpom, sicer pa je doživela le manjše posege vinarsko-tehnične narave. Vinarsko podjetje je zasedlo tudi obe kleti v severozahodnem stolpu ter poseglo v prostore grajskega pritličja. V zahodni polovici severnega trakta je uredilo sanitarije in laboratorij, pri čemer je zazidalo vrata iz uvozne veže in okno z dvorišča, v vzhodni polovici pa odstranilo prislonjeno leseno stopnišče. V zahodnem traktu je v sobi severno od stopnišča uredilo pisarno, v sobanah južno od stopnišča podrlo naknadne stene in uredilo gostinske prostore (sedaj muzejska skladišča) ter končno zaprlo arkadni hodnik v višini terase. Dvorišče je zasedlo s pomožnimi stavbami, ki so jih odstranili šele po letu 1968.

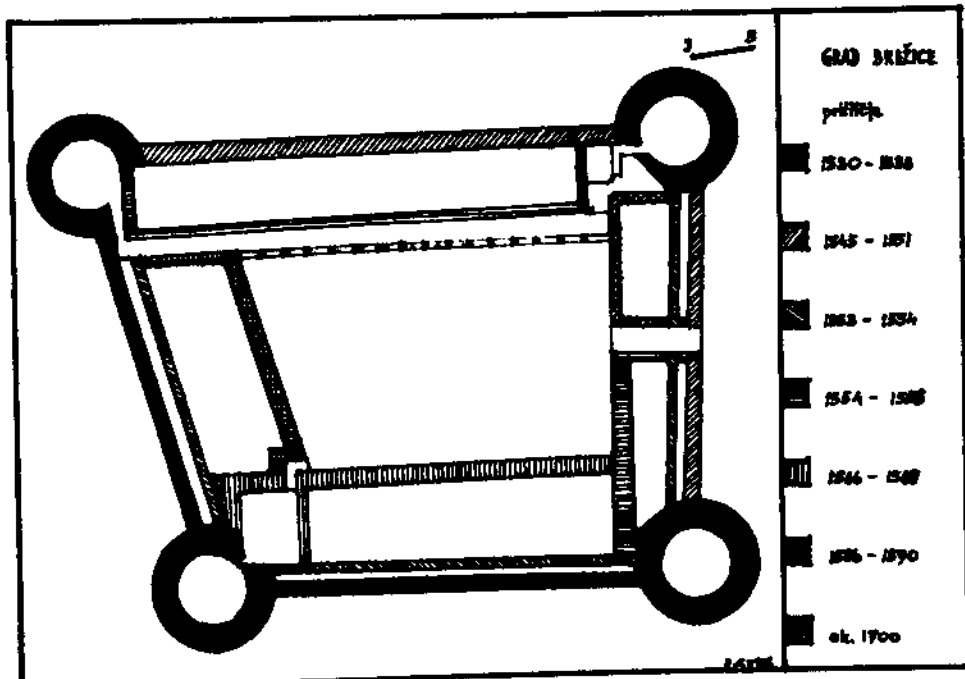
Obnova obeh grajskih nadstropij je rezultat muzejskih prizadevanj za njihovo konstruktivno in funkcionalno obnovo v smislu spomeniškovarstvenih načel in muzejskih potreb. V prvem nadstropju so odstranili recentne stene v zahodnem traktu, jugozahodnem stolpu in sobani poleg glavne dvorane, podrli stopnice v hodniku severnega trakta, ki so ga podaljšali do predzadnje sobe, odprli stebriščne arkade zahodnega hodnika in zaprli južnega, izselili večino strank in obnovili vse prostore razen onih v severnem in deloma zahodnem traktu.

Drugo nadstropje je doživelo najmanj gradbenih posegov, zato pa največ restavratorskih in konzervatorskih (stopnišče, kapela, glavna dvorana itd.). Tudi v tej etaži so odprli zazidane stebriščne arkade zahodnega hodnika, podrli njegove prečne stene, odstranili naknadne zidove v zahodnem traktu in podrli leseno stopnišče ob severnem traktu, v katerem so na račun prve sobane podaljšali hodnik do njegovega zahodnega konca. Ker je prav ta etaža prevzela muzejske zbirke, so jo temu primerno uredili in leta 1979 usposobili za potrebe galerijske zbirke še sobane zahodnega trakta. Škoda je le, da je bila po osvoboditvi uničena štukatura in slikarija v sobani, ki leži med kapelo in okroglo sobo severozahodnega stolpa in da so propadle originalne vratnice glavnega grajskega vhoda. Posavski muzej je v zadnjih letih posegel tudi v neposredno okolico gradu, s katere ureditvijo je šele grajski kompleks zaživel v svoji nekdanji gradbeni celovitosti in arhitektonski veljavi.

Mesto: Severno od gradu se je na jezikastem pomolu med Savo in Hrastinjem razvila ob tranzitni cesti, potekajoči s severa proti jugu, naselbina Brežice, medtem ko je bližnja vas Gradišče propadla. Ime te vasi kaže na staro, morda še predmadžarsko naselitveno tradicijo, ki pa zaenkrat arheološko še ni dokazana. Brežice so nastale okoli leta 1200 kot načrtovano pokrajinsko središče, saj so se razvile ob gradu, kjer je bil že leta 1246 sedež obsežnega zemljiškega gospostva. V urbarju iz leta 1309 se Brežice prvič omenjajo kot trg, v urbarju iz leta 1322 pa že kot mesto z lastno mitnico in upravo. Ker so jih leta 1329 oblegali Hrvatje, smemo predpostavljati njihovo utrjenost, ki jo potrjuje poročilo iz leta 1354, ko se omenjata stolpa pri spodnjih mestnih vratih blizu gradu in pri zgornjih mestnih vratih blizu nekega drugega stolpa. Leta 1353 je mesto dobilo mestne pravice Lipnice in Ptuja in dva dvotedenska letna sejma. Leta 1328 se omenja mestna cerkev, leta 1366 stolp v mestu, leta 1381 stolp pri mestu, leta 1384 mlin v Zakotu, leta 1432 brod pod mestom, leta 1433 bližnja cerkev sv. Lenarta, leta 1470 stolp v mestu, leta 1497 ponovno brod itd. Ob koncu 15. stoletja, ko je že obstojala prednica današnje grajske kašče, je bilo na obzidju in v mestu preko deset stolpov, večinoma v lasti drobnega plemstva pa

<p>NESTO BREŽICE</p> <p> srednjeveško</p> <p> novoveško</p>		<p>1 GRAD</p> <p>2 TRG</p> <p>3 ŽITNICA</p>	<p>4 ŽUPNA CERKVA PO 1782</p> <p>5 ŽUPNA CERKVA PRED 1781</p> <p>6 FRANČIŠKANSKI SAMOSTAN</p>
--	--	---	---

tudi meščanov. Leta 1501 je mesto dobilo pravico do grba, dveh letnih štiritjedenskih sejmov in tedenskega tržnega dne ob sobotah. Leta 1512 so odprli na Griču kamnolom za popravilo gradu, leta 1515 je mesto zaradi upornih kmetov pogorelo, kljub temu pa leta 1525 štelu 49 meščanskih domov s hišami in vrtovi

ter imelo 4 obrambne stolpe. Mesto je leta 1528 ponovno pogorelo, nakar se je začela njegova obnova, v teku katere je bil leta 1549 odkupljen Werderjev stolp, medtem ko je bil Pichlerjev naslednje leto podrt. Leta 1562 se omenja upravna hiša nasproti gradu pri mestnih vratih. Leta 1553 je meja mestnega pomerija, ki je bila leta 1764 zadnjič reambulirana, potekala od zgornjih mestnih vrat po Savi vzvodno do Lenarta, nato pa po Ogrski cesti do Črnca, Stare Pristave, potoka Kopivnika in Mosteca, kjer je zopet dosegla Savo. Mesto so dne 3. 2. 1573 oplenili uporni kmetje, leta 1574 pa je pogorelo. Okoli leta 1585, ko je nastal nov urbar, so se grad, mesto in obzidje še vedno dograjevali, v mestu je bila mitnica, 4 gostilne in brod pri Spodnjem Žabjeku, ki kažejo na pomemben tranzitni cestni in vodni promet.

Mestne utrdbe so obnavljali med leti 1552 in okoli 1572. Obnovitvena dela so vodili Domenico de Lallo med leti 1552 in 1563, Andrea de Lallo med leti 1553 in 1557, Jernej iz Albriese med leti 1557 in 1560, Valentin Treveno med leti 1560 in 1564 ter drugi. Z imenovanimi so sodelovali mnogi domači in tuji mojstri, polirji, zidarji in kamnoseki kot domačina Avguštin in Peter, Bernard de Riva, pomočnik Antonio (de Pigrato?), Dominik Valich iz Krškega, mojster Vedenik iz Krškega s pomočnikoma Jakobom in Janezom itd. Leta 1585 se omenja predmestje južno in morišče (vislice) vzhodno od mesta. Čeprav je vas Gradišče propadla, se njeno ledinsko ime pojavlja leta 1404 in 1432 kot »otok«, dejansko rečni pomol, Gradišče, leta 1525 pa kot Zgornji ali Gradiški otok nasproti Spodnjega otoka, imenovanega tudi Spodnje Zasavje.

Mesto leži 20 do 25 m nad nekdanjo, sedaj suho savsko strugo, ki ga oklepa z zahodne strani, medtem ko ga z južne omejuje Vrbina, z vzhodne pa onkraj nekdanjega mestnega jarka (sedaj Ulice pod obzidjem) ležeče Hrastinje. Tranzitna cesta, ki je v mestu oblikovala tržno ulico, se je onkraj mestnih vrat radialno razcepila proti severozahodu v Posavje in severovzhodu v Posotelje ter proti jugozahodu v dolino Krke in jugovzhodu v posavsko ravan. Ker je tržna ulica potekala bližje zahodnega roba mestnega platoja kot vzhodnega, je njegov urbani organizem razvil le vzhodno gospodarsko in tri prečne ulice, od katerih je prva skozi vzhodna mestna vrata in čez mestni jarek vodila na mestne njive na Hrastinju. Medtem ko je tranzitna cesta s severa pritekala v ravni črti skozi mestna vrata v mesto, ga je na jugu zapuščala v pravem kotu, saj se je morala izogniti grajskemu kompleksu, ki je zasedal celotno južno stranico mesta (v Kotu). Pri tem je cesta prečkala mestni jarek ter se pod gradom razvejala z enim krakom proti Dobovi, z drugim proti Vrbini, kjer je s pomočjo broda prešla Savo. Mestno obzidje, ki je nastalo v 3. četrtini 16. stoletja, je v kijasti obliki opasovalo mestni organizem. Imelo je dve glavni (severna Zgornja in južna Spodnja) in dve stranski vrati (vzhodna za dostop na Hrastinje in zahodna za dostop k Savi) ter več stolpov, ki so bili deloma v mestni, večinoma pa v privatni (plemiški in meščanski) posesti.

Konvergenca med tržno ulico in potekom vzhodne stranice obzidja je povzročila, da so bile zahodne mestne parcele precej krajše od vzhodnih (povprečna mera je znašala 11 × 80 m), ki so ležale med glavno in gospodarsko ulico, medtem ko je prostor med to ulico, v kolikor ni služila kot obzidna, in obzidjem ostal nezazidan. Oblika tržnega prostora in parcel kaže na dve gradbeni fazi v urbanem razvoju Brežic, srednjeveško in novoveško. Južna, starejša faza obsega prostor med grajsko žitnico in cerkvijo, severna mlajša pa prostor med cerkvijo in sedanjim občinskim sodiščem. Južna polovica mesta s širšo tržno ulico in regularno parcelacijo je iz časa nastanka naselbine, medtem ko je severna z ožjim delom tržne ulice in manj regularno parcelacijo iz časa po renesančni ureditvi mesta. Prvotna parcelna mreža dokazuje, da so Brežice nastale načrtno in

da se niso razvile iz starejšega Gradišča. Njihovo lokacijo je diktirala bližina gradu, medtem ko je Gradišče ležalo izven sedanjega mestnega jedra bliže Savi.

Mesto, ki je leta 1525 štelo 49 meščanskih domov z okoli 300 prebivalci, je zaradi pomembne strateške in prometne lege doživelo svojo gradbeno konjunkturo med leti 1530 in okoli 1572. Najprej je do sredine stoletja nastajal grad kot obmejna utrdba, nato pa se je obnovilo mestne utrdbe tako, da se jih je nanovo zgradilo. Ta dela je vsaj od septembra 1553 vodil Andrea de Lallo, izvajali pa so jih brežiški zidarski mojstri Avguštin, Peter in Martin iz Bellinzone, ki je bil tačas tudi večkrat mestni sodnik. V letu 1555 je pri utrdbenih delih sodeloval Bernard de Ruef (Riva), leta 1556 pa brežiška zidarja Domenico Valich in Ladiš, ki sta lomila kamenje v kamnolomih na Griču in pri Krški vasi. Novembra tega leta sta opravljeno delo izmerila brata Dominik in Hans de Lallo, sodelovala pa sta tudi Andrea de Lallo in Martin iz Bellinzone. V letu 1556 se med sodelujočimi pojavi zidarski mojster Jernej iz Albriese, spomladi leta 1559 pa pride sam Domenico de Lallo organizirat gradbišče za predstoječo gradbeno sezono. Leta 1560 je prevzel vodstvo gradbišča polir Valentin Treveno. Maja 1561 je bilo obzidje v glavnem gotovo, manjkale pa so še vse tri mestne utrdbe (obe vratni in bastijska) in jarek, na katerem se je v naslednjih dveh letih intenzivno delalo, potegnili pa se je tudi obzidje od gradu do Save. Ta dela, ki jih je vodil polir Valentin Treveno, je prekontroliral spomladi 1563 Domenico de Lallo, ki si je tudi ogledal stanje gradu. Leta 1562 se med sodelujočimi omenjajo zidar Batista, kamnoseški mojster Vedenik in že znani mestni zidar Ladiš, pa tudi Trevenov pomočnik Antonio (de Pigrato?). Na neki pobotnici iz leta 1564 se razkrije pod slovensko zvenečim imenom mojstra Vedenika (tudi Benedika) Italijan Benedetto de la Tore (Delator murator), ki se tudi italijansko podpiše. Leta 1569 je gradbena dela v Brezicah prekontroliral superintendent Francesco Tebaldi, vendar mesto še leta 1575 ni bilo v celoti utrjeno (šlo je za mestna vrata in jarek). Leta 1597 je Franc Gall porabil 150 voz že 30 let nalomljenega kamenja, ki je ležal v kamnolomu Grič, za zidavo gradu.

Mestni utrdbeni sistem, kot ga je ustvarilo 16. stoletje in ga poenostavljeno prikazuje G. M. Vischer v svoji topografiji štajerske vojvodine (Gradec 1681), je imel na severni strani nadstropna stolpasta mestna vrata, jarek in dva okrogla ogalna stolpa, ki pa na terenu nista dokazljiva in jih tudi franciscejska katastrska karta (ki jo je risal Samuel Miretzky) iz leta 1825 ne pozna. Odstranjevanje mestnih utrdb po sredini 18. stoletja je bilo sicer počasno vendar dovolj temeljito, da se je obzidje ohranilo v originalni višini samo vzdolž Ulice stare pravde, kjer sloni na njemu vrsta pritličnih hišic, sicer pa je zaznavno le v temeljni potezi, ki teče do Predaničeve hiše v Levstikovi ulici. Tu je bil (stolpast?) mestni ogaļ, kjer se je začela severna obzidna stranica, ki je pod sodiščno stavbo prečkala glavno mestno ulico in se končevala (stolpasto?) na robu savskega brega. Zahodno obzidno stranico so sestavljale predvsem obrežne eskarpe z nekoliko višjim parapetnim zidom, ki so večinoma ohranjene, vendar popolnoma zaraščene. Čeprav ni ohranjenih nobenih obzidnih utrdb (bastije in mestnih vrat) pa tudi ne njihovih upodobitev, vendar iz arhivskih podatkov vemo, da so obzidje renesančni gradbeniki popolnoma nanovo zgradili in opremili vsaj z eno bastijo ob njegovi vzhodni stranici.

Naslednji dve stoletji je mesto preživljalo zatišno kot večina drugih naših trgov in mest. Onkraj cestnega križišča je med leti 1660 do 1685 zrastel frančiškanski samostan, okoli katerega se je razvilo skromno severno predmestje, medtem ko je ob privozu k rečnemu pristanu, brodu in mlinom nastalo južno predmestje. Z letom 1699 je mesto zgubilo svojo strateško veljavo, saj se je turška meja umaknila daleč na vzhod, zato pa je po letu 1718 vedno bolj pridobivalo

na trgovskem pomenu zaradi naraščajočega rečnega prometa (ki se je večinoma opravljal z okoli 15 klawter dolgimi in 2 klawtri širokimi, čolnom podobnimi dombasami, ki jih je vzvodno vlekle po 4 do 8 parov konj ali volov), za katerim ni mnogo zaostajal cestni, ki je prav v Brežicah imel svoje pomembno vozlišče. Grad je v tem času doživljal pod svojimi novimi gospodarji Attemsi velike prezidave, ki so se raztegnile tudi na južni del mesta, kjer so zrastle njegovi pomožni objekti, hlevi in kašče.

Napoi podeželsko mestno življenje je leta 1718 zmotila kolera, na račun katere je nastala podružna cerkev sv. Roka severno od frančiškanskega samostanskega kompleksa, nato konvoj 4000 ujetih Prusov, ki so tu pomrli za grižo spomladi 1760 in bili pokopani ob cesti za Dobovo blizu stare graščinske pristave in končno velika poplava leta 1781, ki je uničila vas Zasavje blizu Krške vasi, v predmestju (za sedanjim mestnim parkom) odnesla 14 hiš ter Florjanovo in Miklavževo kapelo, v samem mestnem jedru pa ogrozila župno cerkev, ki je stala skoraj nasproti sedanji iz leta 1782 (na dvorišču poslovne stavbe Ljubljanske banke). Takrat je Sava prešla v novo strugo, vendar pa je staro pod mestom oziroma gradom ohranila kot rokav (viden še na C. Reichertovi veduti iz leta 1864), ki so ga šele leta 1870 ločili od reke in s tem omrtvili ter izsušili.

V 19. stoletje so Brežice stopile kot naselbina z okoli 120 hišami in 600 prebivalci. Imele so 4 letne in živinske sejme ter tržni dan na soboto. Razvoj mesta ni bil posebn dinamičen, čeprav je mimo njega leta 1862 stekla železnica, bila leta 1870 odrinjena Sava proti zahodu, bilo izboljšano cestno omrežje, se razvila živahna žitna in vinska trgovina in se naselilo v mestu precej uradništva. Manjkala je industrija. Zato je mesto leta 1910 štelo še vedno samo 128 hiš, vendar pa 1269 prebivalcev, kar dokazuje, da se Brežice urbano skoraj niso razvijale, da pa so zelo povečale število prebivalstva in zato tudi svoj stanovanjski, ne pa hišni fond. K naraščanju prebivalstva so največ pripomogli oživljena obrt in trgovina (ob koncu stoletja je bilo že 9 letnih in živinskih sejmov) ter povečane upravne in družbene funkcije mesta. Že v 1. polovici 19. stoletja je bilo v Brežicah tobačno skladišče, distriktni fizikat, mejni carinski urad, trivialka (od leta 1855 glavna šola), ubožnica, 50 obrtnikov, 14 gostiln, 3 trgovine, mestni brod in v gradu sedež gosposčine, deželskega sodišča in okraja. V 2. polovici stoletja so Brežice postale sedež okrajnega glavarstva, sodišča, davkarije, urada za kontrolo meril, pošte, finančne in orožniške postaje itd. Splošna bolnišnica je nastala leta 1872, mestna šola leta 1825 oziroma 1880. Mesto je okoli leta 1880 že poznalo kamnite pločnike in ulično razsvetljavo. V njegovem jedru so prevladovala večinoma nadstropne meščanske hiše kitastega, klasicističnega in postklasicističnega sloga, ki so se začele po letu 1870 oblačiti v maltaste fasade historizirajočih, večinoma neorenesančnih slogov. Na obrobju mesta pa so prevladovala majhne pritlične hiše, ki navadno niso presegle bivalnega funkcionalizma.

Med hišnim fondom sta bili pomembnejši zlasti neorenesančen, secesionističen nadahnjeni Narodni dom iz leta 1904 (sedaj hotel Turist) in severnorenesančen Nemški dom iz leta 1909 (sedaj sedež občinskega sodišča), med funkcionalnimi arhitekturami pa 46 m visoki vodni stolp iz leta 1914, ki je postal simbol brežiške mestne vedute. Potres dne 29. 1. 1917, ki je močno prizadel mestni stavbni fond in povzročil porušenje dvonadstropnega baročnega frančiškanskega samostana, zaključuje razvoj Brežic v obdobju stare monarhije, razvoj, ki zaradi pomanjkanja gospodarske stimulacije ni presegal sprotnega spreminjanja podegovane urbane in gradbene zasnove mesta. Izven mestnega jedra se je v tem času zidalo, vendar večinoma nesklenjeno, proti Savi in proti cestnemu križišču, ki ga danes predstavljata trga dr. Ivana Ribara in svobode.

Tudi medvojni čas ni bil razvojno posebno spodbuden, saj je mesto ostalo slejkoprej tržno središče širšega agrarnega zaledja, ki je živelo od konzumacijske dinamike bližnjega Zagreba.

Glavni razvoj je mesto doživelo po osvoboditvi, ko so zrastle po njegovem vzhodnem in jugovzhodnem obrobju v smeri Hrastinja stanovanjski bloki in vile, medtem ko je proti severu in severovzhodu v smeri Šentlenarta in Črnca prišlo do prepleta urbanskih in ruralnih naselitvenih sistemov. Ta razvoj nazorno kažejo statistični podatki. Brežice so leta 1820 šteje 677 prebivalcev, leta 1870 925, leta 1890 1058, leta 1910 1269, leta 1931 1229, leta 1948 1348, leta 1953 1823 in leta 1961 2641. Leta 1870 je bilo v mestu 133 hiš, leta 1890 126, leta 1910 128, leta 1931 150, leta 1948 179 in leta 1954 220. Število prebivalcev na posamezno hišo pa je znašalo leta 1870 6,9, leta 1890 8,3, leta 1910 9,9, leta 1931 8,1, leta 1948 7,5 in leta 1953 9,3, kar kaže na upadanje med obema vojnoma ter na rast vse večjih stanovanjskih hiš po osvoboditvi, ki se v zadnjih dveh desetletjih še stopnjuje. Mesto kot trgovsko središče izrazilo agrarne okolice (trgovina z vinom in živino) vse do osvoboditve ni razvilo večjih obrtnih ali celo industrijskih podjetij. Od večjih obratov deluje od leta 1904 opekarna, od leta 1947 oziroma 1956 tovarna pohištva, od leta 1965 konfekcijska tovarna itd. Mesto ima elektriko od leta 1915 (elektrarna je bila v stavbi sedanje mlekarne v Ulici pod obzidjem), vodovod in kanalizacijo od leta 1914—1917, most čez Savo in Krko od leta 1906, prvo asfaltirano cesto od leta 1952 (od železniške postaje do savskega mostu in od Trga svobode do bolnišnice) in prvi regulacijski načrt od leta 1950. Od javnih ustanov je bolnišnica v obratu od leta 1872, 1889 oziroma 1932, Posavski muzej od leta 1940 oziroma 1949, javno šolstvo od leta 1774 (najprej v Moškonovi hiši, od leta 1780 v starem župnišču, od leta 1825 v lastni stavbi, povečani 1880 in predelani 1896), mestna hranilnica od leta 1869, slovenska posojilnica od leta 1894, slovenska čitalnica od leta 1890, Narodni dom od leta 1904, ljudska knjižnica od leta 1908 itd.

Danes so Brežice kljub svoji dolgi in razgibani zgodovini vendar brez stavbnega fonda, ki bi ga lahko označili za srednjeveškega. Vzrok temu gre pripisati trem požarom v 16. stoletju (1515, 1528 in 1574) in razgibani sočasni gradbeni dejavnosti. Ta fond, ki je večinoma iz 18. in 19. stoletja ter ambientalne veljave, učinkuje predvsem s svojo urbano ubranostjo, kateri ne gre odrekat kvaliteten detajlov v obliki posameznih arhitektonsko vrednejših poslopij.

Karta franciscejskega katastra iz leta 1825 nam posreduje podobo sorazmerno skromne naselbine, ki jo oblikuje skoraj sklenjena vrsta hiš (med njimi precej kritih s slamo) vzdolž obeh stranic tržne ulice, ležečih med grajskim in samostanskim kompleksom. Ta oblikuje pred nekdanjimi severnimi mestnimi vrati manjši trg s križiščem cest, onkraj samostanskega vrta pa večji prostor z Rokovo cerkvijo in nekaj s slamo kritimi poslopiji. Obzidno oziroma gospodarsko ulico je obdajala deloma obojestranska vrsta majhnih hišic, ki je segala do prve prečne ulice, onkraj katere so jo spremljali z zahodne strani meščanski vrtovi, z vzhodne pa sadovnjak in zelo velik vrtni nasad. Areal z župno cerkvijo in šolo je pri tem fungiral kot vezni prostor med glavno in stransko ulico. Predmestje jugovzhodno in južno od gradu je sestavljalo okoli 25 pretežno s slamo kritih hiš, v pristanišču ob Savi pa je stalo veliko skladiščno poslopje iz leta 1814, sestavljeno iz treh traktov okoli pravokotnega dvorišča. Na krivini Save severozahodno od pristanišča je obratoval brod. Sicer je bila mestna okolica nenaseljena, po opuščnem mestnem jarku je vodil kolovoz (sedaj Ulica pod obzidjem), njive pa so povezovale in obenem ločevale poljske poti. Ker je bila urbana ekspanzija Brežic vse do zadnje vojne sorazmerno skromna, se je omejila predvsem

na zazidavo obeh predmestij in okolice bolnišnice, medtem ko preko globeli mestnega jarka ni segnila.

Poleg gradu, ki je najkvalitetnejša in najpomembnejša arhitektura Brežic in je zato obdelan posebej, so gotovo najzanimivejše vse tri cerkve, župna, Rokova in šentlenarška.

Prvotna mestna cerkev, ki se omenja leta 1328 in vikariat pri njej leta 1354, je bila poznoromanska ali zgodnjegotska stavba iz 13. stoletja. To pravilno orientirano cerkev, ki je stala izven srednjeveške naselbine na dvorišču sedanjega poslopja Ljubljanske banke, je leta 1781 ogrozila Sava, zato so jo podrli, mesto nje pa malce južneje na drugi strani ceste zgradili leta 1782 sedanjo župno cerkev, katere patrocinijski sv. Lovrenca tudi sam govori za veliko starost njene prednice. Pravilno orientirana cerkev je centralno zasnovana poznobaročna stavba s fasadnim zvonikom, ki ga pokriva piramidasta pločevinasta streha. Notranjščino krasijo freske Tomaža Fantonija in Jakoba Brolla iz leta 1861. Cerkevna oprema iz leta 1966 je delo arh. Cirila Zazule in slikarja Staneta Kregarja. Oltarja v kapelah hranita sliki sv. Florijana in sv. Miklavža, ki sta iz časa nastanka cerkve ter spominjata na obe ob poplavi leta 1781 uničeni kapeli.

Podružnica sv. Roka stoji ob Cesti bratov Milavcev. Proti jugu orientirana cerkev, ki sestoji iz pravokotnega emporinega dela s fasadnim zvonikom, podolžne ladje s poševnimi ogali, kvadratnega presbiterija z enakimi ogali in nadstropne zakristije, je iz četrtnine 18. stoletja. V fasadi ima vzdihana baročna reliefa v spomin na Križev pot, ki je vodil od tu do šentlenarške cerkve, kjer je stala kapela Božjega groba. Notranjščina je sicer centralno zasnovana vendar pa podolžnega koncepta. Pokrivajo jo kapasti in kupolasti oboki; krasijo pa stenska freska Marijine smrti, ki jo je ob koncu 18. stoletja naslikal znani Matija Schiffer iz Gradca. Oprema podobarske kvalitete je iz 1. polovice 19. stoletja.

Podružnica sv. Lenarta se prvič omenja leta 1433. Sestavljena je iz pravokotne ladje s fasadnim zvonikom, enako visokega vendar ožjega $3/8$ zaključnega presbiterija in pritlične zakristije. Je preprostega klasicističnega videza, kar velja tudi za notranjščino in opravo, ki je iz okoli leta 1840. Cerkev je v ladijskem delu iz leta 1840—1841, v močno povišanem presbiteriju pa iz 15. stoletja. Ob cerkvi stoji kapela Božjega groba, ki pripada IV. tipu tkzv. jeruzalemskih kapel ter je iz srede 17. stoletja. Sestoji iz polkrožno zaključene veže in prečno postavljene pravokotne grobnice, ki ju povezuje nizek, pravokoten prehod. Na fasadi hrani letnici 1654 in 1766, v podolžnicah poševni zračni lini, zaključni del pa obstopa ločna arhitektura z 10 šesterokotnimi stebriči. Notranjščina hrani originalen opečni tlak, stensko slikarstvo ljudske kvalitete iz srede 19. stoletja in baročno kopijo jeruzalemskega Božjega groba. Vsekakor je kapela zaradi redke ohranjenosti tipsko najzanimivejši sakralni spomenik Brežic.

Frančiškanski samostan s cerkvijo Antona Padovanskega so ustanovili Frankopani. Zgrajen je bil med leti 1660—1685, povečan leta 1730—1732, cerkev pa nanovo posvečena leta 1750. Samostan je bil po potresu januarja 1917 popolnoma prezidan, cerkev pa leta 1942 iz prometnih razlogov podrt. Njena tektonsko pojmovana fasada iz konca 17. stoletja je bila okoli leta 1880 neoromansko obnovljena. Notranjščino je členila slopasta stenska arhitektura, pokrivali pa oprogasti banji s sosvodnicami. Oprava je bila večinoma iz 2. polovice 19. stoletja. Ob severni strani cerkve je stal dvonadstropen samostan, katerega zahodno in severno fasado so predirala sorazmerno majhna pravokotna okna, medtem ko o vzhodni fasadi z majhnim izzidkom ni podatkov. Današnji, po letu 1917 in po osvoboditvi obnovljeni stavbni kompleks se nam predstavlja kot nadstropno poslopje z močnima rizalitoma na obeh severnih ogalih. Vso stavbo obtekatata preprosto talni in bogat venčni zidec. Ohranjen je še del križno obokanega slopastega

križnega hodnika, sicer pa ničesar več ne spominja na samostansko poreklo stavbe, v kateri je sedaj nameščena gimnazija.

Grajska gospodarska poslopja ob Cesti prvih borcev so zasedala sedanje hišne št. 3, 5 in 7 ter 2 in 4. Prve tri številke so obsegali grajski hlevi, zadnji dve pa žitnica ali kašča. Med njimi je tekla tržna cesta k spodnjim mestnim vratom. Čeprav je lokacija obeh objektov stara (grajski hlevi so nastali med leti 1540—1550, žitnica se omenja leta 1491 in upravna hiša poleg nje leta 1542) so vendar v svojih sedanjih stavbah šele iz 18. stoletja. Stavbe na številkah 3, 5 in 7, katerih nastanek lahko okvirno datiramo v 18. stoletje, nimajo danes nobene dokumentarne vrednosti več. Zanimiva pa je žitnica na nasprotni strani ceste, ki zaseda številki 2 in 4. To je veliko 16-osno poslopje, ki se deli v 7-osno trietažno severno in 9-osno dvoetažno južno polovico. Severna polovica je podkletena ter ima v vsaki etaži po ena vrata z železnimi vratnicami, med katerimi so kletna veliko širja od ostalih. Južna polovica, ki je samo nadstropna, ima tri konveksno usločene portale v pritličju in enega pravokotnega v nadstropju. Vse etaže osvetljujejo pravokotne line. V severni polovici delijo notranjščino tramasti stropi, v južni križni oboki na profiliranih toskanskih slopih. Koncept žitnice in njena kamnoseška oprema govori za čas nastanka okoli leta 1700.

Od poslopij mestnega pomena je opozoriti na ostanke njegovega obzidja, mestno hišo, šolo, bolnišnico, vodni stolp in most preko Save in Krke. Mestno obzidje je ohranjeno predvsem vzdolž Ulice stare pravde ter v talni potezi med to ulico in Ulico pod obzidjem, nato vzdolž Levstikove ulice in končno kot obrežna eskarpa vzdolž zahodnega mestnega roba. Obzidje talne debeline 1,6 m in obodne strukture z ulitim jedrom, uporablja deloma obdelano, lomljeno kamenje z opazno tendenco plastenja, kar ga časovno postavlja v 3. četrtino 16. stoletja. To renesančno svojstvo obzidja se dobro vidi s hrbtne strani hišic vzdolž Ulice stare pravde in Predaničeve hiše v Levstikovi ulici 4. Od ostalih mestnih utrd, vrat in stolpov se ni ničesar ohranilo. Karta iz leta 1825 sicer nakazuje hišasto utrdbo pri vzhodnih mestnih vratih, pravokoten stolp sredi vzhodne zidne črte in hišasto utrdbo na severozahodnem mestnem ogalu, vendar njihov obstoj terensko ni dokazan.

Rotovž, sedaj Nižja glasbena šola (Ulica prvih borcev 22), je nadstropno poznobaročno poslopje, katerega potlačenoločen portal nosi brežiški grb in letnico 1769. Nadstropje z rizaltno pojmovanim osrednjim delom oblikuje v srednji osi okrogel balkonček s trebušasto baročno ograjo in preprostim portalom. Stavbo krona strešni nastavek s trikotnim čelom in naslikano sončno uro v sredini. Na nastavku stoje 4 baročne vaze z agavami, na vrhu čela pa okrasna kornica. Notranjščina je predelana za šolske potrebe.

Šola stoji za župno cerkvijo v Kržišnikovi ulici 2. Je nadstropna, neorenesančno fasadirana stavba kotnega tlorisa. Njen 5-osni severni trakt je stara šola iz leta 1825, njen 9-osni vzhodni trakt pa je nova šola iz leta 1880.

Bolnišnica je nadstropna stavba neorenesančnega videza, katere glavno fasado poživlja triosni rizalit s trikotnim čelom in štajerskim deželnim grbom v sredini ter enosna rizalita ob straneh. Stavba, ki jo je leta 1887—1888 zgradil stavbenik Viljem Fritsch, je bila po potresu 1917 in po požaru 1932 obnovljena, ves bolnišnični kompleks pa po osvoboditvi povečan do kapacitete 200 postelj. Prvotna javna bolnišnica z 10 posteljami je bila med leti 1872—1889 v Ulici stare pravde 26, kjer je stala stara mestna hiralnica.

Vodni stolp je nastal v zvezi z izgradnjo mestnega vodovoda in kanalizacije v letih 1914—1917 na severnem koncu Ulice stare pravde. Sicer okrogel stolp zaključuje osmerokoten rezervoar na 16 konzolah, ki ga krase 4 balkončki. Stolp,

zgrajen v romantičnem duhu nemške renesanse, pokriva osemstrana piramida-sta streha.

V ulici pod obzidjem 3 stoji bivša mestna elektrarna iz leta 1915, ki služi sedaj za potrebe mestne mlekarne, vendar pa je stavbno nezanimivo utilitarno poslopje.

Končno je omeniti še 527 m dolgi most preko Save in Krke, ki je nastal leta 1906. Most, ki se pne z dvema železnima lokoma preko Save in z enim preko Krke, spremlja na obeh koncih secesionistično oblikovana zidna ograja.

Meščanske hiše so skoncentrirane v mestnem jedru, nekaj pa jih je tudi v obeh nekdanjih predmestjih ob tranzitni cesti, ki je povezovala savski rečni prehod na jugu s Šentlenartom na severu.

Nekdanjo tržno ulico (Glavni trg, Cesta prvih borcev) obstopata strnjeni vrsti večinoma nadstropnih meščanskih hiš, ki so pretežno obstajale že leta 1825, vendar pa so skoraj vse doživele večje ali manjše prezidave v teku 19. in 20. stoletja.

Zanimivejše med njimi so:

Številka 9, nadstropna neorenesančna stavba z letnico 1872 na portalu in bogato maltasto okvirjenimi okni v nadstropju.

Številka 15, nadstropna stavba stare apoteke. Historizirajočo fasado zaključuje venčni zidec z zračniki. Polkrožno zaključen portal v pravokotnem okviru hrani temenik z letnicama 1611 in 1695, medtem ko so historizirajoče vratnice iz 2. polovice 19. stoletja. V pritličju so še 3 polkrožno zaključeni trgovinski portali z neobaročnimi železnimi vratnicami. V nadstropni niši je Marijin kip iz 2. polovice 18. stoletja na strehi zanimiv uvit dimnik. Pritlična veža z enoramnim levim stopniščem povezuje po dva obokana poslovna prostora. Z dvoriščne strani spremlja stavbo hodnik, ki ga nosi profiliran slop. Ravno stropane prostore v nadstropju krasi preprosta baročna štukatura.

Številka 17, nadstropna stavba klasicističnega videza iz začetka 19. stoletja hrani 4 trgovinske vhode s klasicističnimi železnimi vratnicami in sočasno železno strešico. Tudi okna v nadstropju so v maltastih klasicističnih okvirih.

Številka 19, nadstropna stavba kaže mešanico poznoklasicističnih in zgodnjehistoričnih stilnih prvin, ki jo datira v čas okoli 1860/1870.

Številka 21, nadstropno poslopje z razkošno neorenesančno fasado, ki pa je v pritličju večinoma izložbeno pokvarjena.

Številka 23, nadstropna stavba, katere pritličje predirajo pravokotna okna, opremljena s kovanimi mrežami in železnimi polkni, ter vrata z železnimi vratnicami, ki so kitasto-klasicističnega sloga. Vratnice glavnega portala krasijo držaji v obliki levjih glav, polkna 3. okna pa začetnice trgovcev del Cott, letnica 1790 in lavorjeve girlande. Eden portalov nosi napis: Leonhard del Cott 1782. Nad njim in sosednjima oknomoma se pne usločena železna strešica. Tudi izvesek nad glavnim portalom je originalen. Okna v nadstropju obroblyajo ušesasti okviri s policami in raznovrstnimi čeli. Vežo pokriva banjasti obok, ostale pritlične prostore kapasti. Tudi stopnišče je klasicistično oblikovano, vendar se tu že pojavlja izredno zgodnja neogotska stilna motivika. Stavba je kot meščanska hiša najkvalitetnejša v Brežicah, kot trgovska hiša pa ena najpomembnejših v Posavju. Na njenem mestu je v 18. stoletju stala hiša baronov Moškonov, v kateri je od leta 1774 gostovala šola. Ko so hišo kupili del Cotti, se je šola umaknila v staro župnišče, novi lastniki pa so stavbo predelali v trgovske namene ter se od takrat ni mnogo spremenila.

Številka 27, nadstropna, deloma izložbeno pokvarjena hiša iz leta 1842, katere fasado odlikuje poznoklasicistična tektonska členitev.

Številka 31, nadstropna stavba z bogatejšo neobaročno fasado iz konca 19. stoletja.

Številka 39, arhitektonsko povprečen hotel Turist kot rezultat nepremišljenega uničenja dokumentarno in gradbeno pomembnega Narodnega doma. Tu je stal okoli leta 1870 hotel Klembas, ki so ga Slovenci leta 1904 spremenili v svoj Narodni dom s tem, da so ga dvignili za drugo nadstropje in oblekli v kvalitetno renesančno-secesionistično fasado.

Številka 48, nekdanja Nemška hiša z gostiščem Pri črnem orlu. Nastala je leta 1909 na robu zasutega mestnega jarka. Dvonadstropna stavba je po zadnji vojni zgubila precej svojega nemškorenesančnega stilnega videza, ohranila pa razgibano kompozicijo mas, živahen gabarit, bogato oblikovane fasade in velik ogalni stolp.

Številka 42, nadstropna klasicistična stavba z izložbeno pokvarjenim pritličjem iz 1. četrtine 19. stoletja.

Številka 34 služi, odkar je bila leta 1821 kupljena, za potrebe mestne župnije. Stavba iz konca 18. stoletja je po vojni zamenjala prvotno poznobaročno fasado za sedanjo nerazčlenjeno in pusto.

Številka 20, ogalna nadstropna stavba z neorenesančno fasado, ki spada med najzanimivejše v mestu, saj je v jedru iz 18., če ne celo iz 17. stoletja.

Ostale hiše, segajoče do grajske žitnice, posamezno niso zanimive, igrajo pa določeno vlogo v ambientalni podobi tega dela mesta.

Staro cestno križišče pred severnimi mestnimi vrati danes oblikuje Trg dr. Ivana Ribara, ki ga obstopajo neoštevilčene hiše. Na zahodni strani stoji nadstropna hiša iz začetka 19. stoletja, na vzhodni strani nadstropna poznoklasicistična trgovska hiša Josipa Boecija iz 3. četrtine 19. stoletja, ki so jo po letu 1917 in leta 1958 obnovili in ob tem pokvarili, ter nadstropna, bogato severnorenesančno fasadirana hiša iz okoli leta 1900, ki jo zlasti odlikuje strešna partija z bogato okrašenim čelom in mansardnimi okni.

Ob Cesti bratov Milavcev, ob Černelčevi in ob Levstikovi ulici ni stavb, ki bi bile zaradi dokumentarne ali arhitektonske veljave vredne omembe. Le v parku ob Bizeljski cesti stoji spomenik, posvečen kmečkim uporom, NOB in revoluciji, ki ga je leta 1972 izdelal kipar Stojan Batič.

V Ulici stare pravde, ki nam nudi značilno urbano podobo drobnoobrtne sredine iz prejšnjega stoletja, stoje majhne pritlične hišice, ki so posamezno brez vsake gradbene vrednosti, skupno pa učinkujejo prijetno predvsem v smislu ambientalne dokumentacije. Na južnem koncu ulice stoji hiša številka 2, nadstropna poznoklasicistična stavba iz obdobja 1850—1860. Prostor pod grajsko žitnico zaseda nadstropno, v oblaki črke L zgrajeno gostišče »Pri gradu«, ki se pojavlja kot s slamo krito poslopje že leta 1825, v sedanji neorenesančni podobi pa je iz zadnje četrtine 19. stoletja.

Tudi v starem južnem predmestju, ki je segalo od Spodnjih mestnih vrat do savskega brega, je nastalo nekaj zanimivejših stavb, ki izvirajo deloma celo iz 18. stoletja.

Hiša na Dobovski cesti 1 je nadstropna, nizbrežno postavljena in zato napol podkletena stavba preprostega videza, katere prostorska dispozicija in baročno razmerje fasad govore za nastanek v 18. stoletju. Sicer ob Dobovski cesti in Usnjarski poti, ki sta do zasutja mestnega oziroma grajskega obrambnega jarka služili kot tranzitni cesti v Dobovo in k rečnemu brodu oziroma pristanu, ni arhitektonsko zanimivejših stavb.

Ob Prešernovi cesti, ki vodi k savskemu mostu, stoji nekaj omembe vrednih hiš:

Številka 3, ki stoji nizbrežno med Prešernovo cesto in Usnjarsko potjo, je ključastega tlorisa in v severnem delu še iz 18. stoletja.

Številka 9 je nadstropna stavba z bogato severnorenasano fasado iz leta 1905.

Številka 19 je veliko nadstropno poslopje podkvastega tlorisa. Od 3 traktov sta vzhodni in južni predelana za potrebe tovarne otroške konfekcije »Jutranjka«, v severnem pa gostuje Dom učencev brežiškega šolskega centra. Ta trakt je deloma podkleten in preprosto postbaročno fasadiran. Do pojava železnice je ta stavba služila kot skladišče bližnjega rečnega pristanišča. Njeno glavno arhitektonsko vrednost predstavlja dvoriščni portal severnega trakta, ki je iz grobega črnega marmorja. Njegov temenik krasi sidro, črki G H in letnica 1814. S to stavbo, ki je ena redkih ohranjenih gradbenih prič našega nekoč tako pomembnega rečnega prometa, zaključujemo topografski opis mesta, ki se nam izkaže za razliko z gradom kot sorazmerno skromen pričevalnik svoje urbano-gradbene preteklosti.

Viri in literatura :

- Stanko Škaler: Brežice. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 15/1968
- Jože Koropec: Brežice v srednjem veku. ČZN NV 12/1978. p. 93—116
- Posavje I. Zbornik. Brežice 1957
- Krajevni leksikon Slovenije. Ljubljana 1976. p. 24—27
- Letni poročili gimnazije Brežice za leta 1945—1970 in 1971—1972
- Hameršak Franc: Tloris gradu v merilu 1:200. Slov. Bistrica 1940
- Posavski muzej: podatki iz njegove fototeke in planoteke
- Štajerski deželni arhiv: arhivsko gradivo pod oznako M(ilitaria): 39 (1559), 58 (1559—1761), 71 (1538—1555), 72 (1556—1557), 73 (1558—1561) in 74 (1562—1733)
- Arhiv SR Slovenije: franciscejska katastrska mapa iz leta 1825, avtor Samuel Miretzky
- Vedute: G. M. Vischer 1681, F. I. Flurer? 1725, J. F. Kaiser 1832, K. Reichert 1864, ponovljena 1883

P o v z e t e k :

GRADBENA ZGODOVINA GRADU IN MESTA BREŽICE

Brežiški grad, ki se pojavlja v zgodovini leta 1249 kot castrum, je bil sedež salzburškega gospostva in od 16. stoletja vključen v naselbinski obrambni sistem Brežic. Po kmečki oplentvi leta 1515 in požaru 1528, so ga leta 1529 podrli in naslednje leto začeli graditi sedanje grajsko poslopje (Jurij Dispatio, Martin iz Bellinzzone, Antonio iz Celja, Volbenk Duh iz Senja). Med leti 1530—1538 so postavili vse 4 stolpe ter vzhodni in južni vezni zid, do leta 1551 pa še zahodni in severni vezni zid s portalom in letnico 1548. Utrdbo so s treh strani opasali z obrambnim jarkom, z zahodne pa ga je ščitila strma savska brežina. Leta 1557 so sklenili, da bodo utrdbo spremenili v graščino, za kar je pripravil načrte takratni kranjski deželni gradbeni mojster. Najprej je nastal vzhodni trakt s paličastim zidcem, ki je bil štiritetažen in je služil za trdnjavsko posadko, po izgradnji gradu pa za njegove gospodarske potrebe, in pritlična vzhodna polovica severnega trakta. Nato so nadzidali južno obzidje in ga opremili z nadstropnima obrambnima hodnikoma. Sledil je zahodni, stanovanjski, verjetno že od vsega začetka podkleteni trakt in končno severni, grajski upravi in družabnostnim

prireditvam namenjeni trakt. Gradnjo je spojil arkadni hodnik, ki je povezal južno in severno grajsko krilo in s tem vzpostavil njegovo horizontalno komunikacijo, medtem ko so za vertikalno skrbele vretenaste in lesene stopnice, nameščene v stolpih in traktih. Grad je kljub stanovanjski izgradnji obdržal trdnjavo-sko utilitaren videz. Gradbena dela na gradu so se končala leta 1590 oziroma 1601, kot povesta letnici, ohranjeni na zahodnem traktu in v čelu glavnega portala.

Reprezentančno veljavo je dala gradu šele barokizacija v 1. četrtini 18. stoletja. Takrat so v vzhodnem traktu zamenjali staro etažiranje z novim, ki obsega klet in slavnostno dvorano s spremnimi prostori (dvorano je pred letom 1708 poslikal verjetno F. K. Remb), nasuli teraso pred južnim traktom, ki so ga skupaj s po 4 osmi zahodnega in vzhodnega trakta baročno fasadirali, v zahodni trakt vdelali reprezentančno stopnišče in kapelo (ki ju je okoli leta 1725 poslikal F. I. Flurer), obokali njegovo klet ter več prostorov v pritličju in prvem nadstropju, dekorativno poslikali sobane v 2. nadstropju ter prizidali ledenico ob jugozahodnem stolpu. V 2. četrtini stoletja so nastale slikarije v sobah severno od kapele, v 3. četrtini deloma štukirane prezidave v obeh nadstropjih severnega trakta in verjetno v zadnji četrtini nove strehe grajskih traktov in zlasti stolpov. Sočasno se je urejala tudi grajska okolica, saj so obrambne jarke zamenjali vrtni nasadi in glazija.

Med leti 1848 in 1954 se je grad vedno bolj zanemarjal, njegova arhitektura pa kvarila z vsakdanjo utilitarnostjo. Predvojno gradbeno stanje nam najbolj instruktivno ponazarja njegov gradbeni posnetek iz leta 1940. Šele po zaslugi Posavskega muzeja, ki se je leta 1949 priselil v grad, se je začela obnova, ki je gradu vrnila njegovo nekdanjo arhitektonsko veljavo. Obnovila se je večina notranjih prostorov, restavrirali stopnišče, kapela in glavna dvorana, uredilo dvorišče, obnovile vse dvoriščne (ob tem so odprli zazidane arkade zahodnega trakta) in zunanje fasade ter uredila njegova bližnja okolica.

Severno od gradu je bila okoli leta 1200 ustanovljena naselbina Brežice, ki je pred letom 1309 postala trg in pred letom 1322 mesto. Kot taka je v teku 1. polovice 14. stoletja in nato v 3. četrtini 16. stoletja dobila obzidje, ki je dalo mestu trden razvojni okvir vse do začetka 19. stoletja. Mesto, ki je leta 1525 štelo 49 domov in okoli 300 prebivalcev, je prav v 16. stoletju doživelo velik gradbeni razvoj. Vzrok tega je ležal v dejstvu, da so Brežice leta 1491 prešle iz salzburških v deželno knežje roke, da so zaradi turškega prodiranja v Srednje Podonavje postale poleg Maribora in Ptuja glavna obmejna utrdba slovenske Štajerske in končno, da so v 16. stoletju trikrat pogorele (1515, 1528 in 1574), kar je spodbudilo meščansko gradbeno dejavnost. Rezultat povedanega je, da sedanji mestni gradbeni fond ne premore stavb, ki bi izvirale iz srednjega veka. Mesto, ki se je razvilo na jezikastem pomolu nad Savo, je izoblikovalo poleg tržne še stransko gospodarsko ulico, ki ju je v teku 17. in 18. stoletja zazidalo tako, da je leta 1820 štelo okoli 120 hiš in 680 prebivalcev. Izgradnja mesta kot utrdbe v 2. polovici 16. stoletja se je osredotočila predvsem na novogradnjo njegovega obzidja, ki pa so ga po letu 1750 začeli tako dosledno odstranjevati, da je danes samo še deloma ohranjeno in to predvsem vzdolž Ulice stare pravde. Poleg grajskih gospodarskih poslopij, ki so zasedla južni del mesta, se je na severu pojavil frančiškanski samostan, preko katerega mesto vse do konca 19. stoletja ni seglo. Pomembno je na mesto vplivala velika poplava leta 1781, ki je povzročila prestavitev mestne župnijske cerkve na sedanje mesto. Naraščajoča rečni in cestni promet v 2. polovici 18. stoletja, ki se jima je po letu 1862 pridružil še 2 km oddaljeni železniški, so mestni razvoj toliko pospešili, da se je njegov stavbni fond preoblikoval v klasicističnega, po letu 1870 pa tudi historičnega, ki

je s svojimi zlasti neorenesančnimi fasadami prekril večino starejšega hišnega fonda. V zvezi s tem razvojem je mesto pospešilo tudi javno in komunalno dejavnost, dobilo je bolnišnico, javno šolo, vodovod, kanalizacijo, elektrarno, ulično razsvetljavo, kamnite pločnike itd. Kljub vsemu povedanemu pa je bil ves ta razvoj vendar sorazmerno skromen in v glavnem ni presegel reproduktivnega obsega. Manjkala mu je namreč industrija. To stanje se je med vojnama celo poslabšalo, saj sta močan potres januarja 1917 in gospodarska stagnacija povzročila občasen upad števila prebivalstva in hišnega fonda. To se je bistveno spremenilo šele po osvoboditvi, ko je nastalo več industrijskih obratov in so Brežice doživele kot vsa naša urbana naselja vsestranski razvoj, ki je daleč presegel njihovo skromno predvojno gospodarsko, družbeno in urbano zasnovu.

Z u s a m m e n f a s s u n g

DIE BAUGESCHICHTE DER BURG UND DER STADT BREŽICE

Die Burg von Brežice, die im Jahr 1249 als das Verwaltungszentrum der salzburgischen Herrschaft in Spodnje Posavje erscheint, war vom 16. Jahrhundert an in das Verteidigungssystem der Siedlung eingeschlossen. Nachdem die alte Burg wegen der Bauernplünderung im Jahr 1515 und das Brandes im Jahr 1528 abgerissen wurde, begann man im Jahr 1530 die jetzige Burg zu bauen (die leitenden Baumeister waren Georg Dispatio, Martin aus Bellinzona, Antonio aus Celje, Wolfgang Duh aus Senj). In den Jahren 1530—1538 entstanden die 4 Ecktürme und die östliche und südliche Verbindungsmauer, bis 1551 aber noch die beiden anderen und das nördliche Haupttor mit der Jahreszahl 1548. Der Verteidigungsgraben schützte die Burg von drei Seiten, von der vierten aber das Säuweufer. Im Jahr 1557 entschloss man sich, die erbaute Festung in eine Burg zu umwandeln. Die Pläne dafür machte der damalige Landesbaumeister von Krain. Zuerst entstand der östliche Trakt mit 4 Etagen, der zuerst den Bedürfnissen der Festungsmannschaft, nachdem den Wirtschaftszwecken der Burg diente. In der gleichen Zeit entstand auch die östliche Hälfte des nördlichen Traktes als ein ebenerdiges Gebäude. In nächsten Jahren erhöhte man die südliche Verteidigungsmauer und stattete sie mit zwei Wehrgängen aus. Es folgte der westliche, unterkellerte Wohnungstrakt und schliesslich der nördliche, der Verwaltung und Geselligkeit dienende Trakt. Den Bau kompletierte der Arkadengang des westlichen Traktes, der den südlichen und nördlichen Flügel der Burg verband und auf diese Weise seine horizontale Kommunikation herstellte, indem der vertikalen verschiedene meistens hölzerne Treppen dienten. Die Burg hat trotz der Wohnungsausbaue sein festungsartiges Aussehen behalten. Die Bauarbeiten an der Burg waren im Jahr 1590 beziehungsweise 1601 beendet, wie die erhaltenen Jahreszahlen am westlichen Trakt und am Hauptportal beweisen.

Das repräsentative Aussehen gab der Burg erst ihre Barockisierung im 1. Viertel des 18. Jahrhunderts. Damals wurde im östlichen Trakt seine alte Etagierung mit der neuen ersetzt, die nur den Keller und den Festsaal mit Begleiträumen umfasste (den Saal freskierte vor dem Jahr 1708 wahrscheinlich F. K. Remb). Man schüttete die Terasse vor dem südlichen Trakt auf, kleidete seine Stirnseite und die je 4 Achsen des östlichen und des westlichen Traktes mit barocken Fassaden ein, baute in den westlichen Trakt die Hauptstiegen und die Burgkapelle ein (beide waren um das Jahr 1725 F. I. Flurer freskiert), wölbte den Keller und mehrere Räume im ebenerdigen und ersten Stock ein, bemalte einige Zimmer im 2. Stock mit der dekorativen Malerei und baute den Eiskeller beim südwestlichen Turm hinzu. Im 2. Viertel des 18. Jahrhunderts entstand die Malerei in den Zimmern nördlich von der Kapelle, im 3. Viertel teilweise stukierte Räume in beiden Geschossen des nördlichen Traktes, wahrscheinlich im letzten Viertel aber die neue Bedachung der Trakte und besonders der Türme. Im denselben Jahrhundert richtete man auch die Umgebung der Burg ein, wobei die Verteidigungsgräben von den Gartenanlagen und Glacis ersetzt wurden.

Zwischen den Jahren 1848 und 1954 wurde die Burg immer mehr vernachlässigt und seine Architektur durch die alltägliche Benützung verdorben. Seinen Bauzustand

vermittel uns am besten seine architektonische Aufnahme aus dem Jahr 1940. Erst nach dem Verdienst des Posavski muzej fing man vor 20 Jahren mit dem Restaurieren an, das der Burg ihre einstige architektonische Geltung zurückgab. Es wurden die meisten inneren Räume erneuert, das Stiegenhaus, die Kapelle und der Hauptsaal restauriert, der Schlosshof aufgeräumt, die inneren (besonders des vermauerten westlichen Arkadenganges) und die äusseren Fassaden erneuert und die unmittelbare Umgebung in die Ordnung gebracht, so dass jetzt die Burg auf den Besucher fast einen vorbildlichen Eindruck macht.

Nördlich von der Burg entstand um das Jahr 1200 die Siedlung Brežice, die sich vor dem Jahr 1309 in ein Markt und vor dem Jahr 1322 in eine Stadt entwickelte. Als solche bekam sie in der 1. Hälfte des 14. und wiederholt im 3. Viertel des 16. Jahrhunderts die Stadtmauer, die der Stadt einen klaren Entwicklungsrahmen bis zum 19. Jahrhundert gab. Die Stadt, die im Jahr 1525 49 Bürgerhäuser mit ca. 300 Einwohnern zählte, erlebte gerade im 16. Jahrhundert ihre grosse Bauentwicklung. Die Ursache dafür lag in der Tatsache, dass die Stadt im Jahr 1491 aus salzburgischen (erzbischöflichen) in landesfürstliche Hände übergang, dass wegen der Türkengefahr die Städte Maribor, Ptuj und Brežice bedeutende Landesgrenzfestungen geworden sind und endlich, dass die Brandkatastrophen der Stadt (1515, 1528 und 1574) die vergrösserte Bautätigkeit der Stadtbürger entfachten. Das Ergebnis dessen ist die Tatsache, dass das jetzige Baufund von Brežice kein mittelalterliches Gebäude aufweist. Die Stadt auf dem zungenförmigen Erdplateau entwickelte neben der zentralen Marktstrasse noch die seitliche Wirtschaftsgasse, die im Laufe des 17. und 18. Jahrhunderts verbaut wurde, so dass die Stadt im Jahr 1820 ca. 120 Häuser und 680 Einwohner zählte. Der Ausbau der Stadt als einer Festung in der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts konzentrierte sich auf den Neubau der Stadtmauer. Sie wurde aber nach dem Jahr 1750 so gründlich abgetragen, dass sie heute nur noch teilweise besonders aber in der Ulica stare pravde erhalten geblieben ist. Neben den feudalen Wirtschaftsgebäuden in dem südlichen Stadtteil entstand in dem nördlichen das Franziskanerkloster, über dessen Lokalität die Stadt bis zum Ende des 19. Jahrhunderts nicht hinaus langte. Die grosse Flut im Jahr 1781 hatte neben andern auch die Übersetzung der Stadtpfarrkirche auf die heutige Lokalität zur Folge. Der zunehmende Wasser- und Strassen-Verkehr in der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts, dem sich nach dem Jahr 1862 noch die Eisenbahn zugesellte, haben die Stadtentwicklung soweit gefördert, dass sein Baufund das klassizistische und nach dem Jahr 1870 historische Aussehen angenommen hat und die meisten älteren Bauten besonders mit neorenaissanceartigen Baufassaden überdeckte. Zur gleichen Zeit entwickelte die Stadt auch eine verstärkte öffentliche und kommunale Tätigkeit, bekam das Spital, die Schule, die Wasserleitung, die Kanalisation, die Elektrizität, die Strassenbeleuchtung, die gepflasterten Trottoiren etc. Trotzdem war aber die Stadtentwicklung, ziemlich bescheiden und übertraf nicht die einfache Reproduktion des Bestehenden. Der Stadt fehlte nämlich die Industrie. Dieser Zustand der Stadt verschlechterte sich sogar in der Zwieschenkriegszeit. Das Erdbeben im Jahr 1917 und die Wirtschaftskrise nach dem ersten Weltkrieg verursachten sogar den zeitweiligen Rückgang der Stadtbevölkerungszahl. Dieser Zustand besserte sich gründlich nach dem zweiten Weltkrieg, als mehrere Industriebetriebe entstanden und Brežice wie alle andere urbane Siedlungen bei uns einen starken Entwicklungsaufschwung durchmachten, der die vorkriegszeitlichen wirtschaftlichen, öffentlichen und urbanen Verhältnisse weit übertrifft.

MARIBORSKI MEŠČANSKI ŠPITAL OD USTANOVITVE V LETU 1348 DO SREDE 18. STOLETJA

Jože Mlinarič — Jakob Richter*

UDK 614.2:725.51:332(091)(497.12-18 Maribor)»13/17«

MLINARIČ Jože — RICHTER Jakob: Mariborski meščanski špital od ustanovitve v letu 1348 do srede 18. stoletja. (Das bürgerliche Spital in Maribor von seiner Gründung im Jahr 1348 bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts.) Casopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 52=17(1981)2, str. 252—272.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl., 3 slike, 1 faksimile.

Prvi del članka govori na osnovi arhivskega gradiva o nastanku meščanskega špitala in o njegovem ustanovitelju, podaja kratek pregled posestnih pridobitev te ustanove in njeno posestno stanje v letu 1542 ter govori o njenih poslopih, upravi in življenju v njej vse do 18. stoletja. V drugem delu pa je govora o stanju meščanskega špitala ob njegovem prevzemu v državno upravo v letu 1731.

UDC 614.2:725.51:332(091)(497.12-18 Maribor)»13/17«

MLINARIČ Jože — RICHTER Jakob: The Civic Hospital of Maribor from Its Foundation in the Year 1348 to the Middle of the 18th Century. Casopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 52=17(1981)2 p. 252—272.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl., 3 fig., 1 facsimile.

The first part of the article speaks of the rise of the civic hospital and of its founder on the basis of the archival materials, it gives a short survey of the possessory acquisitions of this establishment and its state of possession in the year 1542, and it speaks of its buildings, administration and life in it up to the 18th century. In the second part it speaks of the state of the civic hospital when the State administration what taking charge of it in the year 1731.

I.

V zgodnjem srednjem veku je skrb za popotne ljudi, za uboge in bolne bila v rokah samostanov, ko pa se je s križarskimi vojnami v poznem srednjem veku povečal promet in z njim število popotnikov, je nastala potreba po ustanavljanju zavetišč zanje, kar je postala naloga predvsem viteških redov. V srednjem veku je beseda špital (hospitale, Spital) sprva pomenila prenočišče ali bivališčni prostor za tujce in popotnike, pozneje pa se je to ime preneslo na hiše, v katerih so našli vso oskrbo ljudje, ki si zaradi svoje starosti, onemog-

* Dr. Jože Mlinarič, arhivski svetovalec, Pokrajinski arhiv Maribor.

** Drugi del članka izpod peresa v letu 1975 umrlega mariborskega škotijskega arhivarja J. Richterja je pripravil za tisk J. Mlinarič.

losti in bolehnosti niso mogli zaslužiti svojega vsakdanjega kruha, in ki niso imeli strehe nad glavo. Samostani starejših redov, zlasti benediktinci, cistercijani in kartuzijani so poznali dve vrsti špitalov: t. i. infirmarium, ki je bil namenjen za člane samostanske družine, in špitale za laike (hospitium, hospitale pauperum).¹ Tako sta dva slovenska kraja dobila po besedi »hospitale« svoje ime: Špitalič pri Slovenskih Konjicah in Špitalič pri Motniku. Pri »spodnji hiši« žičke kartuzije se »hospitale« omenja že v listini iz leta 1185, torej že nekaj let po ustanovitvi samostana.² Izredno važno vlogo pa je imel hospic pri Motniku, ki je moral skrbeti za popotnike, ki so potovali po cesti, ki je povezovala Savinjsko dolino s Kranjsko. Ta »hospic sv. Antona na Kozjem hrbtu« (hospitale sancti Antonii in Pokkesruke), prvič omenjen v letu 1229, je bil ustanova istrskega grofa Henrika IV. ter je bil izročen v oskrbo cistercijancem iz Vetrinja na Koroškem, ki so imeli v oskrbi tudi hospic na Ljubelju.³ Henrikov brat oglejski patriarh Bertold jim je namreč v letu 1239 potrdil patronatske pravice nad cerkvico sv. Lenarta (na današnjem avstrijskem ozemlju) s pogojem, da eden izmed samostanskih bratov pogostoma prebiva pri tej cerkvi in da »nudi vsak čas potujočim revežem in tujcem (transeuntibus pauperibus et peregrinis) ogenj, slamo in gorko sobo«.⁴ Tudi za benediktinski samostan v Gornjem gradu vemo, da je imel svoj hospic že v 13. stoletju.⁵ Ustanove viteških redov, zlasti nemškega viteškega reda, ki je nastal v Jeruzalemu in je sprva imel nalogo oskrbovanja ranjenecv in bolnikov v Sveti deželi, so bile že neke vrste stalnih bolnišnic in zavetišč za uboge. Vsaka postojanka tega reda, komenda, je namreč v skladu z redovnimi pravili morala ustanoviti tudi špital za »bolne in siromašne«.⁶

Z razvojem meščanstva in z nastankom mest in trgov v srednjem veku se je med obrtniki in trgovci pričela razvijati stanovska solidarnost in skrb za uboge in bolehne v mestu je postala skupna skrb mestne občine, ki je ustanovila oziroma skrbela za meščanski špital (hospitale, Spital, Bürgerspital). V teh ustanovah so bili deležni celotne oskrbe in nege predvsem obubožani in bolehni meščani, večkrat pa tudi še drugo prebivalstvo. Močan vzgled je za zahodnoevropska mesta predstavljal ustanova papeža Inocenca III., ki je v letu 1204 ustanovil v Rimu špital s kapelo sv. Duha (Ospitale Santo Spirito), in od 13. stoletja naprej skoraj ni bilo meščanske naselbine, ki bi ne imela svojega špitala.⁷ Pri nas se pričinja doba ustanavljanja meščanskih špitalov nekako z začetkom 14. stoletja. V Ptujju so špital ustanovili pri cerkvi Vseh svetih v letu 1315 gospodje Ptujski, v Celju je bil le-ta ustanova Celjskih ter je bil sprva pred mestnim obzidjem, v letu 1459 pa so ga meščani s privoljenjem cesarja Friderika III. prenesli v mesto samo. V Slovenjem Gradcu je špital s kapelo sv. Duha ustanovil v letu 1419 Ivan Loški, v Laškem je taka ustanova nastala okoli leta 1440, v Ormožu pa se omenja prvič v letu 1420.⁸

Meščanske špitale so na naših tleh ustanavljali zlasti zemljiški gospodje, a tudi petični meščani. Ustanova je z ustanovnim pismom, ki jih pri nas poznamo šele iz novega veka, in so bili neke vrste statut za ustanovo, dobila svojo

¹ J. Wichner, Beiträge zu einer Geschichte des Heilwesens, der Volksmedizin, der Bäder und Heilquellen in Steiermark bis incl. 1700, Mittheilungen des historischen Vereines für Steiermark XXXIII, 1885, str. 43 sl.

² Ludwig J. Lekal, Geschichte der Weissen Mönche, Köln 1958, str. 241.

³ Fr. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku (= Gradivo) IV, Ljubljana 1915, št. 705, str. 358—359.

⁴ Gradivo V, št. 507, str. 252—253.

⁵ Gradivo V, št. 719, str. 352.

⁶ H. Appelt — G. Pferschy, Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark IV, št. 564, 565.

⁷ P. Klasinc, Meščanski špital v Ptujju (Ptujski zbornik IV, Maribor 1975, str. 169.

⁸ Ibidem.

⁹ J. Mlinarič, Meščanski špital pri Lenartu v Slovenskih goricah, Kronika XXIII, 1975, str. 14. Prim. P. Klasinc, Ubožni špital v Ormožu skozi stoletja (Ormož skozi stoletja, Maribor 1973, str. 152—157).

osnovno dotacijo, v njem pa so bili določeni tudi pogoji ustanovitve, pravice in dolžnosti ustanovitelja do špitala, hišni red, pravice in dolžnosti oskrbovancev ter njegova notranja in zunanja organiziranost. Ustanovitelj je špitalu namenil osnovno dotacijo: stavbe in gospodarska poslopja, zemljo in dohodke v taki meri, da je ustanova mogla zaživeti. K temu pa so sčasoma prišli še novi dohodki in nova posest, in to deloma kot dar deloma pa z nakupom. Vodstveno in nadzorno oblast nad špitalom je imela meščanska skupnost in njeni organi (mestni sodnik in svet), ki so mogli neposredno posegati v njegovo upravo, v njegovem imenu sklepati pogodbe, urejevati in določati hišni red v njem ter voditi pravde, izvirajoče iz pogostnih sporov zlasti zaradi premoženjskih zadev. Uprava meščanskih špitalov je sicer v osnovi bila enotna, zgrajena torej po istem vzorcu, vendar je v manjših naselbinah imela manj upravnih organov oziroma sta bili dve ali je bilo več funkcij v rokah ene osebe. Mesto je za špital postavljalo špitalskega oskrbnika (verweser, pfleger), ki je bil ponavadi izvoljen za leto dni in ki je v večjih mestih predstavljal predvsem nadzorno oblast nad špitalom. Oskrbnik je bil ponavadi iz vrst vplivnejših meščanov in je svojo službo opravljal brezplačno, saj je ob svoji funkciji še nadalje opravljal svoj osnovni meščanski poklic. Neposredna uprava špitala pa je bila v rokah špitalskega mojstra (spitalmeister), ki je s svojo družino prebival v špitalu, kjer je imel vso oskrbo ter je za svojo službo prejemal še določeno letno nagrado. Če je špitalski mojster imel istočasno tudi funkcijo oskrbnika ustanove, tedaj mu je šla tudi neposredna skrb za upravo njenega premoženja, skrb za vzdrževanje stavb, vodstvo nad pregledom tekočih dohodkov in izdatkov ter pravico sklepanja pogodb v imenu ustanove. Pri večjih špitalih je špitalskemu mojstru bila v pomoč služinčad, ki je prebivala v špitalu, kjer je prejela tudi vso oskrbo in majhno letno odškodnino. Oskrbovanci so v ustanovi imeli vso oskrbo, včasih pa le stanovanje in tedaj so prejemali denar, s katerim so si morali priskrbeti vse potrebno za preživljanje. V manjših trgih pa so zlasti od 18. stoletja naprej živeli oskrbovanci zunaj ustanove bodisi v lastnem stanovanju ali pa pri sorodnikih in znancih ter so prejemali oskrbovalnino v denarju. Oskrbovanec se je z vstopom v meščanski špital moral podrediti hišnemu redu ter je bil v primeru kršitve le-tega kaznovan predvsem s postom, pri hujših kršitvah reda, zlasti v primeru moralnih prestopkov, pa je mogel biti odstranjen iz ustanove. Ena izmed najvažnejših dolžnosti oskrbovancev je bilo sodelovanje pri bogoslužju v špitalski kapeli in molitev za dobrotnike špitala. Za delo sposobni prebivalci špitala so bili tudi dolžni opravljati lažja opravila.⁹

Mariborski zgodovinar A. G. Puff navaja brez navedbe vira, da sta Friderek Lepi in njegova žena Elizabeta podelila mariborskemu meščanskemu špitalu v letu 1328 funt denarja in 40 mark v srebru. Nesporno je dejstvo, da sega začetek te ustanove v leto 1348.¹⁰ Izpisek iz originalnega dokumenta, ki pa danes ni več ohranjen, najdemo v vizitacijskem zapisniku špitala iz leta 1731, v katerem je zapisano, da sta »Mother, geweste Stadt-Schreiber zu Mahrburg« in njegova žena Elizabeta na vigilijo sv. Katarine (24. novembra) leta 1348 darovala svoj vinograd v Kamnici ter svojo hišo (v Mariboru), da bi iz njene preše uredili »ein sogenanntes Sich-Hauss«, iz kleti pa kapelo.¹¹ Ker je pisec omenjenega zapisnika iz leta 1731 napačno zapisal »Mother« namesto »Mathee«, se je ta napaka, z izjemo pri C. Schmutzu leta 1822, ki je to napako edini

⁹ Prim. K. Steiner — H. Wutschnig, Das Bürgerspital zum heiligen Geist in Graz und seine Kirche, Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark XXXII, 1938, str. 1—124.

Prim. P. Klasinc, Meščanski špital v Ptujju ..., str. 170—171.

¹⁰ R. G. Puff, Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte, Graz 1847, II, str. 59.

¹¹ Glej opombo 1, str. 265

sprevidel,¹² ponavljala v literaturi vse do današnjega dne.¹³ Tudi ni moč ugotoviti, odkod ima A. Mally v svojem delu iz leta 1906 podatek, da se je ustanovitelj špitala imenoval Benedikt Mother, kar so za njim kasneje ponavljali nekateri pisci, ki so se dotaknili preteklosti mariborskega špitala.¹⁴

Ustanovitelj mariborskega meščanskega špitala Matej je bil vsekakor imovit in ugleden meščan, prvo je razvidno iz listin iz časa med 1344 in 1350, ko je na mariborskem mestnem pomeriju kupil vrsto nepremičnin, za drugo pa priča njegova funkcija mariborskega mestnega pisarja. Mateja srečamo z njegovo ženo Katarino prvič v dveh listinah iz leta 1335,¹⁵ ko je bil že mestni pisar, pa do leta 1360, ko je poleg službe oskrbnika špitala opravljal še vedno svoj osnovni poklic. Matej si je s svojo ženo, ki pa nam je listine ne navajajo z imenom, skušal v Mariboru pridobiti čim več dohodkov in posesti: 1344. leta si je pridobil dohodke od hiše na Glavnem trgu,¹⁶ v naslednjem letu zopet dohodke od nepremičnin v mestu, 1349¹⁷ je kupil vinograd na Račjem bregu (zahodno od mesta), 1350 pa hišo v mestu.¹⁸ Ali je bil Matej že od samega začetka obstoja špitala tudi njegov oskrbnik? Na to vprašanje bi glede na to, da je Matej bil njegov ustanovitelj, mogli mirno pritrditi. 15. junija 1349, torej pol leta po ustanovitvi špitala, se v listini navaja »spittals verweser«, žal, pa tedaj brez navedbe imena.¹⁹ Prvič pa se nam Matej v funkciji oskrbnika navaja v dveh listinah iz leta 1358 ter v listini iz leta 1360. 22. februarja 1358 je Mariborčan Nikolaj Goldener prodal Mateju »an des spittals stat« letne dohodke na mestnem pomirju, 31. avgusta pa se je Matej kot »verweser des spittals ze Marpurch« praval v zadevi špitalske kmetije na Pobrežju.²⁰ Listina iz pravkar omenjenega leta Mateja imenuje tudi »obrister hofherre« meščanskega špitala. Matej se v dokumentih kot oskrbnik špitala kakor tudi kot mestni pisar omenja zadnjič v letu 1360.²¹

Za čas srednjega veka imamo sicer za meščanski špital ohranjenih precejšnje število listin, vendar se le-te nanašajo skoraj izključno na njegove posestne zadeve, in šele posegi deželnega kneza v življenje te ustanove. V polovici 16. stoletja nam nudijo vpogled tudi v druge strani te ustanove. Posestne listine nam dajejo pregled nad pridobitvami posameznih špitalskih gospodarskih enot in nam pričajo o radodarnosti zlasti mariborskih meščanov do te ustanove. Špital si je že v prvih desetih letih svojega obstoja pridobil bodisi z darovi ali z nakupi toliko nepremičnin, da je z njihovimi dohodki mogel dostojno zaživeti, pri čemer naj navedemo, da je bila njegova tendenca pridobiti si čim več posesti v mestu samem ali tik njega: zlasti njive na zahodni strani mesta na Lebarjih, v bližini Račjega dvora ter pri Koroških mestnih vratih, vinograde pa prav tako v neposredni okolici mesta, in to na območju od Kamnice do Melja. V mestu samem pa so ustanovi dotekali letni dohodki predvsem od posameznih hiš in drugih nepremičnin. Zanimivo pa je, da je iz prvega obdobja obstoja špitala ohranjena le ena listina, ki govori o pridobitvi

¹² C. Schmutz, Historisch Topographisches Lexicon von Steyermark II, Gratz 1822, str. 489 (z letnico 1339!).

¹³ Hilarius (= Ferd. Baron Rast), Aus Marburgs Vorzeit. Die Gründung des hiesigen Bürger-spitals. Marburger Zeitung 4. 7. in 9. maj 1873. Avtor je poznal le vizitacijski zapisnik iz leta 1731, ne pa listin, ki jih je tedaj hranil Štajerski deželni arhiv v Gradcu (danes v Pokr. arhivu Maribor). J. Andr. Janisch, Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark II, Graz 1885, str. 194.

¹⁴ Fr. Minafič, Iz najstarejše in starejše dobe mariborske bolnišnice (Zbornik splošne bolnišnice v Mariboru, Maribor 1959, str. 33).

¹⁵ A. Mally, Gassen-, Strassen- und Plätze- Buch der Stadt Marburg a. d. Drau, Marburg 1906, str. 23.

¹⁶ »Kathrey, Mathes hausvraw ze den zeiten des statschreyber ze Marchpurch« (J. Mlinarič, Gradivo za zgodovino Maribora GZM III, Maribor 1977, št. 122 in 123). (= GZM.)

¹⁷ GZM IV/29.

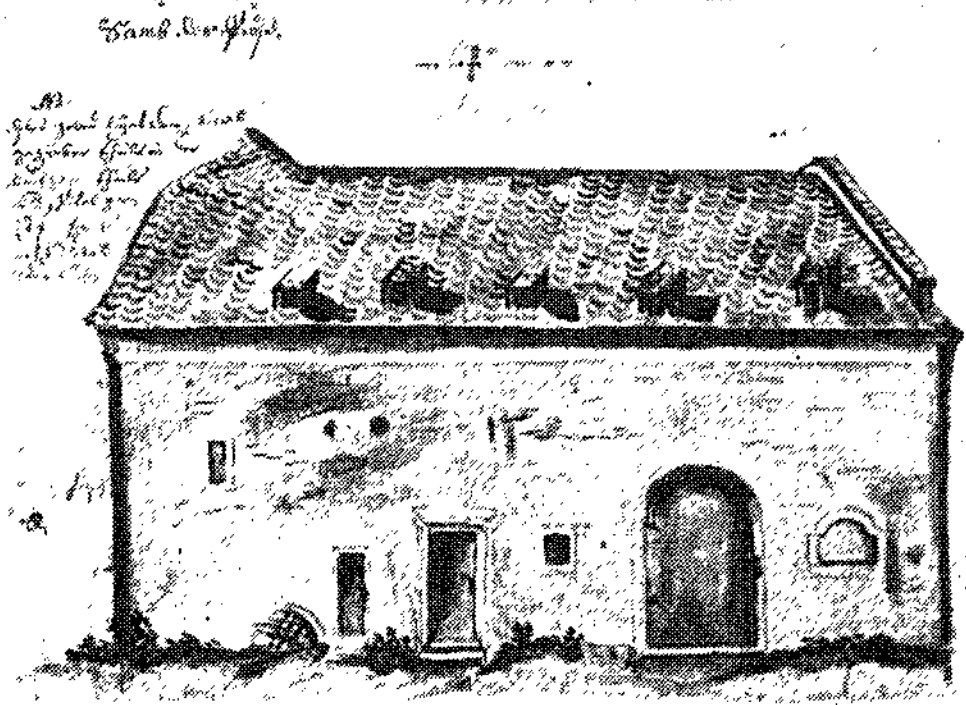
¹⁸ GZM IV/50.

¹⁹ GZM IV/53.

²⁰ GZM IV/51.

²¹ GZM IV/79 in 81.

²² GZM IV/90.

Risba špitalske kleti, kašče in preše (verjetno iz časa vzlitacije v letu 1731) (fond: Weltliche Stiftungsakten A 4, Marburg 8, v Stajerskem deželnem arhivu v Gradcu)

podložniške kmetije. Med dobrotniki ustanove se omenjajo zlasti mariborski meščani, vendar njihova radodarnost z leti precej usahne. Tudi pri drugih podobnih ustanovah moremo opaziti, da začetno navdušenje za ustanovo z desetletji presahne in da si ta kasneje svojo posest povečuje skoraj izključno le še z nakupi. Vsekakor pa je odvisno tudi od sposobnosti ustanovitelja take ustanove, ali se bo kmalu v gospodarskem pogledu postavila trdno na lastne noge. Že od leta 1349 se vrste številne listine, s katerimi so posamezniki utrjevali gospodarsko moč te mlade ustanove. V letu 1349 je Martin »von Paumgarten« s svojim bratom špitalu podelil brez obligacij za ustanovo njivi pri cerkvi Naše ljube gospe na Lebarjih ter njivo pod današnjo Kalvarijo,²² v letih 1352 in 1359 nekdanji mariborski mestni sodnik Nikolaj Petzold domec z vrtom pod cerkvi sv. Urbana nad Mariborom ter letne dohodke od krušne stojnice v mestu kakor tudi od njive pri Sojči vzhodno od njega.²³ V letu 1352 sta se sinova čevljarja Friderika Friderik in Konrad odpovedala vsem pravicam do vinograda v Kamnici, ki ga je ustanovi podelila njuna mačeha in ki je bil last njenega očeta.²⁴ 1354. leta se je izkazal kot dobrotnik špitala Mariborčan Tomaž Goldener, v letu 1358 pa meščan Oton Gibler, ko je daroval pol kmetije na Zgornjem Pobrežju.²⁵ Od leta 1349 naprej se vrste tudi nakupi posesti in

²² GZM IV/52.

²³ GZM IV/56 in 86.

²⁴ GZM IV/58.

²⁵ GZM IV/65 in 80.

letnih dohodkov. Tako je v omenjenem letu Katarina, žena Volmarja iz Lovrenca, prodala ustanovi njivo ob poti, ki je peljala proti Račjemu dvoru.²⁶ Izredno veliko posesti si je špital pridobil z nakupom v letu 1358, ko mu je meščan Nikolaj Goldener, ki se v letu 1360 navaja kot cerkveni ključar mariborske župnijske cerkve, skupaj z Židom Chatsimom prodal sledečo posest: vrt pri Lebarjih in pri špitalski parmi v mestu ter še vrsto nepremičnin zlasti v mestu samem, kakor tudi dohodke od petih hiš v mestu in od hiše pri Koroških vratih.²⁷ 1360 pa je pravkar omenjeni Nikolaj v imenu župnijske cerkve v Mariboru prodal ustanovi njive zahodno od mesta, na poti proti Račjemu dvoru.²⁸ V letu 1356 imamo zabeleženo tudi zamenjavo posesti: špital je zamenjal svoj domec pri Ulrikovih vratih na vzhodnem koncu mesta za domca pred Koroškimi vrati, kar kaže na tendenco ustanove po arondaciji zemlje na zahodnem robu mesta.²⁹

V naslednjih stoletjih sledi pridobitev nepremičnin predvsem z nakupi in darovi z desetletji močno usihajo. 1402. leta dobi špital v dar vrt, 1431. mu mariborska meščanka Katarina daruje gornino z vinograda na Počehovi, 1457. leta mariborski kamnosek Ivan Keller dohodke od dveh njiv pri današnji Kalvariji, v naslednjem letu pa Mariborčanka Ana Dröschkel šest vodnih veder mošta z vinograda na Malem Cvajniku severno od mesta.³⁰ V letu 1468 je mariborski meščan in oskrbnik mostu Pavel izročil špitalu svoje nepremičnine in premičnine, pred letom 1478 pa prav tako mariborski meščan Konrad Gössenperger posest brez pobliznje označbe.³¹ V naslednjem 16. stoletju nam viri beležijo še nekaj špitalskih dobrotnikov. Pred letom 1509 je Lucija, mati Margarete, vdove po tesarju Gašperju, darovala vinograd in še druge nepremičnine,³² v letu 1531 sta sinova meščana Ivana Puechhasena izročila svojo dediščino, vinograd v Melju,³³ v letu 1539 pa je Ivan Probst, ki je po vsej verjetnosti identičen s špitalskim mojstrom iz let 1542 do 1546, daroval izredno veliko premoženja: hišo in domca v mestu, kmetijo in pet vinogradov ter še vrsto premičnin. V dokumentih imamo ohranjena tudi dva primera, ko posameznika špitalu darujeta premoženje pod pogojem, da v ustanovi prejmeta vso oskrbo.³⁴ Tako se je špitalski mojster Leopold Pöpl 1488 zavezal pri mestnem magistratu, da bo za prejetih 40 funtov denarjev in še nekaj premoženja nudil Katarini Eindorfer v špitalu posebno sobo in tako oskrbo, kakor jo uživa on sam. V naslednjem letu pa so se Katarinini sorodniki odpovedali vsem zahtevkom do njene dediščine, ker je ženska bila sprejeta v špital »als ein pfruentnerin«. ³⁵ V letu 1507 pa je Agata Caspar, vdova po Ivanu Hoffu, darovala sto funtov denarjev ter špitalu obljubila, da bo po njeni smrti prešla v njegovo last posest v Slovenskih goricah, za kar pa ji je ustanova bila dolžna dati stanovanje in jo vzdrževati.³⁶

Tudi nakupi v naslednjih dveh stoletjih so usmerjeni zlasti na mestni pomerij. V letu 1393 si špital pridobi zemljišče pri svojem vrtu v mestu,³⁷ v letu 1427 od Mariborčana Jurija Stüra vinograd pod pogojem, da dobé oskrbovanci špitala vsakih štirinajst dni kopel in po njej pol merice vina,³⁸ 1430.

²⁶ GZM IV/51.

²⁷ GZM IV/79.

²⁸ GZM IV/90.

²⁹ GZM IV/77.

³⁰ Vizitacijski zapisknik 1731, str. 13, 15–16 in orig. perg. listina v Pokr. arhivu Maribor (PaM).

³¹ Vizitacijski zapisknik 1731, str. 16 in orig. perg. listina 1478, julij 20. v PaM.

³² Orig. perg. listina 1509, september 3. v PaM.

³³ Vizitacijski zapisknik 1731, str. 21–22.

³⁴ Orig. perg. listina 1531, junij 13. v PaM.

³⁵ Vizitacijski zapisknik 1731, str. 19.

³⁶ Ibidem, str. 19–20.

³⁷ GZM V/83.

³⁸ Vizitacijski zapisknik 1731, str. 13.

leta si ustanova kupi vrt in njivo pred mestom ter domec z njivo na Lebarjih,³⁹ v letih 1491 in 1499 pa njivi pri cerkvi na pravkar navedenem kraju.⁴⁰ Po pol stoletja premora sledi nato še nekaj nakupov nepremičnin. 1550 si špital pridobi vinograd na Vinarskem bregu, v naslednjem letu njivo na Lebarjih.⁴¹ Leta 1556 prodata brata Grebnerja iz Lipnice špitalu vinograd v Vinarjih, ki sta ga od njega hasnovala po gorskem pravu, v naslednjem letu pa je mariborski pek Blaž Pronik špitalu izročil svojo kmetijo v Dobrenju »zu dest merern vnderhalt der armen leut des heil. geists spital«.⁴²

Špital je velik del svoje zemlje, zlasti tisto na zahodnem robu mesta, obdeloval v lastni režiji, medtem ko je zlasti vinograde severno od Maribora oddajal v zakup po gorskem pravu. Značilno je npr., da je njive na desnem bregu Drave (na Taboru), ki so mu bile od rok, oddajal posameznikom v zakup po kupnem pravu. Hasnovalci špitalske zemlje, ki so le-to hasnovali proti določenim letnim dajatvam po zakupu po gorskem ali po kupnem pravu, so na območju mestnega pomirja in sploh v bližini mesta bili predvsem mariborski meščani.⁴³ Špital je v letu 1434 imel tudi mlin na Dravi, stoječ blizu židovskega pokopališča in mlina malteške komende iz Melja.⁴⁴ V letu 1452 je bil mlin, h kateremu je poleg poslopja sodila tudi obdelovalna zemlja, v razsulu in ga je zato mariborsko mesto oskrbniku mostu Pavlu izročilo v zakup po kupnem pravu, vendar s pogojem, da le-ta mlin popravi. Pavel je bil dosmrtni zakupnik mlina ter je bil za njegovo hasnovanje dolžan oddajati letno določeno količino pšenice in rži ter za špital zastoj mleti zrnje in moko pripeljati v špitalsko poslopje.⁴⁵ Špital je očitno imel še en mlin na Dravi pod mestom Mariborom, kar sledi iz listine iz leta 1454, s katero je mesto »propadajoči« mlin skupaj z zemljo izročilo v zakup po kupnem pravu mariborskemu mlinarskemu mojstru Lenartu Fuchsu pod pogojem, da mlin popravi in da na pripadajoči zemlji zgradi stanovanjsko poslopje. Mlin je zakupniku, ki je bil dolžan oddajati letno določeno količino pšenice, ovsu in ajde, bil izročen za štiriindvajset let.⁴⁶

Pregled nad špitalsko zemljo, nad njeno vrednostjo in nad letnimi dohodki nam daje šele imenjska cenitev iz leta 1542.⁴⁷ Tedaj je špital imel 6 poseljenih kmetij ter tri domce: pri Šentilju v Slovenskih goricah (bey Sand Gilgen in Picheln) sta bili dve poseljeni kmetiji in domec ter pusta kmetija, v Ročici pri Lenartu v Slovenskih goricah pa 4 poseljene kmetije in dva domca ter pusta kmetija. Njive na desnem bregu Drave: na Taboru (bey dem Tebor eenhalb der Traa) in ob poti, ki vodi proti graščini Betnavi (gen Windtenaw) so hasnovali mariborski meščani. Ustanova je imela 20 obdelanih vinogradov in dva pusta na območju od Kamnice na zahodu do Sojče na vzhodu: pri Kamnici (Hadriacher), pri današnji Kalvariji (Weyssenweeg), na Cvajniku (im Zweynigkh), v Počehovi (zu Potschkha), v Košakih (im Koschach) in v Sojči (im der Sulz). Hasnovalci gorskopravnih zemljišč so bili v prvi vrsti Mariborčani. Imenjska cenitev navaja tudi še 24 obdelanih vinogradov in dva pusta na

³⁹ Orig. perg. listina 1430, november 2. v PaM.

⁴⁰ Orig. perg. listini 1491, april 22. in 1499, april 19. v PaM.

⁴¹ Orig. perg. listini 1550, oktober 18. in 1551, maj 4. v PaM.

⁴² Orig. perg. listini 1556, marec 13. in 1557, september 10. v PaM.

⁴³ 1390, februar 6. (GZM V/32); 1399, oktober 27. (GZM V/57); 1431, september 29. (orig. perg. listina v PaM); 1433, maj 2. (orig. perg. 1. v PaM); 1479, januar 29. (orig. perg. 1. v PaM); 1496, maj 4. (orig. perg. 1. v PaM); 1498, februar 8. Maribor (orig. perg. 1. v PaM); 1499, januar 2. (orig. perg. 1. v PaM); 1518, april 14. (orig. perg. 1. v PaM); 1529, februar 8. (ibidem); 1539, junij 2. (orig. perg. 1. v PaM); 1550, februar 25. (ibidem); 1550, marec 23. (ibidem); 1550, julij 7. (ibidem); 1555, avgust 12. (ibidem); 1557, marec 8., Maribor (ibidem); 1558, junij 6. (ibidem); 1561, januar 10. (ibidem); 1562, april 2. (ibidem); 1569, januar 21. (ibidem); 1597, september 29. (ibidem); 1609 (ibidem).

⁴⁴ Orig. perg. listina 1434, avgust 4. v PaM.

⁴⁵ Orig. perg. listina 1452, junij 2. v PaM.

⁴⁶ Orig. perg. listina 1454, januar 1. in 1468, november 25. v PaM.

⁴⁷ Imenjska cenitev z dne 1. junija 1542 (sign. 24/322 v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu SLa) in sumarična cenitev z dne 1. junija 1543 (ibidem).

istem območju, kakor so bili zgoraj navedeni vinogradi. Vsa zemlja (hube, domci, vinogradi) je bila ocenjena na 1164 funtov in na 4 šilinge denarjev, živina podložnikov pa na 111 funtov in 4 šilinge denarjev. Skupna vrednost letnih dohodkov je tedaj bila: 20 funtov, 6 šilingov in 13 in pol denarja. Sicer pa je špital prejemal letno: pravnega žita 20 korcev (787 l)⁴⁸ in tri mernike ovsca (189 l),⁴⁹ 2 kozliča, 6 kokoši in 60 jajc ter od gorskopravnih zemljišč po 48 dunajskih veder (2.519 l).⁵⁰ O dominikalnih zemljiščih, ki jih je špital obdeloval v lastni režiiji pa imamo podatke iz začetka 18. stoletja. Tedaj je k špitalu sodilo: mlin, zelenjadni vrt (za uboge in služinčad v mestu), ocenjen na 70 gold., kmetija pri Pesnici (313 gold.), travnik na današnji Kalvariji (130 gold.), travnik pred korškimi mestnimi vrati (40 gold.), dve njivi prav tam (250 in 230 gold.) in njive (Sürkische akher), ocenjene z 820 gold., ki so sodile pod gosposčino Freidenegg (vzh. od mesta) in ki jih je špital kupil v letu 1695 za denar od petih prodanih njiv na Zgornjem Pobrežju.⁵¹

Poslopje nekdanjega meščanskega špitala s kapelo sv. Duha, prirejeno iz preše in kleti mariborskega meščana Mateja sredi 14. stoletja, je stalo na mestu današnjega poštnega poslopja, zgrajenega v letu 1894. O njegovi velikosti priča podatek iz leta 1598, po katerem je bilo v njem prostora za 24 revežev, o njegovi zunanji podobi pa risbi iz srede osemnajstega stoletja.⁵² Vsekakor je poslopje sprva bilo majhno in so ga z dotokom darov in podpor povečevali, tako da je v njem moglo bivati kar lepo število ubobožanih in onemoglih oskrbovancev. Že v letu 1401 je lavantinski škof Konrad II. (1397—1408) in arhidiakon na Spodnjem Koroškem vzpodbujal z listino vernike omenjenega arhidiakonata, naj prispevajo za vzdrževanje špitala sv. Duha in sv. Elizabete, ki »skrbi za onemogle in boine in ki se vzdržuje z milodari vernikov«.⁵³ Da je špitalsko poslopje že v 16. stoletju bilo zidano v nadstropju, nam priča inventar iz leta 1574. Tedaj se omenjajo tile prostori: »zgoranja soba« s kamrama ob njej, »spodnja soba«, kuhinja, orodjarna, shramba, obokan prostor, uta, dve kleti in preša. Iz omembe številca prostorov je jasno razvidno, da so bili oskrbovanci v dveh prostorih, saj so morali biti ločeni po spolih, v ostalih pa je vsekakor prebivala družina špitalskega mojstra s služinčadjo.⁵⁴ Tudi špitalskim poslopjem niso prizanašali številni požari, ki nam jih beležijo listine. Prvi znani požar, ki je uničil poslopja in opremo, je bil v letu 1466. Tedaj je sekovski škof Jurij (1452—1477) dal odposlancu špitala Janezu Tiboldu pismeno priporočilo za zbiranje milodarov za špital, čigar poslopja in opremo ter za božjo službo potrebno opravo je po njegovih besedah pred nekaj dnevi požar uničil do take mere, da je špital moč spraviti na noge in ga popraviti le z milodari vernih ljudi.⁵⁵ Tudi požara v letih 1601 in 1650 sta gotovo prizadela tudi špitalska poslopja, stoječa blizu župnijske cerkve in župnišča. Za požar v letu 1601. vemo, da je uničil cerkev in župnišče in da je po besedah meščanov ugonobil hiše posvetne in cerkvene gosposke, bastijo, stolpe, most in rotovž. Za požar v letu 1650, za katerega tudi vemo, da je uničil sosednjo cerkev skupaj z župniščem, pa je rečeno, da je mesto izvzemši nekaj hiš pogorelo do tal.⁵⁶

⁴⁸ Korec = 39,36 l (ZHVSt XXX, 1935, str. 109).

⁴⁹ Mernik = 63 l (ZHVSt XXIX, 1935, str. 67).

⁵⁰ Dunajsko vedro = 52,48 l (ZHVSt XXIX, 1935, str. 80).

⁵¹ Fond Weltliche Stiftungen A/4, Marburg 8.

⁵² »Instruction vnnnd ordnung des spitals In vnserer sladl Marchburg« z dne 1. julija 1598, Gradec (Fond župnije Maribor, fasc. III. v arhivu krške škofije v Celovcu = GDA).

⁵³ GZM V/81.

⁵⁴ Inventarni popis dvorne komlsije z dne 28. januarja 1574 v fondu mesta Maribora, fasc. 10/113 v SLA.

⁵⁵ Opis poslopja špitala iz časa 2. pol. 19. stol. pri R. G. Pufftu, Marburg... IV, str. 87—88.

⁵⁶ Prepis listine z dne 3. maja 1466, Seggau v rokopisu št. 815, fol. 251 v SLA.

⁵⁷ Prim. J. Mlinarič, Župnija sv. Janeza Krstnika v Mariboru pod jurisdikcijo salzburske nadškofije XII. stoletje — 1786 v Zborniku ob 750-letnici mariborske škofije 1228—1978, Maribor 1978, str. 160 in 171.

O velikem požaru v špitalu vemo za leto 1700, prizadel pa je vsa njegova poslopja: stanovanjska, gospodarska in tudi kapelo sv. Duha.⁵⁷ Naj še omenimo, da se je v letu 1731 na poslopih špitala precej gradilo, saj je tedaj za »das neu gebeu« bilo samó za zidarska dela izdanih kar 1039 goldinarjev.⁵⁸

Dejali smo že, da so imeli špitali po vzgledu špitala sv. Duha v Rimu, ustanovljenem po papežu Inocencu III. v letu 1204, tudi kapelo, v kateri so se morali špitalski ljudje udeleževati službe božje in moliti za svoje ustanovitelje in dobrotnike. Po patrociniju špitalske kapele je sam špital tudi dobil svoje ime, običajno seveda ime sv. Duha, tu in tam tudi sv. Elizabete, ki je bila patrona ubogih, ter po Vseh svetih, kakor npr. v Ptujju. Že ustanovitelj mariborskega meščanskega špitala je v letu 1348 predvidel ureditev kapele, po kateri se je špital pričel imenovati »špital sv. Duha«, vendar to šele z letom 1378 (daz spital ze dem heiligen gaist), medtem ko se je do tedaj imenoval brez patrocinija.⁵⁹ Le listina iz leta 1401 nam navaja mariborski špital kot špital sv. Duha in sv. Elizabete, kar bo pa očitna pomota, sicer pa moramo upoštevati, da je ta dokument bil izdan v pisarni škofa v Brežah na Koroškem.⁶⁰ Kapela sv. Duha, o kateri imamo nekaj skromnih podatkov predvsem v vizitacijskih zapisnikih, je bila prizidana stanovanjskemu poslopiju, bila v času Jožefa II. zaprta, kasneje spremenjena v gledališče in nato preurejena in prezidana v dekliško šolo, ves stavbni kompleks pa je bil odstranjen v letu 1891, ko so na njegovem prostoru pričeli zidati današnje poštno poslopje.⁶¹ Ko je generalni vikar salzburškega nadškofa v letu 1621 vizitiral mariborsko župnijo in pregledal vse kultne prostore v mestu, je obiskal tudi špitalsko kapelo, za katero je zapisal, da je sila temačna, kar pa po njegovih besedah ni moč izboljšati, ker se pač kapela naslanja na špitalsko poslopje. Iz zapisnika tudi sledi, da je cerkev tedaj imela tri oltarje, da pa ji je manjkalo opreme in mašne oprave, kar si je tedaj morala sposojati pri bližnji farni cerkvi.⁶² V letu 1657 je vizitator arhidiakon Jakob Kogler odredil, da si mora špital za kapelo pridobiti klopi in v stolpiču namestiti zvon, ki naj bi vabil k službi božji. T. i. slovenski kaplan je v kapeli ob nedeljah in praznikih imel pridigo v slovenskem jeziku za tiste oskrbovance, ki niso bili večji nemškega jezika (die teutsche sprach nit verstehen). Vizitator Matija Bernard Bechel pa za kapelo leta 1703 ugotavlja, da je sicer majhna, vendar lično grajena in da ima dva oltarja: sv. Duha in Marijin oltar, da je opremljena s kropilnikom, kelihom, dvema mašnima plaščema in z drugo opremo, pač pa da je brez prižnice in orgel.⁶³

Kapela sv. Duha v špitalu je bila namenjena za prebivalce ustanove, oskrbovance kakor tudi njene uslužbenke, in je bila za javnost zaprta, kar je seveda bilo v interesu mariborskega župnika, ker bi se mu sicer zmanjšali njegovi dohodki. Službo božjo je v kapeli opravljal ali kateri izmed mariborskih beneficiatov ali drugih duhovnikov pri mariborski župniji in gotovo tudi kateri izmed oskrbovancev — duhovnikov, kakršen je npr. bil v letu 1715 Martin Grächer. V letu 1703 je v kapeli bilo opravilo dvakrat tedensko in še za binkoštni ponedeljek (praznik sv. Duha!). Vzdrževanje kapele, nabava opreme in plačilo duhovnikom za opravljanje obredov v njej je šlo na račun špitala, ki pa je z ustanovami in legati, namenjenimi izključno kapeli, mogel nositi vse navedene stroške.⁶⁴ Že v letu 1361. se je mariborski župnik Janez Ebernaunt zavezal zase in za vse svoje naslednike, župnike pri mariborski

⁵⁷ Cenitev škode po požaru 10. novembra 1701 (v fondu mesta Maribora, fasc. 10/115 v SLA).

⁵⁸ Ibidem 4, Marburg 8.

⁵⁹ GZM V/27.

⁶⁰ GZM V/81.

⁶¹ Ign. Orožen, Das Bisthum und die Diözese Lavant I, Marburg 1875, str. 8.

⁶² J. Milinarič, Beneficiji v mestu Mariboru do konca 16. stoletja, ČZN XLIV, 1973, str. 64.

⁶³ J. Milinarič, Župnija . . . , str. 170, 175.

⁶⁴ Ibidem, str. 175.

Pogled na stanovanjsko poslopje meščanskega špitala (Zbornik splošne bolnišnice v Mariboru, Maribor 1959, str. 34)

župnijski cerkvi, da se bo v kapeli brala vsak dan maša, za kar je ustanova župniku obljubila letno po osem mark graških denarjev in še druge dohodke.⁶⁵ 1468. leta je že omenjeni oskrbnik mariborskega mostu Pavel špitalu podelil vse svoje premoženje in nepremično premoženje pod pogojem, da se bosta zanj in za njegove opravljala vsako leto po dva aniverzarija in po dve tihi maši. Dokumenti nam sicer navajajo še nekaj ustanov za to kapelo, vendar brez poblížnjega opisa.⁶⁶ Najpomembnejša ustanova, ki je kasneje povzročala lep čas toliko sporov med mariborskim mestom in župnikom, je bila ustanova Matije Haassa iz leta 1637. 12. junija t. l. je Matija Haass napravil testament, v katerem je letne obresti od 18.000 goldinarjev, naloženih pri deželi Stajerski, namenil špitalu za vzdrževanje kaplana, ki naj bi tedensko bral po tri maše: eno v špitalski kapeli, drugo v župnijski cerkvi in tretjo v Ulrikovi kapeli v Mariboru, kar je v skladu s svojimi besedami storil »zu beserer und mehrer unterhaltung deren armen leuthen«. Za varuha te ustanove sta bila določena vsakokratni mariborski župnik in mestni sodnik, ki sta za to prejemale letno vsak po 40 goldinarjev, prvi razen tega še 150 gold. in enako vsoto beneficiat, za vzdrževanje cerkvenih služabnikov pri župniji pa je bilo iz ustanove namenjenih letno po 200 gold. Haass je tudi določil, da se iz njegove zapuščine nabavita dva mašna plašča in iz njegovega srebra naredijo trije kelih, ki naj bi služili tako špitalu kakor tudi župnijski cerkvi.⁶⁷ Ustanovo je Haass še zaživa (umrl 1643) podelil tedanjemu mariborskemu župniku Francišku Pasqualinu (1640—1649), ki se je v skladu s svojo naravo poskušal z ustanovo čim bolj okoristiti, kar je povzročalo hudo kri pri mariborskih meščanih in kar je privedlo do dolgega spora, v katerega je moral poseči sam krški škof Franc I. grof Lodron (1643—1652), ki je dal obe strani poklicati predse v Strassburg na Koroško, kjer je prišlo do »sprave«, ki pa je bila na kaj trhljih nogah, saj je tudi še kasneje, tako s Pasqualinom, kakor tudi z njegovimi nasledniki (npr. leta 1687) prihajalo do nesoglasij in sporov.⁶⁸

Vrhovno upravo nad mariborskim meščanskim špitalom je seveda imelo mariborsko mesto, ki se v listinah navaja pogosto kot »obrister spitalmeister.« V njegovem imenu pa sta ustanovo upravljala oskrbnik (verweser) in špitalski

⁶⁵ GZM 91.

⁶⁶ Vizitacijski zapisnik 1731, str. 16.

⁶⁷ Ibidem, str. 22—23 in v Mariborski mestni knjigi III, fol. 228^v—230^v (orig. v SLA in fotokopija v PaM).

⁶⁸ Prim. J. Mlinarič, *Župnija ...*, str. 167—168 in dokumenti: 1668, marec 21. (fond župnije Maribor, fasc. III. v GDA v Celovcu).

mojster (spitalmeister), ki sta skrbela za redno poslovanje ustanove in v imenu nje sklepala pogodbe, zlasti posestnega značaja. Do 15. stoletja se v listinah pojavljajo tako špitalski mojster kakor oskrbnik, kasneje pa se z izjemo leta 1512, ko poznamo oskrbnika z nazivom »schaffer« ali »anwalt«, navajajo le še špitalski mojstri, tako da smemo domnevati, da je obe funkciji opravljala ena oseba, ki je prebivala s svojo družino v špitalu. Listini iz leta 1479 in 1520 nam izpričujeta, da je špital tedaj imel po dva špitalska mojstra (spitalmeister), vendar je glede na deželnoknežjo instrukcijo iz leta 1598, v kateri se eden izmed špitalskih mojstrov navaja kot »obrister spitalmeister«, drugi pa kot »hišni oče« (hauss vatter), ki je v špitalu prebival, v enem izmed njiju moč gledati špitalskega oskrbnika. To službo je npr. 1380. leta in po vsej verjetnosti tudi še kdaj drugič opravljal kar mestni sodnik. Službo špitalskih mojstrov in oskrbnikov so v Mariboru opravljali v prvi vrsti ljudje obrtniškega stanu: mesarji (1389, 1512), tesar (1430), krznar (1468), čevljar (1488—1499), torej ljudje z lastnim meščanskim poklicem, ki so ga kot oskrbniki mogli opravljati tudi še naprej, pač pa so ga kot špitalski mojstri morali vsekakor opustiti. Zanimiv primer imamo iz leta 1378, ko je meščanski špital z vsem pripadajočim premoženjem prejel od mestnega sodnika Ivan, sin pokojnega mariborskega meščana in menjalca denarja Jakoba, ki pa je bil duhovnik. Verjetno gre tu za navadni zakup premoženja in iz njih izviraajočih dohodkov.⁶⁹

Naj sledi vrsta oskrbnikov in špitalskih mojstrov mariborskega meščanskega špitala.

Matej, mestni pisar (Mathe der statschreiber): 1349 (verweser)?, 1358—1360; Henrik Kozirep (Hainreich der Cozerep), mestni sodnik in oskrbnik: (verweser des sptyals) 1380;⁷⁰

Lovrenc, mesar (Lawrein der fleichhacker): oskrbnik (verweser) 1389;⁷¹

Volfhart, tesarski mojster (maister Wolfhart, zimmerman): špitalski mojster (spitalmaister) 1430—1431;⁷²

Henrik Nechel, krznar (Hainreich Nechel der kehursner): špitalski mojster 1468;⁷³

Matej Holzapfel, meščan (Mathes Holltzaphl, burger): špitalski mojster 1475;⁷⁴

Erazem Rogensoder in Tomaž Schütz, meščana (Erasem Regensoder, Thoman Schütz, burger): špitalska mojstra 1479 (jan. 29.) in drugi sam 1479 (oktober 5.);⁷⁵

Lenart Pöpl, čevljar (Lienhart Pöpl ali Poppl, schuster): špitalski mojster 1488—1499;⁷⁶

Jurij, mesar (Juri fleischacker): oskrbnik, špitalski mojster (schaffer, anwalt, spitalmeister) 1512, 1518;⁷⁷

Krištof Wildenrainer in Andrej Aichperger, meščana (Cristoff Willenrainer, Andree Aichperger): špitalska mojstra 1520;⁷⁸

Ivan Probst (Hans Bräbst ali Praybst): špitalski mojster 1542—1546;⁷⁹

Štefan Šmagucer (Steffann Schmagutzer): špitalski mojster 1549—1550;⁸⁰

⁶⁹ GZM V/27.

⁷⁰ GZM V/32.

⁷¹ GZM V/57.

⁷² Orig. perg. listini z dne 2. novembra 1430 in 29. septembra 1431 v PaM.

⁷³ Orig. perg. listina z dne 15. junija 1468 v PaM.

⁷⁴ Prepis listine z dne 11. junija 1475 v Mariborski mestni knjigi II, fol. 181^v in 182.

⁷⁵ Orig. perg. listina z dne 29. januarja 1499 v PaM in prepis z dne 5. oktobra 1479 v Mariborski mestni knjigi II, 165^v.

⁷⁶ 1488: vizitacijski zapisnik 1731, str. 19; 1491, april 22.: orig. perg. listina v PaM; 1495, maj 4.: orig. perg. listina v PaM; 1498, februar 8., Maribor: orig. perg. listina v PaM; 1499, januar 2.: orig. perg. listina v PaM in 1499, april 19.: orig. perg. listina v PaM.

⁷⁷ Orig. perg. listina z dne 14. aprila 1518 v PaM.

⁷⁸ Prepis listine z dne 2. novembra 1520 v Mariborski mestni knjigi II, fol. 173^v in 174.

⁷⁹ Imenjska cenitev 24/322 v SLA.

⁸⁰ »Steffann Schmagutzer spittallambs raitung von 1549 vnnd zum talli 1550tes jaren« (fond mesta Maribora, fasc. 10/12 v SLA).

Benedikt Reinthaller (Benedikt Reinthaller): špitalski mojster 1598;⁸¹

Boštjan Fuchsberger (Sebastian Fuxsperger): špitalski mojster 1689;⁸²

Janez Mihael Dürnberger (Johann Michael Türnberger ali Dürnberger): špitalski mojster 1727—1737.⁸³

O življenju v mariborskem meščanskem špitalu izvemo nekaj več iz vizi-tacijskih zapisnikov in instrukcij deželnih knezov iz druge polovice 16. stoletja. Razširitev protestantizma v mestu in po okoliških gradovih, zlasti še na Betnavi, in njegovo pronicanje v vse ustanove javnega življenja je imelo za posledek, da je nadvojvoda Karel II. že v letu 1569 določil komisijo, ki naj bi pregledala stanje špitala in ugotovila, kako je z njegovimi dohodki in zemljo.⁸⁴ Vemo namreč, da so se v tej dobi mnogi protestanti v mestu polastili cerkvenega premoženja pa tudi premoženja drugih ustanov. V letu 1589. je isti nadvojvoda poslal v Maribor komisijo, ki ji je načeloval dr. Wolfgang Jöchlinger, dvorni komorni prokurator. Zapisnik z dne 28. marca je bil izroččen mariborski mestni upravi ter je zahteval nekatere spremembe v ustanovi in je z nekaterimi določili skušal zajeziiti vpliv protestantizma tudi v tej ustanovi. Komisija je zahtevala, naj bodo v bodoče špitalski mojstri pristaši katoliške vere in naj mesto postavi kot nadzorni organ nad obema špitalskima mojstroma katoliškega »superintendenta«, ki naj večkrat obišče ustanovo in poroča o eventualnih pomanjkljivostih v njej. Od špitalskih mojstrov se je tudi zahtevalo, da sestavita inventar vsega premoženja in podata vsako leto obračun o svojem upravljanju, pri potrditvi obračunov tako za špital kakor tudi za cerkve in cehe ter bratovščine pa naj bi vedno bil prisoten vsakokratni mariborski župnik.⁸⁵ Še bolj pa je v življenje tudi meščanskega špitala s svojimi instrukcijami posegel Ferdinand II., ki je s svojimi ukrepi napravil konec protestantskemu gibanju v naših krajih. 30. junija 1596 je mariborskemu mestu poslal poslanico, ki je obravnavala tudi mestni špital. Iz pisma je razvidno, da se je nepošteno ravnalo z dohodki in premoženjem ustanove in je zato določil mariborskega župnika Antona Manikorja (1587—1601) za »superintendenta« nad ustanovo. Določil je, da sme mesto samó v njegovi prisotnosti potrjevati letne obračune in da v finančnih zadevah ustanove brez župnikovega pristanka ni dovoljena nobena sprememba.⁸⁶ Funkcija superintendenta nad špitalom je bila določena tudi za vse Manikorjeve naslednike ter je odraz ponovnega vse močnejšega vpliva duhovščine nad javnim življenjem v obdobju protireformacije, kar je v naslednjem obdobju povzročalo marsikateri konflikt med župniki in mestom. Tako se je v letu 1668 tedanji šentpetski in kasnejši mariborski župnik Frančišek Garzarolli (1685—1700) pri krškem škofu, ki je po inkorporaciji mariborske župnije krški škofijski menzi v letu 1506 postal dejanski mariborski župnik, kakor tudi župnik fara, ki so se iz mariborske župnije izločile, namreč Kamnice, Selnice in Šentpetra (Malečnik), pritožil, da mu mesto onemogoča sodelovanje pri sestavljanju in potrditvi letnega obračuna za mariborski meščanski špital. Tudi tedanji šentpetski župnik in škofov nadzornik za mariborski distrikt Janez Knechtl pl. Knechtlshofen se je v letu 1703 pri škofu pritožil v isti zadevi kakor tudi proti ravnanju mesta, ki se ne drži določila, da morajo za špitalsko blagajno biti trije ključi, katerih enega naj bi imelo mesto, drugega mariborski vikar, tretjega pa škofov komisar.⁸⁷

⁸¹ Deželnoknežja instrukcija iz leta 1598 (fond župnije Maribor, fasc. III. v GDA v Celovcu).

⁸² Spis z dne 22. avgusta 1689 v fondu Vetrinj, fasc. 411 v Koroškem deželnem arhivu v Celovcu.

⁸³ Letni obračun špitalskega mojstra Janeza Mihaela Dürnbergerja 1727—1737 (Weltliche Stiftungen A 4, Marburg v SLA).

⁸⁴ Dokument z dne 10. septembra 1569, Gradec (Beiträge XXXII, 1902, str. 119).

⁸⁵ J. Richter, Maribor v reformacijski dobi, ČZN XLV. 1974, str. 95—96.

⁸⁶ Ibidem, str. 100—101.

⁸⁷ Dokumenta 1668, marec 21. (fond župnije Maribor, fasc. III. v GDA v Celovcu) in 1687 (ibidem, sign. LXII-2 ter 1703, maj 2. Št. Peter pri Mariboru (ibidem)).

Največ podatkov o življenju v mariborskem špitalu pa nam nudi deželno-knežja instrukcija z dne 1. julija 1598. Za špital je instrukcija zahtevala, naj ima dva špitalska mojstra, ki pa morata biti katoliške vere, pri čemer je eden veljal za vrhovnega špitalskega mojstra (obrister spitalmaister), ki naj bi bil do vseh oskrbovancev enak, tako do tistih, ki imajo nekaj premoženja kakor tudi do onih, ki so popolnoma brez njega; bil naj bi do vseh očetovski in naj bi nikoli ne gledal na svoje koristi, drugi pa naj bi kot »hišni oče« (haus vatter) s svojo ženo prebival v ustanovi, kjer naj ima vso oskrbo. Dolžan je tudi skrbeti za red in odvracati vsakršno škodo od ustanove, z ženo oprezno ravnati z ognjem ter špitalsko služinčad držati na vajetih in jo imeti »in guter lehr und christlicher zucht«. Skrbeti mora, da bo med vsemi prebivalci špitala vladalo prijateljstvo ter je dolžan odstraniti vsakršne razprtije in sovraštvo. Prestopnike sme z vednostjo superintendenta primerno kaznovati. Mora biti tudi zadovoljen s hrano, ki jo špital kuha za svoje oskrbovance, vendar sme imeti še po eno jed več, ter si sme vzeti na dan po četrť vina, njegova plača pa naj bo na leto 12 goldinarjev. Imeti mora natančen pregled nad premoženjem ustanove, nad dohodki in izdatki, njegov kletar pa je dolžan dnevno zabeležiti količino vina, ki ga je izdal za reveže in goste, v kolikor pa tega ne bi mogel, pa ugotoviti količino izdanega vina vsaj tedensko. Vsak nakup vina ali žita kakor tudi prodaja mora biti opravljena z vednostjo obeh špitalskih mojstrov ali pa vsaj z vednostjo enega izmed članov mestnega sveta. Špitalski mojster naj tudi gleda, da se ob shodih duhovščine in mestnega sveta ter cerkvenih služabnikov, ki se v špitalu zberejo na vsake kvatre, ne bo, kakor je to bila doslej navada, preveč potrošilo. Instrukcija je tudi zahtevala, naj špitalska uprava da narediti skrinjo za dokumente, ki se nanašajo na ustanovo, da ne bodo raztreseni po hiši, kakor je to doslej bila navada. Ključ k tej skrinji pa naj ima špitalski mojster, mestni sodnik oziroma svet ter superintendent. Od žene špitalskega mojstra, ki naj bi edina imela ključe od shrambe, se je zahtevalo, da skrbi za hrano, ki naj bi bila okusna, k jedem pa naj bi se serviralo tudi vino. Oskrbovanci, 24 po številu, naj bi bili po spolu ločeni med seboj ter naj bi ne bili v istem prostoru skupaj s služinčadjo. Na izpraznjeno mesto naj bi se takoj sprejelo drugega izmed revnih meščanov, medtem ko naj bi se tujcem dajala le miloščina. Špital je dolžan svojim oskrbovancem priskrbeti primerno obleko ter dostojen pokop po katoliškem obredu. Instrukcija tudi opozarja, da imajo nekateri izmed služinčadi in oskrbovancev špitala navado, da nebrano miloščino (hrano in obleko) prodajajo, zato jim je treba zabičati, da vse nabrano izroče špitalski upravi. Oskrbovanci so bili tudi dolžni udeležiti se službe božje vsak dan in na vsake kvatre enkrat prejeti zakramente ter ob vsakem dnevnem obroku hrane ali pa vsaj dvakrat dnevno moliti za nadvojvodo in avstrijsko vladarsko hišo ter za člane mestnega sveta in za vse meščane in za dobrotnike ustanove.⁸⁸

Tudi protireformacijska komisija, ki ji je načeloval sekovski škof Martin Brenner in ki je v Maribor prišla 6. januarja 1600, se je v svojem zapisniku in instrukciji mestnemu svetu, obsegajoči šestnajst točk, dotaknila uprave in življenja v mestnem špitalu. Predložena je bila tudi prisega za vsakokratnega špitalskega mojstra, s katero se je zavezal, da se bo ravnal po sprejetih navodilih, da bo skrbel za življenjske potrebščine zaupanih mu revežev in da se bo glede premoženja in dohodkov varoval vsake poneverbe ter skrbel za korist in blaginjo oskrbovancev. Vsakokratni mariborski župnik je bil dolžan z vso vestnostjo nadzirati špitalsko upravo, onemogočiti sleherno potrato ter gledati,

⁸⁸ Deželno-knežja instrukcija »Instruction vnnnd ordnung des spitals in vnserer stadt Marchburg« z dne 1. julija 1598 (fond župnije Maribor, fasc. 111 v GDA v Celovcu).

da bodo oskrbovanci prejeli določeno jim hrano in pijačo. Župnik je kot nadzorni organ dolžan tudi pregledovati in sodelovati pri potrditvi ne samo cehovskih in cerkvenih, temveč tudi špitalskih računov ter vsako denarno zlorabo odpraviti.⁸⁰

II.

V 18. stoletju je nadzorstvo nad meščanskimi špitale prevzela dvorna komora oziroma od nje določena deželna komisija za varstvene zadeve in oskrbo revežev (Landt-Sicherheitsachen und zu Versorgung der Armen Commission). Upravo nad mariborskim meščanskim špitalem je sprejel v letu 1731 poseben odposlanec dvorne komisije Peter Lukrecij pl. Apostel.¹ Zapisnik o prevzemu je ohranjen ter nam nudi zanimiv vpogled v razvoj špitale, obenem pa nam nudi marsikateri drobec iz tedanjega življenja mariborskega mesta.

Vizitator in prevzemnik zavoda je prišel v Maribor 19. februarja 1731 iz Lipnice, kjer je z dvornimi pooblastili opravil enako dolžnost. V Mariboru je šele 13. avgusta opravil svoje delo in je dvorni komori predložil 48 strani dolg zapisnik s številnimi prilogami, ki jih, žal, nimamo pri roki. Vizitator si je dal predložiti vse ohranjene listine in spise, nanašajoč se na to ustanovo, popisal je vse njeno imetje, dal je izmeriti vsa poslopja in sestavil njihov popis, popisal inventar ter je izprašal posebej vodstvo ustanove in posebej oskrbovance, kakor tudi mestnega župnika in mestni svet. Ko je ugotovil, da ima špital kljub slabemu gospodarjenju in izgubi vrste premoženja, kar »je povzročil razvoj časa«, vendar še lepo premoženje, je zahteval, naj se zavod poveča in naj bo nad njim skrbno nadzorstvo.

Špitalski mojster je odposlancu moral predložiti vse dokumente, nanašajoče za na ustanovo, in med njimi je našel nek stari stari rokopis brez signature, iz katerega je dobil vpogled v številne poklonitvene listine. Nadalje mu je bila dana na vpogled darovnica Jere Pichler iz leta 1438, dva urbarja iz 1601 in 1696, v katerih so bile poleg običajnih podatkov vpisane tudi pravice zavoda. Pregledal je tudi zadolžne obveznice, ki so pričale, da so si celo mestni očetje izposojali denar pri ustanovi, enako tudi sam špitalski mojster. Špital je tedaj poleg svojih poslopij imel tudi še t. i. Kolmanovo hišo v Slovenski ulici, mlin na Dravi, vrsto pristav, vrtove in njive ter živino. V zadevah gorskoprnih zemljišč je odposlanec dal poklicati oskrbnika grajske gosposčine Janeza Žunka ter mu dal navodila za ocenitev služnosti, pri čemer sta ugotovila, da znaša vrednost dohodka 5240 gold. in 20 krajcarjev.

Vizitator je moral po navodilu, ki ga je sprejel, ugotoviti, ali vse ustanove z zemljišči resnično tudi služijo špitalu in če se dolžnosti iz ustanovnih listin tudi izpolnjujejo. Tu se pričinja zgodovinsko najpomembnejši del zapisnika z navedbami ustanov, ki so bile, kakor pravi le-ta, bogatejše kakor pri graškem špitalu. Vizitator je sklical mestne očete in mestnega sodnika Janeza Jurija Mikuliča, ki je to službo opravljal že 15 let, starosto mestnega sveta Boštjana Schiffkorna, ki je to čast užival že 21 let, Janeza Severina Ekardta, ki je bil mestni svetovalec 18 let, ter tajnika, ter jim prebral, kar je našel v spisih o špitalski ustanovi. Predočil jim je tudi zavodove račune od leta 1721 do 1726 ter

⁸⁰ J. Richter, o. c., str. 102—103.

¹ Naslov zapisnika iz leta 1731: »An die Hochlöbl. in Landt-Sicherheits Sachen und zu Versorgung deren Armen Allergrnädigst angeordnete Kaiserliche Hoff-Commission: Petri Lucretii Ignatii v. Aposteln I. O. Hoff Cammer und respective dieser Kaiserl. Hoff Commissions-Räthe als in Sachen abgeordneten Commissarii Relation, die Visitation und Uebernehmung des Mahrbürgers Spitals betreffend« (Škofjaski arhiv v Mariboru, D 15, 1731).

O družini komisarjevi: CZN XXXIV, 1939, str. 39—47 in o Janezu Antonu Apostlu: CZN XLIII, 1972, str. 263—274.

jim postavljaj v zvezi s špitalom vprašanja, na katera so morali dajati svoja pojasnila. Najprej jih je opozoril n darovnico iz leta 1349, s katero je Martin »von Paumgarten« z bratom daroval špitalu tri njive.² Mestni svetovalci so vizitatorju pojasnjevali, da ima špital sicer neke njive na Lebarjih, kjer da je nekoč stala cerkev, ne vedo pa, ali je to zemljišče identično s tistim iz omenjene darilne listine. Nato jim so bila predložena darilna pisma iz 1352, 1354 in 1358.³ Za te darovnice mestni očetje niso vedeli nobenih pojasnil, sicer pa so mu dejali, da se je v času reformacije (zur Zeit des Lutherthums) marsikaj spremenilo.

Posebno zamotano je bilo vprašanje glede ustanove iz leta 1361.⁴ O tej ustanovi je mestni sodnik izjavil, češ da se nejasno spominja, da je vsakokratni mariborski župnik imel v Kamnici vinograd, ki naj bi bil vpisan tudi v župnijski urbar. Vinograd pa da je bil zadolžen ter je bil prodan mestnemu sodniku Janezu Melhiorju Ranklu. Odgovoril mu je tudi, naj o tej zadevi vpraša mariborskega župnika. Vizitator je pristavil, da stoji že v starem rokopisu, da je krški škof omenjeni vinograd prodal, s čimer je prenehala dnevna služba božja v špitalu. Dal si je predložiti Ranklovo oporoko z dne 2. februarja 1707, ki je določala, da mora omenjeni vinograd po smrti Ranklovega sina Franca, hasnovati drugi mariborski kaplan, zorničar, ki je dolžan vsako sredo opraviti pri oltarju sv. Frančiška mašo za Rankla, za njegovo ženo in prijatelje. Po ugotovitvi te obveznosti je vizitator dal poklicati predse upokojenega mariborskega župnika Klementa Škrjanca in tedanjega župnika Janeza Pavla Straška,⁵ vendar mu nobeden izmed njiju stvari ni znal pojasniti, obenem pa sta trdila, da ta oporoka ni nikoli bila izvršena. To vprašanje je torej ostalo nerešeno in vizitator je predlagal, naj se o tem zasliši še krška škofija, ki ji je od leta 1506 bila mariborska župnija inkorporirana.

Vizitator je nato nadaljeval z razpravo o ustanovah. Na vrsto je prišla ustanova Elizabete Hältschneck, ki je špitalu podarila leta 1402 vrt.⁶ Zastopniki mestnega magistrata so odgovorili, da ima špital sicer vrsto vrtov, vendar da ne vedo, ali je med njimi tudi vrt iz te ustanove. Glede dolžnosti iz listine iz leta 1427, ki je določala, da je ustanova dolžna svojim oskrbovancem nuditi vsakih štirinajst dni kopel in po njej pol merice vina,⁷ je bilo rečeno, da se ta dolžnost že lep čas ne izpolnjuje. Mestni očetje so dejali, da ima ustanova vinograde na Cvajniku, v Vinarijih, nad Račjim dvorom in v Sojči, vendar da so se sogorniki že dolgo menjavali in da ustanova ne prejema dohodkov s teh zemljišč. Ker je vizitator uvidel, da bi razprava o tej zadevi trajala predolgo, jo je odložil na poznejši čas.

Vizitator je med listinami našel tudi dokument o bratovščini sv. Duha, ki ji je bil na dan sv. Matije 1450 poklonjen nek vinograd. Čeprav je magistrat upravljal tudi posest vseh bratovščin pri mestni župniji, so zastopniki magistrata trdili, da take bratovščine v mestu ni.⁸ Gotovo je tudi ta posest »per iniuriarum temporum« prešla v tuje roke. Nadalje so obravnavali listine iz 1456, 1458 in 1468.⁹ Mestni očetje so sicer vedeli, da ima špital v skladu z gorninskim registrom pravico do gornine na Malem Cvajniku in so povedali, da leži le-ta na desni strani ob cesti v Gradec in da so tam tudi ribniki, da pa naj bi že madžarska vojska dajatve preprečila. Nato so obravnavali ustanovo maribor-

² Glej str. 256.

³ Glej str. 256—257.

⁴ Glej str. 255.

⁵ Dr. Janez Sirašek, mariborski župnik 1714—1731, je bil doma iz Kaple ob Dravi na Koroškem. Njegov nagrobnik je v Frančiškovi kapeli v mariborski stolnici.

⁶ Glej str. 257.

⁷ Glej str. 267.

⁸ O bratovščini sv. Duha v Mariboru glej Ign. Orožen, o. c., str. 7 in 534—535.

⁹ Glej str. 257.

Landt. Bischerichts Commission;

Nach vollendeter Visitation, und übernehmung der Libellendi-
 gsten Theile, habe ich auf unserer Mahlung Lyebden, und dazell.
 An die glorliche, so viel mir: nachsehen nach Anweisung der Herrn
 Raths und zugehörigen Instruction zu befolgen abzugeben ist, wie
 ein dem andern vorgehen.

Von dem Vossprung dieses Nüssung kommt aus einem alten
 A. Manuscripte Libell. sub tit. A. fol. 1. so viel zu entnehmen:
 was geschehen in der Kloster gewesener Markt. Oberrub zu Maf-
 burg, und schließlich dieses He. v. d. H. Jahr 1718 in vigilia
 S. Catharina neben einem Vöngersollen zu geschickten Befehl
 zung vorgegeben mit dem Anstöß: In demselben wird den Voss-
 prung vorgegeben, dass sie sich, und dem Vossprung aber eine Ca-
 thelica machen sollen. Dieser vossprung, selbiger
 dazell Maffar, wie, kommt aus diesem Manuscripte abge-
 geben mit andern furchtlichen Successive angibt, dem
 zung vorgegeben, und die Fundatores et Benefactores,
 wie per Decursum gegen vossprung Relation des vossprung
 in Ansehen zu vossprung gegen vossprung, mit vossprung
 vossprung nachgefolgt, also: dass dieser Maffar vossprung: Quis
 dem dazell vossprung vossprung vossprung vossprung vossprung
 Das aber vossprung vossprung vossprung vossprung vossprung
 temporum davon zu kommen, und in vossprung vossprung
 nicht vossprung vossprung vossprung vossprung vossprung
 vossprung, vossprung vossprung vossprung vossprung vossprung
 B. inventarium B. de rubrica ad rubricam vossprung
 vossprung, und zung so viel. In vossprung vossprung vossprung

skega oskrbnika mostu Pavla, ki je 1468 izročil špitalu vse premoženje z obli-gacijo dveh aniverzarijev na leto ter dveh tihih maš.¹⁰ Zastopniki magistrata so zopet poudarili, da se je v času reformacije marsikaj spremenilo. Vizitator je dal poklicati predse upokojenega župnika Škrjanca, ki se je spomnil, da se ob kvatrnih tednih v špitalski cerkvi opravlja vigilija za dobrotnike zavoda. To dolžnost je po Škrjančevih besedah opravljal on sam kakor tudi njegov naslednik Matija Böchl, kasnejši arhidiakon v Strassgangu.¹¹ Za to opravilo sta prejemale le po opraviu v špitalu četrt vina in kos kruha in enako tudi cerkovnik in pevci z organistom. Tudi zaslišani župnik Janez Strašek je dal vi-zitatorju enak odgovor, dodal pa je, da že nekaj let tega opravila ne izpolnjuje, češ da špital ne izpolnjuje obveznosti iz te ustanove (kakor tudi ne iz tiste Matije Haassa. Špitalski mojster je to trditev potrdil. Župnik Strašek je opravi-tilo prenehel, ker s plačilom ni bil zadovoljen, na kar je vizitator dejal, da takega župnikovega postopka ne more odobravati, ker si župnik sam ne more krojiti svoje pravice, ko so vendar njegovi predniki dolžnost brez ugovora izvrševali. Ker je župnik zagrozil, da se bo glede Haassove ustanove¹² pritožil pri dvorni komisiji, je vizitator obljubil, da se bosta o tej zadevi posebej pogovorila. O pogodbi s Katarino Einsdorffer iz leta 1488 mestni očetje niso vedeli ničesar.¹³

Nato je vizitator dalj časa preiskoval dogovor, ki ga je zavod 1507. sklenil s štajerskim deželnim upraviteljem v zadevi Agate Caspar, vdove po Ivanu Hoffu.¹⁴ Mestni zastopniki so potrdili, da ima špital v Šentilju posest imenovano Peverlhuben, ki da je tudi v urbarju. Nastalo je tudi vprašanje špitalskega hišnega kaplana. Tudi že omenjeni Klement Škrjanec o njem ni mogel dati pojasnila. Da bi vizitator rešil to vprašanje, je pregledal vse zavo-dove račune, ki so jih sestavljali vsako desetletje, od najstarejšega ohranjenega iz leta 1628 do leta 1708. Bil je prepričan, da bo v njih našel postavko izdatkov za kaplana, vendar je bilo iskanje zaman. Le v računu iz leta 1628 je našel zabeležen izdatek za kruh in vino, ki ga je upravitelj zavoda zaračunal za duhovnika, ko je opravil kvatratno mrtvaško opravilo. Glede posestnega daru iz leta 1539 pa so zastopniki mesta dejali, da ima špital hišo pri t. i. Vodnih vratih (bey den Trinkthor), h kateri sodi tudi kopališče in kar ima kopališki mojster Jakob Faber.

V zvezi z omenjeno Haassovo ustanovo je zanimivo vizitacijsko poročilo iz leta 1741, torej deset let po prevzemu špitala v državne roke oziroma upravo. Tedaj je mariborsko župnijo vizitiral arhidiakon iz Strassganga Franc Filip grof Inzaghi. V dokumentu je zapisano, da ima Maribor špital (xenodochium), ki ima poleg drugih nepremičnin vinograd in 600 gold. glavnice po pokojnem Haassu, kapela sv. Duha da nima zakristije, mašno obleko hranijo v skrinji, keliha pa da sploh nimajo in ga morajo prinašati iz župnijske cerkve. Torej je Haassova glavnica v sto letih tako nenavadno skopnela, trije kelihi, ki naj bi bili v skladu z zahtevo njegovega testamenta napravljeni iz njegovega srebra, pa so se torej »izgubili«. Tedanji špitalski mojster Andrej Ekhardt pa je po zatrdilu vizita-torja letne obračune polagal že omenjeni dvorni komisiji.

Vizitator se v svojem zapisniku opravičuje, ker ni mogel v tako kratkem času do kraja ugotoviti vseh vzrokov za odtujitev špitalskih zemljišč in imetja. Pripominja pa, da gre za stare ustanove, ustanovna pisma so uničevali požari,

¹⁰ Glej str. 257 in 261.

¹¹ Dr. Matija Böchl (tudi Päckl ali Peckel) je bil Ljubljčan. Bil je mariborski župnik 1711—1713. V Strassgangu pri Gradcu (sedaj del mesta) je bil v letih med 1607 in 1786 sedež arhi-diakona za teritorij med Dravo in Muro.

¹² Glej str. 261.

¹³ Glej str. 257.

¹⁴ Glej str. 257.

krajevna imena in kulture zemljišč so se spreminjale, inventarjev niso poznali, registra ustanov ni bilo, domneva pa, da je mnogo imetja šlo v izgubo zaradi slabe uprave (ob malam administrationem). Zelo se huduje nad mestnim magistratom, ker v tolikih letih za svoj tako bogato obdarjeni zavod ni oskrbel niti enega inventarja in je oddajal ustanovo iz rok enega špitalskega mojstra v roke drugega kar brez vsakega inventarja. Ugotovil je kar 16 ustanov, o katerih pa zastopniki magistrata niso vedeli ali pa niso hoteli ničesar vedeti. Sklicevali so se na spremembe ob času reformacije in ob madžarskih vojnah.

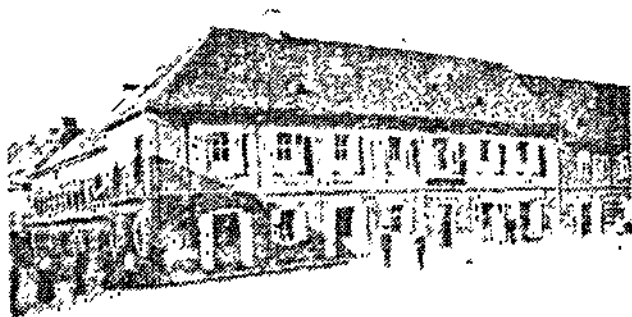
Slika o špitalu bi bila popolnejša, ko bi nam vizitator navedel imena vseh oskrbovancev ali pa zapisal vsaj njihovo število. To je sicer storil v posebni prilogi, ki pa je, žal, nimamo. V prilogah je označil tudi predpisano prehrano in preskrbo glede obleke. Prav nič ne beremo o tem, kakšen je v ustanovi bil dnevni red in kako so oskrbovanci preživeli svoj dnevni čas. Iz zapisnika sledi le, da so v zavodu prebivali tudi taki reveži, ki niso bili dnevno oskrbovani, marveč so dobivali tedensko določeno količino živil in po potrebi tudi obleko, hrano pa so si pripravljali sami. Takih je bilo osem. V špitalu so torej imeli tri vrste oskrbovancev: take, ki jim je zavod dal vso oskrbo v hrani in obleki, drugi, ki so v zavodu sicer prebivali, vendar so življenjske potrebščine prejemale tedensko v naturalijah, in tretji, ki so živeli v mestu, pa jim je ustanova dajala določeno pomoč. Ustanova je torej imela dolžnost socialnega skrbstva za vse mesto.

Komisar je zaslišal oskrbovance v zavodu vsakega posebej. Pritožbe niso bile velike in so bile podobne priložbam v drugih podobnih ustanovah. Nekateri so si želeli več mesa, drugi več pijače, češ da so jo dobivali dnevno le skromno merico. Najtežji je bil očitok, češ da niso vsi prejemale enakih obrokov. Špitalski mojster se je zagovarjal, češ da niso vsi oskrbovanci potrebni enakega deleža in da je ta razlika vidna tudi v nižjih stroških. Njegova žena, ki oskrbovance oskrbuje s hrano, pa da dobro ve, kateri kaj potrebuje. Komisarja je zlasti razhudila ugotovitev, da kljub cesarski odredbi iz leta 1598 prebivajo in spijo v isti sobi oskrbovanci obeh spolov, ter je zahteval takojšnjo spremembo. Ker je iz predloženih računov uvidel, da ima zavod letni čisti dobiček, je odredil, da naj se špitalska stavba poveča oziroma dozida prizidek, kar je nujno, saj bodo po njegovih besedah šele tedaj imeli oskrbovanci primernejše stanovanje in bo mogoče sprejeti več ubogih ljudi. Dal je izdelati predračune za povečanje stavbe in ugotovil, da bi stroški znašali 2049 gold. Zato je predlagal, naj bi podrli nepotrebni in razpadajoči Sirkov dvor pred Koroškimi vrati in tako pridobljeni gradbeni material uporabili za novo stavbo. Prevoz gradiva naj bi se opravil z domačo živino in pri tej priložnosti naj bi se k delu pritegnili tudi za delo sposobni oskrbovanci. Prodali naj bi zalogo vina ter izterjali posojila, ki jih je ustanova nudila raznim zasebnikom. Odprodala naj bi se tudi tista zemljišča, poslopja in služnosti, ki jih ustanova ne potrebuje za vzdrževanje revežev in domače živine, češ da je v Mariboru moč nabaviti hrane. Čeprav je vladna odredba z dne 7. oktobra 1728 odredila, naj se zemljišča pri podobnih ustanovah, kakor so špitali, prodajo v celoti, je komisar vseeno predlagal, naj špital zadrži vinograde na Prošekju pri Bresternici, pri Malečniku, pri sedanji Kalvariji in v Vinarjih, češ ker prinašajo letni čisti dohodek 1313 gold. in 4 kr, to je 12% vrednosti, cesar z naložbo že omenjene glavnice ne bi nikoli dosegli. Navedeni vinogradi so tedaj bili ocenjeni na 10941 gold. in 49 kr. Vizitator je tudi natančneje pretresel posojila, v katera je zavod nalagal svoj denar. Menil je, da lahko naložbe v deželni obveznicah in pri mestnem magistratu ostanejo, dokler zavod sprejema v redu obresti, pač pa je zahteval izterjatev posojil pri zasebnikih. Deželni obveznic je našel v skupni vsoti 1018 gold., pri mestnem

magistratu pa 1000 gold. posojila. Posamezniki so imeli izposojene večje vsote, tako npr. sam špitalski mojster J. M. Dürnberger, ki je bil obenem tudi trgovec in član mestnega sveta, 1000 gold., drugi meščani pa večje vsote. Posebno ga je vznemiril dolg mestnega dimnikarja Jakoba Majnika, ki je imel svojo hišo na začetku Gledališke (tedanje Dimnikarske) ulice, in dolg Mihaela Herzerja, ki sta ustanovi dolgovala 600 gold., ter je ukazal, da naj špital takoj izterja glavnico skupaj z obrestmi. Opazil je tudi, da nekatere zadolžnice niso v redu podpisane, za nekatera posojila pa so sploh manjkale, tako npr. za dolg mestnega magistrata, s katerim je bila obremenjena Kainbergerjeva hiša, ki jo je mesto kupilo za vojašnico. Mesto za ta dolg tudi ni plačevalo obresti, za odškodnino je le dajalo špitalu v najem klet in shrambo za žito. Vizitator je tudi zahteval od špitalskega mojstra, da čimprej izterja zaostale podložniške dajatve, saj je zaradi nemarnosti dolg narasel na 245 gold. Zavod v času prevzema uprave v roke dvorne komisije dolga ni imel, izvzemši 1500 gold., ki jih je izročil v letu 1720 podpolkovnik Janez Adam pl. Thun, ko se je nameraval preseliti v zavod. Špital Thunu denarja, ker se kasneje ni v ustanovo preselil, ni hotel vrniti, vizitator pa je ukazal, naj se to nemudoma zgodi.

Ker je vizitator moral zavod sprejeti v državno upravo, je bil dolžan prepričati se, ali je vodstvo ustanove moč zaupati dosedanjemu špitalskemu mojstru ali ne. Jasno je, da tedanji špitalski mojster ni bil kriv za malverzacije iz prejšnjih časov. Poprašal pa je o moralnih kvalitetah in sposobnosti dotedanjega špitalskega mojstra razne meščane. Posebej je zaslišal mariborskega župnika, ki mu je izpovedal, da je J. M. Dürnberger premožen in delaven mož, ki v zadostni meri skrbi za poverjeno mu upravo ustanove. Župnik je pohvalil tudi ženo špitalskega mojstra, češ da v redu skrbi za oskrbovance. Čeprav je župnik pogosto prihajal v špital, ni nikoli opazil, da bi se upraviteljeva družina okoriščala s sredstvi zavoda.

Po tem poizvedovanju je vizitator upravo špitala izročil na osnovi inventarja, ki ga je sam sestavil, dosedanjemu upravitelju. Ob tej priložnosti je Dürnbergerju zabičal, naj nesebično skrbi za reveže v skladu po predloženih mu pravilih. Komisar je v zapisniku dodal še naslednje: »Ker je ta špital od dvorne komisije oddaljen in zato ta sama ne more nadzorovati upravljanja, oskrbe revežev in obdelovanja zemljišč in ker se na sedanjega špitalskega

Pogled na meščanski špital v 2. pol. 19. stoletja (Zbornik splošne bolnišnice v Mariboru, Maribor 1959, str. 36)

mojstra le ni mogoče popolnoma zanesti, zlasti še zaradi tega, ker je ta istočasno tudi član mestnega sveta, zato svetujem, naj se mu imenuje nadzornika (superintendentem), ki mu sicer ne bo zapovedoval in se mu vmešaval v administracijo, temveč bo le pazil na oskrbo revežev in na gospodarstvo, ter bo o eventualnih napakah in odpravi nerednosti poročal komisiji. Tudi ob sprejemanju novih oskrbovancev v zavod naj ne določa mestni magistrat sam, temveč naj to stori v soglasju s krajevnim nadzornikom. Za nadzornika pa predlagam vsakokratnega župnika.«

Pod Jožefom II. je cerkev sv. Duha bila zaprta ter v letu 1806. spremenjena v gledališče. V njej so bile predstave do otvoritve nove gledališke stavbe v letu 1852, kasneje pa so nekdanji kulturni prostor preuredili v prostore za dekljiško šolo.¹⁵ V skladu s cesarsko resolucijo z dne 22. aprila 1757 so morale biti vse nepremičnine ustanov odprodane, kar je zadelo tudi vinograde meščanskega špitala v Mariboru. V letu 1847 je premoženje ustanove znašalo 56.225 gold. in 14 1/2 kr. O slabem gospodarjenju v zavodu priča dejstvo, da je v navedenem letu vsak izmed 20 oskrbovancev prejemal za svoje preživljanje dnevno le po 4 kr. in na leto klaftro lesa. Špitalsko poslopje je bilo v šestdesetih letih v skladu s sodobnimi zahtevami temeljito preurejeno, vendar 1891 odstranjeno in na njegovem mestu pozidano sedanje poštno poslopje. V istem letu so se oskrbovanci preselili v novo mestno oskrbnišnico (Dom onemoglih) na Slovensko ulico 40. Število oskrbovancev v zavodu je bilo na začetku tega stoletja določeno na 24 in pogoj za sprejem je bil, da je kandidat imel mariborsko meščanstvo ali pa da je bil vsaj meščanskega porekla. Vsak oskrbovanec je imel v zavodu pravico do brezplačnega stanovanja in do klaftre drv za kurjavo na leto ter do 60 helerjev na dan.¹⁶

DAS BÜRGERLICHE SPITAL IN MARIBOR VON SEINER GRÜNDUNG IM JAHR 1348 BIS ZUR MITTE DES 18. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Im frühen Mittelalter übernahmen Klöster die Sorge um Reisende, um Arme und Kranke; als aber durch die Kreuzzüge im Spätmittelalter der Verkehr anwuchs und damit auch die Anzahl der Wanderer, kam das Bedürfnis nach Gründung von Armeninstituten für sie auf. Diese Aufgabe übernahmen vor allem Ritterorden, die auch Armeninstitute für Kranke und Kränkliche gründeten. Mit der Entwicklung des Bürgertums begann sich unter Handwerkern und Kaufleuten Standessolidarität herauszubilden, Sorge um Arme und Kränkliche in der Stadt wurde zur gemeinsamen Fürsorge der Stadtgemeinde. Bei uns wurden bürgerliche Spitäler vorwiegend von Grundbesitzern, Herrschaften der bürgerlichen Siedlungen und reichen Bürgern gegründet: in Ptuj (Pettau 1315), Slovenj Gradec (Windischgraz 1419), Ormož (Friedau vor 1420). Die Hauptverwaltung des Spitals übernahm die Stadt, in ihrem Namen sorgte ein Verweser um das Unternehmen, unmittelbare Verwaltung übte der Spitalmeister aus, der mit seiner Familie auch im Spital wohnte und kompletten Unterhalt und Jahreslohn erhielt. Die Gründung konnte jedoch nur durch entsprechende Dotierung leben, die sie von ihrem Gründer erhielt; seinem Vorbild folgten auch andere mit ihren Schenkungen. Die Spitäler, nach dem Patrozinium der Hauskapelle benannt, gewöhnlich des Heiligen Geistes, der St. Elisabeth oder Allerheiligen, versorgten in erster Linie Bürger, während sie Fremden und Reisenden gewöhnlich Almosen gaben. Jeder Pflegling war bei der Aufnahme ins Spital verpflichtet, sich der Hausordnung zu fügen und bekam im Spital die volle Pflege. Erst seit dem 18. Jh. boten viele bürgerliche Spitäler ihren Pfleglingen

¹⁵ R. G. Puff, o. c., str. 87.

Ign. Orožen, o. c., str. 8.

¹⁶ A. Malij, o. c., str. 15—17 in 23.

Wohnung, den Lebensunterhalt sicherten sie ihnen aber, indem sie ihnen Geld oder Naturalien gaben.

Das bürgerliche Spital in Maribor (Marburg) war eine Gründung (1348) des Stadtschreibers Mathäus und seiner Frau Elisabeth. Das Spital erwuchs durch entsprechende Dotierung und zahlreiche Besitzschenkungen seitens der Bürger von Maribor. Die Tendenz der Gründung war es, soviel wie nur möglich Land und Einnahmen in der Stadt und in seiner unmittelbaren Umgebung zu erlangen auf dem Gebiet von Kamnica (Gams) im Westen bis Melje (Melling) im Osten. Viele Besitzungen gingen besonders in der Zeit des Protestantismus vom Spital in fremden Besitz über, doch verfügte die Gründung noch im 18. Jh. über zahlreiche Liegenschaften.

Das Spitalgebäude hatte im Jahr 1598 24 Pflinglinge und stand mit der Kapelle des Heiligen Geistes und den Wirtschaftsgebäuden bis zum Jahr 1891 an der Stelle des heutigen Postgebäudes auf dem Slomškov trg (Slomšekplatz), dann bekam es ein neues Gebäude in der jetzigen Slovenska ulica (Windischgasse) Nummer 40. Bei den häufigen Bränden in der Stadt (1601, 1650) erlitt auch das bürgerliche Spital Schaden; wir wissen genau, dass es in den Jahren 1466 und 1700 abgebrannt ist. Das Spital war im 16. Jh. ein einstöckiges Gebäude, in den sechziger Jahren des 19. Jh. wurde es den zeitgenössischen Erfordernissen gemäss stark reorganisiert. Die Hauskapelle war zur Regierungszeit Josephs II. gesperrt und wurde später abgerissen; sie war für die Pflinglinge des Spitals und seine andere Bewohner bestimmt und hatte einige Stiftung, unter ihnen war besonders die Stiftung des Bürgers Mathias Haass aus dem Jahr 1637 bekannt, der die Kapelle mit den Jahreszinsen eines 18.000 Gulden Stammkapitales bedachte.

Im 18. Jh. übernahm die Aufsicht über die bürgerlichen Spitäler die Hofkammer beziehungsweise die von ihr bestimmte Kommission für Gesundheitsangelegenheiten und Armenversorgung. Das bürgerliche Spital in Maribor wurde 1731 durch einen besonderen Abgeordneten der höfischen Kommission Peter Lukretius von Apostel zu neuer Verwaltung übernommen; von seiner Inspektion ist ein umfangreiches Protokoll erhalten. Der Visitator sah alle erhaltenen Dokumente und andere Akten dieser Gründung durch und befragte darüber den Spitalmeister, den Stadtpfarrer, den Stadtrat und auch alle Pflinglinge. Er stellte fest, dass das Spital eine Reihe von Bcsitzungen eingebüsst hatte, dass aber die Gründung doch noch über gute Jahreselinkommen verfügte, und verordnete deswegen die Erweiterung der Anstalt; obwohl der Staat verordnete, bürgerliche Spitäler und ähnliche Gründungen sollten alle ihre Besitzungen verkaufen, bestimmte der Visitator die Gründung sollte angesichts des Nutzens aus ihren Weinbergen diese behalten; sie wurden jedoch später laut einer besonderen kaiserlichen Resolution aus dem Jahr 1757 verkauft. Der Visitator verlangte auch, dass die Spitalverwaltung eine Reihe von Anleihen elntreibe, die sie verschiedenen Bürgern vom Maribor gegeben hatte. Er bestätigte auch den damaligen Spitalmeister J. M. Dürnberger, zum Aufseher bestimmte er ihm aber den jeweiligen Pfarrer von Maribor, was einer tatsächlichen Praxis schon aus der 2. Hälfte des 16. Jh. entsprach und zugleich allen Forderungen des Landesfürsten Erzherzog Karl II. entsprach.

PISMA MIKLOŠA KÜZMIČA ZEMLJIŠKEMU GOSPODU

Jože Smej*

UDK 886.3(091):929(044) Küzmič M.

SMEJ Jože: Pisma Mikloša Küzmiča zemljiškemu gospodu. (Die Briefe Mikloš Küzmič's dem Grundherrn.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 52=17(1981)2, str. 273—293.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Sestavek vključuje 11 pism, ki jih je med leti od 1769 do 1801 pisal slovenski pisatelj Mikloš Küzmič zemljiškemu gospodu. Iz teh pism lahko spoznamo troje: Küzmičevo skrb za ekonomski položaj Slovencev med Muro in Rabo, njegovo ljubezen do pokrajine, v kateri je živel (krajem je dal posebna ljubkovalna imena) in končno revščino, ki ga je pestila in mu branila, da bi napisal in izdal še več knjig v slovenskem jeziku.

UDC 886.3(091):929(044) Küzmič M.

SMEJ Jože: Mikloš Küzmič's Letters to the Estate-Possessor. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 52=17(1981)2, p. 273—293.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The article includes 11 letters that the Slovenian writer Mikloš Küzmič had written to the estate-possessor in year 1769 to 1801. From these letters it is possibly to see three facts: the preoccupation of Küzmič for economical situation of Slovenes between the rivers Mura and Raba, his love of the country, where he lived (he has given to his localities the special lovely names) and finally his poverty from which he was followed and for that very reason he was not capable to write and publish more Slovenian books.

Mikloš Küzmič (1737—1804), pisatelj in pesnik, bi bil lahko storil za izobrazbo in kulturno raven Slovencev med Muro in Rabo še mnogo več, ko bi ga ne bila pestila revščina¹ in ko bi se ne bil ubadal s čisto ekonomskimi in socialnimi vprašanji svojih ljudi od Čepincev in Markovec do Petanjec in Rakičana, kot je razvidno iz pričujočih pism zemljiškemu gospodu. Tu objavljamo 11 Küzmičevih pism, napisanih med leti od 1769 do 1801. Ta pisma je pisal Küzmič v Ivanovskem dolu ali v Ivanovski dolini, kjer je stal star lesen župniški hram. V le-tem, pravi Božidar Raič, »je ... Küzmič, svetoga Benedika fare duhovnik ino okrogline slovenske vice-öspörös, spisaval slovenske knjige in kakor sam veli, obračal na stari slovenski jezik, zato mi je to čeravno leseno poslopje neko narodno svetišče, ker tu je bival mož, iz čigar knjig se more prelepega jezika učiti ter njegovo draginjo in krasoto spoznavati učenjak, ki

* Dr. Jože Smej, stolni prošt, Maribor.

¹ Prim.: »... župnija mu je siromašna kot zrnasta kaša slovenska prav takšna«, v: Jože Smej, Muza Mikloša Küzmiča, Pomurska založba 1978, 71 (navajam: Muza M. K.); martjanski župnik Mihael Gaber je Küzmiču pošiljal domači kruh, saj je le-ta bil večkrat v skrbeh, kaj bo za kosilo (prim. Muza M. K. str. 147, op. 8; 169, op. 4; 175; predvsem pa pripis tu priobčenega IV. Küzmičevega pisma z dne 13. marca 1776 in zadnje pismo z dne 17. oktobra 1801).

ni imel prilike občiti s tem narodičem« (LMS 1868,70). Danes je ta kraj znan pod ledinskim imenom Stari farof, približno 420 korakov jugovzhodno od cerkve sv. Benedikta v Kančevcih. Dolino varuje od severne strani nekdanj zelo vinorodni Benediški (narečno Bedenički) breg. Küzmič mu je dal »ljubkovalno« svetopisemsko ime Mons Engadi (včasih tudi Engaddi), gora Engadi.² Po njegovem zgledu je pesnik Simon Čergič³ imenoval ta breg in okolico Hezraelsko deželo⁴ ter Küzmiča primerjal z Melkizedekom.⁵ V pričujočih pismih pa je Küzmič kraju svojega bivanja nadel še dve novi poimenovanji: Terebintova dolina (Vallis Terebinthi) in Ivanovska samota (Eremus Ivanócz).

Ivan Škafar je v Slavistični reviji 23 (1975) 87—112, 269—288 in 468—493 objavil 41 pisem (v resnici le 40 pisem, ker je XV. pismo v zaporedni vrsti izostalo), ki sta si jih škof Szily in dekan Küzmič poslala v zvezi s prekmursko slovstveno dejavnostjo. V ta Škafarjev članek, ki ima naslov Iz dopisovanja med škofom J. Szilyjem in Miklošem Küzmičem v zvezi s sedmimi Küzmičevimi knjigami (navajam: Škafar, Iz dopisovanja), bi vsekakor sodilo tudi Küzmičevo pismo z dne 26. aprila 1780, ki je v prevodu objavljeno v biografskem romanu o Miklošu Küzmiču.⁶ Ker so pisma v Škafarjevi objavi navedena po časovnem redu, bi to pismo morali uvrstiti med VIII. in IX. pismo. Kakor je dopisovanje med Szilyjem in Küzmičem pomembno za spoznavanje nastanka Küzmičevih knjig in za bibliografijo le-teh, tako dajejo tudi Küzmičeva pisma zemljiškemu gospodu obilno gradiva za spoznavanje kulturnih, družbenopolitičnih in družbenoekonomskih razmer v Prekmurju v 2. polovici 18. stoletja.

Tu se nam vsiljuje vprašanje, kdo je ta zemljiški gospod, na katerega je Küzmič naslavljaval pričujoča pisma? Küzmičev prednik Ivan Požgaj, župnik pri Sv. Benediktu,⁷ se je tudi obračal na zemljiškega gospoda in ga prosil za miloščino. V pismu z dne 2. marca 1750 je navedel celoten naslov zemljiškega gospoda: Spectabili, ac Generoso Domino, Domino Stephano Sallér de Jakabháza, Incltyti Cottus Castriferrei VComiti Ordinario, Molnarii (Spoštovanemu in blagorodnemu gospodu, gospodu Štefanu Sallérju iz Jakabháze, rednemu podgrofju slavne Železne županije v Molnari). Z le-tem si je dopisoval tudi Küzmič. Štefan Sallér je skupaj z Baltazarjem Inkeyem imel v posesti naslednje vasi v bedeniški župniji: Ivanovci, Andrejci in Kukeč.⁸ Na Benediškem bregu, zahodno od cerkvenega vinograda je imel Sallér svoj vinograd, za katerega je skrbel župan Janez Terplan (včasih v pismu tudi Trplan).⁹ Poleg tega je Sallér imel še dva vinograda, enega na Veršiču,¹⁰ drugega na Kamenščku.¹¹ Bil je poročen s pl. Judito Festeticsevo in tako stopil v sorodstvo z znano grofovsko rodovino Festeticsev. Tudi rodovina Sallér je v Železni županiji močno slovela. Ladislav Sallér je npr. kot okrajni glavar (Judlium) Železne županije 4. julija 1699 s svojim podpisom in pečatom overovil prepis vizitacije Ecclesiarum Sclavonicarum

² V krstni (rojstni) matični knjigi benediške župnije je Küzmič označil ta kraj kot Mons Benedictensis seu Ivanócz, v pismih pa Mons Engadi (all Engaddi), Engadi, v hebrejščini »Vrelec srečes«, je bilo mesto v Sveti deželi, znano po lepih zelenicah in vinogradih (prim. Muza M. K., str. 43).

³ Simon Čergič, rojen 26. oktobra 1765 v Horvátinádalji pri Köröndu, je župnikoval v Dolencih od leta 1792 do 1796. Več o njem gl. Muza M. K., str. 16—17.

⁴ »Na zemljo Ihezraelsko, kjer med teče«, gl. Muza M. K., str. 113. Jezrael ali Hezrael je bilo mesto v vzhodnem delu Ezedrelonske doline (prim. Oz 1, 4); tu so se zgodila krvava hudočdelstva (prim. 2 Kr 9); zdi se, da Čergič namiguje na Küzmičevega prednika Franca Kenesseyja, ki so ga umorili v Ivanovskem dolu (prim. Jože Smej, Župnija Sv. Benedikta v Kančevcih, v: Stopinje 1978, 31; navajam: Stopinje 1978).

⁵ Prim. Muza M. K., str. 79.

⁶ Prim. Jože Smej, Po sledovih zlatega peresa, roman o Miklošu Küzmiču, Pomurska založba 1980, str. 375—377.

⁷ O Ivanu Požgaju gl. Stopinje 1978, 30.

⁸ Prim. Can. vis. 1778, 14—15. Skofljski arhiv Szombathely.

⁹ Prim. Can. vis. 1778, str. 18 in Muza M. K., str. 25—26.

¹⁰ Veršič, danes Vršič, vinorodni breg v Selu, vzhodno od rotunde; nekoliko dalje od nje je breg Gabrnek (v zgodovinskih virih tudi Habornok) in še naprej hrib Betlehem.

¹¹ Kamenšček je najbrž istoveten z vinorodnim bregom, imenovanim Kamenek, v Kuštanovcih. Küzmičev prednik Požgaj se je pismeno obrnil na Sallérja glede nekega vinograda v Kuštanovcih (Požgajevo pismo Sallérju z dne 2. marca 1750).

(slovenskih cerkva) za župnijo Sv. Benedikta iz leta 1627. Rodbina Sallérjevih je imela zemljiško posest v Jakabházi ob Rabi. Jakabháza je kraj 3 km severno od Monoštra. Sallérjevi so bili povezani s plemiško rodovino Rosty, ki je imela posestniške pravice v Bakovcih, Krogu in Soboti. Leta 1801 Štefan Sallér najbrž že ni več živel, kajti zadnje tu objavljeno Küzmičevo pismo je naslovljeno na grofico. Tega pisma pa ni več pisal Küzmič, ampak v njegovem imenu njegov kaplan Peter Borkovič.¹² Da je bila grofica, kateri je veljalo to pismo, Judita Sallér, roj. Festetics, zvezo iz pism Küzmičevih naslednikov, župnikov Matije Flisarja¹³ in Adolfa Agustiča.¹⁴ Le-ta se v svoji prošnji z dne 28. avgusta 1811 izrecno sklicuje na »velikega dekana Küzmiča, ki je v Bogu našel svoj mir«. Prošnjo je naslovil na »njeno vzvišenost jakabbházsško plemenito grofico Judito Festetics«. V rešitvi na prošnjo se je grofica svojeručno podpisala takole: Jakabházi Sallér Judith. Štefan Sallér je s svojo ženo stanoval v kraju Molnári, danes Püspökmolnári, kraj ob Rabi, pribl. 16 km severovzhodno od Kőrmenda. Pozneje, leta 1857, je grof Jurij Festetics ustanovil v kraju Molnári naslovno opatijo.¹⁵

Kseroksne posnetke pričujočih Küzmičevih pism kakor tudi pism tu omenjenih Küzmičevih prednikov in naslednikov, je oskrbel v budimpeštanskem državnem arhivu (Országos Levéltár) dr. Ivan Zelko in mi jih dal na voljo, naj jih prevedem in objavim, za kar se mu zahvaljujem.¹⁶

Najprej pride na vrsto transkripcija posameznega pisma, nato prevod z opombami. Pri transkripciji latinskih pism sem se držal načela: beseda bo v oklepaju izpisana samo, kadar je Küzmič okrajšavo posebej označil, bodisi s črtico, strešico ali črko nad besedo, bodisi z zavojem na koncu besede; ob znaku & navedemo v oklepaju et; besede, pri katerih okrajšava ali posebnost pisave nista označeni, npr. literis (namesto litteris), inclitus (nam. inclitus) quantocyus (nam. quantocius), terrestris, terestralis (nam. terrestris, terestralis), ostanejo, kakor so v izvirniku. Podobnega načela sem se držal tudi pri transkripciji madžarskega pisma: mindenapi (nam. sedaj veljavnega pravopisa mindennapi), ajtatos (nam. ájtatos), Méltosságos (nam. Méltóságos) ipd.

Pisma označimo z rimskimi številkami in jih objavimo po časovnem zaporedju.

I. — 14. decembra 1769

Spectabilis, ac Perill(ustr)is D(omi)ne Assessor,
D(omi)ne mihi Grat(iosis)sime!

Praesentium exhibitorem sutorum Montanistarum corona¹ de novo ablegat ad D(ominationem) V(estr)am Spectabilem fine eo, quatenus ratione Patrociniij, & (et) protectionis suscipiendae, ex nupernis meis literis causae eorundem jam cognitae, nomine omnium humillime sup(p)licaret. Quorum Instantiam promovendam & (et) ipse enixe recom(m)endo. Siquidem vero ob brevitatem temporis sup(p)licatio I(ncl)ito Co(m)itui porrigenda n(on) sit ap(p)osita, n(on) gravetur D(ominatio) V(estr)a Sp(ectab)il(is) inviare Tabellarium² hunc ad bonum sty-

¹² Peter Borkovič je bil kaplan pri Miklošu Küzmiču v letih 1801 do 1803 (prim. Muza M. K., 14—15; Franc Tement, 170 let črensovske župnije, v: Stopinje 1977, 34).

¹³ Matija Flisar (1776—1829) je bil drugi Küzmičev naslednik v benediški župniji; več o njem gl. Stopinje 1978, 32.

¹⁴ Adolf Agustič (1786—1863) je bil tretji Küzmičev naslednik v benediški župniji; več o njem gl. Stopinje 1978, 32.

¹⁵ Prim.: A szombathelyi püspöki megye papságának névtára, Szombathely 1871, str. 12 (Sematizem, imenik duhovštine szombathelyske škofije).

¹⁶ Pisma so v budimpeštanskem državnem arhivu (Magyar Országos Levéltár), in sicer v pododdelku Festetic-Sallér Levéltár — P 285, csomószám 1: fasc. 2, num. 8, 7, 8; fasc. 6, num. 16, 17; csomószám 2: fasc. 11, num. 12, 13, csomószám 5: fasc. 30, num. 18.

listam, virum(ue) prudentem, qui cognita ex fundamento causa, gravit(er), apteq(ue) eandem deducturus est. Interea si secundis avibus res processerit, causaq(ue) promotā fuerit, quod sine aere n(on) fiet, dignabit(ur) D(ominatio) V(estr)a Sp(ectab(i)lis praefatis Instantibus notitiae dare, quando, quantum, quo, & (et) cui solvendum sit? quod si modo aliquid foret expendendum, ablegatusq(ue) tantam n(on) haberet aeris, faciet, minime diffido [: pro quo & (et) sup(p)lices instant memorati sutores :] hanc misericordiam, & (et) gratiam D(ominatio) V(estr)a Spectabilis, ut ex suo succur(r)at, quod utiq(ue) cum maxima gratiaru(m) actione quantocyus rependet(ur).

In reliquo gratiis, & (et) favoribus recom(m)endatus jugi cum obligatione persisto.

Spectabilis, ac Perill(ustr)is
D(omi)ni Assessoris

14ta Xbris 769
Ibidem

Humill(imus) servus
Nic. Kúzmics Par(ochus)
ad S. Benedictum
m(anu) p(ropria)

Spoštovani in presvetli gospod prisednik,
meni zelo naklonjeni gospod!

Zbor¹ goriških čevljarjev znova pošilja k vašemu spoštovanemu gospostvu izročitelja tega pisma, da bi vas v imenu vseh ponižno prosil, da bi se kot začetnik in varuh zavzeli za njihovo stvar, ki vam je iz mojega nedavnega pisma že znana. Tudi sam vneto priporočam, da bi njihovo nujno prošnjo podprli. Če zaradi pomanjkanja časa ni priložena posebna prošnja, ki bi jo morali izročiti slavnemu županijstvu, se naj vaše spoštovano gospostvo nikar ne obotavlja tega pismo² napotiti k dobremu stilistu in pametnemu možu, ki bo stvar temeljito preučil in jo skrbno ter primerno izrazil. Če bo stvar medtem srečno in dobro napredovala in bo prošnja izročena na višje mesto, kar seveda ne bo šlo brez denarja, blagovolite sporočiti prej omenjenim prošnjikom, kdaj, koliko, na kak način in komu morajo plačati? In če bi pa bilo potrebno plačati kaj že zdaj, odposlanec pa ne bi imel pri sebi toliko denarja, bo blagohotno in milostno — o tem sem prepričan — /: in tudi omenjeni čevljarji to milo prosijo :/ prišlo čilo na pomoč vaše spoštovano gospostvo in doplačalo s svojim, za kar vam bodo čevljarji zelo hvaležni in vam bodo čimprej povrnili.

Sicer pa se priporočam vaši naklonjenosti in blagohotnosti in vam ostajam trajno vdan.

Spoštovanega in presvetlega
gospoda prisednika

14. decembra 1769
prav tam

ponižni sluga,
Miklőš Kúzmics, župnik
pri Sv. Benediktu

s. r.

¹ Sutorum Montanstarum corona — zbor goriških čevljarjev. Morda bi lahko prevedli tudi cel goriških čevljarjev ali cel čevljarjev, ki so obdelovali vinograde, od katerih so morali plačevati gornino (lus montanum); ker pa Kúzmics piše Montanstarum z veliko začetnico, se zdi, da z besedo Montanistae hoče označiti Goričance. Tako lahko sklepamo tudi iz miselne zveze. Tega mnenja je tudi zgodovinarica dr. Mária Klss, arhivarka v szombathelyskem županjskem arhivu. V pismu z dne 20. maja 1981 sporoča: »Sutorum Montanstarum corona valóban azt jelentti, amit irt. A hegyen lakó vargamesterek gyűlése (corona — gyűlés) — »Sutorum Montanstarum corona pomeni v resnici to, kar ste pisali: zbor čevljarskih mojstrov, ki prebivajo po bregih (corona — sestanek, zbor).« Korona so imenovali tudi občasno konferenco ali sestanek dekanijskih duhovnikov pod vodstvom dekana (prim. Kúzmicevo pismo Szilyju z dne 7. septembra 1789, objavljeno v: Slavistična revija 23(1975)472 in Skafarjevo opombo 1).

² Izročitelj pisma, pismo², je moral potovati v Jakabházo ali v Molnári peš, na konju ali s poštnim vozom (prim. pismo IX z dne 16. novembra 1788).

II. — 18. decembra 1770

Spectabilis, ac Perillustris D(omi)ne
A(sse)ssor, D(omi)ne mihi Gratosissime!

Posteaquam im(m)inentis et jam prae foribus pulsantis Natalitiae D(omi)ni nostri Festivitatibus, uti et Diei onomasticae solemnitate,¹ n(on) solum cursum, sed et recursum in Pylios,² Nestereosq(ue) annos, semper ad vota, sincerissimo cordis affectu D(ominationi) V(estr)ae Sp(ecta)b(i)li voveo, et ap(p)recor: ex parte Judicis³ notum facio, quod vini transvectionem impracticabilitas viarum impedierit, veru(m) daturu(m) se operam pollicet(ur) idem Judex, ut quantocyus post festa im(m)inentia, quali, quali via transponant(ur). De facto mittit volucres 10 praefatus Terplan cum 12 libris sebi D(ominationi) V(estr)ae Sp(ecta)-b(i)li.

Ad haec praesentium exhibitor Stephanus Czopek conquerit(ur) in eo, quod defuncti condam Joannis Czopek relicta vidua, postquam nupsisset Blasio Csa-szar parit(er) colono D(ominationis) V(estr)ae Sp(ecta)b(i)li, (!) unam areolam vineae reliquerit desertam, ad prius domicilium spectantem, quam ut desolatam suscepit suprafatus Stephanus, de facto tamen praedicta conjux Blasii Csa-szár, nescio quo fundamento nixa, putans se morituram, legasse dicit(ur) pro sacris. Hoc primum.

Alterum est, quod eadem mulier extreme nuper decumbens filiae suae, jam Matrimonio junctae [: filios eni(m) duos dicit(ur) misisse per Universum :] lega-verit par boum, cur(r)um, aratru(m), cum occa ab hac domo, ubi actu cum ma-rито degit, ratione, ut refert(ur) nixa ista, quod ipsa ex allato secum aere multum in hanc oeconomiam expenderit. [Ob robu: quae si a marito ablata fuerint, de-solutione desolabit(ur) domus illa, nec ferendo oneri oeconomico par futurus a Judice refert(ur) saepifatus Blasius.]

Utrumq(ue) casum, quantu(m) cursim licuit, delineavi eum in finem, ut quod aequ(m), et justum perspexerit D(ominatio) V(estr)a Sp(ecta)b(i)lis, pro sua sapientia int(er) partes dijudicare [ob robu: et quid agendum Judici notificare] n(on) dedignet(ur).

Ego vero pretiosis favoribus, et gratis recom(m)endatus debita cum vene-ratione persevero.

D(ominationis) V(e)strae Sp(ecta)b(i)lis

18va Xbris 770

Raptim

Humill(imus) Capellanus

Nic. Kűzmicš Par(ochus) in

Eremo Ivanócz⁴ m(anu) p(ropri)a

Spoštovani in presvetli gospod prisednik,
meni zelo naklonjeni gospod!

Ker se že bližajo in tako rekoč že trkajo na vrata božični prazniki rojstva našega Gospoda in slovesnost vašega goda,¹ nenehno in z iskrenim srcem želim in prosim, da bi vaše spoštovano gospodstvo doseгло dvojna pilijska² in Nestor-jeva leta. Glede župana³ vam sporočam, da je neprevoznost cest zavrla prevoz vina, vendar je isti župan obljubil, da se bo potrudil in da bo po praznikih čimprej, ko bo pot kolikor toliko prevozna, vino pripeljal. Za zdaj omenjeni Terplan pošilja vašemu spoštovanemu gospodstvu 10 glav perutnine z dvanajestimi funti loja.

Tisti, ki vam to pismo izroči, Štefan Copek, se pritožuje, da je vdova po nekoč umrlem Janezu Copeku, potem ko se je bila odselila in poročila z Blažem Časarjem, prav tako podložnikom vašega spoštovanega gospostva, zapustila košček neobdelanega vinograda, ki je prej pripadal njenemu prejšnjemu bivališču; ta neobdelani vinograd je sprejel prej omenjeni Štefan, dejansko pa trdi, da je omenjena žena Blaža Časarja, misleč da bo kmalu umrla — ne vem, na kaj se je pri tem opirala — izročila vinograd za maše. To je prvo.

Drugo pa je, da je ta žena pred kratkim na smrtni postelji z oporoko določila svoji, že omoženi hčeri [: dva sina namreč — tako pravijo — je poslala po svetu :] par volov, voz, plug z brano, kar naj bi vse šlo od hiše, kjer sedaj biva z možem; to je storila — tako pravijo — iz razloga, ker je veliko denarja, ki ga je prinesla s seboj, potrošila za to gospodarstvo. [Ob robu: Če bodo te stvari odpeljali od moža — tako trdi župan — bo ta hiša do kraja opustošena in večkrat omenjeni Blaž ne bo mogel več gospodariti.] Oba primera sem, kolikor mi je pač v naglici bilo mogoče, opisal z namenom, da vaše spoštovano gospostvo, kakor bo spoznalo za primerno in pravično, po svoji modrosti razsodi med strankama [ob robu: in sporoči županu, kaj mora storiti].

Jaz pa se priporočam vaši predragoceni naklonjenosti in blagohotnosti ter ostanem s spoštovanjem.

Vašega spoštovanega gospostva

18. decembra 1770
na hitro

ponižni kaplan,
Mikloš Küzmič, župnik
v ivanovski samoti⁴ s. r.

¹ Sallérjevo krstno ime je bilo Štefan, zato je obhajal svoj god takoj po božičnem prazniku, 28. decembra.

² ... in Pylos — pljijska leta, po mestu Pylos, od koder je bil doma (ali kjer je vladal) Nestor, ki je sodeloval po svoji visoki starosti. Küzmič želi, naj bi Sallér dočakal visoko starost. Ta izraz uporablja Küzmič tudi v kronostihu Szilyju (prim. Muza M. K., str. 40 in 43, op. 1).

³ ... ex parte Judicis — župan Janez Terplan je imel v zakupu Sallérjev vinograd.

⁴ ... in Eremo Ivanócz — Ivanovska dolina je samotna. Zdi se, da se Küzmič primerja eremitoma, puščavalkoma, ki sta v njegovem času bivala v Veščici in na griču Zvarca pri Gradu (prim. Vis. can. 1756 za župniji Murska Sobota in Gornja Lendava, škofijski arhiv Szombathely).

III. — 20. decembra 1773

Spectabilis, ac Perill(ustr)is D(omi)ne
A(sse)ssor, D(omi)ne mihi singi(latim) Col(en)d(issi)me!

Dum im(m)inentia, & (et) magnis passibus ap(p)ropinquantia Salvatoris nostri Natalitia festa, cum proxime subsequo onomastico nominis sui die, festos int(er) choras, ter felicia, et faustissima Sp(ecta)b(i)li D(ominationi) V(estr)ae e sincero corde precor, nec n(on) imposita coronide fortunata modo labenti, et in finem vergenti, auspiciu(m) novi anni beatum, secundum vota propria ex animo dum voveo; ad requisitionem Terplanianam¹ significo Eidem Sp(ecta)b(i)li D(ominationi) V(estr)ae medio exhibitoris harum, 11 libras sebi, et volucres 20 ferentis, quod hactenus cum vino loco movere n(on) sit ausus ob ardua viar(um) impletura(m) adhuc habet modicam², post festivitatem S. Stephani ut continuo se itineri accingere valeat, in eo se laboraturum, et omnem lapidem moturum ap(p)romittit.

Bobus nihil deest³, invigilat(ur) eisdem acuratissime pro quorum parte 30 libras salis emit Terplan ut pinguescant amplius. Stramen autem e Petáncz subministrat spanus. Idem etiam panem, & (et) culinaria pro homine cum bobus exmisso dat, verum siquidem hsdem cibariis tamqua(m) debilibus n(on) sit contentus praedictus Bubulcus, pro unaqua(ue) septimana 3 eidem libras carnis emit Judex.

Tandem & (et) illud notificat D(ominationi) V(estr)ae Sp(ecta)b(i)li Terplanius, quod ad avertendas multiplices, et perpetuas discordias, jurgia, atq(ue) rixas, Joannes Gergorecz in Andreicz, propt(er) molam hactenus interventas cum Francisco Gergorecz, quam ante annum erexerant ambo cum paribus expensis, partem suam divendere velit, quare se insinuat D(ominationi) V(estr)ae Sp(ecta)b(i)li, tanquam D(omi)no suo ter(r)estri, et si eam habere vellet Eadem D(ominatio) V(estr)a Sp(ecta)b(i)lis, hisce offert depositis alioquin deponendis.

Qui Ve(str)is me expertis favoribus, & (et) gratis recom(m)endo, debita(ue)-cum veneratione persevero constant(er).

Sp(ecta)b(i)lis, ac Perill(ustr)is
D(ominationis) V(estr)ae

20 Xbris 1773
Raptissime Sub
Monte Engaddj⁵

Humill(imus) Servus Nic.
Küzmicz Par(ochus) in
valle Terebint(hi)⁴ m(anu) p(ropria)

Spoštovani in presvetli gospod
prisednik, gospod, ki ga moram imeti posebej v časteh!

Ko se na obzorju že kažejo in se z velikimi koraki približujejo božični prazniki rojstva našega Zveličarja skupaj z vašim godom, vašemu spoštovanemu gospostvu iz vsega srca želim, da bi vam bili ti prazniki trikrat srečni in blagoslovljeni. Ko se hkrati srečno iztekajo tudi zadnji dnevi leta in nagibajo h koncu, iskreno pridružujem še novoletno voščilo z vsem tistim, kar si sami želite.

Vprašali ste, kako je s Terplanom¹. Po izročitelju tega pisma, se pravi po odposlancu, ki vam hkrati prinaša 11 funtov loja in 20 glav perutnine, sporočam vašemu spoštovanemu gospostvu, da si Terplan zaradi razritih kolovoznih poti doslej z vinom ni upal na pot; še zmeraj mora zapolniti² nekaj jam. Takoj po prazniku sv. Štefana pa — tako obljublja — se bo spravil na cesto in popravil vsak kamen, da se bo lahko takoj odpravil na pot.

Terplan tudi vestno skrbi, da volom nič ne manjka.³ Da bi se čim bolj zredili, je kupil zanje 30 funtov soli. Steljo pa daje na voljo oskrbnik iz Petanjec. Isti pošilja tudi kruh in hrano za moža, ki pazi na vole; ker pa ta volar ni zadovoljen s tem bornim živežem, mu župan kupi za vsak teden po 3 funte mesa.

Končno še Terplan sporoča vašemu spoštovanemu gospostvu, da je Janez Gergorec v Andrejcih že pred leti skupaj s Francem Gergorcem postavil mlin; stroške postavitve sta plačala oba, vsak polovico. Zdaj pa hoče Janez Gergorec, da bi se izognil mnogim in nenehnim preprirom, pričkanjem in pravdam, ki jih je bil doslej imel s Francem Gergorcem, prodati svoj del, zato se zaupno obrača na vaše spoštovano gospostvo, kot na svojega zemljiškega gospoda; če torej hoče vaše spoštovano gospostvo imeti omenjeni del mlina, vam ga s tem daje na voljo, če plačate, kar je treba plačati.

S tem se priporočam vaši dobro znani naklonjenosti in blagohotnosti ter vztrajno ostajam z dolžnim spoštovanjem.

Vašega spoštovanega in presvetlega gospostva

Kar najhitreje, 20. decembra 1773

Pod goro Engadi⁵.

ponižni sluga,
Mikloš Küzmič, župnik
v Terebintovi dolini⁴, s. r.

¹ Sallér je spraševal Küzmiča glede župana Terplana.

² ... impleturam adhuc habet modicam — to bi lahko prevedli tudi: še zmeraj ima nekaj malega spolniti, ker pa govori o kamnih, se zdi, da je govor o poti, torej da mora zapolniti nekaj jam.

³ Terplan ni skrbel le za Sallérjev vinograd, ampak tudi za drugo njegovo gospodarstvo v Ivanovcih.

⁴ Küzmič imenuje Ivanovski dol z novim svetopisemskim imenom: Terebintova dolina. Terebinta sodi v vrsto smolnatih distacij, njen les je črnkast; po rasti in velikosti je podobna hrastu; tako je oče Jakob svoje zaklade zakopal pod terebinto (Gen 35, 4 po vulgati), medtem ko ima nov prevod: pod hrastom. Terebinta daje hladno senco (prim. Oz 4, 13); v Sirahovi knjigi je terebinta podoba posebjene božje modrosti: Modrost hvali sama sebe...: »Kakor palma v Engadiju sem vzrasla... kakor terebinta sem razprostirala svoje veje« (Sir 24, 1. 14. 16). Preden je David premagal Goljata, so se Izraelci zbrali v Terebintovi dolini, »congregati venerut in Vallem terebinthi« (prim. 1 Sam 17, 2).

⁵ Küzmič je tako pogosto imenoval kraj svojega bivanja v Ivanovskem dolu; tudi David je bival na gorskih vlišnih pri Engadiju, »in locis tutissimis Engadii« (prim. 1 Sam 24, 1).

IV. — 13. marca 1776

Spectabilis, ac Perillustris Domine Assessor,
D(omi)ne Patrone Gratosissime!

In Inclytis Dominiis: Muraj-Szombath, et Rakicsány degentes Artis Sutoriae viri, Articulum novum¹, a Sacr(atissi)ma Sua Majestate Regio-Ap(osto)l(i)ca recent(er) adepti, montanistas quoq(ue) ad se trahere cuperent avidissime; sed hi unanimi consensu renuunt, reluctant(ur)q(ue), et quemadmodum in Inclyto Dominio F. Lendvensi, ad Ill(ustrissi)mum D(omi)num Comitem, et D(omi)num suum Terestrem, Michaëlem de Nádasd, medio sup(p)licis libelli recur(r)erunt pro exoperatione dicti Articuli, ita et in hoc circulo constituti sutores ad Sp(ecta)b(i)lem D(ominationem) V(estr)am, tanquam Patronum potentissimum, et faventissimum, humillime suum recursum sumunt, pro Gratosissimo suo Patrono conclamantes, et sup(p)licit(er) instantes, quatenus eis novum Articulum exoperari clementissime n(on) dedignaret(ur) Sp(ecta)b(i)llis D(ominatio) V(estr)a; ut cum apertus sit accessus ad S(acrati)s(i)mam suam Majestatem ratione dictorum Articulorum, habeant et isti suum proprium, ne alieno Marte comparato provisi esse dicant(ur), et cum tempore ne fors interveniendae contentiones anteventant(ur). Quanto autem major publica personuit fama D(omi)num Sp(ecta)b(i)lem Posonium³ ad tractanda Regni negotia ab Inclyta Univ(ers)is(ita)te² unanimi consensu electum, et conclamatum esse, tanto certiori spe lactant(ur) praedicti Instantes, eam se gratiam in oculis D(ominationis) V(estr)ae Sp(ecta)b(i)llis nacturos, ut Vien(n)a dictum Articulum quantocyus exoperatum praefati sutores percipere valeant de manibus Sp(ecta)b(i)llis D(ominationis) V(estr)ae; donec enim eo provisi, et armati fuerint, a prioribus prioritare temporis in exoperatione, persecutiones se ubiq(ue) locorum passuros praeventent. Eapropt(er), quemadmodum ante quadrien(n)ium in simili materia ad D(ominationem) V(estr)am Sp(ecta)b(i)llem, ita et de facto ratione dicti Articuli sub Patrocinium potentissimum D(ominationis) V(estr)ae Sp(ecta)-

b(i)lis humillime recur(r)unt plena cum fiducia se clement(er) exaudiendos, et protegendos, sperantes. Qui se obligant, sicut et ante quadri(en)num se obliga(ve)runt ad cur(r)us 50 salva venia fimi — ad vineas D(ominatio)nis V(estr)ae Sp(ecta)b(i)lis convecturos. Ad quem Articulum dignet(ur) D(ominatio) V(estr)a Sp(ecta)b(i)lis n(on) solum Ecclesiam S. Benedicti, tanquam Principale(m), verum etiam Ecclesiam S(ancti)s(s)imae T(rinita)tis ad Feölsö-Petrócz ex parte Dominij Nobilium inscribi facere. Tandem in eo humillime toties fati sutores sup(p)licant, quatenus suo aere dictum Articulu(m) redimere n(on) dedignaret(ur) D(ominatio) V(estr)a Sp(ecta)b(i)lis, quam expositam sum(m)a(m) pro praefigendi a D(ominatio)ne V(estr)a Sp(ecta)b(i)li Termino, se cum humillima gratiar(um) actione deposituros hisce se obligant, et ap(p)romittunt.

Quor(um) justam instantiam dum sub benignam protectionem D(ominatio)nis V(estr)ae Sp(ecta)b(i)lis instant(er), ac enixe recom(m)endarem, pretiosissimis favoribus, et gratiis recom(m)endatus peren(n)o semper ac emorior.

Spect(a)b(i)lis, ac Perill(ustr)is D(ominatio)nis V(estr)ae

13ta Martij 1776
rap(tissi)me
sub monte Engaddj.

Infimus Capellanus, ac pro parte
sutorum Instans, Nicol. Kúzmics
Par(ochus) ad S. Benedict(um)
m(anu)p(ropria)

Hac occasione optatum, et favens causae suae responsum sibi humillime expetunt mitti saepe dicti Instantes; ac una humillime sup(p)licant, ut si ratione dicti Art(icu)li n(on) esset necessaria Inst(an)tia ad In(n)clitum Co(mi)t(at)um por(r)igenda, id ipsum quoq(ue) dignaret(ur) D(ominatio) V(estr)a Sp(ecta)b(i)lis significare, ne inanes fiant expensae.

P. S. Quod autem concernit Ecclesiam S. Benedicti, ratione ejus nuper nam mea(m) humillimam petitionem ren(n)ovo, et devote sup(p)lico pro pia Eleemo-syna. Pro cujus Ecclesiae parte, et subsidio D(omi)nus Sp(ecta)b(i)lis Balth(asar) Inkej' jam dignatus est resolvere f(lorenos) 100, uti et D(ominatio) V(estr)a Sp(ecta)b(i)lis jam praeprius nos optime de se sperare jussit; hinc spem habemus solidam, quod se D(ominatio) V(estr)a Sp(ecta)b(i)lis n(on) patiet(ur) vinci in hoc s. opere. Cum autem Instantiam ad In(n)clitum Co(mi)t(at)um por(r)igi facere intendam ratione dictae Ecclesiae Excelso Consilio Regio praesentandam ejusdem recom(m)endationem, et promotionem quoq(ue) D(ominatio) V(estr)a Sp(ecta)b(i)lis efficaci interpositioni humillime substerno.

Is, qui supra m(anu) p(ropria)

Spoštovani in presvetli gospod prisednik, meni zelo naklonjeni zavetnik!

Na slavnem soboškem in rakičanskem zemljiškem gospostvu bivajoči čevljarji so si pred kratkim od njegovega kraljevoapostolskega veličanstva priborili nov zakonski člen¹ in zdaj bi zelo želeli pritegniti k sebi še Goričance; toda le-ti to enodušno odklanjajo in se temu upirajo. In kakor so se že na slavnem gornjelendavskem zemljiškem gospostvu zatekli k presvetlemu gospodu grofu, svojemu zemljiškemu gospodu Mihaelu de Nádasdiju s prošnjo za izposlovanje omenjenega zakonskega člana, tako se tudi v tem okrožju naseljeni čevljarji ponižno obračajo na vaše spoštovano gospostvo kot na svojega mogočnega in zelo naklonjenega zavetnika. Kličejo vas za svojega predragocenega pokrovitelja in vztrajno prosijo, naj bi jim vaše spoštovano gospostvo blagohotno izposlovalo, da bi tudi zanje izdali nov zakonski člen. Ker je glede omenjenih zakon-

skih členov vsem odprt dostop do njegovega svetega veličanstva, naj imajo tudi le-ti svoj lastni člen, da jim nihče ne bi mogel očitati, da živijo na tuj račun, in da ne bi zaradi tega morda sčasoma nastali prepiri. Čim bolj se je razširila vest, da vas je slavni županijski občni zbor² enodušno izvolil in poklical v Požun³, da bi tam razpravljali o državnih stvareh, tem trdneje upajo prej imenovani prošnjiki, da bodo v vaših očeh našli milost, se pravi, da bodo naši čevljarji po vaših rokah čimprej prejeli z Dunaja omenjeni zakonski člen. Dokler namreč ne bodo s tem členom oskrbljeni in oboroženi, predvidevajo, da jih bodo tisti, ki so že prej prejeli ta člen, povsod preganjali. Zato pa, kakor so se v podobnem primeru že pred štirimi leti obrnili na vaše spoštovano gospostvo, se tudi zdaj zaradi omenjenega člana ponižno zatekajo pod vaše mogočno varstvo, in sicer z velikim zaupanjem, da jih boste milostno uslišali in podprli. Hkrati se ti čevljarji obvezujejo, kakor so se obvezali tudi pred štirimi leti, da bodo zvozili k vinogradom vašega spoštovanega gospostva 50 voz gnoja — oprostite besedi. Blagovolite izposlovati, da k temu členu ne bo pripisana samo cerkev Sv. Benedikta kot glavna cerkev, ampak tudi cerkev presvete Trojice v Gornjih Petrovcih, in sicer zaradi zemljiškega gospostva svobodnjakov.

Končno vas že tolikokrat omenjeni čevljarji ponižno prosijo, da bi vaše spoštovano gospostvo s svojim denarjem plačalo stroške za omenjeni člen. Hkrati se s tem pismom obvežemo in obljubijo, da vam bodo vsoto hvaležno povrnili, in sicer v roku, ki ga boste določili.

Ko njihovo pravično prošnjo izročam blagohotnemu pokroviteljstvu vašega spoštovanega gospostva in jo vztrajno ter vneto podpiram, se tudi sam priporčam vaši predragoceni naklonjenosti in velikodušnosti ter zmeraj ostajam

vašega spoštovanega in presvetlega gospostva

Kar najhitreje,
dne 13. marca 1776.
Pod goro Engadi.

najneznatnejši, a z vso silo za čevljarje zavzemajoči se kaplan, Mikloš Küzmič, župnik pri Sv. Benediktu, s. r.

Ob tej priložnosti večkrat omenjeni čevljarji ponižno prosijo, da bi jim na njihovo prošnjo poslali zaželen in ugoden odgovor. Hkrati ponižno prosijo: če glede omenjenega člana ni nujno nasloviti prošnje na slavno županijstvo, naj vaše spoštovano gospostvo sporoči tudi to, da ne bodo zaman trošili denarja.

P. S. Kar pa zadeva cerkev Sv. Benedikta, ponavljam svojo nedavno ponižno prošnjo in vdano prošim za bogoljubno miloščino. Za benediško cerkev in njeno vzdrževanje je spoštovani gospod Baltazar Inkei⁴ že daroval 100 florenov; prav tolikšno vsoto — tako ste nam že prej zagotovili — moramo pričakovati tudi od vašega spoštovanega gospostva; to upanje trdno gojimo, zato se ne dajte premagati v tej sveti dobrotelnosti. Ker glede omenjene cerkve name ravam poslati prošnjo slavnemu županijstvu, da jo predloži visokemu kraljevemu svetu, ponižno prošim vaše spoštovano gospostvo za učinkovito posredovanje, se pravi, da prošnjo priporočite in pospešite.

Isti kot zgoraj s. r.

² Vsak eeh (čevljarski, tesarski, krojaški, mlinarski itd.) je imel svoje pravno besedilo, svoj zakonski člen (Arliculus); to pravno besedilo je določalo pravice in dolžnosti mojstrov, vajencev in pomočnikov, ki so delali v cehu, npr. koliko časa je moral biti kdo vajenec ali pomočnik, da se je izučil svoje stroke, kakšne izpise je moral narediti, koliko let je moral polovati okrog in se učiti pri drugih mojstrih, da si je nabral polrebne strokovne izkušnje, katere verske dolžnosti je moral spojnjevali, kakšne so bile pravice in dolžnosti mojstra ipd. Vsak eeh je imel svojega zaveznika, svevnika, svojega zaslavo, ki so jo nosili pri cerkvenih obhodi: s členom so bili določeni skupni obredi, seje, vsote, ki so jih morali plačevali v cehovsko blagajno. V tej mnogoštevilnosti različnih določil, s katerimi so posamezni eehi razpolagali, se je bilo težko znanji, zato je Marija Terezija leta 1761 odredila, naj županijske oblasli poberejo od eehov stare člene, da bodo name-

sto njih dobili nove. Le-ti so bili za vse cene enaki. Tako je hotela Marija Terezija cehovska pravila poenostaviti. Seveda je bilo potrebno za nova pravila odšteti nekaj denarja, zato cehi niso radi izročili starih pravil županijskim oblastem. Dvajset let je trajalo, da so dobili cehi po vsej Madžarski enotna pravila. Ta nova, poenotena pravila so kratko imenovali *Articulus novus*, nov zakonski člen (prim. Lajos Szádeczky, *Ipartefjődés és céhek története Magyarországon. Razvoj obrti in zgodovina cehov na Madžarskem*, Budapest 1913, str. 18, 60, 158; Géza Eperjessy, *Mézvárosi és falusi céhek az Alföldön és Dunántúlon 1686—1848*, Mestni in vaški cehi v Alföldu in Dunántúlu 1686—1848, Budapest 1967, str. 13, 33).

² *Inclyta Universitas* slovenimo s slavni ali blagorodni županijski občni zbor. *Universitas* pomeni zbor ali skupnost plemičev, svobodnjakov, ki živijo v županiji. Županija je bila istovetna s svobodnjaki, plemiči, ki so prebivali na njenem ozemlju. Tlačani niso imeli pravic, zato niso prišli v poštev, ampak le nemešnjaki, t. j. plemiči, svobodnjaki. Če so torej uradno govorili ali pisali o županiji, so jo nazivali poleg *Comitatus* tudi *Inclyta Universitas*, slavno županijstvo (pojasnilo dr. Marije Kiss, arhivarke v Szombathelyu z dne 20. maja 1981).

¹ Požun all Požon, danes Bratislava. V istem času so bili državni zbori v Požunu.

² Baltazar Inkey je kot zemljiški gospod imel posest v Ivanovcih, Andrejcih in Kukeču (prim. Can. vis. *Parochiae Szent Benedek in Possne Kancsócz 1778*, škofijski arhiv Szombathely, str. 14 in 15).

V. — 5. julij 1778

Spectabilis, ac Perill(ustr)is D(omi)ne A(sse)ssor, Domine mihi peculiarit(er) col(en)d(issi)me!

Quamquam controversiam illam, quae jam a quinquen(n)io agitatur int(er) Michaële(m) Gergórecz ex Andreicz colonum D(ominationis) V(estr)ae Sp(ecta)b(i)lis, et Nicolaum Sinkó colonum D. Gombossy V. Jud(icis nobi)lium¹, intuitu certae particulae ter(r)ae D(ominationi) V(estr)ae Sp(ecta)b(i)li perbene notae, dirimendam comittere dignata sit D(ominatio) V(estr)a Sp(ecta)b(i)lis D(omi)no mox fato Gombossio, ast cum ad iteratas evocationes idem D. V. Jud(ex nobi)lium ad complanandum dictum negotium in faciem loci exire detrectet, colonus autem ejusdem supramemoratus Sinkó vites in dictum ter(r)enu(m) implantare n(on) desinat, antequam radice(ur) in possessorio pars adversa, iteru(m) pulsare, et sup(p)licare praesumit praementionatus Gergorecz D(ominationi) V(estr)ae Sp(ecta)b(i)li, quatenus ad dirimendam litem D. Petro Kregár² dignaret(ur) scribere D(ominatio) V(estr)a Sp(ecta)b(i)lis, qui se modo dicto Gergórecz jam ap(p)romisit exituru(m), modo Sp(ecta)b(i)lis D(ominatio) V(estr)a hocce negotium sibi com(m)ittere n(on) dedignet(ur), qui juxta aequitatem dictum ter(r)enu(m) adjudicaturus est legitimo possessori ad evitandas posteriores lites. Pro qua gratia dum iterum, iterumq(ue) humillime supplicat D(ominationi) V(estr)ae Sp(ecta)b(i)li toties fatus Gergórecz.

Ego autem uber(r)ima(m) ex corde messem Divina cum benedictione, constantemq(ue) valetudinem, et vitam longaeva(m) precor D(ominationi) V(estr)ae Sp(ecta)b(i)li, pretiosis favoribus, & (et) expertis gratiis recom(m)endatus debita cum veneratione persisto.

Sp(ecta)b(i)lis, ac P. D(ominationis) V(estr)ae

5ta Julij 1778
sub monte Engadi.

Humill(imus), ac oblig(atissi)mus
servus, Nicol. Kúzmics,
Par(ochus) S. Ben(edicti) m(anu) p(ropri)a

Spoštovani in presvetli gospod prisednik,
gospod, ki ga moram imeti še posebej v časteh!

Čprav ste poravnavo spora, ki že pet let traja med Mihaelom Gergórcem iz Andrejec, kmetom vašega spoštovanega gospostva, in med Nikolajem Sinkom, kmetom gospoda Gombossyja, namestnika sodnika svobodnjakov,¹ glede koščka

zemlje, ki vam je dobro znan, zaupali pravkar omenjenemu Gombossyju, le-ta namestnik sodnika svobodnjakov na ponovna povabila noče priti na kraj sam, da bi razčistili omenjeno zadevo. Njegov prej imenovani kmet Šinko pa ne neha zasajati omenjenega zemljišča z vinskimi trtami, zato se isti Gergórec, preden bi si nasprotna stranka prilastila zemljišče, ponovno obrača na vas in milo prosi, da bi vaše spoštovano gospostvo pisalo gospodu Petru Kregarju,² naj poravnava spor. Le-ta je Gergórcu že obljubil, da bo prišel na kraj sam, če mu bo vaše spoštovano gospostvo to stvar zaupalo, in da bo omenjeno zemljišče pravično prisodil zakonitemu lastniku ter s tem hkrati tudi preprečil nadaljnje prepire. Za to milost vas spet in spet ponižno prosi že tolikokrat imenovani Gergórec.

Jaz pa vam iz srca želim obilno žetev, božji blagoslov, trdno zdravje in dolgo življenje. Priporočam se vaši dragoceni naklonjenosti in znani blagohotnosti ter ostajam z dolžnim spoštovanjem

Vašega spoštovanega in presvetlega gospostva

5. julija 1778
Pod goro Engadi.

ponižni in hvaležni
sluga, Mikloš Kúzmíč,
župnik pri Sv. Benediktu s. r.

¹ V. Juditium je okrajšava za Vice Judex nobilitium in slovenimo namestnik sodnika svobodnjakov. Svobodnjaki v županiji so si izvolili svojega sodnika, župana ali glavarja. Ta naslov je pozneje ustrezal naslovu namestnika okrajnega glavarja, madž. alszolgabíró all szolgabíró (prim. Magyar értelmező kéziszótár, Madžarski pojasnjevalni priločni slovar, Budapest 1972, 1303). Skafar je ta naslov objavil v transkripciji Vice Judicialium in dr. Stane Kos ga je prevedel namestnik notarja. Ta namestnik notarja je v Kúzmíčevem pismu, ki ga je objavil Skafar, omenjen le z rodbinskim imenom Lipits. V opombi 3 razlaga Skafar, da se rodovna Lipič (Lippics-Koronghi) omenja že leta 1632 v Krogu in da sta bila Anton in Baltazar Lipič leta 1749 podžupana Zelezne županije, Ivan Lipič pa da je imel posest tudi v Rankovcih in Lukačevcih (prim. Skafar, Iz dopisovanja, 478 in 479), vendar Skafar ne opredeli natančneje, kateri od teh je bil v Kúzmíčevem pismu z dne 5. januarja 1795 namesnik okrajnega glavarja; vsekakor je bil to Jožef Lipič. V listini o pogodbi glede soboških zvonov z dne 12. septembra 1795 se je podpisal s polnim imenom takole: coram me Josepho Lippics, Incliti Comitatus Castriferrei qua ex parte Romano-Catholicorum exmissio V. Juditium (pred menoj, Jožefom Lipičem, namestnikom okrajnega glavarja slavne Zelezne županije, pooblaščenecem katoličanov); v njegovem pečatu vidimo žensko osebo z mečem v roki (prim. Jože Smej, Cerkev v Soboti, v: Stopnje 1972, 49). V pričujočem pismu omenja Kúzmíč kot namestnika okrajnega glavarja Gombossyja, ne da bi navedel njegovo ime.

² Petra Kregarja omenja Kúzmíč tudi v pismu z dne 23. januarja 1783 in sicer kot sodnika svobodnjakov, okrajnega glavarja (Juditium). O njem pravi Skafar v op. 1, da je bil rojen v Belincih in je leta 1764–1765 z bratoma Emerikom in Mihaelom študiral na župniški gimnaziji v Gradcu. Leta 1780 je bil kot vojaški poveljnik na letni skupščini Zelezne županije. Član je rodovine so imeli posest v Odrančih, Cernelavcih, Markišavcih, Matjaševcih in Kramarovcih (prim. Skafar, Iz dopisovanja, 275–276).

VI. — 20. decembra 1779

Spectabilis ac Perill(ustr)is D(omi)ne A(sse)ssor,
Domine Domine mihi venerandissime!

Dum iminentia Salvatoris Nostri Natalia cum subsequa Solemnitate D. Stephani, Novi(ue) anni auspiciu(m), cum omni animae, corporis(ue) prosperitate attingere, ac pari felicitate transigere ex animo voveo D(ominationi) V(estr)ae Sp(ecta)b(i)li, exoraturus Superos, quatenus recursu(m) plurimorum insuper annoru(m) indulgere dignent(ur), una significo D(ominationi) V(estr)ae Sp(ecta)b(i)li, quod per praesentium latorem Judex Terplan praesentari faciat volucres insimul 37. Quod autem vana concernit, n(on) existimat hac via consultu(m) esse ea movere; licet eni(m) D. Kelemen de facto transponant(ur) ad Hidvégh¹, ex eo tamen dignent(ur) excusatu(m) habere suu(m) Judice(m) D(ominatio) V(estr)a Sp(ecta)b(i)lis, quod illi tanqua(m) cu(m) levi onere 8, v(el) 10 Urnar(um) movere possint, n(on) tamen Trplan² cu(m) graviori, qui adeo meliora pro tali vectura tempora

praestolat(ur). Impletura(m)³ habituru(m) se sperat ad Epiphania(m) D(omi)ni usq(ue), dabitq(ue) opera(m), ut eo tum ea transponere valeat. Poma vendidit, multa quidem computruere, 17 nihilominus cubulos majores à f(loreno) 1 distraxit, quos f(lorenos) 17 suo tempore numeraturus est D(ominationi) V(estr)ae Sp(ecta)b(i)li, aut ratione(m) red(d)iturus de erogatione, aliquid eni(m) lini coemit, adlaboratq(ue), ut plusculum quid coacervare valeat singulam libra(m) solvendo à X (crucigeris) 15.

Deniq(ue), cum fama spargat(ur), quod ex determinatione I(ncliti) Co(mi)-t(a)tus sclopi sint adimendi rusticis, ne et D(ominationis) V(estr)ae Sp(ecta)b(i)lis tollat(ur), de quo nullu(m) signu(m) habet(ur), quod pertineat ad D(ominationem) V(estr)am Sp(ecta)b(i)lem, unde fides forte n(on) adhiberet(ur) per collectore(m), humilline sup(p)licat Terplán, dignet(ur) aliquod signu(m) mittere super eo. Non secus et Franciscus Lipics⁴ in eo instat, quatenus suum reservare possit, qu(o)-m(o)do eni(m) custodiet in futuro(m) vineas D(ominationis) V(estr)ae Sp(ecta)-b(i)lis sine sclopo? Negotium Gergoreczianos int(er) amicitia(m) est compositum coram me in praesentia quoq(ue) Judicis Trplán, qui n(on) sunt futurum importuni amplius D(ominationi) V(estr)ae Sp(ecta)b(i)li. Cujus in reliquo exper-tis favoribus, et gratis recom(m)endatus peculiari cum veneratione persevero.

Sp(ecta)b(i)lis, ac P. D(ominationis) V(estr)ae

20^a Xbris 1779
rap(tissi)me
sub monte Engadi.

Humill(imus) ser(vus)
Nicolaus Kűzmicz, Par(ochus)
ad S. Benedictum. M(anu) p(ro)pria

Retrimenta Uvar(um) curat modo exuri Judex, quid cu(m) crematura, hicne vendet(ur), an vero eadem occasione ad molnari⁵ devehenda?

Spoštovani in presvetli gospod prisednik,
gospod, ki ga moram imeti še posebej v časteh!

Ko vam iz srca želim, da bi zdravi na duši in na telesu dočakali bližajoči se božični praznik rojstva našega Zveličarja skupaj s sledečim mu praznikom sv. Stefana in hkrati tudi začetek novega leta ter da bi vse te praznike tudi srečno preživeli, prosim nebesa, naj vam naklonijo še mnogo let.

Vašemu spoštovanemu gospodstvu sporočam, da vam župan Terplan po prinašalcu teh pisem pošilja hkrati 37 glav perutnine. Kar pa zadeva vino, meni, da ni primerno, da bi ga to pot pripeljal. Res je sicer, da gospodu Kelemenu prav zdaj peljejo vino na Hidvégh,¹ vendar naj vaše spoštovano gospodstvo ima svojega župana za opravičenega, če vam to pot ne pripelje vina. Oni so se namreč z lažjim tovorom, se pravi samo z osmimi ali desetimi vrči lahko odpravili na pot, ne pa Trplan² z večjim tovorom, zato Trplan za takšen prevoz čaka ugodnejše vreme. Upa, da bodo do praznika Gospodovega razglašnja zapolnili (globoke kolesnice)³ in se bo potrudil, da bo lahko v tem času vino pripeljal tja. Sadje je prodal; mnogo ga je sicer segnilo, vendar je kljub temu razprodal 17 velikih keblon po 1 floren. Teh 17 florenov bo ob svojem času odštel vašemu spoštovanemu gospodstvu ali pa bo sestavil račun o izdatkih. Pokupil je namreč nekaj lanenega platna, prizadeva pa si, da bi nekoliko več nakopičil, zato plačuje posamezen funt po 15 krajcarjev.

Končno se širi novica, da je slavna županija ukazala, naj kmetom odvzamejo puške. Da ne bi odvzeli tudi puške vašega slavnega gospodstva — saj Terplan nima nobenega dokaza, da je puška vaša, in mu na besedo ne bi verjeli — vas

isti Terplan po prinašalcu prosi, da bi mu blagovolili poslati pismo potrdilo o puški.

Prav tako tudi Franc Lipič⁴ vztrajno prosi, da bi lahko obdržal svojo puško; kako bi sicer mogel v bodoče brez puške paziti na vinograd vašega spoštovanega gospostva?

Spor med Gergorcema se je srečno končal; pred menoj in pred županom Trplanom sta se prijateljsko pobotala in tako vašega spoštovanega gospostva ne bosta več nadlegovala.

Sicer pa se priporočam vaši znani naklonjenosti in blagohotnosti ter ostajam s posebnim spoštovanjem.

Vašega spoštovanega in presvetlega gospostva

Kar najhitreje,
dne 20. decembra 1779,
pod goro Engadi.

ponižni sluga, Mikloš
Küzmič, župnik pri
Sv. Benediktu, s. r.

Župan poskrbi, da bodo zdaj žgali grozdne tropine. Kaj naj naredi s tro-pinščico? Jo naj proda ali pa naj jo ob isti priložnosti dá zvoziti v Moľnári?⁵

¹ Hídvég, danes Rábahídvég, kraj ob Rabi, med Kőrmendom in Vasvárom. Tam je bival omenjen zemljiski gospod Kelemen, ki je imel tudi svoj vinograd v Kűzmičevi župniji.

² Županov prilemek piše Kűzmič včasih Terplan, včasih Trplan, kakor je v navadi še danes.

³ Prim. op. 2 k pismu III, na str. 280.

⁴ Franc Lipič, kmec iz Kukeča, je imel vinograd na Benediškem bregu, zahodno od šolskega poslopja (prim. Čan. vđs. 1778, str. 18).

⁵ Moľnári, danes Pűspőkmoľnári, kraj v Zelezni županiji (prim. uvod str. 275). V priplisu je Kűzmič zapisal ta kraj z malo začetnico.

VII. — 16. januar 1787

Spectabilis, ac Perill(ustr)is D(omi)ne A(sse)ssor,
D(omi)ne mihi Gratiis(is)me!

Posteaqua(m) pro submisso mihi nuper caso valde bono im(m)ortales refero grates D(ominationi) V(estr)ae Sp(ecta)b(i)li, exorandam esse duxi Eandem D(ominationem) V(estr)am Sp(ecta)b(i)lem, quatenus intuitu controversi int(er) senem, et juvenem Terplán¹ faenilis hac occasione Judicem gratiose exaudire dignet(ur) qui contractum int(er) suos antecessores ex ovo en(n)arabit ante annos 70. factum, intra quod tempus nunqua(m) turbatam fuisse familia(m) senis Terplán auditum est; ad evitandas utiq(ue) quotidianas lites, cum dicta particula faenilis sit sub pedibus domus senis Terplán. Neq(ue) alteri ullam esse injuriam, siquidem in Andrejcz hujus loco possederit, et possideat prateolum.

Caeterum pretiosis favoribus, et expertis magnis Gratiis com(m)endatus debita cum veneratione emerior.

Ejusdem D(ominationis) V(estr)ae Spectabilis

In valle Ivanócz
1787 die 16ta Jan(uarii)

Humillimus Capellanus Nicol.
Kűzmič Par. Szent-Bened(ekiensis)
m(anu propria)

Spoštovani in presvetli gospod prisednik,
meni zelo naklonjeni gospod!

Potem, ko najprej izrazim vašemu spoštovanemu gospostvu večno zahvalo za zelo dober sir, ki ste mi ga pred kratkim poslali, vas prosim, da bi ob tej priložnosti milostno uslišali župana glede sporne senožeti med starejšim in mlajšim Terplanom;¹ župan vam bo povedal vse od začetka, in sicer o pogodbi, ki je bila sklenjena pred 70. leti med njegovimi predniki, in kako ves ta čas ni bilo nikoli slišati, da bi bil kdo kalil mir v družini starejšega Terplana. Tako se namreč le-ta izogne vsakdanjim preprirom, ker omenjena senožet leži pred hišo starejšega Terplana. Mlajšemu s tem ne naredimo nobene krivice, ker bo v Andrejcih namesto te senožeti imeb in naj ima travnik.

Sicer pa se priporočam vaši predragoceni naklonjenosti in znani velikodušnosti ter ostajam z dolžnim spoštovanjem.

Vašega špostovanega gospostva

V Ivanovskem dołu,
dne 16. januarja 1787

najneznatnejši kaplan,
Mikloš Kuzmič, župnik
pri Sv. Benediktu s. r.

¹ Iz naslednjega pisma z dne 21. junija 1787 je razvidno, da sta brata Mihael in Stefan Terplan sklenila dogovor, naj pod potjo ležeči košček senožeti pripada Stefanu, očetu župana Janeza Terplana. Mihaelov sin, županov bratranec, je skušal ta dogovor spodbiti. Kuzmič se zavzema za starejšega Terplana, se pravi za županovega očeta.

VIII. — 21. junija 1787

Spectabilis Domine, D(omi)ne Assessor, D(omi)ne,
D(omi)ne mihi Gratosissime!

Pro ap(p)romisso, et gratiose resolutio frumento occasio abhinc movit, quod ut miseris suis colonis emensurari facere n(on) dedignetur D(ominatio) V(estr)a Sp(ecta)b(i)llis, majorem in modum rogo, ac obtestor. Ex Márkócziensibus, et Csöpincziensibus, quamvis hesternae die hic fuerint in fossura vineae Kamen-schekiensis, nemo semet insinuavit ratione dicti frumenti, hinc dignet(ur) D(ominatio) V(estr)a Sp(ecta)b(i)llis 20. metretas pro hujatibus clement(er) cum specificatione assignare, quos anno priore grandio concusserat — pretium ejusdem frumenti in autumnio soluturis, nisi gratiose illud relaxaverit D(ominatio) V(estr)a Sp(ecta)b(i)llis. Quod si nihilominus ita ordinare dignata fuerit Ead(em) D(ominatio) V(estr)a Sp(ecta)b(i)llis, ut et Csöpinczienses, ac Márkocz(ienses) parte(m) accipiant, id ipsum Judici notitiae dare dignet(ur) cum specificatione, ut juxta eandem dictu(m) frumentum dividere valeat. Et cum tribus in locis, uti asserunt coloni, telonium esset solvendum, sup(p)lices instant miseris D(ominatio) V(estr)a Sp(ecta)b(i)lli, quatenus suo gratioso scripto a praestatione teloniarum clement(er) liberare dignaret(ur) Ead(em) D(ominatio) V(estr)a Sp(ecta)b(i)llis. Judex dabit operam, ut vinearu(m) culturam terminet ante messem, si tamen illa n(on) fuerit praematura. Crastina die tentabit fossura(m) in F. Petróc, ¹ nam Versics fodi se minime sinet, donec pluvia fuerit, quae se modo insinuat.

Quod deniq(ue) concernit litem int(er) Judicem, et juniore(m) Terplán, accersitis illis ad me produxit senex Literas divisionales, quar(um) Copiam in

omnibus punctis, et clausulis cu(m) suo originali conformem hiece advolutam humillime praesento D(ominationi) V(estr)ae Sp(ecta)b(i)li, in qua copia folio 4to agit(ur) de particula ter(r)ae litigiosae, ubi conventum est int(er) Michaellem, et Stephanu(m) fratres, ut infra viam sita particula faenilis cedat Stephano,² utpote Patri moderni Judicis D(ominationis) V(estr)ae Sp(ecta)b(i)lis; quam divisionem in hocce puncto turbare, et alterare cupit junior Terplán utpote filius Michaelis. Ego judicavi penes Divisionem factam manendum esse, et persistendum. Si enim antiqua acta in suo vigore n(on) permanserint, infinitae exsurgent lites, et mutationes. Dignet(ur) D(ominatio) V(estr)a Sp(ecta)b(i)lis suum sentimentum perscribere, ut tandem finis ponat(ur) Litigationi.

Caeterum pretiosus favoribus enixe com(m)endatus debita cum veneratione p(ersevero).

Ejusdem D(ominationis) V(estr)ae Sp(ecta)b(i)lis

In valle Ivanócz
21ma Junii 787

Humillimus Capellanus
Nicol. Küzmic Par(ochus)
Szent-Bened(ikiensis)
m(anu) p(ropri)a

Judex iterum sup(p)licit(er) instat pro una, alterave metreta frumenti coram D(ominatione) V(estr)a Sp(ecta)b(i)li.

Spoštovani gospod prisednik,
meni zelo naklonjeni gospod!

Odkar ste svojim ubogim podložnikom obljubili in jim milostno dali na voljo žito, me to vaše dejanje nagiblje, da vaše spoštovano gospostvo še bolj prosim in rotim: določite, kako naj zdaj tem vašim ubogim podložnikom kmetom odmerimo žito. Čeprav so nekateri izmed vaših podložnikov iz Markovec in Čepinec bili včeraj tukaj, da so kopali vinograd v Kamenščku, se nihče od njih ni vsiljeval glede omenjenega žita, zato naj vaše spoštovano gospostvo milostno odredi 20 meric za prizadete, ki jim je lansko leto toča pobila polja, in sicer z nadrobnim določilom, da bodo odkupnino za to žito plačali šele jeseni, če jim seveda vaše spoštovano gospostvo tega žita ne bi velikodušno podarilo. Če bi pa vaše spoštovano gospostvo kljub temu blagovolilo ukazati, naj tudi Čepničarji in Markovčarji prejmejo svoj delež, potem to sporočite županu z nadrobnim določilom, da bo lahko po istem ukazu razdelil žito. Na treh krajih — tako trdijo podložniki — bi morali plačati cestninske pristojbine, zato ubogi podložniki prosijo vaše spoštovano gospostvo, da bi jih blagohotno blagovolili oprostiti plačevanja cestninskih pristojbin. Župan se bo potrudil, da bo pred žetvljo končal obdelovanje vinogradov, če le žetev ne bo prezgodnja. Jutri bo poskusil kop v gornjepetrovskem vinogradu,¹ kajti na Veršiču se sploh ne dá kopati, dokler ne bo dežja; k dežju pa se — tako vse kaže — zdaj že pripravlja.

Kar pa zadeva spor med županom in mlajšim Terplanom, sem oba poklical k sebi. Starejši je predložil razdelilno pismo, katerega prepis, ki se v vseh točkah in omejitvah ujema z izvirnikom, ponižno tukaj prilagam vašemu spoštovanemu gospostvu. Na 4. strani prepisa je omenjen tisti sporni košček zemlje, hkrati pa tudi dogovor med bratoma Mihaelom in Štefanom, naj pod potjo ležeči košček senožeti pripada Štefanu,² očetu sedanjega župana vašega spoštovanega gospostva. Razdelitev, ki je v tej točki, želi mlajši Terplan, se pravi Mihaelov sin, spodbiti in predrugačiti. Jaz sem razsodil, da je treba ostati in vztrajati pri tej razdelitvi. Če namreč stari uradni spisi ne bi ostali v veljavi, bi

se vneli nenehni prepiri in začele nenehne spremembe. Vaše spoštovano gospostvo naj blagovoli pismeno sporočiti svoje mnenje, da se bo spor naposled končal.

Sicer pa se zelo priporočam vaši predragoceni naklonjenosti in ostajam z dolžnim spoštovanjem.

Vašega spoštovanega gospostva

V Ivanovskem dolu,
21. junija 1787

ponižni kaplan,
Mikloš Küzmič,
župnik pri Sv. Benediktu
s. r.

Župan spet prosi vaše spoštovano gospostvo za eno ali dve merici žita.

¹ Rodbina Sallér je imela stalno posest v Jakabházi ob Rabi, vinograde pa v Ivanovcih. Selu in tudi v Gornjih Petrovcih. Še vizitacijski zapisnik za župnijo Gornji Petrovci iz leta 1829 omenja, da je imel gornjepetrovski župnik travnik ob prelogih, neobdelanih, opuščeni njivah Sallérjevih dedičev: »In Zaloka ... In vicinitate desertarum terrarum haeredum Sallérianorum ...« (sporočilo dr. Ivana Zelka z dne 23. aprila 1981).

² Küzmiču se je zdelo pravično, da se zavzame za županovega očeta Štefana Terplana (prim. op. 1 v prejšnjem pismu).

IX. — 16. novembra 1788

Spectabilis Domine, D(omi)ne A(sse)ssor, D(omi)ne, D(omi)ne mihi
Gratiosissime!

Cum ad Csöpinz destinata sit per Ex. C. Regium Capellania Localis¹, et in finali informatione a nobis exigat(ur) id, ut declarationem D(omi)noru(m) Terestralium scriptam adnectamus nostris relationibus, quid nimirum iidem D(omi)ni Terest(r)ales pro exstruktionem Domus Capellanatus, et subsidio, ac intertentione Capellani Localis contribuere, atq(ue) resolvere velint; hinc demisse interpello D(ominationem) V(estr)am Sp(ecta)b(i)lem, dignet(ur) hac occasione, qua cur(t)us revertet(ur), mihi suam declarationem submittere, quid nimirum tam pro erectione habitaculi, quam intertentione Capellani ad Csöpinz illocandi confer(re) dignata fuerit Sp(ecta)b(i)lis D(ominatio) V(estr)a; relationes eni(m) nimiu(m) adurgent(ur), quae absq(ue) adnexis ejusmodi declarationibus submitti haud possunt. D(omi)nus Sp(ecta)b(i)lis Inkey² resolvit nihil. In reliquo pretiosis favoribus com(m)endatus profunda cum veneratione sum.

Ejusdem Sp(ecta)b(i)lis D(ominationis) V(estr)ae

In valle Ivanócz
die 16ta 9bris 788

Humillimus Capellanus Nicolaus
Küzmič Par(ochus) m(anu) propria

Spoštovani gospod prisednik,
meni zelo naklonjeni gospod!

Ker bodo po vzvišenem kraljevem sklepu ustanovili v Čepincih krajevno kaplanijo,¹ v končnem poizvedovanju zahtevajo od nas, naj svojim poročilom priložimo pismeno izjavo zemljiških gospodov, koliko so namreč le-ti pripravljeni prispevati in plačati za postavitev kaplanske hiše, za življenjske potreb-

ščine in dostojno vzdrževanje krajevnega kaplana. Zato ponižno prosim vaše spoštovano gospostvo, da bi mi ob tej priložnosti, ko se bo poštni voz vrnil, poslali svojo izjavo, kaj in koliko bi blagovolili prispevati tako za pozidanje stanovanja kakor tudi za vzdrževanje kaplana, ki se bo naselil v Čepincih; zelo namreč že pritiskajo name, da bi jim čimprej poslal poročila, le-teh pa ne morem poslati brez zadevnih izjav. Spoštovani gospod Inkey² ne plača ničesar.

Sicer pa se priporočam vaši predragoceni naklonjenosti in ostajam z globokim spoštovanjem.

Vašega spoštovanega gospostva

V Ivanovskem dolu,
dne 16. novembra 1788

ponižni kaplan,
Mikloš Küzmič,
župnik s. r.

¹ Glede kaplanije v Čepincih prim. tudi Küzmičevo pismo z dne 17. februarja 1789 in Szilyjev odgovor z dne 21. februarja 1789, ki ju je objavil Škafar (Škafar, Iz dopisovanja, str. 283—284 in 468—469). Vse do konca 19. stoletja navajajo viri cerkev v Čepincih in ne v Markovcih. Vizitacijski zapisnik iz leta 1698 pravi glede imena tole: »Čeprav se imenujeta cerkev in župnišče Čepinci, vendar sta cerkev in župnišče na ozemlju Markovec.« Imena srednjeveških duhovnikov, ki so bivali v Markovcih, niso znana. Okoli 80 let, med leti 1592—1672, so župnijo upravljali predikanti, ki so bivali v Gornjem Seniku. Ko so postale župnije v soboški dekaniji spet katoliške, je bil sedež župnije v Markovcih, od koder je duhovnik upravljal Gornji Senik, Martinje in Trdkovo. Okrog leta 1739 je pater Mihael Hanžek kot župnik še bival v Markovcih, od leta 1742 do 1919 pa so za markovsko podružnico skrbeli gornjeseniški župniki in imeli navadno tudi kaplana, ki je opravljaj bogoslužje v Markovcih (prim. Ivan Zelko, Starejša zgodovina markovske župnije, v: Stopinje 1981, 89—95).

Leta 1788 so torej nameravali ustanoviti krajevno kaplanijo v Čepincih, se pravi, da bi tam bival stalni dušni pastir. Vse kaže, da se to ni uresničilo. Küzmič namreč sporoča Szilyju v pismu z dne 19. februarja 1790: »... res ne vem za nikogar, ki bi ga predlagal Vaši presvetlosti za krajevno kaplanijo v Kuzmi, kot ste mi blagovoliili naročiti... Ubogi Slovenski krajini, kot zlahka predvidevamo, bo slednjic zmanjkalo ljudi, ki bi bili večst njenega jezika. Za pomočnike se potegujejo gospodje župniki... In tudi Čepinci si želijo krajevnega kaplana. Nedvomno bo treba vse to odgoditi v teh zelo težkih vojnih časih« (prim. Škafar, Iz dopisovanja, str. 477—478).

² Glede Baitazarja Inkeya gl. op. 4 na str. 283. Namesto Inkey (kot je v kanonični vizitaciji) piše včasih Küzmič Inkej ali Inkel. Prim. prav tam.

X. — 14. januarja 1789

Spectabilis Domine, D(omi)ne A(sse)ssor, D(omi)ne,
D(omi)ne mihi Gratosissime!

Postremo mense evoluti proxime anni demisse instabam mediantibus meis Literis, quatenus mihi dignaret(ur) transmittere suas intuitu Localis Capellaniae, et Capellani Csöpinziensis declarationes Sp(ecta)b(i)llis D(ominatio) V(estr)a, quas cum adusq(ue) haud perceperim, et Relationes sibi submitti adurgeat Ill-(ustriss)imus D. Ep(isco)pus, denuo in eo merito humillime interpellandam esse duxi Sp(ecta)b(i)lem D(ominationem) V(estr)am, ut nimiru(m) semet scripto tenus declarare n(on) dedignet(ur), quid, et quantum intendat Sp(ecta)b(i)llis D(ominatio) V(estr)a confer(r)e ad neo-erigendam Habitationem Localis Capellani in Csöpinz, vel quod nihil confer(r)e possit, deinde vero quid, et quantum pro congrua ejusdem Capellani confer(r)e velit Sp(ecta)b(i)llis D(ominatio) V(estr)a ? quae declarationes adnecti debent relationi.

Alterum est, quod Michaël Huisz Ivanóczyensis Patre orbatus, et adhuc minorennis, nondum quip(ue) habens 24 aetatis annu(m)¹ ducere cupiat, cum autem ejusmodi minorenn(es) per Decretu(m) Regium invient(ur) ad suos D(omi)nos Terestrales pro obtinendo annutu, demisse insto, digne(tur) Sp(ecta)-

b(i)lis D(ominatio) V(estr)a cum eodem clement(er) dispensare 1° ex eo, quod ad ferenda matrimonii onera idoneus sit, 2° quod eidem adjutoriu(m) necessariu(m) sit, cum praeter viduam matrem in domo alia faeminei sexus persona n(on) det(ur), adeoq(ue) 3° ne oeconomia desolet(ur), et sensim deficiat. Dignet(ur) duntaxat suis Literis Sp(ecta)b(i)lis D(ominatio) V(estr)a inserere: **Licite.** Quas Literas cum adnexis suprafatis duplicis ordinis declarationibus n(on) dedignet(ur) quo celerius Sp(ecta)b(i)lis D(ominatio) V(estr)a expedire ad Jakabháza, unde mihi facile submitti possunt.

Cum haec scriberem, adlatae sunt mihi Literae D(omi)ni Frumentarii Jakabháziensis nosse cupientis, qualiter in hoc intenso frigore vina Sp(ecta)b(i)lis D(ominationis) V(estr)ae in Versics conservata sint, numve congelaverint? ad quod quaesitum demisse notificandum habeo, quod vina quidem juris montani aliquantum congelaverint, sed in vinis Allodialibus duntaxat tenuis membranae instar ap(p)areat, quae hoc zephyro flante difflabit(ur) facile.

In reliquo pretiosis favoribus com(m)endatus profunda cum veneratione persisto.

Praet(itula)tae Sp(ecta)b(i)lis D(ominationis) V(estr)ae

In valle Ivanócz
die 14ta Jan(uarii) 789.

Humill(imus) Capellanus Nicolaus
Küzmic Par(ochus) Szent-
Bened(ikiensis) m(anu propria)

Spoštovani gospod prisednik,
meni zelo naklonjeni gospod!

Zadnji mesec lanskega leta sem v svojem pismu ponižno prosil, da bi mi vaše spoštovano gospostvo blagovolilo poslati izjavi glede krajevne kaplanije in kaplana v Čepincih. Ker do sedaj še teh izjav nisem prejel, presvetli gospod škof pa me priganja, naj mu pošljem poročila, sem se spet odločil, da ponižno poprosim vaše spoštovano gospostvo, da pismeno izjavi, kaj in koliko namerava prispevati za postavitev novega kaplanskega stanovanja v Čepincih ali pa, da ničesar ne more prispevati; potem pa še, kaj in koliko hoče vaše spoštovano gospostvo prispevati za kongruo istega kaplana? Ti dve izjavi moram priložiti poročilu.

Drugo pa je, da se Mihael Huis iz Ivanovec hoče poročiti; zgubil je očeta in je še nedoleten, nima namreč še 24 let.¹ Po kraljevem odloku moramo takšne nedoletne napotiti k njihovim zemljiškim gospodom, da dobijo privoljenje. Ponižno prosim, da bi mu vaše spoštovano gospostvo podelilo spregled, in sicer 1. iz razloga, ker je sposoben za zakonska bremena, 2. ker mu je potrebna pomoč; poleg matere, ki je vdova, ni pri hiši nobene druge ženske in 3. da gospodarstvo zaradi tega ne bi trpelo škode in polagoma propadlo. Naj torej vaše spoštovano gospostvo v svoje pismo blagovoli vstaviti vsaj besedico: **dovolimo.** Pismo s priloženima dvojnima izjavama, o katerih je bil govor prej, blagovolite čimprej odposlati v Jakabházo, od koder mi bodo pismo lažje poslali.

Ko sem to pisal, so mi prinesli pismo gospoda nadzornika žitnic iz Jakabháze. Le-ta bi rad vedel, kako so v tem hudem mrazu na Veršiču shranili vino vašega spoštovanega gospostva in ali niso zmrznila? K temu vprašanju ponižno pripominjam, da so sicer gorninska vina nekoliko zmrznila, a na alodialnih vinih je videti le kot kožica tanek led, ki pa se bo ob tem zahodnem vetru zlahka raztopil.

Sicer pa se priporočam vaši predragoceni naklonjenosti in ostajam z globokim spoštovanjem.

Vašega spoštovanega gospostva

V Ivanovskem dolu,
dne 14. januarja 1789

ponižni kaplan,
Mikloš Küzmič, župnik
pri Sv. Benediktu, s. r.

¹ Jožef II. je leta 1786 razglasil »zakonski patent« (Litteras patentes matrimoniales), s katerim je tako rekoč uvedel nekakšno civilno zakonodajo glede poroke. Oseba, ki še ni dopolnila 24. leto, je takrat na Madžarskem veljala za nedoletno (prim. Stephanus Sipos, Enchiridion Iuris Canonici, Pécs 1936, str. 496 in 519).

XI. — 17. oktobra 1801

Méltosságos Grófné nékem kegyelmes nagy Patronám!¹

Minthogy az Szent-Benedeki Templom szöője az elmúlt két Esztendőben tsak egy két putumra való gyümöőtsöt hozod légyen, mostanában pedig tsak éppen annyit hogy a hegyvám kitelet mellyetis bé attam Méltosságos Grófné részére, mély alázatossággal eszedezek Nagyságod előtt, hogy az elmúlt két esztendőre hátra lévő hegyvámot² kegyelmessen relaxalni és elengedni méltoztasson, annál is inkább mivel olly nyomorúlt állapotban légyen a Templomom sorsa, hogy az gyertyákatis imét amott jó Barátimtól kéрни és koldulni keletik. — Melly nagy kegyelmet [amint tellessen reménylek] meg nyerendem Nagyságodtul mindennapi imádságimban meg fogom emlékezni Nagyságodrul az Istennek esedezvén Nagyságodnak hosszu életéért és boldogságáért. —

Töbnyire midőn ezen ajtatos kérésemet meg ujitanám tapasztalt nagykegyelmében nagy alázatossággal ajánlot maradok

Méltosságos Grófnénak

Ivanócz 17^a octob(ris) 1801.

Alázatos és érdemetlen Kaplánya,
Küzmits Miklós³ Szent-Benedeki
Plébánus m(anu) p(ropr)ia

Petita 2^(rum) annor(um) Juris montani relaxatio resoluta est, absq(ue) consequentia⁴

Blagorodna grofica,
naša milostljiva velika pokroviteljica!¹

Cerkveni vinograd pri Sv. Benediktu je v preteklih dveh letih obrodil samo za kaki dve brenti grozdja, sedaj pa le toliko, da je bilo za gornino, ki sem jo oddal blagorodni grofici. Ponižno prosim vašo visokost, da bi me za pretekli dve leti milostno odvezali od dolžnosti oddati zaostalo gornino² in mi jo odpustili. To prosim toliko bolj, ker je cerkev v tako bednem stanju, da sem moral od časa do časa celo za sveče prositi in beračiti pri dobrih prijateljih. — Zaradi te velike milosti, ki mi jo bo [o tem sem prepričan] vaša visokost naklonila, se

vas bom spominjal v svojih vsakdanjih molitvah in prosil Boga, naj vam da dolgo življenje in srečo. —

Medtem ko to svojo bogoljubno prošnjo ponavljam, se priporočam vaši dobro znani naklonjenosti in ostajam z globokim spoštovanjem.

Blagorodne grofice

Ivanovci, 17. oktobra 1801

ponižni in nevredni kaplan.
Mikloš Küzmič,³ župnik
pri Sv. Benediktu s. r.

Gornino za zaproseni dve leti odpustim, vendar to ne velja za naslednja leta.⁴

¹ Pismo je naslovljeno na groflico Judito Festeticsevo (prim. uvod).

² Iz pisma, ki ga je dne 28. avgusta 1811 pisal grofci Adolf Agustič, tretji Küzmičev naslednik, je razvidno, da je gornina znašala 5 veder na leto.

³ Teža pisma ni pisal niti podpisal Küzmič svojerodno, ampak njegov kaplan Peter Borkovič (prim. uvod in op. 12 na str. 275). To spoznamo, če primerjamo to pismo s pisavo Petra Borkoviča v krstni (rojstni) matični knjigi črensovske župnije, npr. za l. 1808.

⁴ Grofici in svojerodni pripis na Küzmičevo vlogo.

DIE BRIEFE MIKLOŠ KÜZMIČ'S DEM GRUNDHERRN

Zusammenfassung

In dem anwesendem Artikel sind II Briefe veröffentlicht, welche Mikloš Küzmič der Stifter der slowenischen Literatur für die Katholiken in Prekmurje, dem Grundherrn zwischen den Jahren 1769 bis 1801 geschrieben hat. Die ersten zehn Briefe — alle lateinisch geschrieben — sind an den Grundherrn Stefan Sallér adressiert, welcher zusammen mit dem Grundherrn Balthasar Inkey folgende Dörfer besitzte: Ivanovci, Andrejci und Kukeč. Der letzte Brief ist aber in ungarischer Sprache geschrieben und an die Gräfin Judith von Festetic, Witwe des obengenannten Sallér gerichtet. Diesen Brief hat nicht Mikloš Küzmič persönlich geschrieben, sondern in seinem Namen sein Kaplan Peter Borkovič. Die Briefordnung in dem vorliegenden Artikel richtet sich nach dem folgenden Prinzip: zuerst kommt an die Reihe die Transkription des einzelnen Briefes und dann seine Übersetzung in die slowenische Sprache mit den notwendigen Anmerkungen. Alle Briefe sind mit Römernummern gezeichnet und gehen zeitlicher Ordnung nach. Nach ähnlicher Weise sind in Slavistična revija 23 (1975) 87—112, 269—288 und 462—493 veröffentlicht worden auch Mikloš Küzmič's Briefe dem Bischof Szily, und die Antworten desselben.

Die vorliegenden Briefe widerstrahlen die gesellschaftliche, soziale und ökonomische Situation der Slowenen zwischen Mura und Raba in zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts; zugleich beweisen sie die Küzmič's Sorge für das Allgemeinwohl des slowenischen Volkes in Prekmurje (die lokale Handwerker, Zünfte, Landbauern, Weinbauern, die gerechte Verteilung des Grundbesitzes, Getreides, die gerechte Lösung des Streites im Hinblick auf die Mühle, usw.).

Das einsame Tal von Ivanovci, wo Küzmič wohnte, lag ihm sehr am Herzen. Schon früher hat er dem Ort seines Aufenthaltes mehrere liebevolle Namen gegeben (auch aus der heilige Schrift des alten Bundes), schliesslich hat er noch zwei besondere Benennungen zugefügt: Vallis Terebinthi und Eremus Ivanocz.

In obengenannten Briefen spiegelt sich die Armut ab, von welcher Mikloš Küzmič geplagt wurde. Dadurch er nicht fähig war, dass er sich der schriftstellerischen Tätigkeit in der slowenischen Sprache noch mehr widmen könnte.

LJUDSKO VETERINARSTVO V ZVEZI Z GOVEJO KUGO

Milan Dolenc*

UDK 398.34:619:616.981.45(497.12)

DOLENC Milan: Ljudsko veterinarstvo v zvezi z govejo kugo. (Volksveterinärmedizin bezüglich der Rinderpest.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 52=17(1981)2, str. 294—302.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Goveja kuga, strašna morilka živine, ki je povzročala pri nas ogromne škode, je bila marsikdaj vzrok težkemu položaju ljudi, njihovemu stradanju in smrtim.

Zoper govejo kugo pa niso poznali nobenega zanesljivega zdravila, zato se je seveda bohotilo ljudsko veterinarstvo in vražjeverstvo. Med ljudsko veterinarstvo v širšem pomenu sem vključil poleg poskusov zdravljenja goveje kuge z vsemi mogočimi sredstvi razne vraže, priprošnje, procesije, gradnje kapelle, cerkva, kužnih znamenj, poklanjanje »ex voto« podob, oltarnih slik, ki upodabljajo govejo kugo in končno sem uvrstil tudi pesem ljudskega pesnika o goveji kugi.

UDC 398.34:619:616.981.45(497.12)

DOLENC Milan: People's Veterinary Science in Connection with Cattle-Plague. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 52=17(1981)2, p. 294—302.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

Cattle-plague, the terrible murderer of live-stock, causing an enormous damage with us, was many times the reason for the difficult situation of the people, for their starving and deaths.

No reliable remedy against the cattle-plague was known, so of course the people's veterinary science and witchcraft grew exuberantly. Beside the attempts of curing the cattle-plague with all possible means I included in the people's veterinary science in a broader sense various superstitions, intercession processions, the building of chapels, churches, monuments erected to the memory of the plague, the donation of »ex voto« images, of altar pictures, representing the cattle-plague and finally I inserted also a poem about the cattle-plague from a popular poet.

Goveja kuga, strašna morilka živine, ki je povzročala pri nas ogromne gospodarske škode, je bila marsikdaj vzrok težkemu položaju, stradanja in smrtim. Prve zanesljive podatke o goveji kugi imamo iz leta 1709, vendar je po zgodovinskih domnevah vladala pri nas že od časa rimskega imperija, mogoče pa že preje. Po nekaterih izračunih je poginilo samo v Evropi v 18. stoletju okoli 200 milijonov goved. Goveja kuga je morila tudi še v 19. stoletju in je bil zadnji primer kuge na Slovenskem še leta 1883. Tudi pri nas so ostali včasih celi predeli brez živine, zato je primanjkovalo mesa, mleka, sira, kož, gnoj in vprežne živine, da bi mogli obdelovati polja. Poleg vsega tega so morali ljudje dajati

* Dr. Milan Dolenc, veterinar, višji univ. predavatelj v pok., Ljubljana.

straže in plačevati visoke dajatve. Že prof. Bogo Grafenauer omenja v svoji knjigi Zgodovina kmečkih puntov na Slovenskem, da je bil eden od glavnih vzrokov kmečkega punta na Tolminskem goveja kuga, ko so se popolnoma obubožani ljudje uprli.

Zoper kugo pa niso poznali nobenega zanesljivega zdravila, zato se je seveda bohotalo ljudsko veterinarstvo, vražjeverstvo ipd.

Med ljudsko veterinarstvo v širšem pomenu sem vključil poleg poskusov zdravljenja goveje kuge z vsemi mogočimi sredstvi razen vraže, priprošnje procesije, gradnjo kapelic, kužnih znamenj, poklanjanje »ex voto«^o podob, oltarnih slik, ki upodabljajo govejo kugo in končno sem uvrstil v to poglavje tudi ljudskega pesnika o goveji kugi.

Razumljivo je, da si je ljudstvo v temnem srednjem veku, pa tudi preje v svojem praznoverju, boječ se človeške ali goveje kuge, izmislilo različne predstave o kugi. V Varaždinu in okolici si je npr. ljudstvo predstavljalo govejo kugo kot žensko in so verjeli, da kjer pogleda v hišo skozi okno, pogine pri tej hiši vsa živina. Nekateri so verovali, da se pojavi goveja kuga kot koza ali pisan pes, s katerim se mora dobro ravnati. Če pride v hišo, se ga mora nahraniti z mlekom ali sirom, da se ga zadovolji, da ne bi zavdal živini ali ljudem.

Do današnjih dni se je obdržala vera o težkem pomoru živine v varaždinskem področju. Pri vsaki hiši je čez noč poginilo katero živinče. Oni, ki so kugo videli, so izjavili, da je podobna psu, ki je rad na smetišču. Če se je zavlekel v hlev, je poginila tista žival, ki jo je povohal. Ljudje so zato razmišljali, kako bi se rešili te nesreče, in so končno postavili na smetišče posodo z mlekom. To je koristilo, ker ni pes v tem slučaju napravil škode na tistem dvorišču, kjer je dobil mleko.

Preprosti človek je trepetal pred skrivnostnimi silami, ki so uravnavale njegovo usodo in v njem so bile še živa verovanja v skrivnostno moč čaranja in niso bili nič manj praznoverni naši predniki v srednjem veku. Duševnost preprostega človeka se pač ni mnogo spremenila, niti do najnovejšega časa, kakor se ni bistveno spremenil način življenja in dela.

Ljudsko veterinarstvo je dostikrat težko ločiti od tako imenovanega znanstvenega veterinarstva. Ker ni bilo za zdravljenje nobenega zanesljivega zdravila, so ljudje poskušali z vsemi mogočimi sredstvi. Razne komisije za zatiranje goveje kuge so imele največje težave v zvezi z ljudskim veterinarstvom zato, ker so razni mazači hodili zdraviti živino iz hleva v hlev in tako raznašali bolezni.

Že dr. Marko Gerbec (1658—1718) je v svojem delu »De moderno pecorum interitu«^o (1713) pisal, da so poskušali zdraviti bolno živino z vsemi mogočimi sredstvi. V začetku so puščali kri iz žil pod jezikom, nato pa so jezik umivali in drgnili s soljo, z zdrobljenim česnom in žajbljem. Razrezali so tudi kožo na koren jezika ali pa so celo rep odrezali. Sredstva, ki so jih dajali pri notranji uporabi v gobec, so bila terjak (zelo komplicirano sestavljeno sredstvo proti strupu) in kroglice iz prašičeve masti, saj in brinovih jagod. To so dajali vsak dan. Kot zdravilo so uporabljali tudi sirovi antimon itd. Ko pa so uvideli, da je vse neuspešno, so bolne živali prepustili usodi. Skoraj vsa obolela goveda so poginila, tako, da Jogaški, vrhniški in drugi kmetje niso imeli živine za delo, ne gnoja, ne mleka, sira, mesa in kož.

Nadaljnji način zdravljenja je bil zavlaka črnega teloha pod kožo v plah-tici, t. j. kožo pod vratom. Korenino so pustili notri tako dolgo, dokler ni nastala velika gnojna bula, v kateri so se po njih mnenju zbrale vse škodljive stvari v telesu. Na koncu je ta bula počila. V resnici je bilo to neke vrste derivatnega zdravljenja (odvajalnega).

Kot posebno dober način zdravljenja živali, je že Columela, italijanski zdravnik iz 15. stoletja, priporočal zavlake rastline pljučnik (*Pulmonaria off.*) Ta način zdravljenja se je ohranil v ljudskem veterinarstvu skoraj do današnjih dni, samo, da so na mesto pljučnika uvlačili *Heleborus viridis* ali *Heleborus niger* (zeleni ali črni teloh).

Gerbec je nadalje navajal, da so dajali vsak dan prašek iz korenin angelike (*Radix angelicae*), enciana (*Radix gentiana*), brinovih vejic, konopljinih plev (*Paleis seminis Cannabis*), zdrobljenih školjk (*Cochlea osterarum*), luščin morskega oreška (*Nux juglandium*) in navadne soli. Ta prašek so mešali s pšeničnimi otrobi in dajali vsak dan živalim, ki so ga lizale, ali pa so ga pomešali med seno. Nekateri so temu dodali še rutico (*Rutam*), janež, žveplo idr. Predvsem pa so pazili, da zdrave živali ne bi prišle v dotiko z okuženimi. Varovali so se tudi okuženih kož in vsega drugega, kar bi moglo dati najmanjšo možnost za okužbo. Ti zadnji ukrepi so bili gotovo najbolj koristni.

V rokopisni ljudskomedicinski bukvi Novva Gronat-Jabuka (1751) piše, da je nek izkušen gospodar ugotovil, da je česen zaščitno sredstvo proti goveji kugi. Zmečkal je nekaj glavíc česna in ga dal živini s kruhom, krompirjem ipd. na prazen želodec dnevno.

Podobno piše tudi v Novicah leta 1854, da je priporočal nek poljski kmet veliko moč česna, da prepreči govejo kugo. To se je očitno pokazalo, kot je navedel, v nekem hlevu, kjer je bilo 6 telic, ki so dobivale vsak dan česen. Ostale so zdrave, vse krave, pa, katerim zavoljo zoprnega duha, ki ga mleko dobi od česna, niso dajali, so poginile.«

V istem letniku Novic beremo, da so v Sp. Avstriji vliвали bolnim kravam črno kavo, kar so tudi uradno oznanili.

V Idriji so nekateri svetovali dajati živo srebro. Bleiweis je v Novicah leta 1879 odgovorili »da živosrebro v kakršnikoli podobi človeka in živino slabi in le olje bi vliвали v ogenj, če bi hoteli z njim ga gasiti. Sicer sami, kakor marsikateri drugi veste, kako je strupeno živosrebro za govejo živino. Za lešnik v rogu ali na repu namazan se pa azijatka (kuga, op. MD) še ne zmeni.«

Na Koroškem so imeli, kot so pisale Novice 1879, v neki občini sopašnik, na katerega so sosedje od dveh strani gnali živino na pašo. Po eni poti je šla živina mimo nekega usnjarja, ki je imel pred hišo kadi napolnjene s čreslovino, ki jo je živina vedno pila, ko je mimo šla. Tega pa ni bilo pri sosedih, ki so po drugi poti gnali živino na pašo. Ona živina, ki je pila čreslovino, ni zbolela na kugi, med drugo pa je več glav poginilo za kugo.

Na Češkem so uporabljali navadni kolomaz (šmir), da so odvrnili kugo, če so tega namazali med dvema kosoma kruha in ga dali živini.

Kakšne načine zdravljenja so uporabljali na Hrvaškem opisuje Leander Brozović v svojem delu: Iz povijesti govedje kuge u Hrvatskoj (1959): Kot zdravilo so uporabljali srce, jetra in pljuča, posušena in stolčena v prah. Temu se je lahko primešalo otrobe, pelin, konopljine pleve, habadovo listje, sol in saje, vsakega enak del, posušen in stolčen. To so dajali dnevno. Pa tudi pasjo glavo (*Cynocephalea, antirchium*) posušen, dobro stolčen in pomešan s soljo. To so dajali zjutraj in zvečer med zobanje.

Zanimivo je tudi, kako so ugotavljali, če je žival zbolela za kugo, in ali se ji lahko pomaga. Da se je lahko izvršil ta poskus, so na zatiljku ali na vratu spustili tri merice krvi. Kri so pustili stati. Če se je dobro strčila, je bilo dobro, če se pa ni strčila, je bilo malo upanja, da bi ozdravela.

Martin Longo je pisal v svoji knjigi: Kuga marvinska (1845), da je dobra obramba, če so konji skupaj z govedi v istem hlevu in na istem mestu. Za obrambo je priporočal mazati s kolomazom goveda okoli gobca nad nosnicami in pod čeljustjo; prav tako pa je potrebno namazati rogove in parklje in one dele

telesa, ki so pokriti z dlako, pa tudi obleke hlapcev, ki strežejo živini. Namažati se mora s kolomazom tudi vrata in okna v hlevu enkrat na dan. Navaja tudi homeopatski način zdravljenja, tako, da so dajali en dan Tartarus emeticus, drugi dan pa Mercurius dulcis, oba zribati (kot to imenujejo homeopati). Kot preventivno zdravilo je priporočal divji kostanj (*Aesculus hypocastaneus*), za katerega pravi, da je njegovo zdravilno delovanje v njegovi grenkobi, ta pa krepí živalsko črevesje in tako lahko žival preboli kugo.

Josip Orsić v svoji »Vrezhitel betegujuzhe sivine« (1772) piše: »Ko so opazili, da živina pobeša glavo, oči solzijo, da ima ušesa in gobec topel, so poskusili tole: vzeli so tenko paličico, jo ovili s cunjico in bolni živini z njo kopali v nos, od koder je priteklo dosti smrdeče materije nato so vršičke brina, zrnje lovora in brina, česen in sol skupaj stolkli in v en pint (bokal) zelenega soka postavili in s tem so zjutraj in zvečer živini zalivali. In kot pravi, je oni, ki je tako zdravil svojih 16 volov, na ta način obvaroval kuge in čez 3 dni so vsi ozdraveli.

Preobširno bi bilo pisati o vseh sredstvih, ki so jih uporabljali za zdravljenje živine, bolne na kugi. To bi se ponavljalo, ker so precejšnje število »zdravil« uporabljali kot zaščitno sredstvo.

Ljudsko zdravljenje goveje kuge se je pri nas obdržalo do zadnje invazije v drugi polovici prejšnjega stoletja. Oblast in strokovnjaki so bili brez moči pri tem in zaradi pomanjkanja katerih koli uspešnih zdravil so se morali omejiti na izvajanje veterinarsko-policijskih ukrepov in na simptomatično zdravljenje.

Pri zdravljenju goveje kuge je igralo praznoverstvo in religija še v času tako imenovane znanstvene veterine veliko vlogo. Preprosti ljudje so iskali že od nekdaj v stiskah in življenjskih nadlogah pomoč in uteho v nadnaravnih t. j. čarovniških sredstvih in v veri. Ljudje so poskušali potolažiti demone, ki so po njihovem mnenju povzročali kugo s kužnimi daritvami ipd.

Zelo je bilo razširjeno tudi mnenje, da je kugo pripisovati čarovnicam, ki z vragovo pomočjo povzročajo pomor pri živini. S tem v zvezi je sicer znano, da so uporabljali zagovore proti kugi, toda doslej se mi ni posrečilo odkriti nobenega zagovora.

Drugi so bili mnenja, da pošilja kugo bog, da bi kaznoval trdovratnost grešnikov in jih prisilil k pokori in poboljšanju.

Ker so imeli v vseh časih kugo za kazen božjo, je razumljivo, da je to cerkev izkoriščala in opominjala k molitvi in pokori, da bi s tem omilili užaljenost bogov, kot prvi pogoj za odvrnitev kazni. Pri katolikih so bile za to organizirane priprošnje procesije, maše, romanja, neprestane molitve, daritve, prostovoljen post, zidanje cerkva, kapelic, križev, darovanje votivnih podob, oltarnih slik ipd.

Zanimiv je tudi pojav, da so se prestrašeni verniki skoraj pri vsakem novem izbruhu epizootije goveje kuge iskali zavetja pri nekem novem svetniku. Teh je bilo precej. V prvi vrsti je bila glavna priprošnjica Marija, sv. Rok, sv. Izidor, sv. Ignacij, sv. Boštjan, sv. Anton Padovanski, sv. Rozalija, sv. Frančišek Ksaverij, sv. Notburga idr.

Že v starem veku so delali ljudje ob času epidemij in epizootij zaobljube, da bodo postavili v znak sprave z božanstvom svetišča in oltarje. Kadarkoli se je bližala kuga, so obljubljali verniki bogu in svetnikom, zavetnikom, da jim bodo posvetili v znak hvaležnosti za pomoč in tolažbo cerkve, kapele in oltarje.

Na Veseli gori pri Šentrupertu na Dolenjskem, kjer je božja pot, so imeli leta 1736 na angelsko nedeljo posebno mašo za odvrnitev goveje kuge, z navadnim blagoslovom za živino (pro animalibus adhibitis benedictionibus), v Šentrupertu pa so imeli pri oltarju sv. Notburge, kot posebne pomočnice v kmečkih nadlogah, navadno pobožnost za odvrnitev te hude živinske bolezni.

Z Vesele gore so hodili duhovniki maševat celo na Brunk nad Radečami, za odvrnitev kuge.

Iz Šmartnega pod Šmarno goro je šla procesija v Sp. Gameljne, kjer je na prvem oltarju kip sv. Roka, kjer so se priporočali za vse bolezni, pa tudi za govejo kugo. Ta procesija je bila še več let po drugi svetovni vojni. Tudi v Dravljah, kjer je sv. Rok, so hodili v isti namen v procesiji.

Posebno hudo je pobirala kuga živino leta 1774 tudi v župniji Sv. Lovrenc na Dravskem polju. Da bi bog po priprošnji Device Marije šibo odtegnil, so jahali nekateri Župečani na sv. Gore in so tam obljubili, da bodo, ako jim Bog prošnjo usliši, tisto svetišče leto za letom obiskovali. In čudo. Ko so potlej po pobožnosti prišli domov, so našli živino zopet zdravo; kuga je medtem naglo prenehala. Toda le prehitro so ljudje na božje obiskovanje in na svoje obljube pozabili. Zato se je že leta 1779 kuga zopet prikazala. V Župeči vasi in v Sp. Pleterjah je mahoma zbolela vsa živina.

Dokler je živina le bolehalo, so se ljudje vedno še tolažili, da bo zopet boljše, a ko je začelo eno živinče za drugim padati, so videli, kako prazna je njihova tolažba. Zato se je zbrala na pobudo Gašperja Vodoška že na vse rano velikanska procesija v Župeči vasi in so šli na sv. Goré. Ko so srečno dospeli tja, so po prejetih sv. zakramentih svojo zadevo priporočili Materi božji in pred njenim oltarjem kleče obljubili, da bodo na god Marije Snežnice leto za letom to romarsko cerkev obiskovali in tamkaj v čast Devici Mariji slovesno službo božjo najeli, ako jih bog usliši in še naprej pred govejo kugo obvaruje.

Bog je uslišal njihovo prošnjo, kot je napisal Matija Slekovec v svojem delu: Župnija sv. Lovrenc na Dravskem polju. (1885). In že drugo leto (1780) je zopet šla velikanska procesija na sv. Goré, da bi zahvalila Materi božji in se priporočali še za v prihodnje. V spomin svoje že leta 1774 storjene in zdaj ponovljene obljube so darovali zaobljubljeno podobo, ki visi še zdaj v ondotni cerkvi na steni. Na podobi je naslikan Gašper Vodošek v stari narodni noši, s procesijo pred Materjo božjo. Ob straneh leži bolna živina, toda nekateri voll že zopet vstajajo, kajti svetloba, ki od Marije žari, jih je okrepila. Zato sije nekaterim romarjem že hvaležna radost iz oči, drugim pa se bere še otožnost na obrazih.

To procesijo je vodil Vodošek še do 1835. leta, tedaj skozi 55 let na sv. Goré.

Ker je živinska kuga tudi Sv. Lovrenc obiskovala, so se domačini zaobljubljali k Taborski materi božji, ki je blizu Rogatca. Še danes se obhaja ta procesija, združena s tisto iz Župeče vasi. Najprej obišejo vsi sv. Goré, kjer opravijo Župečani svojo pobožnost, nazaj grede pa imajo Lovrenčani pri Taborski Materi božji božjo službo.

Tudi v Apačah (pri Lovrencu) je morala svoje dni biti goveja kuga, kajti Apačani hodiijo zaradi nje še zdaj na angelsko nedeljo v procesijo k sv. Trojici v Slovenskih goricah.

Prebivalci iz Sp. Lipe pri Lipnici (Leibnitz) na Sp. Štajerskem so organizirali priprošnjo procesijo, ko ni prenehala goveja kuga.

Ko je goveja kuga v Soteski pomorila vso živino, so se domačini zaobljubili, da ne bodo delali na polju in vozili z živino na praznik sv. Kozme in Damjana.

Leta 1758 je razsajala goveja kuga na Sp. Štajerskem. Tedaj se je razširila vest iz sv. Nikolaja pri Gor. Gradcu, okrožja Celje, o čudežu, ki se je dogodil kmetu Jožefu Zinauerju. Na misel mu je prišlo, da je dal živini kot zaščitno sredstvo proti kugi na kos kruha olje, ki ga je vzel iz svetilnice, ki je bila pred oltarjem sv. Frančiška Ksaverja v Gor. Gradcu. Med tem ko je skoraj vsa živina v okolici poginila, ni pri Zinauerju zbolelo nobeno govedo. Ko je to zvedel sosed Jakob Pojer, je hotel tudi on dati to olje svoji živini. Ker ga ni bilo

več, mu ga ni mogel Zinauer dati. Po nekaj urah se je posodica z oljem v svetilnici zopet napolnila. To olje je dal sosedu, ki je s tem rešil živino. Oba kmeta sta to potrdila s prisego pred drugimi ljudmi.

In še ena slika. Nekemu kmetu v Sp. Lipi je poginila vsa živina. Dvakrat je kupil novo, a tudi ta je poginila. Toda to ga ni toliko prizadelo, kot to, da, ko je prišel v cerkev in se je vsedel na svoj sedež, so se ga ljudje izogibali, kot bi bil sam okužen.

Po Sloveniji stoje ob cestah in križpotih, na robu vasi, na kaki vzpetini, kot jih ljudje navadno imenujejo »kužna znamenja«. Toda to ime ne nosijo vedno po pravici. Zaradi velikih kužnih epidemij in epizootij, ki so več stoletij prizadevale tudi našo deželino v množično morila ne samo prebivalce, temveč tudi govejo živino in drobnico je v resnici nastalo največ teh znamenj. Večina jih je na štiri ogle, na zgornjem delu, ki je širši so navadno ob strani vdolbine v njih pa podobe svetnikov. Nekatere imajo na zgornjem delu kapelico, na njej pa podobo Kristusa na križu ali Mater božjo. Na prednji strani je navadno pod vdolbino zaznamovana letnica z nekaterimi črkami, semtertja tudi kratek napis, ki pove zakaj in kdaj je bil spomenik postavljen. Ponekod pa so postavljene tudi kapelice. Kužna znamenja so pogosto stala na krajih, kjer so bila množična grobišča ljudi, ki so umrli za kugo. Tudi nekatere cerkve so bile sezidane v zahvalo in spomin na tiste žalostne čase, ko so ljudje umirali za kugo. Toda številni so, kar ljudje še manj vedo, tudi spomini na čase, ko je goveja kuga morila živino, kajti nikjer ni označeno, za koga so postavljeni in so številni postavljeni istočasno za ljudi in živino.

Starejša kužna znamenja so izklesana iz kamna, v obliki okroglih ali oglatih stebrov. Pozneje in zlasti po letu 1679 so zidani iz opeke. Zato pa so tudi bolj okorna. Vsi pa stoje na okroglih, štiri- ali osmeroooglatih podstavkih. Visoki so poprečno 3 metre, nekateri merijo tudi 4 do 5 metrov. Na vrhu je kocka (redkeje trioglasta prizma tako, da sega navadno preko robov stebra. Kapitel (kocka) pokriva precej visoka streha, na vrhu stoji Benediktov križ. Pri starejših ima kocka posebno, proti vetru zavarovano vdolbino za večno luč. Na mlajših spomenikih je na vsaki strani vdolbina, kjer so naslikani — običajno v freskah — kužni svetniki, predvsem sv. Sebastjan, sv. Rok, sv. Marija, sv. Rozalija idr., večkrat tudi verne duše v vicah. Mnogi spomeniki nimajo napisa, tako, da je težko ugotoviti, iz katerega časa izvirajo. Drugi imajo letnico, imena ali začetne črke graditeljev ali kak pobožen izrek. Mesto kužnih znamenj so postavljali naši predniki velike morilke čisto kužne križe. V ubožnih občinah so bili navadno leseni.

Našel bom nekaj značilnih primerov: Cerkev sv. Trojice nad Moravčami so pozidali na Pustem vrhu leta 1688 (dum pestis grassaretur), ko je kuga morila razen ljudi tudi živino. Zato so tako častili sv. Trojico, kateri na čast so postavili cerkev v zahvalo, da je ponehala kuga.

V stari podružnični cerkvi v Tacnu pri Ljubljani, je v desnem oltarju slika, ki predstavlja Marijino zaroko; v spodnjem delu slike je v temnih barvah, pretežno rjavi in zeleni naslikano večje število živine, ki je očitno bolna ali že poginjena. Slika predstavlja govejo kugo in priprošnjo Mariji. Kdo je slikar in kdaj je bila narisana, nisem mogel ugotoviti.

V letih pred letom 1756 je goveja kuga pomorila skoraj vso živino, baje razen petih volov, v župnijah Prečna pri Novem mestu, Št. Peter in Šmarjeta. Zato so farani teh župnij v priprošnjo, da se ne bi kuga ponovila, dali dozidati znani romarski cerkvi na Trški gori, ki je bila sezidana 1620. leta, na levi strani ladje kapelo, v kateri je oltarna slika sv. Izidorja. Na sliki kleči sv. Izidor na oblaku in moli. Nad njim sv. Notburga, sv. Primož in sv. Felicijan. Desno od

Isidorja je naslikana cerkev na Trški gori, pod njo graščina Bajnof (Weinhof), ki leži ob vznožju Trške gore. V spodnjem levem kotu je pet goved, temno-rjave barve, od katerih eno leži, eno se pase, druge pa stoje s pobešeno glavo, pred njimi leže dve beli ovci. Podoba je narisal baročni slikar Anton Zebei (Cebej) leta 1766. V cerkvi sta tudi dva kipa sv. Roka, zaščitnika zoper kugo.

Spomin na govejo kugo sem zasledil še pred nekaj leti v okolici Stične na Dolenjskem. Neki gospodar v Malih dolah pri Temenici ima ohranjen manjši lesen kip, ki predstavlja sv. Kozmo in Damjana. Na njem je letnica 1885. Baje je bila nekaj let pred tem v tamkajšnji okolici še goveja kuga. Približno 300 metrov stran od te vasi je prostor na travniku, ki ga še danes imenujejo »mrhóvna«. Tam so zakopavali živino, ki je poginila ali bila pobita zaradi kuge. Omejnjeni kip sv. Kozme in Damjana je bil v kapelici, ki je bila postavljena na križišču pod vasjo. H kapelici so hodili vaščani vsak večer molit in prosit, da se ne bi kuga povrnila.

Ljudje so darovali »iz obljub« v zahvalo za zdravje, rešitev iz nesreče in kot priporočilo za milost oltarne in votivne podobe. Običaj »nekaj zaobljubiti« izvira iz predkrščanske religije, kjer so poganske bogove prosili pomoči. Običaj darovanja votivnih podob se je pri kmečkih ljudeh nadaljeval in se celo številčno razširil v 19. stoletju. Votivne podobe so izraz iracionalnega religioznega, vendar optimističnega pogleda na svet. Prošilec naivno, zaupljivo veruje v nadnaravne dobrohotne sile, se čuti od njih odvisnega in jih skuša pridobiti. Votivne podobe so imele svojo magično in kulturno vrednost ter spominski pomen.

Votivne podobe se imenujejo po latinskem obrazcu »ex voto«, ki je večkrat na podobah narisano. Podobe so visele in deloma še sedaj visijo, v kolikor jih niso pokradli, po romarskih cerkvah, pogosto pa v odročnih podružničnih cerkvah, ki so iz tega ali onega vzroka slovele po čudežni moči svojega zavetnika-patrona. V njih so izrekli posamezniki, družine, cele občine ali mesta zavetnikom, predvsem Mariji, zahvalo za pomoč ob času kuge. Največ jih je iz časa 1676 do 1715. Napisi so skoraj brez izjeme nemški ali latinski, često v vezani besedi.

V novicah iz leta 1843 piše na str. 92 o »martinčkih« sledeče: »Več del na Kranjskem ob vseh Svetih ali vahtih navado imajo da majne pogačice-prešice ali vahče imenovane peko in jih revežem dele.

V Zaplani (nad Logatec) je navada martinčke peči in deliti. Ime imajo od sv. Martina, kateri je v veliki časti domača, kakor tudi bližnje soseske imejo.

Povest je, da je pred nekoliko leti huda živinska kuga bila, in tokrat so se z Martina v Zaplani — za Vrhniško planino — pomočnika v tej sili izvolili. Zaplanci pa namenili, namesto vahčev martinčke ra dan pred sv. Martinom deliti. Vsaki kmet veliko martinčkov do 60 do 100 speče, in ga grozno veseli, če vse izdeli.

In ker sv. Martina bližne fare kakor pomočnika za svojo živino spoznajo, ga tudi za njegov spomin 11. dan listopada počaste. Pastirčki in pastirice zgodaj tisti dan vstanejo, in če je lepo vreme, se že ob štirih ali petih zjutraj njih glas veselja po zaplanskih hribih in dolinah razglasuje; ker so veseli, da so srečno pasli in bodo — če še niso — kmalu svojo pašo končali. V zahvalo tega vsak pastirček svoj dar sv. Martinu pernese.«

Kadar je v Prekmurju razsajala živinska kuga, so zasadili v stožer vrat »Tarambalto sekiro« in kuga je po njihovem zatrdilu tako pobegnila iz vasi.

V bližini Novega mesta je v 19. stoletju živel ljudski pesnik Ivan Rupnik p. d. Može. Pisal je ljudem pesmi, predvsem priložnostne. Ko je razsajala baje 1873. leta goveja kuga na desnem bregu Krke je spesnil naslednjo pesem: Od kuge na drugi strani Krke.

V tej pesmi pa ne piše samo o goveji kugi pač pa tudi o slabi letini in kozah pri ljudeh na Dolenjskem. Kakor navadno je tudi v tej pesmi porabil Rupnik priliko, da ošvrka napake časa. Zato bom navedel le dve kitici ki se nanašata na govejo kugo.

Letos so res vse nadloge
Sliš se od žvinske kuge
Pri ljudeh strašne koze
Dost lepih ljudi skaze.

Tam stoje vojaške straže
ker se žvinska kuga kaže
Ob žvinco je vbogi kmet
Ne ve se reveš kam udet.

Literatura in viri

1. Bačar K. Dolejsk ljudski pesnik in godec Ivan Rupnik-Može. Slovenski etnolog. (IX. 6. 1956) 215—236.
2. Brozović L. Iz povijesti goveđe kuge u Hrvatskoj. Zbornik radova jug. društva za istoriju medicinae, pharmaciae i veterinae. Zagreb, 1959.
3. Cevc A. Velika planina, 1974.
4. Čas stisk in bede pred 90. leti pri nas. Domovina in Kmetijski list 26 (1944) št. 27. p. 3.
5. Gerbec M. De moderno pecorum Interitu. (1713)
6. Gruden J. Zgodovina slovenskega naroda. 1936
7. Markič J. Bolezni, zdravstvo. Rokopis, Škofijski arhiv, Ljubljana, fasc. 6.
8. Martinčki, Novice 1843, 92.
9. Moederndorfer V. Ljudska medicina na Slovenskem, 1964.
10. Nova Gronnat-Jabuka, Rokopisna ljudskomedicinska bukva, 1751.
11. Novice, letniki, 1654, 1863, 1879.
12. Slekovec M. Župnija Sv. Lovrenc na Dravskem polju. 1665.
13. Steklasa J. Zgodovina župnije št. Rupert na Dolenjskem, 1913.
14. Traven V. Kuga na Slovenskem, Življenje in svet 16 (1934), priloga št. 40.
15. Večna pratika 1789. 83.
16. Zupan F. Votivne podobe na Slovenskem, 1964.
17. Lastna anketiranja v Tacnu, Šmartnem, Gameljnah, Trški gori in Malih dulah.

VOLKSVETERINÄRMEDIZIN BEZUGLICH DER RINDERPEST

Zusammenfassung

Die Rinderpest, die schreckliche Mörderin des Rindviehs, welche bei uns ungeheuere Schaden verursachte, hinterlies sehr oft schwere Folgen am Lebensstandard der Bevölkerung, was manchmal zur Hungernot, oder sogar zum Tode führte.

Zu jener Zeit kannte man keine verlässliche Heilmittel und deswegen blühte natürlich die Volksveterinärmedizin, der Aberglaube und ähnliches. In diesem Werke wurde in der Volksveterinärmedizin im breiten Sinne des Wortes, neben der Versuche der Heilung der Rinderpest mit allen möglichen Mitteln, auch folgendes eingeschlossen: verschiedene Aberglauben, Bittgänge, Bau der Kapellen, der Kirchen, der Pestmarterlen, Spenden von »ex voto« Bildern, der Altarbildern, die Rinderpest darstellen; schliesslich zitiere ich auch das Gedicht eines Volksdichters über die Rinderpest.

Der bescheidene Mensch zitterte vor geheimnisvollen Mächten, die sein Schicksal lenkten und in ihm lebte noch der tiefe Glauben an die geheimnisvolle Macht der Zauberei.

Die volksartige Heilung der Rinderpest war in unserem Lande in der Praxis bis zur deren letzten Invasion in der zweiten Hälfte des vergangenen Jahrhunderts aufrechterhalten. Der Aberglaube und die Religion spielten bei der Heilung der Rinderpest eine grosse Rolle. Einfache Leute suchten bereits von jeher in der Not und bei Lebensbeschwerden, Hilfe und Trost in übernatürlichen Mitteln, d. h. in Zaubermitteln und in der Religion. Sie versuchten die Dämone, welche ihrer Meinung nach die Pest verursachten, mit Pestopfern und ähnlichen zu trösten.

Sehr verbreitet war auch die Meinung dass die Pest den Hexen, die mit Teufelshilfe das Masseneingehen beim Rindvieh verursachten, zuzuschreiben ist. In diesem Zusammenhange verwendete man gegen die Rinderpest zahlreiche Zaubersprüche.

Da in allen Zeiten die Pest als Gottesstrafe betrachtet wurde, ist es verständlich, dass die Kirche dies ausnützte und das Volk zum betten, und Busse aufforderte, um damit die beleidigten Götter zu versöhnen, was die erste Bedingung war, der Strafe enthoben zu werden. Bei den Katholiken wurden zu diesem Zwecke Bittgänge, Messen, andauernde Gebete, Opfer, freiwillige Fasten, Kirchen-, Kapellen und Kreuzmarterlbau, Opferung von Motivbildern, Altarbildern und ähnliches organisiert.

Interessant ist auch die Tatsache, dass die erschrockenen Gläubiger fast bei jeden neuen Ausbruch der Rinderpest, Zuflucht bei einem neue Heiligen suchten. Und es gab ziemlich viele davon. Eine der Hauptfürbitterin war die hlg. Maria, dann der hlg. Isidor, der hlg. Ignatius, der hlg. Sebastian, der hlg. Anton von Padua, die hlg. Rosalie, der hlg. Franciscus Xaverius, die hlg. Notburga und andere.

IZ ZGODOVINE POLSKAVSKEGA OD KONCA 18. STOLETJA DO ZAČETKA DRUGE SVETOVNE VOJNE

Antoša Leskovec*

UDK 949.712(1-18 Polskavsko)»177/1941«

LESKOVEC Antoša: *Iz zgodovine Polskavskega od konca 18. stoletja do začetka druge svetovne vojne. (Aus der Geschichte von Polskavsko vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Anfang des zweiten Weltkrieges.)* Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 52=17(1981)2, str. 303—318.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl., I preglednica.

Ker se glavne upravne arhivalije niso ohranile, je moral avtor pritegniti predvsem viře kronikalnega značaja in dnevno časopisje za očrt osnovnih razvojnih črt in dogajanj v krajih tega okoliša v navedenem obdobju.

UDC 949.712(1-18 Polskavsko)»177/1941«

LESKOVEC Antoša: *From the History of Polskavsko between the End of the 18th Century and the Beginning of the Second World War.* Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 52=17(1981)2, p. 303—318.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl., I table.

Since the main administrative records are not preserved, the author had to consult sources of chronicle type and contemporary newspapers to outline the fundamental traits of the development and the main events which occurred in this parts in the cited period.

Če je ukinitvev podložništva v revolucionarnem 1848. letu pomenila za Polskavsko veliko prelomnico, so se pojavila prva znamenja novega časa že mnogo prej. Avstrija, ki je hotela zdržati tekmo z velikimi evropskimi absolutističnimi silami, se je od začetka 18. stoletja nenehno modernizirala. To je občutil tudi polskavski svet. V temeljnem, gospodarskem, pogledu je dobil ta kraj že od začetka 18. stoletja, od vlade cesarja Karla VI. dalje, nove možnosti napredka z gradnjo in vzdrževanjem »glavne komercialne ceste« od Dunaja do Trsta, ki je tekla skozi Zgornjo Polskavo. Tudi pri velikem preobratu, ki ga je prinesla prva železnica pri nas z izgrajeno traso najprej do Celja (1846) — le-ta pomeni za daljšo dobo nazadovanje do tedaj skrbno vzdrževanega cestnega prometa — je bilo polskavsko območje udeleženo s svojim vzhodnim obrobjem, pozna fevdalna postojanka Pragersko je dala ime kmalu na daleč znanemu železniškemu križišču Evrope.

* Antoša Leskovec, dipl. filozof, arhivski svetovalec, Pokrajinski arhiv Maribor.

Gotovo so se tudi v glavni panogi, kmetijstvu, na polskavskih tleh že v 18. stoletju začele uvajati tiste novosti, ki naj bi ga izboljšale v duhu fiziokratkega gospodarskega nauka. 1766 je bila ustanovljena prva štajerska kmetijska družba (obstajala je do 1787 in je bila obnovljena 1819). Treba bi bilo proučiti, ali je kaj vplivala na polskavsko kmetijstvo, in raziskati, kako so uvajali boljše gospodarjenje na tedanjih treh gospostvih: zgornjepolskavskem, frajštajnskem in pragerskem ter na velikem posestvu spodnjepolskavske župnije. Pravni položaj podložnikov se je z zakonodajo Marije Terezije in Jožefa II., ki je posega v razmerje med podložnikom in zemljiškim gospodom, izboljšal.

Upravne reforme terezijanske dobe in nov način nabiranja vojske so gornjepolskavsko gospostvo, ki je že imelo višje, tj. deželsko sodišče, povzdignile v okrajno gospostvo (1770), tedaj se izraz okraj (nem. Bezirk) prvič pojavi kot naziv za upravno enoto. Med osnovne naloge nove uprave sodi nabiranje vojakov in pobiranje davkov, ob ljudskih štetjih, ki so se redno začela 1770 zaradi nabora vojske, so se pojavile nove enote, števnne občine in so bile oštevilčene hiše. Števnne občine so bile osnova za davčne (katastralne) občine, ki nato sestavljajo okraj, ki se naziva naborni okraj, kolikor se upošteva njegova vloga pri novačenju in ki dobi nato še druge upravne naloge. Seveda meje teh novih enot še niso bile dokončne — gornjepolskavski naborni okraj, s sedežem na graščini in graščinskim upraviteljem kot okrajnim komisarjem, je sestavljalo po opisu iz 1798¹ osem občin: Bukovec (Buchberg), Kalše (Kalische), Črešnjevce (Kerschbach), Ogljenšak (Kohlberg), Pretreš (Pretresch), Zgornja Polskava (Oberpulgau) in Spodnja Polskava (Unterpulgau). 1822 je okraj imel deset občin: Bukovec (Buchdorf), Frajham in Pragerski (Freyheim und Pragerhof), Gabrnik (Gabernig), Kalše (Kaltsche), Ogljenšak (Kohlberg), Kočno (Kötschno), Pokoše (Pakosche), Zgornja Polskava (Ober-Pulgau), Spodnja Polskava (Unterpulgau) in Sele (Seeldorf). Gornjepolskavski okraj je bil podrejen državnemu uradu, ki ga je ustvarila terezijanska doba, okrožju (kresiji) v Celju.

Za novo, večjo vojsko in tudi za upravne potrebe je rabila država več denarja, ki si ga je oskrbela predvsem z davki. Tudi v tem pogledu je prišlo do reform, ki pa so davčno breme le povečale, saj je država morala dobiti več denarja. Nimamo še pregleda o tem, koliko davkov je bilo nabranih na leto na območju polskavskega okraja in koliko novakov je dajal.

S splošno šolsko uredbo iz 1774 je bila razglašena splošna šolska obveznost, slabo desetletje zatem so izpričani začetki pouka v spodnjepolskavski župniji: 1783 se prvič omenja učitelj (ludi magister) Jožef Tabernik, isti 1785 kot »šolmašter« (Schulmeister), 1790 je omenjen kot učitelj Ivan Amring.² O kakem pouku v zgornjepolskavski župniji takrat še ni sledu.

V dobi francoskih vojn, ki so trajale s presledki slabo četrtoletje (1792 do 1815), je tudi Polskava, ležeča ob cesti, ki je vodila iz osrčja države na italijanska bojišča, in od katere se je prav blizu odcepila cesta proti Ptujju in Ogrski, doživela mnogo neprijetnosti zaradi prehoda tujih, a tudi domačih, avstrijskih vojsk. Na pomlad 1797 so za umikajočo se avstrijsko vojsko korakali proti severu na Zgornje Štajersko Francozi, ki so se pa po sklenjenem premirju v Leobnu spet vračali; takrat je — ne vemo še za vir, ki bi to potrjeval — potoval po tej cesti in spotoma prenočil v Framu Napoleon Bonaparte, tačas še poveljujoči general francoske vojske v Italiji. Do naslednjih večjih prehodov vojaštva je prišlo za vojne s Francozi 1799—1801. Takrat so prvič prišle skozi Polskavo ruske čete, ki so hitele pomagati zavezniškimi Avstrijcem na italijansko bojišče,

¹ J. C. Kindermann, Repertorium der Steyermärkischen Geschichte, Geographie. Topographie, Statistik und Naturhistorie. Grätz 1798, str. 482.

² Podatka mi je po pregledu spodnjepolskavskih matičnih knjig posredoval dr. Jože Kopeec.

in kot je izpričano iz drugih delov Slovenije, so se tedaj pač tudi Polskavljani mogli sporazumevati v domačem jeziku z vojaki slovanske velesile. Medtem ko Francozi tokrat, sicer zmagoviti, niso prišli v naše kraje, so jih pa morali le-ti sprejeti v goste za vojne 1805. Že dolgo pred to vojno, ki se je začela avgusta 1805, so hitele po cesti v Italijo avstrijske čete, ki so se potem morale spet umikati pred Francozi, ti pa so tokrat za svojega drugega prehoda ostali v naših krajih dalj časa, od novembra do polovice januarja. Seveda so jih morali preživljati domačini — Polskava je takrat gotovo morala nastaniti precej teh neljubih gostov. Več nam je znano o francoski nastanitvi v Polskavi za njihovega naslednjega bivanja v naših krajih v vojnem letu 1809, ko so se skozi vse leto vrstili po glavni cesti in okoli nje veliki premiki vojsk in vojaške nastanitve, do konca maja 1809 Avstrijcev, nato do konca leta Francozov. Konec maja so se Polskavljani uprli okoli tisoč nasilnim nastanjenim Francozom in so jih pregnali.³ Po določbah schönbrunskega miru oktobra 1809 so premagani Avstrijci izgubili svojo obalo, Avstrija je postala celinska država, celjsko okrožje pa obmejno okrožje proti francoskim Ilirskim provincam, promet po veliki cesti je zamrl.

Iz teh hudih vojnih časov imamo nadaljnje podatke o šolskem pouku na Spodnji Polskavi. Za Ivanom Amringom, ki ga pozneje spisana spodnjepolskavska šolska kronika napačno navaja kot prvega učitelja,⁴ je poučeval Franc Majhenič (v zemljiški knjigi omenjen 1812 učitelj Jakob Majhenič). Po kroniki se je poučevalo sprva v tedanji meznariji, h. št. 5, od približno 1807 pa v kajži h. št. 74.

Kakšen je bil ta pouk in koliko otrok je zajemal, o tem šolska kronika molči, loči pa to dobo šole od tiste po 1817, ko je postala šola javna, ker je od tega leta dalje zagotovila njeno vzdrževanje oblast. Leta 1813, ko se je obdobje francoskih vojn bližalo h koncu, je doletela Spodnja Polskavo nesreča, kakršne so bile v preteklih časih pogostne: na veliko noč (18. aprila) je požar upepelil gornji del vasi. Po župnijskem kronistu takega požara ni bilo več vse do leta 1880.⁵

Po končnem porazu Francozov, s katerim se je končalo dolgo vojno obdobje, so se posledice gotovo še dalj časa čutile. Ne vemo, koliko bremen so morali Polskavljani prenašati zaradi raznih terjatev domačih in tujih vojsk, ne vemo, koliko jih je padlo in bilo pohabljenih na bojiščih, tudi posledice finančnega poloma države, ko je bil leta 1811 papirnati denar razvrednoten v razmerju 1 : 5, so Polskavljani gotovo občutili. Po propadu Ilirskih provinc je promet po veliki cesti proti morju spet oživel in omogočil obnovo. 1824 je bilo premerjeno in narisano v merilu 1 : 2880 območje zgornjepolskavskega nabornega okraja za t. i. franciscejski kataster. Takrat določene katastralne občine Spodnja Polskava, Pokošje, Zgornja Polskava, Gabrnik, Ogljenšak, Bukovec in Kalše so ostale nespremenjene vse do danes kot osnovne enote nadaljnjih upravnih razdelitev. 1817 je po zagotovitvi sredstev za vzdrževanje postala javna šola na Spodnji Polskavi, 1821 je bila odprta šola na Zgornji Polskavi. Prvi je bilo od okrajne gosposke zagotovljeno na leto z zbirko (kolekturo) 6 mernikov pšenice in 24 mernikov rži ter znesek 80 goldinarjev s šolnino. V njen okoliš so poleg Spodnje Polskave spadale še Pokošje in Frajštajn s Pragerskim. Za bodočo šolo na Zg. Polskavi je bil zagotovljen s kolekturo in šolnino enak znesek v žitu in denarju kot za spodnjepolskavsko, za okoliš so ji bili določeni kraji Zgornja Polskava, Sele, Gabrnik, Kalše, Kočno, Ogljenšak in Bukovec. Spodnjepolskavska

³ H. von Zwiedineck-Südenhorst, Zur Geschichte des Krieges von 1809 in Steiermark, Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen, J. 23, 1891, str. 46—48.

⁴ V spodnjepolskavski šolski kroniki je začetek šole povzet v zapisu iz 1. 1879.

⁵ Gedenk-Buch bei der Pfarre St. Stephan Unter Pulschau angefangen im Jahre 1845. Ta vir navajam večkrat tudi v tekstu.

šola se je 1816 spet selila v kupljeno, adaptirano hišo že na mestu sedanje, 1902—1904 zgrajene šolske stavbe, zgornjepolskavska šola pa se je po otvoritvi 1821 že nastanila v posebej zanjo sezidani enonadstropni novogradnji, severovzhodnem traktu sedanje šolske zgradbe, ki je obsegala v pritličju učiteljsko stanovanje, v prvem nadstropju pa učilnico. Šoli sta bili t. i. trivialki — enorazrednici — v katerih so poučevali le branje, pisanje in računanje.⁶ Starejšo spodnjepolskavsko šolo je obiskovalo 1816 okoli trideset otrok, Karla Schmutza 1822 izišli historično-topografski leksikon za Štajersko navaja 65 šolo obiskujočih otrok. Za zgornjepolskavsko šolo so prve številke iz 1824. Takrat je obiskovalo šolo 77 otrok: 45 dečkov in 32 deklic. Učitelj na spodnjepolskavski šoli je bil Franc Gigler, na šele ustanovljeni zgornjepolskavski pa je bil prvi učitelj Simon Pernat. Oba sta bila obenem tudi organista in mežnarja; Pernat je oskrboval še pisarijo za občino. Vsaj pri zgornjepolskavski šoli je bila že zgodaj tudi nedeljska šola, kjer so ponavljali in nadaljevali s poukom šolski obveznosti odrasli otroci in odrasli, ki prej niso obiskovali trivialke. 1824 je hodilo na Zgornji Polskavi v nedeljsko šolo 16 učencev (8 dečkov in 8 deklic), 1850 je bilo že 27 nedeljskih učencev.

Veliki cesti, ki je jamčila Polskavi napredek, pa se je od konca 30. let slabo obetala, ker so sklenili povezati s prvo veliko železnico v Avstriji prestolnico Dunaj in najpomembnejše pristanišče Trst ter tako nadomestiti cesto. Ker pa je bila trasa železnice položena čez vzhod Polskavskega, se je kraju zagotovila nadaljnja povezava s svetom z novim prometnim sredstvom. Ko je bil 1. junija 1846 izročen prometu odsek proge med Gradcem in Celjem, je tudi polskavski svet dobil svojo postajo, Pragersko, kjer so bile takrat le tri hiše, postaja pa je imela le eno sobo.

Železnica je stekla še v fevdalni dobi, v svetu gospostev in podložništva ter zastarelega absolutističnega državnega sistema. Dve leti pozneje 1848, so proti temu sistemu vstali tisti, ki jih je utesnjeval in izkoriščal, meščani, kmetje in delavci; narodi so hoteli pravičnejše urejeno Avstrijo. Od krajevnih virov izvemo o razpoloženju prebivalstva v tem letu le nekaj s konservativne strani: iz spodnjepolskavske župnijske kronike, ki hvali krajane Spodnje Polskave, da so ostali ob revoluciji mirni in konservativni, prebivalci Pokoš pa da so se bolj nagibali k »rezoniranju«. To leto je bilo prek Polskave precej vojaških premikov na bojišča v Italiji, kjer so se avstrijske vojske borile proti sardinskim četam in italijanskim revolucionarjem. Slovenski narodni delavec, urednik in filozof Janko Pajk, rojen Savinčan, ki pa je preživel otroška leta v Spodnji Polskavi, je pozneje sinu večkrat pripovedoval o praskah med domačimi fanti ter poljskimi in ogrskimi vojaki.⁷ Leta 1848 je pomenilo za kmečko in podložniško Polskavo veliko prelomnico. Revolucija je izbojevala zemljiško odvezo: kmetje so postali pravi lastniki svoje zemlje in so zato prenehale njihove obveznosti nasproti gospostvom. Ta so ohranila svojo posest, a odpadla je na njej kmečka tlaka. Bivša gospostva so za svoje odpadle dohodke dobila odškodnino v višini 2/3 ugotovljene vrednosti odpravljenih fevdalnih bremen: tretjino je moral plačevati skozi 20 let kmet, drugo tretjino pa dežela skozi 40 let. Odškodnina bivšim gospostvom na Polskavskem je bila naslednja: Frajštajnu 66.429 goldinarjev, Zgornji Polskavi 42.964 goldinarjev, Gromberku 26.144 goldinarjev in Pragerskemu 2750 goldinarjev.⁸ Graščine so izgubile tudi vsa upravna in sodna pooblastila, vsi uradniki so bili odslej naprej državni. Nova upravna ureditev je bila uvedena 1849. V Slovenski Bistrici je bil sedaj sedež nadrejene upravne

⁶ Kronika — Osnovna šola Spodnja Polskava 1885/86—1939/40; Kronika. Chronik der Schule in Ober-Pulsgau. Začeta 1886. Iz obeh kronik sem vzel mnogo podatkov.

⁷ M. Pajk, dr. Janko Pajk. Zbornik Slovenske matice 1900, str. 1—2.

⁸ H. Pirchegger, die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gültten. Städte und Märkte, 1962, str. 123, 126, 127, 128.

oblasti za Polskavo, okrajne ekspoziture; okrajno glavarstvo in temu nadrejena okrožna vlada sta bila sedaj v Mariboru. Okrajno sodišče je bilo v Slovenski Bistrici, okrožno sodišče do 1898 v Celju, nato v Mariboru. 1850 so bile urejene po zakonu iz l. 1849 krajevne občine, na Polskavskem so se ujemale s katastralnimi občinami, torej so bile te občine katerih imena navajamo po slovenskem tekstu deželnega vladnega lista za Štajersko z dne 7. oktobra 1850 naslednje: Bukovec, Gabrnik, Kalše, Oglenjšak, Gornja Polskava, Pokoše in Spodnja Polskava. Iz spodnjepolskavske župnijske kronike zvezo za dva od prvih izvoljenih predstojnikov teh občin: posestnika Jožefa Hrastnika za občino Spodnjo Polskavo in kmeta Jurija Pogorevca za Pokoše. A če je bila odpravljena fevdalna uprava in uvedena nova, uradniška, je ostal absolutizem, ni bilo voljenih javnih zastopov za državo in po deželah. Narodi habsburške monarhije, ki so 1848 terjali enakopravnost, so bili žrtve germanizatorskega Bachovega režima. Uradovanje je bilo pri novih oblasteh nemško, namen šol je bil naučiti otroke nemščine, da bi lahko na višjih stopnjah sledili čisto nemškemu pouku. In vendar razberemo tudi v tem času iz nekaterih uradnih krajevnih tekstov, ki naj bi bili pisani čisto nemško, da jih piše čuteč slovenski narodnjak. Tako je npr. spodnjepolskavski župnik Vincenc Novak, konzervativec, ki se je 1848 veselil, da se njegovi župljani pretežno niso navduševali za revolucijo, sodelavec Slomškovich Drobtnic, 1851 v nemško pisani župnijski kroniki nemško pisana priimka »Poschar« in »Schager« v oklepaju popravil v Požar in Žager, vstavil v kroniki za 1857 slovenski odstavek ter v kroniki za 1863 prav tako v slovenščini zabeležil tisočletnico začetka poslanstva Cirila in Metoda.

V drugi polovici 50. let je Pragersko postalo železniško križišče, ko so 1857—1860 zgradili tako imenovano vzhodno železnico, ki se je odcepila od južne železnice v Pragerskem in je šla do Velike Kaniže na Ogrskem. Porast prometa postaje kaže pomen te nove povezave in korist, ki jo je imela širša okolica. Kraju, ki je začel rasti okoli križišča, so Nemci ob podpori Družbe južne železnice kmalu namenili vlogo žarišča za ponemčevanje spodnjega Dravskega polja in tudi polskavskega območja.

Od začetka ustavne dobe v Avstriji, ki je napočila, ko se Bachov absolutizem po porazu v Italiji 1859 ni mogel več držati, se je tudi v Polskavi ob volitvah v deželni zbor v Gradcu in v državni zbor na Dunaju, v okrajni zastop in predvsem v občinske odbore razvijal politični boj. Šlo je za to, da tudi Polskavljani podprejo slovensko politiko, ki je po svoji prvi kratki dobi leta 1848 spet zaživela, in da tudi v tem delu slovenske Štajerske onemogočijo nemško politiko, ki je hotela Slovence ponemčiti in pridobiti most do Jadrana zase. Pri volitvah v državni zbor in v deželne zборе so volili Polskavljani v volilnem razredu (t. i. kuriji) kmečkih občin.⁹ Volilna pravica je bila takrat v Avstriji še neenaka. Glas kmeta je imel manjšo veljavo kot glas meščana v njegovem volilnem razredu, meščanov spet manjšo kot glas veleposestnika v njegovem (v volilnem razredu veleposesti so volili lastniki polskavskih graščin). Zraven tega je bila volilna pravica dolgo omejena le na tiste, ki so plačevali določen znesek direktnega davka (npr. po občinskem zakonu iz 1849 1 goldinar), tj. vezana je bila na premoženjski cenz. Šele 1896 se je za državnozbornske volitve podelila volilna pravica vsem moškim državljanom do 24 let, ki je dotlej niso imeli; to je bil tako imenovani splošni volilni razred (splošna kurija). 1907 so za državne volitve odpadle kurije in je bila odslej za moške polnoletne državljanke volilna pravica splošna. Pri volitvah v deželni zbor so volilni razredi ostali do konca stare Avstrije, le da je od 1904 obstajal poleg drugih še splošni volilni razred. Občinska volilna pravica je bila tudi vezana na premoženjski cenz, poleg

* O volitvah gl. V. Melik, Volitve na Slovenskem 1861—1918, Lj. 1965.

tega je bila neenaka, ker so bili po višini plačanega davka volivci občin razdeljeni na tri razrede.

Z izjemo občinskih volitev, za katere je bilo območje občine obenem volilni okraj, polskavske občine in Polskavsko niso bili posebni volilni okraji, Polskavljani so volili v državni in deželni zbor skupaj z drugimi volivci v velikih volilnih okrajih, ki so obsegali tudi druge občine. Za državni zbor so do 1873 volili z drugimi kmečkimi občinami mariborskega okrožja dva poslanca; od 1873 s kmečkimi občinami sodnih okrajev Maribor, Slovenska Bistrica, Slovenske Konjice, Slovenj Gradec in Marenberg (danes Radlje ob Dravi) enega poslanca; v splošni kuriji od 1896 z drugimi volivci sodnega okraja Slovenska Bistrica in sodnih okrajev Maribor — desni breg, Maribor — levi breg, Marenberg, Feldbach, Fehring, Fürstenfeld, Kirchbach, Gleisdorf, Radgona, Cmurek, Lipnica (Leibnitz), Arvež (Arnfels), Deutschlandsberg, Ivnik (Eibiswald), Stainz — torej skupaj z veliko večino volivcev iz nemških okrajev — enega poslanca; po odpravi sistema volilnih razredov 1907 pa je bilo Polskavsko v volilnem okraju, ki je obsegal območja sodnih okrajev Maribor, Slovenska Bistrica in Slovenske Konjice in ki je dajal enega poslanca v zbor. Za volitve v deželni zbor so volili Polskavljani v volilnem okraju kmečkih občin, ki je do 1909 poleg sodnega okraja Slovenska Bistrica obsegal še sodna okraja Maribor in Sv. Lenart v Slovenskih goricah in sta se v njem volila dva poslanca, od 1909 je volilni okraj obsegal le sodna okraja Slovenske Konjice in Slovenska Bistrica in se je v njem volil en poslanec. Od 1904 je za deželni zbor obstajal še splošni volilni razred. Za tega je volilni okraj obsegal najprej zraven sodnega okraja Slovenska Bistrica še sodne okraje Radgona, Cmurek, Ivnik, Arvež, Marenberg in Maribor, od 1909 pa je bilo Polskavsko v volilnem okraju, sestavljenem iz sodnih okrajev Slovenska Bistrica, Ljutomer, Gornja Radgona, Sv. Lenart v Slovenskih goricah, Maribor, Slovenske Konjice in Ormož.

Podatke o izidih volitev v državni zbor in v deželni zbor 1861—1918 za volilne okraje, v katerih so volili polskavski volivci, je objavil profesor Vasilij Melik v svojem delu Volitve na Slovenskem 1861—1918. Tu naj zapišemo, da sta prišla od izvoljenih poslancev v teh okrajih v državni zbor prvič Slovenca 23. februarja 1867. To sta bila Janez Lipold in Alojzij Lenček. Po volitvah 2. 7. 1879 so volivci okraja, v katerem so volili tudi Polskavljani, pošiljali v državni zbor samo še Slovence, tisti iz splošne kurije, kjer je bila večina volilnega okraja nemška, pa v času njenega obstoja kandidate, ki so bili tudi kandidati Slovencev. 1873 je kandidiral za državni zbor v volilnem okraju kmečkih občin tudi domačin profesor Janko Pajk, ki je pa propadel proti nemškemu kandidatu »kamškemu strahu« (bil je iz Kamnice pri Mariboru) Konradu Seidlu. V deželni zbor so Polskavljani z drugimi volivci svojega okraja prvič poslali Slovenca 21. 1. 1867. To sta bila Josip Vošnjak in dr. Ferdinand Dominkuš. Od 1876 so bili deželnozborski poslanci iz tega okraja vedno Slovenci, z izjemo volitev v splošnem volilnem razredu 20. 9. 1904, ko je zmagal kandidat nemških liberalcev Albert Stiger iz Slovenske Bistrice. Za občinske volitve je malo podatkov. Za ta članek tudi niso mogla biti zbrana imena županov sedmerih občin Polskavskega med 1850 in 1918. Proti nevarnosti, da bi se polastili vodstva občin Nemci ali nemškutarji, so se morali boriti le Spodnje- in Gornjepolskavljani, v drugih občinah so bili župani in odbori slovenski.

Tudi za ponazoritev razmer, v katerih se je bil narodnostni boj, moremo uporabiti objavljene podatke ljudskih štetij iz leta 1880, 1890, 1900 in 1910, in sicer podatke o občevalnem jeziku, ki seveda ne dajejo prave slike o narodni pripadnosti, saj je določanje narodnosti po občevalnem jeziku šlo v prid gospodujočim Nemcem. Seveda pa nam te številke in številke štetja iz l. 1869 pred-

vsem prikazujejo rast prebivalstva polskavskega območja in posredno splošne smeri razvoja v tej dobi.¹⁰ Oboji podatki so razvidni iz priložene tabele.

Razvoj narodnostne slike na Polskavskem od 1880, ko so na razpolago številke, pa do 1910 je bil po teh podatkih tak, da je naraščal delež oseb z nemškimi občevalnim jezikom v občini Spodnja Polskava, kjer je bilo ob zadnjem štetju v stari Avstriji l. 1910 razmerje med slovensko in nemško govorečimi 864 : 367. Večina spodnjepolskavskega nemštva in nemškutarstva je odpadla na Pragersko, ki je bilo v tej občini in kjer je bilo 1910 po objavljenih podatkih 296 nemško govorečih prebivalcev, tj. že več kot slovensko govorečih (249). Nemce sta na Pragersko privabljala in nemštvo s pritiskom na svoje slovenske uslužbenke in delavce množila Družba južne železnice in od 1904 tovarnar Franc Steinklauber, ki je to leto odprl v Pragerskem opekarno. V zgornjepolskavski občini je bil ob štetjih izkazani delež prebivalstva z nemškimi občevalnim jezikom že mnogo manjši, od 1900 je začel spet upadati, vsi Nemci in nemškutarji so bili tu le v kraju Zgornja Polskava, kjer jih je bilo 54, tj. komaj za dobro šestino Gornjepolskavljanov, ki so navedli, da govorijo slovensko (319). V vseh drugih petih občinah polskavskega območja je pri štetju 1910 le v Ogljensaku prijavi en sam prebivalec nemščino za svoj občevalni jezik.

Poleg narodnih nasprotij so se v političnem življenju kazala tudi nazorska, ki so se tu v glavnem ujemala z narodnimi. Nemci in nemškutarji so volili liberalce slovenski volivci so volili klerikalce. Kolikor sta bili obe župnišči opori narodnjaštva in kaže na tem področju njun uspeh npr. število mohorjanov, tj. naročnikov knjig Družbe sv. Mohorja¹¹ (Zgornja Polskava 1874 16 mohorjanov, 1885, 16, 1894 52, Spodnja Polskava 1874 25, 1885 19, 1894 84), sta bili obe seveda tudi varuha klerikalnega vpliva. Če je bila spodnjepolskavska župnijska kronika od 1890 vodena slovensko, kar je bilo v skladu z narodno tradicijo župnišča, je bilo v njej isto leto z olajšanjem ugotovljeno, da se je to leto »neko človeče iz vesi odteple, ki se je pred nekaterimi leti semkaj priteplo ter s svojim umazanim in nevernim jezikom si nekoliko pristašev pridobilo, drugači pa veliko pohujšanja storilo« in da so v župniji »še taki, seveda liberalci, ki hujskajo proti cerkvi in narodnosti«. V 90. letih pa so se na železničarskem Pragerskem že pojavili socialisti, ki so nastopali proti obema, klerikalizmu in liberalizmu, v imenu delavstva, ki je bilo pravkar stopilo na politično prizorišče. Klerikalni Slovenski gospodar je zapisal 4. marca 1897, da je Pragersko že znano in utegne biti še bolj zaradi socialnih demokratov, »teh novih prekucuhov«, vsa okolica je že »okužena«, samo za »nekega Rozmana« prihaja na pošto deset izvodov Delavca, zborujejo pa da socialdemokrati pri Koržetu, novem krčmarju v Slovenski Bistrici. Za l. 1900 piše v spodnjepolskavski župnijski kroniki, da sta se bila pred letom v vas priselila dva socialdemokrata in »ljudstvo s svojimi nauki in lažnimi obljubami slepila«, a vztrajati pri svojem nista mogla, eden se je »spreobrnil«, drugi pa se je moral po prizadevanju nekaterih »odličnih žen« preseliti na Črešnjevce.

Splošna razvojna smer, ki jo kažejo številke štetij 1869—1918, pa je rast prebivalstva v obeh nižinskih občinah, predvsem v krajih ob železnici, tudi še ob glavni cesti, kjer se v gospodarstvu uveljavljajo tudi že nekmetijske panoge, in zastoj števila prebivalstva v krajih, ki so bolj oddaljeni od teh prometnih zvez in kjer ni nekmetijskih dejavnosti. V koliki meri je prirastek prebivalstva v napredujočih krajih prihajal iz zaostajajočih krajev samega polskavskega okoliša, za zdaj ni bilo ugotovljeno.

¹⁰ Podatki posameznih štetij od 1869 dalje so objavljeni za dobo stare Avstrije v znanih imenikih krajev, izdanih od dunajske centralne statistične komisije in za dobo stare Jugoslavije v publikacijah, izdanih od Splošne državne statistike v Beogradu.

¹¹ Koledar Družbe sv. Mohorja za leta 1874, 1885, 1894.

Leta 1912 so bili v občinah polskavskega naslednji nekmetijski gospodarski obrati oz. poklici:¹²

na Bukovcu	1 gostilna in mizarstvo, 1 pleskar
v Gabrniku	1 gostilna
v Ogljenšaku	2 gostilni, 1 mesar, 1 žaga, 2 mlina, 1 kovač, 1 krojač, 1 čevljar, 2 kamnoloma, 1 mizar
na Pokošah	1 gostilna, 1 krojač, 1 čevljar
v kraju Spodnji Polskavi	5 gostiln, 1 mesar, 3 trgovine z mešanim blagom, 2 trgovini z žitom in pridelki, 1 pečar, 1 žaga, 3 mlini, 2 sedlarja, 2 kovača, 2 krojača, 3 čevljarji, 2 mizarja, 1 tovarna glinenih izdelkov in opekarna, 1 kolar
v kraju Frajštajn — Pragersko	5 gostiln, 1 pleskar, 1 pek, 1 trgovina s premogom in gradbenim materialom, 1 žganjar, 2 mesarja, 1 zidar, 1 klepar, 3 krojači, 2 čevljarja, 2 mizarja, 1 tovarna opeke, lončenih izdelkov in žaga na parni pogon, 1 žaga in 2 opekarni na graščini
na Zgornji Polskavi	5 gostiln, 1 pleskar, 1 pek, 1 mesar, 1 trgovina z mešanim blagom, 1 usnjar, 1 pečar, 1 fužinsko kovaštvo, 2 lesni trgovini, 1 mehanična delavnica, 1 tovarna pohištva, 1 mljn, 1 kovač, 2 čevljarja, 2 mizarja.

Kapitalistična doba je dala Polskavskemu le en večji industrijski obrat: to je bila opekarna priseljenca Nemca Franca Steinklauberja, ki je zaposlovala v sezoni tudi do 150 delavcev.¹³

Tako je tudi v industrijski dobi ostalo Polskavsko pretežno kmetijsko. Kako se je gospodarilo na treh veleposestvih — nekdanjih gospodstvih Polskavi, Frajštajnu in Pragerskem, na velikem spodnjepolskavskem župnijskem posestvu in na več sto kmečkih gospodarstvih, to bo pač treba še raziskati na podlagi številnih ohranjenih, a še neuporabljenih virov, kot so zlasti zapuščinski spisi in zemljiška knjiga, ki so ohranjeni med arhivalijami slovenjebistriškega okrajnega sodišča v mariborskem Pokrajinskem arhivu. Iz zapisov v polskavskih kronikah in v rubrikah časnikov izvemo tudi kaj o gospodarstvu v kraju, največ o letinah, dobrih in slabih, a tudi o vremenskih in drugih nadlogah. Tako izvemo, da se je konec septembra 1890 prikazala »strupena rosa, peronospora«, a goricam, ker so bile škropljene, ni škodovala. Naslednje, 1891. leto, je gorice poklestila huda toča, kar je ta pustila, je pokončala »strupena rosa«. 1892 sta »posmod« (slana) in »strupena rosa« v vinogradih uničila menda polovico pridelka. Še preden se na Polskavskem prvič omenja druga huda škodljivka naših vinogradov v tistih časih, trtna uš, so 1898 v spodjepolskavski župnijski gorici že nasadili 2000 trsov odporne ameriške trte. Avgusta 1903 je Slovenski gospodar že poročal, da so v mariborskem okraju poleg drugih krajev zasledili trtno uš tudi v Zgornji Polskavi, 1906 je trtna uš silno pustošila, takrat je

¹² Podatki iz Leuchs Adressbuch für Industrie, Handel und Gewerbe. Band 16 II Steiermark, Kärnten und Krain. 10. Ausg. 1912.

¹³ Podatek iz Kronike štirirazredne osnovne šole v Pragerskem, srez Maribor, desni brez 1930/31—311940/41, iz katere sem črpal druge podatke.

nr. spodnjepolskavski župnik popolnoma opustil stari vinograd in zasadil 1500 ameriških trsov. Naslednje leto, 1907, je naredila ogromno škodo svinjska kuga.

Ognjeni bič požarov je pogosto tepel Polskavljane. Zadnji res veliki požar, največji od 1813, je bil na Spodnji Polskavi 4. junija 1880, ko je v treh urah pogorelo 12 hiš, 14 kajž in eno gospodarsko poslopje; za pogorelce hiš so zbirali daleč naokoli, a osem pogorelih hiš ni bilo več pozidanih. 1887 je dobila Spodnja Polskava svojo prostovoljno gasilsko četo.

Polskavsko je dobilo tudi nekaj zadrug, ki so pomagale kmečkim gospodarjem in so bile pomembne tudi kot slovenska društva, ki so v svojem področju dela sodelovala v boju proti ponemčevanju. 11. februarja 1900 je na gospodarskem shodu na Spodnji Polskavi predaval zadružni organizator Ivan Kač iz Žalca⁴ in nato je bila ustanovljena gospodarska zadruga za ves polskavski okoliš s sedežem na Spodnji Polskavi. Spodnja in Zgornja Polskava sta imeli vsaka svojo hranilnico in posojilnico.

Razvoj šol je dokaz, da je kraj le napredoval. Obe enorazrednici, spodnje- in zgornjepolskavska, sta bili kmalu po izidu novega osnovnošolskega zakona l. 1869 razširjeni v dvorazrednici: spodnjepolskavska 1873, zgornjepolskavska 1874. Šoli sta za nova razreda oskrbeli tudi novi učilnici: v spodnjepolskavski se je za učilnico predelalo dotodanje učiteljsko stanovanje, v zgornjepolskavski je dobila druga učilnica prostor v na novo zgrajenem južnem prizidku. Ker je bila z osnovnošolskim zakonom šola tudi podržavljena in odvzeta nadzorstvu cerkve, je za oba učitelja Martina Dernjača na Spodnji Polskavi in Blaža Veraniča na Zgornji Polskavi, odpadla dolžnost opravljanja mežnarskih poslov, vendar sta odslej za nagrado še ostala organista v obeh župnih cerkvah. Učni jezik na obeh šolah je bil slovenski, nemščina je bila učni predmet, in sicer na Spodnji Polskavi po navedbi v šolski kroniki od drugega šolskega leta dalje, od petega šolskega leta pa je bil pouk dvojezičen. Za zgornjepolskavsko šolo v kroniki o tem ni podrobnejših navedb. Učenci drugih razredov so imeli tudi kmetijski pouk. Pri spodnjepolskavski šoli je bila 1873 razširjena že prej obstoječa drevesnica, do 1879 je šola dobila še svoj čebelnjak in začela gojiti sviloprejkje. Zato so v vasi in na polju pripadajočem šoli, zasadili murve. V šol. l. 1888/89 je fond šolske drevesnice s podporo štajerske kmetijske družbe narasel od 200 na 700 drevesc, v šol. l. 1891/92 je bilo iz drevesnice oddanih kmetom 300 drevesc. Ta napredek kmetijskega pouka je zasluga nadučitelja Ernesta Tribnika. Na Zgornji Polskavi je po navedbah šolske kronike razširil šolski vrt nadučitelj Josip Sabati (nastopil 1889/90). 1894/95 je bilo v šolski drevesnici 1270 drevesc, s čebelorejo pa so začeli šele 1907/08. Še pred nastopom novega stoletja sta postali polskavski šoli trirazrednici: zgornjepolskavska s šol. l. 1894/95, spodnjepolskavska s šol. l. 1897/98, na Spodnji Polskavi je bila nato 1902/04 zgrajena na kraju stare šole sedanja šolska stavba. V šolskem okolišu te šole, na Pragerskem, je bila 1905 predvsem po prizadevanju opekarnarja Steinklauberja ustanovljena zasebna nemška šola enorazrednica, ki je bila najprej nastanjena kar v tovarnarjevi hiši. Od 189 šoloobveznih otrok spodnjepolskavskega okoliša jih je v šol. l. 1905/06 obiskovalo nemško šolo na Pragerskem 24 (14 deklic in 10 dečkov), poleg otrok nemških uradnikov so bili to tudi otroci železniških delavcev iz Pragerskega, Spodnje Polskave in Črešnjevca. K temu so njihove starše silili nemški delodajalci. Pozneje je dobilo Pragersko podružnico Schulvereina, društva za izgradnjo nemškega šolstva v deželah, ki jih naj bi ponemčili. 1912 je bila nemška šola že v novi stavbi, začasno še kot zasebna dvorazrednica, 1914 je dobila že pravico javnosti. 1911/12 je 77 od 268 šolo-

⁴ Slovenski gospodar, l. XXXIV, 1900, št. 6., febr. . str. 4.

obveznih otrok spodnjepolskavskega okoliša obiskovalo to nemško šolo. Ob izsiljeni nemški šoli je postal očiten narodni pomen obeh rednih šol. 1909 je dobila narodnoobrambna družba sv. Cirila in Metoda svojo podružnico Polskava — Pragersko, ki je štela 1914 20 članov.¹⁵ Gornjepolskavski nadučitelj Sabati je pričel s šol. l. 1897/98 pisati šolsko kroniko v slovenščini.

Štiri leta prve svetovne vojne so prinesla hude preizkušnje, četudi so takrat bila bojišča daleč. Mnogi Polskavljani so odšli k vojakom, iz župnije Spodnja Polskava po podatku kronike od konca 1914 109 mož in mladeničev. Mnogi se niso vrnili, do januarja je v vojni izgubilo življenje 32 Zgornjepolskavljanov. Namesto doma in na polju hudo pogrešanih mož in fantov so na Polskavsko prišli začasno tuji ljudje, ki jih je tja zanesla vojna vihra. Od pomladi 1915 je bilo v obeh šolah in na graščini Frajštajn večkrat nastanjeno vojaštvo. Tu so uredili tudi taborišče za poljske begunce iz Galicije; že v prvem letu vojne je bilo všolanih na Spodnji Polskavi 21 poljskih otrok, ki jih je nekaj dni v tednu poučeval poljski učitelj. V šol. l. 1916/17 je bila na isti šoli odprta dvorazredna šola za otroke galiških Židov, ki so bili v begunskem taborišču v Frajštajnu. Ko je med begunci pozno jeseni 1916 izbruhnil tifus, je bila židovska šola preseljena v taborišče Frajštajn. Od 1916 so pomagali pri poljskih delih tudi ruski ujetniki. Zaradi pomanjkanja surovin so tudi na Polskavskem zbirali kovine za od-dajo. Med drugim sta takrat župniji morali dati večino zvonov: spodnjepolskavska tri od štirih, zgornjepolskavska dva od treh. Šolski pouk je potekal neredno, ker so šolske prostore večkrat zasedli vojaštvo in begunci. Mladina je morala med šolskimi urami izdelovati tudi zimsko opremo za vojake in nabirati zelišča ter odpadni material, izostajala pa je tudi od že tako skrčenega pouka, ker je morala pomagati pri delu doma. Učiteljice so morale nadomestiti vrzeli, nastale z vpoklici moških kolegov. Medtem ko je zgornjepolskavsko šolo vodil v teh kritičnih letih že dalj časa tu delujoči nadučitelj Sabati, je bilo v vodstvu spodnjepolskavske šole med vojno več sprememb. 1915 je nadomestila umrlega nadučitelja Josipa Vodoška kot začasna voditeljica šole učiteljica Marija Vučnik, 1917 pa je od nje prevzel začasno vodstvo učitelj Avgust Kopriva, ki je bil maja 1918 imenovan za stalnega nadučitelja in je nato vodil šolo do 1941. Do noči 10. julija 1917 je bil edini bojni trušč, ki je segel do Polskave, grmenje topov s soške fronte, po zatrjevanju zgornjepolskavske župnijske kronike se ga je slišalo »skoraj vsak dan«. Tisto noč pa je prišlo po nesreči do eksplozije municije na dveh vojaških viakih, ki sta stala na pragerski postaji. Točnega števila žrtev krajevno izročilo ne beleži: 40 vojakov so pokopali na spodnjepolskavskem pokopališču, 65 jih je bilo ranjenih, našteli so 88 uničenih vagonov, enega je zarila eksplozija tako globoko v zemljo, da so opustili izkopavanje. Polskavljani, predvsem seveda Pragerčani, ki so prvi hip menili, da gre za letalski napad, so poleg preživetega strahu ostali še brez šip na oknih, najbližjim kraju nesreče je pritisk razkril tudi strehe.

Izčrpano od pomanjkanja in bridko prizadeto zaradi izgube številnih svojih najdražjih, se je Polskavsko zadnje leto vojne vključilo v svoji želji po miru in državi, v kateri bodo imeli svoj varen dom tudi Slovenci, v široko gibanje, ki ga je sprožila znana majska deklaracija Jugoslovanskega kluba v dunajskem parlamentu 31. maja 1917. Ohranjene so izjave za deklaracijo, ki so jih poslali občinski odbori Bukovec, Ogljenšak in Pokošje, in izjava Slovenk in Slovencev občine Zgornja Polskava s 119 podpisi.¹⁶

Ko se je konec oktobra 1918 zrušila avstrijska oblast, so veselje, da je na-počila narodna svoboda, še grenili nemirni dnevi. Čez Polskavsko so hodili po-

¹⁵ Koledar Družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani za navadno leto 1913, str. 144.

¹⁶ Pokrajinski arhiv Maribor, fond Acta declarationi faventia I, izjave št. 36, 235, 265, 271, 271.

vratniki z italijanske fronte, zlasti Madžari, proti domu. Pragersko križišče je bilo večkrat zabasano z vojaškimi transporti, po državni cesti in po okrajni cesti so hitele goste trume vojaštva, ki ga ni več vezala disciplina. Hkrati je razsajala tudi takrat tako razširjena huda »španska gripa«.

V takih razmerah so izvajali prve naredbe nove države Slovencev, Hrvatov in Srbov, od 1. decembra 1918 Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, takrat ustanovljeni narodni sveti. Na Zgornji Polskavi je vodil narodni svet nadučitelj Sabati. Prve javne proslave osvoboditve Slovencev od tujega jarma so bile decembra, v nedeljo 12. je priredil mariborski narodni svet dva shoda, v bivši postojanki ponemčevanja, nemški šoli na Pragerskem in v spodnjepolskavski šoli; 14. decembra so praznovali osvobojenje na Zgornji Polskavi. V obeh slovenskih osnovnih šolah uveljavljenje narodnega jezika pri pouku ni prineslo nobene bistvene spremembe, le nemščina se ni več poučevala kot predmet. Nemška šola na Pragerskem je bila razpuščena z marcem 1919, učenci so nekaj časa hodili k pouku na Spodnjo Polskavo. Že maja 1919 se je na Pragerskem obnovila šola kot enorazredna podružnica spodnjepolskavske, od 1920 kot dvo-razrednica, seveda s slovenskim učnim jezikom. Spodnjepolskavska in zgornjepolskavska šola sta se kmalu razširili v štirirazrednici, spodnjepolskavska šola s šol. l. 1920/21, zgornjepolskavska s šol. l. 1922/23, ko jo je še vodil nadučitelj Josip Sabati, ki je naslednje leto po dovršenih 47 službenih letih, od katerih jih je 35 prebil na Zgornji Polskavi, zapustil šolo kot upokojenec.

V upravnem pogledu je sedaj prenehal nemški vpliv iz bivšega deželnega središča Gradca. Nova slovenska upravna središča sta postali mesti Ljubljana kot sedež narodne vlade za Slovenijo 1918/19, 1919—1921 deželne vlade, 1921 pokrajinske uprave, nato 1921—1929 Maribor kot sedež mariborske oblasti, od 1929 zopet Ljubljana kot sedež uprave Dravske banovine. Sedež okraja, od 1929 sreza, je ostal Maribor, od 1924 sta bili tu dve okrajni načelstvi: za Maribor — levi breg in za Maribor — desni breg; v območje slednjega je spadalo Polskavsko. Še naprej je spadalo Polskavsko v območje mariborskega okrožnega sodišča in slovenjebistriškega okrajnega sodišča. Območja občin so ostala v novi državi nespremenjena do septembra 1933, ko so bile v skladu s občinskim zakonom iz 1931, po katerem so morale imeti občine najmanj 3000 prebivalcev, dotedanje občine Bukovec, Gabrnik, Ogljenšak, Pokoše, Spodnja Polskava, Zgornja Polskava in še Črešnjevce, Pretrež in Vrhloga združene v novo občino Polskava s sedežem na Zgornji Polskavi.¹⁷ Vendar ni ostalo pri tem: nezadovoljni so bili Spodnjepolskavljani, ki so imeli prej največjo občino in so jo hoteli obdržati, in Pragerčani, ki sicer prej niso imeli občine, a so jo sedaj hoteli imeti. Prvi so zmagali Pragerčani, ki so izposlovali, da je bila občina Polskava že marca 1934 razdeljena v občini Polskava in Pragersko; slednja je obsegala poleg kraja Pragersko nekdanje občine Črešnjevce, Vrhloga in Pretrež.¹⁸ Januarja 1936 so Spodnjepolskavljani spet dobili svojo občino; obsegala je nekdanji občini Spodnjo Polskavo in Pokoše, ki sta bili izločeni iz komasirane občine Polskava.¹⁹ Preostalo območje 1933 komasirane občine Polskava je sedaj spadalo v občino, ki je dobila zopet ime Zgornja Polskava in je obsegala nekdanje občine Bukovec, Gabrnik, Ogljenšak in Zgornja Polskava. Nova upravna razdelitev je torej začasno dodelila vlogo občinskega središča že dalj časa najbolj razvijajočemu se kraju Polskavskega Pragerskemu. Že prej, 1931, je bila osamosvojena kot trirazrednica tudi pragerska šola, do takrat podružnica spodnjepolskavske. Za upravitelja

¹⁷ Uredba o spojitvi občin v Dravski banovini, Službeni list kr. banske uprave Dravske banovine, št. 469—73/33.

¹⁸ Uredba, s katero se izpreminja in dopolnjuje uredba o spojitvi občin v Dravski banovini, Službeni list . . . , št. 235—29/34.

¹⁹ Uredba o razdružitvi občine Polskava, Službeni list . . . , št. 666—96/35.

nove samostojne šole je bil postavljen učitelj Josip Velikonja. 1935 je bila razširjena v štirirazrednico. Toda Pragersko ni ostalo dolgo občinski sedež. S 15. majem 1937 je bil premeščen sedež pragerske občine na Črešnjevce,²⁰ s 16. oktobrom 1937 pa je bila občina Pragersko ukinjena, kraj Pragersko spet dodeljen k občini Spodnja Polskava, ostali del bivše občine pa je ostal samostojna občina, poimenovana po kraju občinskega sedeža Črešnjevcu.²¹ Takratni kronist pragerske šole ugotavlja, da so bili za tako hitro prenehanje pragerske občine odločilni »politično strankarski oziri«. Zadnje leto stare Jugoslavije je bil ukinjen na pragerski šoli zaradi nezadostnega števila učencev 4. razred, šolsko leto 1940/41 je dočkala šola kot trirazrednica.

Ta degradacija Pragerskega v upravnem oziru pa je izhajala tudi iz dejstva, da je prenehal razvoj tega kraja, ki ga je povzročil nastanek železniškega križišča po otvoritvi železnice proti Ogrski l. 1859. Meja z Madžarsko, ki je presekala progo l. 1918, ni postala nikoli odprta, in tako je ponehal živahen promet v vzhodni smeri. S tem je bila izpodrezana nadaljnja rast Pragerskega. To dejstvo se skladno uvršča v splošno sliko gospodarskih razmer na Polskavskem v času stare Jugoslavije, ki ne kažejo bistvenih sprememb z ozirom na dobo pred 1918. Okoliš je ostal pretežno kmetijski, v Pragerskem in v večjih krajih v ravnini je ostalo v bistvu nespremenjeno število gostišč, trgovin in obrtnikov ter nekaj manjših tovarniških obratov. Gospodarske razmere, ki se po pridobitvi narodne svobode niso posebno izboljšale, so se od izbruha velike svetovne gospodarske krize 1929 poslabšale. Za 1930 ugotavlja spodnjepolskavska župnijska kronika, da je letina obilna, a da so »pridelki v ceni padli v glavnem na polovico, nekateri (žitariče), pa na dobro tretjino.« Isti vir ugotavlja 1940, ko so se zaradi vojne začele cene pridelkov dvigati: »Gospodarska kriza je od 1931 poslala za sedem let mršave cene, l. 1938 se je obrnilo na bolje, sedaj imajo voli 8 do 10 din cene za 1 kg žive teže, 1931 so imeli največ do 4 din.« Te skope ugotovitve kronista nam morajo na tem mestu žal zadoščati, bodoči raziskovalec gospodarske preteklosti Polskavskega jo bo mogel podrobno opisati ob uporabi arhivskih virov in oprt na obdelave širšega slovenskega in jugoslovanskega gospodarskega razvoja med vojnama. Ne samo za gospodarstvo, ampak predvsem, oziroma še bolj, z ozirom na splošne življenjske razmere krajanov Polskavskega pomeni prelomnico uvedba elektrike za razsvetljavo in tudi za pogonsko silo. Društvo Zadržna elektrarna v Spodnji Polskavi je dalo od podjetja Siemens in falske elektrarne za 450.000 dinarjev postaviti transformator, ki je dobival tok od falske elektrarne; 4. januarja 1925 ob 17. uri je zasvetila Spodnjepolskavljanom in Pragerčanom prvič električna luč; na Zgornji Polskavi je zasvetila pozneje. Tudi zunanji videz krajev se je spremenil. Napredek je pomenila že zamenjava slamnatih streh z opečnimi, pač predvsem zaradi zavarovanja pred požari. 1932 je od novega leta do konca aprila na Spodnji in Zgornji Polskavi 26-krat gorelo. 1939 sta bili na Spodnji Polskavi le še dve slamnati strehi. Zdravnika je imelo Polskavsko že za stare Avstrije. Najprej je prebival na Zgornji Polskavi, 1905 pa se je preselil v naglo napredujoče Pragersko, kjer je bil tudi za stare Jugoslavije.

V političnem življenju po 1918, ko je prenehala potreba boja proti ponemčevalnim poskusom, je šlo v glavnem, kot drugje v Sloveniji, tudi za boj med velikima strujama meščanske politike, klerikalno in liberalno. V pretežno kmetijskem polskavskem okolišu je klerikalna struja v glavnem prevladovala, ne kaže pa prezreti vpliva, ki so ga imele, če so mogle kolikor toliko neovirano delovati, napredne sile. Tako je bil na prvih občinskih volitvah v Jugoslaviji

²⁰ Službeni list . . . , št. 307—46/37.

²¹ Službeni list . . . , št. 531—83/37.

maja 1921 za spodnjepolskavskega župana izvoljen socialni demokrat Matija Batier. Pragerski železničarji so sodelovali v splošni stavki železničarjev Jugoslavije v drugi polovici aprila 1920. 16. julija istega leta so komunisti na Pragerskem priredili shod.²² Napredno gibanje je imelo svoje postojanke na Pragerskem tudi še pozneje, ko je bilo že bolj preganjano od oblasti. V uradnem seznamu pripadnikov naprednega gibanja, izdelanem 17. 2. 1935,²³ je med državnimi uslužbenci najti tudi devet železničarjev iz Pragerskega, »navdušenih socialistov«. V nemirnih časih starega jugoslovanskega političnega reda in gospodarskih kriz so Polskavljani kazali svojo nenaklonjenost oblasti, ki ni znala zavarovati njihovih državljskih in gospodarskih interesov, s pičlo udeležbo na volitvah. Volitev v državno skupščino 11. septembra 1927 se na Zgornji Polskavi ni udeležila niti tretjina volivcev, na volitve v skupščino 5. maja 1935, ko je bila v dravski banovini z 49 % najmanjša udeležba v vsej državi, je prišlo v Zgornji Polskavi od 363 samo 113 volivcev. Konec tridesetih let je skušal to nerazpoloženje, kot drugod v severni Sloveniji, tudi na Polskavskem speljati na svoj mlin stari sovražnik, osvajalno nemštvo, nastopajoč po 1933 v svoji najbrezobzirnejši obliki, nacizmu. Maja 1939 so se na Spodnji Polskavi dvakrat pojavili naslikani kljukasti križi, najprej na posojilnici, drugič zopet na posojilnici in zunaj na cerkvi. Od začetka druge svetovne vojne je begala ljudstvo nacistična propaganda, ki jo je širil kulturbund, organizacija nemške manjšine.

Kljub skromnim razmeram v predaprilski Jugoslaviji je treba omeniti kulturno delo, ki je bilo v veliki meri odvisno od krajevnih pobud in je slonelo na ramenih prizadevnih posameznikov. Glavna oporišča kulturnega delovanja so bile vse tri domače šole in društva. Spodnjepolskavska šolska kronika posebej omenja prvi nastop šolske mladine na šolskem odru 28. 8. 1921. Program je poleg deklamacij in petja obsegal tudi »poučljivo igro Darežljivi otroci«. Pri prireditvi so sodelovali tudi domači dijaki, ki so obiskovali šole v drugih krajih; dobiček so uporabili za šolsko knjižnico, ki je bila tudi edina v kraju. 6. aprila 1931 je bil na Spodnji Polskavi v dvorani Sicherlove gostilne prvi instrumentalni in vokalni koncert. Konec tridesetih let je spodnjepolskavsko prosvetno društvo priredilo več gledaliških predstav. Jeseni 1939 je z igro Črni križ pri Hrastovcu nastopilo v domačem kraju, na Zgornji Polskavi in v Framu. Z ustanovitvijo sokolske čete, ki je že v letu ustanovitve 1931 štela 54 članov in je imela že tudi prvi javen nastop, je dobila Spodnja Polskava svojo telovadno organizacijo. Kmalu ji je začela konkurirati organizacija Slovenskih fantov in deklet, ki je imela več vpliva in je članstvo Sokola upadalo. Zgornjepolskavski šolarji so po zapisu kronike uprizorili prve odrske predstave v šol. I. 1921/22 v Kacovi gostilni in v Uranjekovi gostilni tik šole. Tudi pozneje se omenjajo šolarske predstave. V kraju je delovalo tudi izobraževalno društvo Skala. V tridesetih letih je imela tudi Zgornja Polskava svojo sokolsko organizacijo. Pragersko je imelo sredi tridesetih let pevsko društvo Pohorje, Sokolsko društvo in podružnico Društva slovenskih fantov in deklet. V prirejanju gledaliških iger so se pragerski amaterji preizkušali že v začetku dvajsetih let, ko je kot železniški uradnik tam igral in tudi režiral znani slovenski gledališčenik Vladimir Skrbinšek. Februarja 1922 je uprizorila prvo igro pragerska šolska mladina. Vsa ta društvena dejavnost je tudi na Polskavskem konec tridesetih let dobila narodnoobrambni značaj, ker je pomenila opredeljevanje za slovenstvo v času, ko mu je smrtni sovražnik za bližnjo mejo že namenjal pogin in so to nakano čedalje drzneje oznanjevali petokolonaški agenti.

²² F. Klopčič, Velika razmejitve, Lj. 1969, str. 178.

²³ Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor, mapa 124 I/6.

Občina	Prebivalcev							Podatki o občevalnem jeziku ob staroavstrijskih štetjih								Podatki o materinskem jeziku ob staro- jugoslovanskih štetjih													
	1869	1880	1890	1900	1910	1921	1931	1880		1890		1900		1910		1921				1931									
								sl	ne dr. sl	ne dr. sl	ne dr. sl	ne dr. sl	ne dr. sl	sl	sh	ne	čs	dr.	sl	sh	ne	čs	dr.						
Bukovec	164	176	160	160	156	166	155	174	2	—	179	1	—	156	2	—	156	—	—	163	3	1	1	—					
Gabernik	203	190	192	164	172	183	166	190	—	—	192	—	—	164	—	—	172	—	—	183	—	—	—	—					
Kalše	198	236	234	208	119	214	210	236	—	—	234	—	—	208	—	—	197	—	—	214	—	—	—	—					
Ogljenšak	149	262	297	260	253	253	274	228	34	—	297	—	—	259	1	—	252	1	—	250	—	1	2	—					
Pokoše	194	192	190	180	183	164	175	192	—	—	190	—	—	180	—	—	183	—	—	164	—	—	—	—					
Spodnja Polskava	763	641	903	994	1300	1407	1493	437	362	1	767	116	—	752	226	—	864	367	69	321	4	53	1	24	1606	11	39	—	12
Zgornja Polskava	556	535	590	531	518	527	539	434	92	—	460	126	1	499	27	—	455	54	9	495	—	31	1	—	1126	7	17	2	2

Tabela: Podatki štetij od 1669 do 1931 o številu prebivalcev in o narodnosti prebivalcev od 1880 do 1931

AUS DER GESCHICHTE VON POLSKAVSKO VOM ENDE DES 18. JAHRHUNDERTS BIS ZUM ANFANG DES ZWEITEN WELTKRIEGES

Zusammenfassung

Die Reformen des österreichischen Absolutismus gaben Polskavsko unter anderem mit der Einteilung der Gegend in Steuergemeinden die Grundlage der späteren administrativen Einteilung. Zehn Jahre nach der thesesianischen Schulordnung, 1785, gibt es in Spodnja Polskava die erste Schule. Die Zeit der Franzosenkriege bringt Zgornja Polskava, an der Hauptstrasse liegend, Durchmärsche von Truppen und Einquartierungen; 1809 wird eine französische Besatzung von den Einwohnern vertrieben. 1817 wird in Zgornja Polskava die zweite Schule der Gegend eröffnet. 1846 fährt die erste Eisenbahn durch, die in Pragersko ihre Station bekommt, 1860, nach Erbauung der Ostbahn von hier nach Ungarn, wird Pragersko ein bedeutender Eisenbahnknotenpunkt. Das revolutionäre Jahr 1848 geht an Polskavsko nicht ohne Widerhall vorbei, der Untertan zeigt sein Selbstbewusstsein, die Strasse durchziehen Truppen auf ihrem Marsche nach den italienischen Schlachtfeldern. Die Revolution brachte die Grundentlastung und, nach Abschaffung der feudalen Verwaltung, eine neue Verwaltungsorganisation. In der Gegend von Polskavsko werden 7 politische Gemeinden gebildet die zum Gerichtsbezirk Slovenska Bistrica und zum politischen Bezirk Maribor gehören. Die in der Niederung liegenden Gemeiden Spodnja Polskava und Zgornja Polskava sind die bedeutendsten, später wächst vor allem Spodnja Polskava (siehe Tafel!). Die Gegend bleibt landwirtschaftlich, in dem Hauptorten gibt es einige Handlungen und Gewerbetreibende die vor allem den lokalen Bedarf befriedigen, Anfang des 20. Jahrhunderts entsteht in Pragersko eine Ziegelfabrik die der bedeutendste Industriebetrieb der Gegend bleibt. In den beiden grössten Gemeinden wird in der österreichische konstitutionellen Ara der Nationalkampf des erwachten Slowenentums gegen das aggressive Deutschtum ausgefochten, vor allem in der Gemeinde Spodnja Polskava wächst nach den Ergebnissen der Volkszählungen der Anteil der Minderheit die Deutsch als ihre Umgangssprache anführt auf ein gutes Drittel der gesamten Bevölkerungszahl heran-der Schwerpunkt des deutschen Zugriffs in dieser Gemeinde ist Pragersko wo in deutschem Sinne die Südbahngesellschaft und der Eigentümer der Ziegelfabrik tätig sind, letzterer erreicht die Gründung einer deutschen Schule und einer Filiale des deutschen Schulvereines. Das slowenische Bewusstsein festigen die Lehrer der beiden ordentlichen Schulen, die Pfarrhöfe und die Vereine-auch wirtschaftliche. Wegen des überragenden Einflusses der Kirche hat bei den Slowenen die klerikale Partei die Führung. Die sozialistische Bewegung, die in den 90-er Jahren unter den Eisenbahnern von Pragersko auftritt, wird von den führenden politischen Kräften wütend angegriffen. Der erste Weltkrieg fordert hohen Blutzoll, in den Hauptorten werden Flüchtlinge aus Galizien untergebracht, durch Pragersko fahren Militärtransporte, Ende des Weltkrieges kommt es auf der wichtigen Bahnstation Pragersko anlässlich der Durchfahrt von heimkehrenden Ungarn zu kritischen Situationen. Ihre Hingabe an die nationale Sache zeigen die Einwohner von Polskavsko durch die Unterstützung der Maideklaration der südslawischen Abgeordneten. Die Gründung des jugoslawischen Staates Ende 1918 bedeutet das Ende des deutschen Druckes für Polskavsko — eine slowenische Schule ersetzt die deutsche Schule in Pragersko. In der administrativterritorialen Einteilung gibt es bis 1933 als die Gemeindegemeinschaften beginnt, keine Veränderungen, endlich sind 1937 anstatt der früheren 7 nur 2 Gemeinden mit Sitz in den beiden Hauptorten Spodnja Polskava und Zgornja Polskava verblieben. In wirtschaftlicher Hinsicht bleibt in der Zwischenkriegszeit die Landwirtschaft vorherrschend, nach 1918 stagniert der Eisenbahnknotenpunkt Pragersko weil die Grenze mit Ungarn fast gesperrt bleibt. In den allgemeinen Zivilisationsbedingungen gibt es einigen Fortschritt — ab 1925 gibt es in der Gegend elektrische Beleuchtung, das äussere Ortsbild wird durch die Ersetzung der Strohdächer mit Ziegeldächern gewandelt, wodurch die in der Vergangenheit periodisch wiederkehrenden Feuersbrünste gebannt werden. 1931—1938 wird die Gegend schwer getroffen durch die allgemeine Wirtschaftskrisis. In der Politik können sich neben den führenden bürgerlichen Richtungen — der klerikalen und der liberalen — vor allem in der ersten Zeit des neuen Staates auch die fortschrittlichen Kräfte durchsetzen. 1920 gibt es in Pragersko ein Treffen von Kommunisten, 1921 bekommt die grösste Gemeinde Spodnja Polskava einen Sozialisten zum Vorstand, aber auch später in der Zeit der Verfolgung, gibt es in Pragersko bewusste Anhänger des Sozialismus. Wegen der sich verschlechternden Wirtschaftslage, der sozialen Ungerechtigkeiten

und der undemokratischen Grundhaltung des Staates verliert das führende politische Lager das Vertrauen der Massen was in der niedrigen Beteiligung an Wahlen zum Vorschein kommt. Dieses Unbehagen unter der Bevölkerung sucht Ende der 30-er Jahre der alte Feind des Slowenentums, jetzt im Zeichen des Nationalsozialismus, zu nutzen, auch in Polskavsko wirbt der zur fünften Kolonne gewordene Kulturbund um Anhänger. Trotz bescheidener Möglichkeiten erreichte im alten Jugoslawien die kulturelle Arbeit, die sich auf die Schulen und Vereine stützte, schöne Erfolge, Ende der 30-Jahre stellte sie sich in den Dienst der Verteidigung der nationalen Sache gegen die nazistische Bedrohung.

DRUŠTVA KMETSKIH FANTOV IN DEKLET V PTUJSKEM OKRAJU

Ljubica Šuligoj*

UDK 323(091):329.78(497.12-18 Ptuj)»193/1941«

SULIGOJ Ljubica: Društva kmetских fantov in deklet v ptujskem okraju. (Die Vereine der Bauernjungen und Mädchen im Bezirk Ptuj.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 52=17(1981)2, str. 319—345.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Avtorica obravnava na podlagi ohranjenega arhivskega gradiva napredno kmečko mladinsko gibanje pred drugo svetovno vojno. Ugotavlja, da so se društva pod vplivom komunistične partije levičarsko preusmerjala. Ta politična aktivnost se je pozneje izkazovala v letih okupacije, ko se je večina nekdanjih društvenih članov opredelila za narodnoosvobodilni boj. Izsledke razprave je mogoče uporabiti v celotnem prikazu predvojnega revolucionarnega gibanja na Slovenskem.

UDC 323(091):329.78(497.12-18 Ptuj)»193/1941«

SULIGOJ Ljubica: The Associations of Peasant Boys and Girls in the Ptuj District. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 52=17(1981)2, p. 319—345.

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

Drawing on the surviving records the author discusses progressive peasant youth movement before the Second World War. The author observes that the associations were undergoing a leftist transformation under the influence of the Communist Party. Such political involvement asserted itself most clearly during the years of occupation when a greater majority of the former members joined the war of liberation. The findings of the present research should add to the general knowledge of the revolutionary movement in Slovenia.

Družbenoekonomske in politične razmere na podeželju med obema vojnama

Pred drugo vojno je meja ptujskega okraja tekla od Drave pri Vurberku čez južne Slovenske gorice v spodnjo dolino Pesnice, od tod v srednji del Slovenskih goric — med Ščavnico in Pesnico; jugovzhodno od Ljutomera je zavila ob grabi Šantovec proti Dravi in jo dosegla jugovzhodno od Središča. Po starih rokavih Drave se je mejna črta nadaljevala mimo Ormoža do Zavrča, proti vzhodnemu delu Halož, po razvodju med Dravo in Bednjo na zahod. Na Debelem vrhu je dosegla Macelj, krenila čez gornjo dolino Rogatnice v srednje Haloze, tako da je pustila ves žetalski kot in Donačko goro sosednjemu šmarškemu okraju. Meja je tekla tod čez Haloze, presekala zahodno od Majšperka Dravinjsko dolino in gričevnato Savinjsko ter zavila na jugozahodni del Dravskega

* Ljubica Šuligoj, višja predavateljica, Pedagoška akademija Maribor.

polja, tako da je ponovno dosegla Dravo pri Vurberku. Okraj je meril 820 km² in po popisu prebivalstva leta 1931 je živel tukaj 71.888 ljudi oz. 88/km² (po podatkih iz Krajevnege leksikona Dravske banovine).

Za razumevanje političnih dogajanj v teh krajih med obema vojnama pa tudi za pravilno vrednotenje dela Društev kmetijskih fantov in deklet (odslej DKFID) — je nujno, da opozorim na nekatera socialno-ekonomska vprašanja. Neurejene družbenoekonomske razmere v starojugoslovanski državi so se tod odrazile kmalu po prvi svetovni vojni. Socialno-ekonomska nasprotja kapitalistične države so dobivala v teh krajih nacionalno obeležje, še zlasti po zmagi hitlerizma v Nemčiji.

Zelim povedati, da tukaj med vojnama ni bilo večje industrije; prevladovali so manjši obrati, v katerih so iskali skromen zaslužek delavci, ki so prihajali s podeželja. Nerešena agrarna reforma in ohranjeni veleposestniški odnosi so pospeševali revščino na podeželju. Pri tem posebej izstopajo viničarski odnosi v Halozah in Slovenskih goricah. Skopo odmerjen kos težke zemlje ni mogel nahraniti družin s kopicco otrok in marsikdo se je podal s trebuhom za kruhom. Dela v večjih središčih okraja — v Ptujju in v Ormožu — ni moglo biti v zadostni meri. Obrtniške delavnice in majhni obrati niso mogli v celoti zaposliti odvečne delovne sile, ki je prihajala s podeželja. Zato je mnoge zanesla pot tudi na sezonsko delo v Avstrijo ali v Nemčijo. Ni čudno, da so demagoške fašistične fraze zaradi ekonomske nestabilnosti doma našle svoj odmev pri nekaterih od teh delavcev.

In tudi doma, še zlasti ob šopirjenju nemškega nacizma v letih pred drugo svetovno vojno, ni bilo nič bolje. Za Ptuj je npr. znano, da je še pred prvo svetovno vojno veljal za nemško »trdnjavo« in da je svojo nemško podobo ohranil do konca vojne. Ob nastanku Kraljevine SHS se je sicer število nemškega prebivalstva z izselitvijo nemškega uradništva zmanjšalo, toda ostali so tukaj nemški trgovci, obrtniki, podjetniki — ohranil se je njihov kapital! Na zunaj so bili sprva lojalni državljani nove države, a so še naprej izkoriščali zaostalo slovensko agrarno zaledje. Tako je bilo nekaj let. Dvig hitlerizma v Nemčiji jih je vzpodbudil, da so spremenili svojo politično barvo. Ne le kot podjetniki — delodajalci, tudi kot veleposestniki so izkoriščali delavce, viničarje. Ni čudno, če je boj za ekonomski obstanek vodil ljudi k nemškemu delodajalcu (slovenski kapital je bil šibak) in marsikoga ob demagoških obljubah tudi v nemčurske vrste. To dejstvo ne gre posploševati, potrebno pa ga je upoštevati pri obravnavi revolucionarnega gibanja v teh krajih.

Namen mojega sestavka ni v celoti predstaviti tukajšnje napredno predvojno gibanje, temveč le del njega — tj. gibanje na podeželju. Pomembno mesto imajo DKFID, prek katerih je Partija uveljavljala svojo revolucionarno dejavnost. Ker pa imamo v ptujskem okraju opraviti s pretežno agrarnim prebivalstvom, velja posvetiti nekaj vrstic razmeram na vasi, ki imajo v teh krajih svoje specifičnosti. Te značilnosti se kažejo v drobnolastništvu, viničarskih odnosih — velikih socialnih nasprotjih.

Ko obravnavamo določene posebnosti teh krajev, se velja nasloniti predvsem na izsledke dr. Franja Žgeča o razmerah v Halozah¹ in prof. Jožeta Kerenčiča o socialno-ekonomskih odnosih v Jeruzalemskih goricah.²

Navajam nekaj njunih ugotovitev.

Žgeč ugotavlja, da mali posestniki in viničarji pri kmetih, ki imajo v Halozah majhne vinograde, žive najslabše, ker nimajo niti pašnika ali njivice za živino. Najnavadnejša jed je koruzni zdrob brez mleka in zabele, v jesenskih

¹ Dr. Franjo Žgeč: Haloze, Sodobnost, Ljubljana 1935.

² Dr. Franjo Žgeč: Beda haloške dece in nje socialni vzroki, Obzorja 1939/11., št. 3.

³ Jože Kerenčič: Zemljiški odnosi v Jeruzalemskih goricah, Maribor 1939.

mesečih pa nadomešča kruh kostanj. Majhne viničarske bajte z eno samo sobo in tesno kuhinjo dajejo zatočišče družinam s kopico otrok. Sortnih vin ne morejo pridelovati, ker je vinograd premajhen. Vino, ki bi naj bilo glavni vir dohodka, nima cene; cene njemu poskočijo, ko ga domačin več nima. Živeža ni, denarja tudi ne; pozimi ni drv, ker ima gozdove gospodar. Kočarju in viničarju primanjkuje hrane na leto 6 do 8 mesecev . . . zadolženost pri gospodarju raste . . .

Boris Fakin je v Sodobnosti 1936/IV., št. 9, ko je razpravljal o haloških otrocih, menil, da sta revščina in vino, ki ne gre v promet, vzrok, da se Haložani vdajajo pijači. Otroku dajejo povezano, v žganje namočeno cunjico, da zaspi, ko gredo na delo! Posledica težkih razmer je jetičnost ljudi. Za pouk jim ni mar — mladi ljudje pridejo do denarja na »deri«, tj. s kopom v goricah; veliko otrok gre za pastirje in hlapce.

Jože Marentič citira v svoji knjigi »Kmetovalca«, kjer je zapisano o Haložanih, da razen nekaj posestnikov v dolini »ni najti hiše, kjer bi imeli kruh.« Zato svoje skrbi in lakoto »preganjajo« z alkoholom . . . Posledica takega življenja je, da ljudstvo hira, še zlasti pa otroci. Poročilo govori, da od 25 nabornikov leta 1927 pred rekrutno komisijo v Ptujju ni bil nihče sposoben za vojsko.³

Samo nekaj podatkov iz Zgečeve razprave o Haložah nam že ponazarja tamkajšnje razmere: Leta 1931 je v katastrski občini Gorca—Dežno 573 prebivalcev in 241 posesti, od katerih je 180 v rokah tujcev; od 123 domačih rodbin je brez posesti 10,5 %, oz. le 4 % je takih z nad 10 ha zemlje. Posestniki v Haložah so domačini ali tujci. Sem prihajajo na oddih, na trgatev in se šopirijo v svojih razkošnih vilah. Socialni prepadi so očitni.

Naj spregovori o svojih tegobah neposredno tudi »Haložan«, kakor se je podpisal v »Ljudski pravici«: » . . . Kriza je. Za vino dobimo 0,75 do 1,75 din. Vino kupi veletrgovec, ki poleg tega dobro zasluži . . . Davkov ne moremo plačati, ker ni denarja, rubežni so stalno tu . . . Več kot polovica Haložanov nima kruha, neki že od avgusta ga nimajo. Jemo krompir brez zabele, drugi še tega nimajo. Kateri imajo še kruh, ga morajo zaklepiti pred deco in za praznike. Kdor ima koruzo, jo melje dvakrat, da še otrobe zmelje. Navadno se kuha samo enkrat na dan. Začeli smo kupovati živinsko sol, ker je ceneja. Otroci nimajo čevljev ter so dobili ozeblino. Če je slabše vreme, ne morejo v šolo in cerkev, nimajo kaj jesti.«⁴

Pričevanja enega od mnogih socialno ogroženih v Haložah potrjujejo študijske raziskave:⁵ V Haložah so znašali letni denarni prejemki na delovno osebo 197 din; dnevna mezda 9,7 din, a letno število dnin na delovno osebo bi bilo 31,7. Izračunani so letni izdatki na delovno osebo, ki bi naj znašali 350 din, od tega za zdravljenje le 2,5 din!

Nič bolje ni v Jeruzalemskih goricah. Kerenčič v svoji študiji ugotavlja, da številni mali kmetje obdelujejo lastno zemljo, ki jim ne nudi dovolj za preživljanje, zato iščejo delo pri gruntarjih in veleposestnikih. Pri teh še zlasti iščejo kruh najštevilnejši — viničarji. Svojo delovno silo prodajajo za stanovanje, za kos njive in pašnika, za nizko denarno mezdo, ki znaša na dan 6 do 8 din, nadalje za odslužitev za drva in listje, za krompir ipd. Skoraj polovica produktivne zemlje pripada veleposestnikom, skoraj 1/10 take zemlje lastnikom v drugih državah, največ v Avstriji. Skoraj vse prebivalstvo se ukvarja s kmetijstvom, na km² biva 120,4 ljudi. 21,65 % celotne produktivne površine je vinogradov; na produktivnih površinah je 1417 lastnikov, od teh le 249 nima vinogradov. Socialno-ekonomska nasprotja so značilnost tega območja. Zato Kerenčič ugotavlja, da »zemljiško lastninski odnosi« povzročajo propadanje življa v

³ Jože Marentič: Slovenska vas pod kapitalističnim jarmom, Ljubljana 1937, str. 152.

⁴ Ljudska pravica 1935/II. (8, 3.), št. 5.

⁵ Hrvoj Maister — Filip Uratnik: Socialni problemi slovenske vasi II., Ljubljana 1938.

Jeruzalemskih goricah. »Nujen je eden osnovnih ukrepov s smotrom, da postane zemlja v Jeruzalemskih goricah last onih, ki jo obdelujejo...⁶

V Pokrajinskem muzeju v Ptuj⁷ je zbrano nekaj gradiva o viničarskih odnosih na posameznih posestih. Naj omenim nekaj zanimivih podatkov:

Na posestvu »Dornava« istoim. graščine so viničarju za težka dela plačevali 8—10 din na dan ter mu nudili dnevno 2 l jabolčnika; delal je povsod — v vinogradu, sadovnjaku, na travnikih, v gozdu. Poseben problem je bila voda, ki so jo za škropljenje nosili globoko iz grab...

Na posestvih Hintzerja, Fürsta in Ornigga iz Ptuja so si viničarji smeli prineesti drva iz gozda, toda zalog si niso smeli ustvarjati. Od košenine je moral viničar plačati gospodarju po 6—8 din za ar, razen za košenino iz vinograda. Zaslužil je le 1—2 din na dan.

Naslednji primer kaže delo pri domačem kmetu na Vinskem vrhu: Viničar in njegova žena delata od noči do noči, pa denarja skorajda nista imela; navadno sta mogla imeti le eno kravo in enega prašiča ter dohodek od enega prodanega teleta. Obseg vinogradov je meril tu 40 do 60 arov.

Tako se vrstijo številni primeri, a si jih zaradi obravnave druge tematike ne moremo vseh ogledati. Iz omenjenih podatkov pa si je vendarle mogoče ustvariti neko splošno podobo, specifično za naše kraje; te značilnosti so morale vplivati na družbenopolitična dogajanja. V Kmečkem glasu⁸ je Ivan Kreft posebnosti teh krajev jasno označil in med drugim ugotovil, da so v Slovenskih goricah in Halozah pred drugo vojno gospodarili maloštevilni veleposestniki z več 100 ha zemlje in na njej garali viničarji. Večkrat so z delom morali odslužiti za ogone, na katerih so posejali žito, za listje ali za obresti kakega posojila. Viničar je moral biti svojemu gospodarju vedno na voljo in le on mu je dovoljeval hoditi drugam na delo. — Govoriti je mogoče o razmerah, ki spominjajo celo na fevdalno zemljiške odnose.

Socialna podoba je bila kaj raznolika. Srednji kmetje in boljši želarji v Slovenskih goricah s 5 do 8 ha zemlje so živeli ves čas v strahu pred popolnim propadom. Posestnik, ki je imel manj kot 5 ha zemlje, je bil v glavnem odvisen od bogatega kmeta — bremenili so ga dolgovi in skrb za številno družino. Večkrat je bil celo na slabšem od povprečno plačanega industrijskega delavca.

Mali želarji ali kočarji so na zemlji od 1—5 ha dejansko životarili. Njihova zemlja je običajno prišla v roke bogatašev, katerim so potem hodili delat. Ti ljudje so bili tudi najštevilnejša družbena plast v Slovenskih goricah in Halozah.

Želarji so še bolj podobni viničarjem. Njihovi otroci so pretežno iskali kruh v bližnjih mestih, na sezonskem delu in v tujini!

Tudi v krajih Ptujskega — Dravskega polja srečujemo v mnogih primerih pomanjkanje, gospodarsko krizo, drobno lastništvo, socialna nasprotja.

Svoje gorje in brezpravje so ti reveži pričeli izpovedovati prav v Ljudski pravici: »Kmečki fantje delamo na Orniggovem veleposestvu za plačo 8 din na dan. Njegov oskrbnik nas klofuta in odteguje mezde. Med 229 prebivalci naše vasi jih je 36 lažje, 11 težko jetičnih zaradi slabe hrane (glavna hrana čebula), nezdravih stanovanj in napornega dela,« piše neki »Borovčan.«⁹ Podpisani »Urbančar« toži, da »na deri moraš kopati za 8—10 din«, da morajo »plačati odkup za zemljo«, ki jo prodajajo grofje. »Davek je ostal isti, cene živine so padle. Prej smo s teletom plačali davek, danes je krava premalo,« zaključuje pisec iz Sv. Urbana pri Ptuj¹⁰. In »kočar« z Grajene pri Ptuj¹¹ navaja, kakšne so raz-

⁶ Jože Kerenčič: Zemljiški odnosi v Jeruzalemskih goricah, Maribor 1939, str. 47.

⁷ Arhiv PMP, fasc. Društva in druge organizacije pod KP (podatke zbrala Rudoif Kolarič iz Kajžarja pri Miklavžu nad Ormožem in Jurica Zadravec iz Središča ob Dravi).

⁸ Ivan Kreft: Viničarji pred revolucijo in po nji, Kmečki glas 29. 11. 1950.

⁹ Ljudska pravica 1935/II. (8. 3.), št. 5.

¹⁰ Ljudska pravica 1935/II. (6. 7.), št. 13.

mere v Dornavskih gorica. Od m², ki ga morajo kopati 80 cm globoko, zasluži 80 par; tako za celodnevno delo dobijo le 15 din.¹¹

Nekoliko več sem se ustavila pri socialno-ekonomski problematiki na podeželju v ptujskem okraju. Poznavanje teh razmer nas vodi namreč k lažjemu razumevanju družbenih procesov in političnih dogajanj. V mislih imam predvsem prizadevanja Partije utreti pot na vas v teh težavnih, zaostalih razmerah. Vedeti moramo, da je bilo kmečko ljudstvo dolgo časa odmaknjeno od političnih dogajanj. V ptujskem okraju se je npr. od ca. 85.000 prebivalcev 1920. leta preživljalo s kmetijstvom 64.000 (glej op. 13!). Partija se je zavedala, da je delo med kmečkimi množicami zelo pomembno, a tudi zelo težko, saj so bile množice pod močnim vplivom meščanskih strank, še zlasti SLS. Ta je že konec prejšnjega stoletja z zadružništvom »reševala« propadajoče kmete. V stari Jugoslaviji so ji množice sledile ob njenih zahtevah po slovenski avtonomiji, po gospodarski samoupravi. Klerikalna politična aktivnost se je kazala v organizacijah in društvih, kot so bili »Orli«, na raznih prireditvah in predvolilnih zborovanjih, kjer so zavajali ljudske množice sebi v prid.

KP si utira svojo pot na vasi

KP je morala poiskati vse možnosti, vse poti, da bi se tudi tod pričelo osveščanje prebivalstva in organizirani revolucionarni nastopi. Delo vsekakor ni bilo lahko, toda v 30-ih letih se je pričelo! Partija se je posluževala legalnih in pollegalnih organizacijskih oblik ter se tako povezovala s širokimi ljudskimi množicami. Ena od akcijskih poti komunistov je zasledovala prav dejavnost DKFID. Ni čudno, da je potem proti ZDKFID nastopal režim in odkrito tudi dr. Korošec, — toda o tem nekoliko kasneje.

Razumeti je namreč, da je nakazana družbeno-ekonomska situacija, ko režim ni storil ničesar za rešitev gospodarskih vprašanj, povzročala pri mnogih, ki so se borili za svoj obstoj, tudi določeno mlačnost in nezainteresiranost za politična dogajanja. Večje akcije, zlasti pri viničarjih, ni bilo mogoče organizirati. Vzrok njihove pasivnosti je bil, žal, v nekaterih primerih povezan celo z vero v Hitlerja — v izboljšanje njihovega položaja. Seveda to dejstvo ne gre posploševati, saj so drugi tako »pomoč« imeli za zlo. V partijski politiki na vasi je bilo potrebno upoštevati tudi te elemente. Hkrati pa je imela Partija prav v začetku 30-ih let tudi vse možnosti intenzivnejšega vključevanja ljudskih množic v svoj delokrog. V mislih imam namreč svetovno gospodarsko krizo, ki je poslabšala že tako nemogoče gospodarske in socialne razmere. Poleg tega je bil to še čas diktature v državi, čas, ko so se slovenske kmečke množice politično vzdramile, razočarane nad meščanskimi strankami. Stranke — še zlasti SLS, SKS — v bistvu s svojim buržoaznim političnim programom, niso reševale perečih problemov na vasi — agrarne reforme in kmečke zadolženosti. Politična dogajanja v državi so le dokazovala izigravanje ljudstva. Množice so se poslej mogle ogreti samo za program, ki je nakazoval reševanje njihovega socialnega položaja — in ta program je postavljala le KP po Pokrajinski konferenci za Slovenijo leta 1934.

V naših krajih so nekateri komunisti — Franjo Žgeč, Jože Kerenčič, Dušan Kveder, Ivan Bratko, Ivan Potrč, Mirko Centrih — pričeli pobliže spoznavati in proučevati najrevnejše kraje Haloz in Slovenskih goric.

Ivan Potrč se v »Mladih potih« dobro spominja srečanja nekaterih ptujskih dijakov-komunistov s Halozami. Leta 1932 se je namreč na ptujski gimnaziji že

¹¹ Ljudska pravica 1936/111. (7. 2.), št. 3.

poznalo delo KP. V želji, da bi od bliže spoznali socialne krivice, se je skupina dijakov odpravila na pot. Sprejele so jo viničarske kočee s kopico razcapanih otrok, povsod revščina, jadikovanje... Toda preden so se dijaki vrnili domov, so pustili tem ljudem nekaj letakov! In dve leti kasneje, januarja 1934, ko je bila v Ptujju listkovna akcija, so bile tudi Haloze preplavljene z letaki, o katerih bi povedala naslednje.

Pokrajinski muzej v Ptujju hrani namreč o teh dogodkih nekaj dokumentar-nega gradiva.¹² Tako beremo, da Okrožno sodišče Maribor obdolžuje 13. 6. 1934 Merca Jožefa, Kmeteca Franca in Kranjca Alojza (slednja imenuje žandarme-rijska postaja pri Andražu sreskemu načelstvu za »posebno nevarna«,¹³ ker sta se v Rusiji zavzemala za komunistične ideje), in sicer zato, ker so januarja 1934 razširjali letake v Leskovcu (Andražu — op. pis.), Skorišnjaku in v Malem Oki-ču. Letake naj bi izdala »Mestni odbor komunistične stranke v Ptujju in Po-krajinski odbor komunistične stranke za Slovenijo«. S tem naj bi propagirali zoper »današnjo državno ureditev«, tako da bi se »izpremenil politični in so-cijalni red v državi...«

Obtožnica jih krivi kaznivega dejanja »o zaščiti javne varnosti« in zato so bili obsojeni na 3—4 mesece strogega zavora.

V obrazložitvi zveemo tudi o drugih obsojencih, tako npr. da so orožniki iz Sv. Andraža v Halozah pri hišni preiskavi odkrili pri Alojzu Emeršiču iz Malega Okiča 11 letakov Mestnega odbora komunistične stranke v Ptujju. Letak »De-lavci, kmetje, kočarji« z opozorilom »Čitaj tako, da te ne vidi žandar«, poziva delavce in kmete, »naj slede komunistični stranki... za zboljšanje sedanjih prilik v boju proti srbski vojaško fašistični diktaturi...« Letak naj bi »opozar-jal« na propad kapitalizma, saj brezposelnost narašča in kapitalisti z uničeva-njem pridelkov umetno vzdržujejo cene. Citiran je poziv kmetom, naj ne ku-pujejo na dražbah, naj »poženejo davkarje, financarje in žandarje...«, naj zah-tevajo črtanje kmečkih dolgov ter delo in podporo za brezposelne. Za dosego kmečkih pravic naj bi se po vaseh organizirali kmečki odbori.

Iz obtožnice je tudi razbrati, da so bili letaki natisnjeni v neki kleti v Ptujju. Pri tem velja omeniti, da so tedaj po Halozah trosili tudi letak, ki proslavlja obletnico oktobrske revolucije in poziva ljudstvo, naj sledi KP. Ozadje teh do-gajanj pojasnjuje Ivan Bratošek, doma iz Sovič, in sicer v izjavi, ki je v arhivu Pokrajinskega muzeja v Ptujju.¹⁴ Bratošek pravi, da se je v obrtni šoli, ki jo je obiskoval v letih 1929/31, seznanil z Dušanom Kvedrom, ptujskim dijakom-komunistom. Pobljže se je s Kvedrom seznanil preko komunista Jakoba Her-cega iz Gradiš pri Leskovcu, zaposlenem v Železniških delavnicah v Ptujju, kjer se je l. 1928 ustanovila prva partijska celica. Herceg je iskal stike z revnimi haloškimi kmeti in tako je tudi Bratoška pritegnil k sodelovanju. Bratošek se je srečal v gostilni »Pri pošti« s Kvedrom in kot se spominja, je to bilo 1932. leta. Dogovorila sta se, da se bosta srečavala mesečno v drevoredu, ki vodi proti Ljudskemu vrtu. In res, ob takih srečanjih mu je Kveder prinašal različno literaturo, tako Rdeči prapor, Delo in Ljudsko pravico. Ilegalni tisk je Bratošek nato odnašal Jožefu Mercu, mizarju v Leskovcu. Herceg se je povezal tudi z Alojzom Kranjcem v Skorišnjaku, Francem Kmetcem iz Leskovca, Jožefom Mer-cem iz Velavšeka in Alojzom Emeršičem iz Malega Okiča. Januarja 1934 so tro-sili po večerih letake, navadno ob revnih hišah.

¹² Arhiv PMP, fasc. Društva in druge organizacije pod vplivom naprednih političnih sil (dokument Okrožnega sodišča Maribor VII, Kzp 386/34, prepis iz Zgodovinskega arhiva CK ZKS).

¹³ Vlada Rojlc: Kmetje — komunisti, Ptujski tednik 1939/XII (l. 7.), št. 26.

¹⁴ Arhiv PMP, izjava Ivana Bratoška 3. 8. 1956, po zapisu Vlade Rojlc (fasc. Ptujске tiskarne — ilegalne). V. Rojlc meni, da je do povezave s Kvedrom prišlo šele 1933, po ustanovitvi celice na gimnaziji.

Po izjavi Bratoška je aprila 1934 oblastem uspelo odkriti mrežo sodelavcev. Ko so med drugim zasliševali tudi Merca, se je ta zagovarjal, da je letake dobil od neznanca. Aretirani niso izdali Hercega, čeprav so tudi njega zaprli, a so ga morali brez dokazov izpustiti.

Postopek oblasti je gotovo prizadel napredno gibanje na haloškem območju, toda krog sodelavcev, simpatizerjev KP je v tistih težkih časih in specifičnih haloških razmerah še naprej deloval. To se je izkazalo kasneje, ko so se vključili v OF. Pridobivanje ljudi s podeželja pomeni izvajanje akcijskega programa naše Partije: gre za formiranje enotne fronte delavcev in kmetov, za široko ljudsko-frontno gibanje.

Sam Bratošek izjavlja, da so od 1932—1941 na sestankih, ki so bili običajno vsak drugi mesec na Hercegovem domu v Rabeljčji vasi, poslušali dr. Potrča o tem, kako se je potrebno boriti za človekove pravice, o fašistični nevarnosti, o marksizmu. Pri Hercegu je Bratošek srečaval tudi Franca Krambergerja, delavca iz Železniških delavnic, kasnejšega prvoborca, ki se je tudi večkrat mudil v Halozah. Sestankov sta se udeleževala tudi Franc Kmetec in Jožef Merc. Verjetno avgusta 1937 je haloška trojka — Kmetec, Merc, Bratošek — bila sprejeta v KP. Pridobivali so tudi druge somišljenike. Tako so z Bratoškom pričeli sodelovati kmet Franc Vidovič iz Sp. Leskovca, Franc Cafuta iz Dravec in Andrej Kmetec iz Sp. Leskovca.

Vsa ta aktivnost lahko pomeni, da je marsikateri kmečki proletarec — in takih je bilo v Halozah največ — spoznal, da mu more pomagati samo KP. Pomudili smo se nekoliko dlje na območju Haloz, saj nudijo svojstveno podobo. In če si je prav tukaj utrla pot komunistična ideja, je bila to posledica slabih ekonomskih razmer. Partija pa je našla somišljenike tudi drugje po podeželju ptujskega okraja. Zaostalost, ekonomsko propadanje ob gospodarski krizi, nerešena agrarna reforma — ogrevajo ljudi za napredne ideje.

Vpliv komunizma v teh krajih je vezan tudi na odmeve oktobrske socialistične revolucije. Tako Franjo Žgeč, doma iz Dornave, pozneje profesor na ptujski gimnaziji, omenja v svojih spominih,¹⁶ da je v Dornavi 1919. leta pristopilo v komunistične vrste okrog 60 bajtarjev. Žgeč je pridobil za komunizem revne kmete v Cvetkovcih; kmetje so se pričeli organizirati tudi v Spuhlji.

Zal je ta revolucionarni razmah pretrgala Obznana. Šele 1924. leta je pričel širiti socialistično miselnost med delavci in kmeti medicinec Jože Potrč iz Janežovec, in to z »Delavsko-kmečkim listom«. Tako je npr. v Halozah širil glasilo Miha Arbajter iz Cirkulan, ki se je vrnil iz Rusije kot komunist in je leta 1924 pričel sodelovati s Potrčem.

Zanimiv je podatek iz Slovenskih gor. Ob državnozborskih volitvah 1927. leta listo delavsko-kmečkega republikanskega bloka namreč podpreta Jože Potrč in Leopold Voda, delavec v Železniških delavnicah, poznejši sekretar prve partijske celice. Komunisti so tedaj celo imeli močnejše pozicije kot socialisti!

S tem želim reči, da v teh krajih vendarle obstaja kontinuiteta komunističnega delovanja, ki je seveda v 30-ih letih postalo intenzivnejše.

To se je pokazalo npr. ob shodih, kot je bil ljutomerski leta 1935, ki se ga je udeležilo večje število ljudi tudi s ptujskega okraja. Potem zasledimo aktivnost ob volitvah, ko je bilo potrebno nastopiti proti režimski listi. Ob občinskih volitvah 1936. leta je, recimo, kandidiral za župana občine Rogoznica pri Ptujju kmet — komunist Jože Lacko. Na volitvah sicer ni uspel, ker je bila gonja klerikalcev proti njemu prevelika, toda njegov nastop kaže na smotrno aktivnost komunistov na podeželju. Nekaj podobnega je bilo ob državnozborskih

¹⁶ Glej op. 13!

volitvah 1938. leta, ko je prodril na listo združene opozicije dr. Mačka prav tako Jože Lacko!

Po partijski direktivi, v smislu zahtev ZDLS 1940. leta, je bil sestavljen letak, ki poziva viničarje v protidraginjsko akcijo. Letak hrani Pokrajinski muzej v Ptujju. Med drugim beremo: »Protidraginjski odbor delavcev in kmetov v Ptujju« zahteva svobodo tiska in zborovanja, znižanje davkov in »zvišanje zaslužkov vsem, ki od tega žive«; iz koncentracijskih taborišč je potrebno izpustiti ljudi, ki so se borili proti draginji. Če se zahteve ne bodo uresničile, »bo moralo ljudstvo z odločnejšo besedo zahtevati svojo pravico...«¹⁶

V času, ko se je nevarnost fašistične agresije povečala, se je krepilo ljudskofrontno gibanje, ki ga je pričela snovati KP iz vseh opozicijskih gibanj. Velik del organizirane kmečke mladine je v tem gibanju aktivno sodeloval, oziroma krenil v levo. To se je odrazilo ob začetku naše revolucije. Vse, kar je bilo naprednega, se je zlivalo v en tok in na različne načine izražalo svoje stališče do perečih problemov doma in v svetu. Tako se je protifašistična mladina iz Ptujja podala na izlet na Kum 25. 5. 1938, julija 1939 pa je društvo »Doma visokošolk« organiziralo na Rodnem vrhu v Halozah svoj tabor. Neposredni stiki s haloškimi ljudmi so imeli vsekakor tudi svojo politično učinkovitost.

Za ptujski okraj in sosednje kraje je v zgodovini ljudskofrontnega gibanja še zlasti pomembno že omenjeno zborovanje v Ljutomeru 1. septembra 1935. leta. Ivan Krefc v razpravi »Slovensko ljudsko gibanje 1918/1941« pravi, da je bilo prvo zborovanje že 18. avgusta, ko je bilo zbranih okrog 500 volilcev in so ti manifestirali s slovensko zastavo. Prišlo je do spopada z žandarji in zborovanje je bilo razbito. Po tem dogodku so se sestali zaupniki iz ptujškega okraja, Prlekije in Prekmurja, med njimi Jože Kerenčič, Ivan Bratko in Dušan Kveder,¹⁷ ter se dogovorili o novem zboru 1. septembra, pa četudi ga oblast prepove. V imenu skupine okrog »Ljudske pravice« naj bi govoril Jože Kerenčič iz Jastrebcem pri Kogu, kasnejši organizator odporiškega gibanja na ljutomersko-ormoškem območju.

Do zborovanja je prišlo in na njem so sodelovali tudi volilci iz ptujškega okraja. Žal se je ta manifestacija tragično končala — žandarski strelji so smrtno ranili Alojza Mavriča, kmečkega fanta iz Vitana pri Središču; več demonstrantov pa je bilo ranjenih.

Ljutomerski krvavi dogodki so sprožili val ljudskega ogorčenja zoper režim JRZ. Partija je začela pozivati ljudstvo na novo zborovanje v znak protesta zoper nasilje. Zborovanje naj bi bilo pri Sv. Juriju ob Ščavnici (danes Videm ob Ščavnici) — v rojstnem kraju vodje SLS, tedanjega režimovca dr. Antona Korošca! Do te akcije sicer ni prišlo, ker je oblastem uspelo zborovanje preprečiti, toda vplivi komunistov pri množicah so bili vse bolj učinkoviti. Jasno je postajalo, da so se kmečke množice vendarle pričele oddaljevati od SLS, ki se je tedaj povezala z režimsko velikosrbsko buržoazijo.

Sedaj je bilo potrebno preko legalnih oblik dela usmerjati še zlasti kmečko mladino v revolucionarne tokove. Svojestveno delo komunistov se je pričlenjalo na podeželju v Društvih kmetijskih fantov in deklet (DKFID), povezanih v Zvezo društev kmetijskih fantov in deklet (ZDKFID), ki jo je vodil Ivan Kronovšek.

DKFID v vrtincu politične razgibanosti na vasi

Zveza DKFID se je oblikovala iz nekdanje Pucljeve Samostojne kmetijske stranke in se je v programu dela zavzela za rešitev socialnih problemov na vasi.

¹⁶ Arhiv PMP, fasc. Društva in druge organizacije pod KP.

¹⁷ Ivan Krefc: Ljudskofrontni zborovanji v Ljutomeru poletji 1935, Vestnik 1978, št. 35, str. 13.

S tako usmeritvijo je bila komunistom dana možnost, da dejavnost društev ustrezno usmerjajo ter ustvarjajo zvezo delavcev in kmetov. Tudi v vodstva Zveze so uspeli priti mnogi komunisti, tako iz ptujskega okraja kmet Jože Lacko in Ivan Bratko, nekdanji ptujski gimnazijec — komunist. Reči je potrebno, da je prav uspešno delo komunistov vodilo kmečko mladino v protifašistični tabor. Še zlasti v letih 1938/39 se je vpliv Partije znatno povečal, saj so tudi v pododborih delovali komunisti. Pomeni, da se je ZDKFID v letih pred drugo svetovno vojno tako preobrazila, da je tedaj predstavljala najnaprednejšo mladinsko organizacijo na podeželju. Ni čudno, da je dobršen del tega članstva ob okupaciji našel pot v OF.

Kako so komunistične ideje prežemale Društva, priča npr. podatek, da je simpatizerska skupina v Šentjurju pri Celju pozimi 1934/35 organizirala v tamkajšnjem društvu predavanje dr. Žgeča o Halozah, in to, še preden je njegova razprava izšla v »Sodobnosti«. ¹⁸

Seveda pa ne gre prezreti dejstva, da uradno vodstvo ZDKFID ni želelo nobenih političnih vplivov. 17. aprila 1935 Zveza poziva društva k udeležbi na volitvah v narodno skupščino maja 1935 in naglaša, »da smo po pravilih nepolitična organizacija« in da se zato kot organizacija ne more »pečati s politiko«. Članstvo svari, naj se tega »strogo držijo, da ne pridemo v spor z oblastjo« in da ne bi društva razpustili (glej op. 40!).

Leta 1936 zavrača sumničenje o vrivanju komunističnih teženj v društva; enako stališče postavlja resolucija GO DKFID v Celju 15. maja 1938, kar omenja tudi društveno glasilo »Gruda«.

Na 11. občnem zboru Zveze v Ljubljani 12. sept. 1935 je Kronovšek v poročilu navedel: »... naša društva so nepolitična in se kot organizacija ne smemo baviti s politiko...« ¹⁹

Na določeno politično nezainteresiranost v društvenih vodstvih ali celo na nerazumevanje in odklanjanje političnih akcij kaže tudi tale primer: Jožko Tomazič, predsednik ptujskega Pododborja iz Vitana pri Središču piše Kronovšku o ljutomerskih dogodkih: ²⁰ Napovedan je bil Mačkov shod, ki so ga oblasti v zadnjem času prepovedale. Orožniki so »s silo gnali ljudi domov z vodnimi curki in salvami v zrak... eden orožnik je pognal kroglo med množico«, ki da je smrtno zadela nekega Mavriča iz Vitana. Pravi, da je bilo več ranjenih, da je Mavrič nedolžen, da se za politiko ni zanimal in da ga je sosed nagovoril, da gresta »na shod«. »Kdo nosi krivdo, še ni jasno«, zaključuje svoje sporočilo.

Časopis »Gruda« je npr. 13. 9. 1936 v št. 9 poročal o 12. rednem občnem zboru ZDKFID v Ljubljani, kjer je med drugim poudarjeno, da je gibanje »izrazito kulturno in socialno« in da »obsojajo kakršnokoli vmešavanje raznih političnih skupin...« Ptujski Pododbor je tedaj zastopal njegov predsednik Jožko Tomazič, ki je bil hkrati eden od podpredsednikov v izvršnem odboru Zveze.

Omenila bi še en podatek, ki pa zadeva akademski klub »Njiva«, v katerem so se odlikovali levičarsko usmerjeni akademiki in katerega je na Zvezinih zborih večkrat zastopal naš rojak Jože Kerenčič. V zapisniku 5. redne seje Zvezinega odbora ²¹ 7. 2. 1935. leta med drugim tudi beremo, da so razpravljali o prošnji »Njive«, naj bi njeni člani predavali na tečaju, ki ga prireja ZDKFID. Sklenili so, da prošnji ne ugodijo, ker imajo sami »preizkušene predavatelje« in končno jim niso poznane »sposobnosti in usmerjenost Njivašev...«; še zlasti ne morejo pristati na njihovo ponudbo, ker so tovrstna predavanja umrlega

¹⁸ Janko Liška: Nastajanje in razvoj ljudskofrontovskega gibanja v Sloveniji. IZDG 1989.

¹⁹ Arhiv IZDG v Ljubljani, fasc. ZKFID 1.

²⁰ Arhiv IZDG v Ljubljani, korespondenca Ivana Kronovška.

²¹ Glej op. 19!

dr. Janžeta Novaka bila »predvsem ideološkega značaja«. Gotovo je, da so se v vodstvu Zveze zavedali, kdo se skriva za »Njivaši«.

Res je, da so si »Njivaši« prizadevali dobiti svoj vpliv na vasi preko DKFID. Tako je leta 1934 klub poslal društvom vprašalne pole o agrarnem stanju na vasi od 1929 do 1934 (glej op. 40!). V dopisu pravijo, »da naš kmet propada gospodarsko, kulturno in moralno«, saj je mnoge »prizadela« kriza. Društva v nadaljevanju opozarjajo, da bo potrebno na osnovi zbranih podatkov poiskati tudi »rešitev«. — Ta rešitev je bila le sprememba družbenoekonomskih odnosov na podeželju.

Zvezin odnos do političnih dogajanj izkazujejo še drugi primeri. Omenim naj stališča ZDKFID do tistih, ki so se še vedno potegovali za monopol na vasi, za kmečke množice — to je do slovenskih klerikalcev; ti so se še vedno v lastnem interesu zavzemali za ohranitev starih pozicij. Tako jim utiranje dejavnosti DKFID (pa čeprav so se imela za »nepolitična«) na podeželje ni odgovarjalo, še zlasti ne takrat, ko je realnost programa KP vse bolj prevzemala ljudske množice, ko se je partijsko delo v društvih vse bolj kazalo. Navedla bom nekaj podatkov, ki kažejo na dejavnost SLS ob formiranju DKFID in ob društvenih prireditvah — tekmah koscev in žanjic — na ptujskem območju.

V Kronovškovi korespondenci (danes v IZDG v Ljubljani) je ohranjeno pismo predsednika Tomažiča Ivanu Kronovšku z dne 4. 10. 1933, v katerem ga obvešča o ustanovnem sestanku Društva v Sv. Miklavžu nad Ormožem (danes Miklavž). Tomažič govori o težavah pri snovanju Društva, ker je »večina hiš tam klerikalnih«. Slišal je tudi, da tamkajšnji župnik želi ustanoviti »društvo kmetiskih fantov in deklet« kot nadomestilo za »razpuščeno Prosvetno društvo bivši Orel«. Tomažič se sprašuje, »ali bi takšna banalnost vobče bila mogoča, da bi klerikalci vodili pod imenom »Društvo kmetiskih fantov in deklet« svojo organizacijo, brez da bi bili včlanjeni v Zvezi k. f. in d.«. Župnika Polaka imenuje za »zagrizenega klerikalca« in hkrati sporoča, da se je povezal z zaupniki Golenkom, Mlinaričem, Tramškom in Šnajderjem, ki bi omogočili formiranje društva.

Tudi drugo Tomažičevo pismo z dne 25. 10. 1933 ponovno omenja Sv. Miklavž. Obvešča sicer Kronovška o vinski trgatvi v Vuzmetincih, kjer se bo mogoče поблиže seznaniti s tovariši iz Miklavža, »da vidijo, kako treba stvar aranžirati...«

Nato pa 27. nov. sporoča, da se društvo »giblje koliko se da«, da se je razvila »protiagitacija v polni meri s strani klerikalcev oz. njihovih hujskačev... fajmoštra.«

Kaže, da so podobne težave bile tudi v Trgovišču. Spet je v Kronovškovi korespondenci najdeno Tomažičevo pismo, ko 6. dec. 1933 sporoča, da je Lojze Kumer, abs. mariborske kmetijske šole, že 1931. leta skušal organizirati DKFID, a se ni povezal z Zvezo in je delo opravljal sam. Ker je zavlačeval ustanovitev društva, se je razvila klerikalna propaganda. Velikonedeljski dekan je menda snovanje društva označil za »brezvezno«. Takrat je bilo »včlanjenih« v društvo 20 vaščanov. Na prvo Zvezino tekmo koscev so celo poslali enega zastopnika. Žal so se člani ob omenjeni propagandi pričeli oddaljevati od društva in tudi oblastem organizacija ni ustrezala, tako da je niso potrdili. V pismu Tomažič toži nad dejavnostjo klerikalcev, ki za »dosego svojih ciljev ne izbirajo sredstev«. Glede na tako situacijo je Tomažič Kumru svetoval, naj prične obnavljati društvo, dobi ustrezno oblastveno potrditev ter se poveže z ZDKFID.

Izgleda, da ti pojavi niso bili osamljeni in da je nanje morala reagirati sama Zveza. Na 10. rednem občnem zboru Zveze²² v Ljubljani 8. 9. 1934 ob

²² Glej op. 191

10-letnici delovanja DKFID je Kronovšek poročal o delu Društev in navedel stališče kmetско-mladinskega gibanja do vere in cerkve. Med drugim je povedal, »da smo vedno vztrajali na stališču, da kot pripadniki katoliške cerkve spoštujemo vero...« V nadaljevanju se čudi, »da še danes nekateri naši duhovniki nastopajo proti našim organizacijam, posebno proti prireditvam, tekmam koscev in žanjic, katere smatrajo za hlapčevsko delo...« Meni tudi, da so športne prireditve bolj »surovostne«, pa vendar jih »ne napadajo in se prav tako vršijo ob nedeljah... ZDKFID je po svojih pravilih nepolitična organizacija« in zato poskuša, da bi se organizacija »potegnila v strankarski politični vrvež, odločno odklanjamo...« V poročilu navaja, da so se društva po svoji uvidevnosti običajno povezovala le s Sokoli in gasilskimi četami.

V arhivu DKFID Sv. Lovrenc v Slovenskih goricah (danes Juršinci), ki se hrani v Zgodovinskem arhivu v Ptujju, je ohranjen dopis Zveze društvom KFID z dne 2. 10. 1935, v katerem so društva opozorili, naj delajo po Zvezinih pravilih, sicer »damo oblasti povod, da organizacijo razpusti«. Zveza opozarja, da je v pravilih Društva navedeno, da je to »nepolitično«, kar pomeni, da se društva ne smejo ukvarjati »s političnimi vprašanji«. Tudi v primeru »razpustitve« društva bo potrebno »poiskati primerno pot«, da bi nekdanji člani ostali »pristaši kmetско-mladinskega gibanja«.

Ta dopis lahko navežemo na Tomažičevo pismo Kronovšku, ki je danes v arhivu IZDG v Ljubljani. 1. dec. 1935 mu piše o razpustu DKFID v Novi cerkvi v Halozah (danes del Zakla in Stanošina pri Podlehniku) zaradi pomanjkanja članov, češ da ga je ustanovil učitelj Čermelj »gotovo brez vsake zaslombe ljudstva«. Pravi, da društva morajo voditi le kmečki fantje. — Ali je to bojazen ali sumničenje zaradi kakršnihkoli vplivov?!

Omenjene izjave ali sporočila torej nakazujejo nov položaj na naši vasi: klerikalna prizadevanja, da se ohranijo stare pozicije in zato boj proti kakršnikoli naprednim tendencam. Jasno postaja, da se je klerikalizem zavedal moči delovanja levičarskih sil, ki so prodirale v razne organizacije in društva, tako tudi med DKFID.

O politični razgibanosti in razburkanosti duhov pričajo ohranjeni viri.

Iz zapisnika že prej omenjene 5. redne seje Zvezinega odbora 7. 2. 1935 je moč razbrati, da se je odbor seznanil s pismom dr. Rozine iz Maribora, ki sporoča o sklepu konsistorija lavantinske škofije, da se smatrajo tekme koscev in žanjic za hlapčevsko delo in da bi morala naša društva za vsak slučaj posebej prositi škofijski ordinarijat za dispenco...« Člani odbora sklenejo, da bo potrebno »zadevo proučiti«.

Iz dopisa Zveze 3. 6. 1936, ki ga hrani Zgodovinski arhiv v Ptujju (glej op. 40!), razbiramo, da Zveza priporoča svoje prireditve še naprej, ker imajo »visoko moralno vrednost«, čeprav jih nekateri označujejo za »protiverske«.

In spet 29. 9. 1936 dr. Rozina sporoča Kronovšku, da se je ob društvenih prireditvah sresko načelstvo občine večkrat zanimalo, če prireditve ne bodo kalile javnega reda in miru. Skoraj gotovo je, da bo sresko načelstvo prepovedalo prireditve, če bodo občine zašle v klerikalne roke. Zato bo prav, da se društva ob bližajočih volitvah dogovorijo za neklerikalne kandidate.

Klerikalno aktivnost je bilo čutiti marsikje — nove valove ljudskofrontnega gibanja pa še bolj. Kako se ravnati v DKFID, so se spraševali nekateri člani.

Dopis Janža Toplaka iz Mostja pri Juršincih,²⁸ ki je nekaj časa vodil tamkajšnje društvo, z dne 17. 2. 1935 to jasno dokazuje. Toplak razkriva Zvezinemu predsedniku politične razmere doma, saj ni jasno, kdo bo kandidiral v ptujskem srezu in kako se bodo povezale politične stranke. Ljudje govorijo različno, po-

²⁸ Glej op. 201

seбно močno agitirajo klerikalci, pa tudi narodna stranka, »katera je že mnogo ljudi obrnila na stvojo stran... Kako se ravnati s svojimi ljudmi napram kateri grupi... kako stališče bomo zavzemali mi kmetje...«

Kljub uradnim stališčem Zveze o »nepolitičnosti«, se boju med silami, ki so dolgo gospodovale nad podeželjem in revolucionarnim ljudskim gibanjem pod vodstvom KP, DKFID niso mogla izogniti. Ni čudno, če je Tomažič 18. 9. 1933 pisal Kronovšku, da je bilo čutiti razdraženost ob volitvah in klerikalne protigitacije.²⁴ 24. sept. 1934 mu je spet sporočil, da bo ustanovni občni zbor Društva na Humu 14. 10. in da obstoje tendence klerikalcev po »razbijanju«. Zato je potrebno ljudem pojasniti potrebo po sodelovanju, ker le tako morejo uresničiti svoje interese. V teh prizadevanjih je zlasti delaven učitelj Vadnjal, je rečeno v pismu.

V sporočilu 26. dec. 1936 predvideva, da bodo klerikalci skušali fante odvrniti od tečaja, ki ga prireja Pododbor.

Oficialno vodstvo ZDKFID si je prizadevalo izražati svojo »nepolitičnost« v mnogih izjavah. Tako je Tomažič v pismu 29. nov. 1936 Kronovška pozval, naj odgovorijo na poročilo »Slovenskega gospodarja«, ki je napadel »nas, Sokole in razne liberalistične in marksistične manire, nazivajoč jih ‚kuga‘...« (glej op. 24!).

S temi neposrednimi poročili sem želela nakazati razgibanost na našem podeželju v tridesetih letih, krčevito upiranje reakcionarnih sil pred ljudskotrontnimi usmeritvami. V DKFID je Partija našla ugodne pozicije za svoje delovanje. Komunisti so postopoma z nakazanimi smernicami reševanja kmečkih problemov uspeli pritegniti široke plasti ljudskih množic. In »nepolitična« DKFID so se levičarsko preusmerila.

Dejavnost komunistov v DKFID

Otvoritev doma Matije Gubca 30. 7. 1939 pri Sv. Juriju ob Ščavnici (Vidmu ob Ščavnici), je bila ena od osrednjih manifestacij levičarskega gibanja na severovzhodnem območju Slovenije. Manifestacija sicer ne sodi v ožje ptujsko območje, toda že priprave na slovesnost so imele močan odmev tudi v naših krajih. Jože Lacko, ki je bil na prireditve posebej povabljen, je pripeljal v Videm okrog 30 udeležencev iz vrst kmečke in delavske mladine. Ivan Nemec,²⁵ domačin in tajnik ZDKFID, se spominja, da sta se z Lackom na proslavi dogovorila o sodelovanju delavsko-prosvetnega društva »Vzajemnost« z društvom kmetijskih fantov in deklet. Lacko je sicer postal član ptujskega Pododbora DKFID, toda dogovora — načrtov, ki so jih skovali v Vidmu ob Ščavnici, niso mogli izvesti. Pretrgala jih je okupacija in započeto delo so nadaljevali v revoluciji. Gubčeva uporna misel, ki je tlela skozi stoletja v slovenskem narodu, se je odrazila v narodnoobrambni prireditvi v Vidmu in je privrela na dan kmalu zatem v oboroženi vstaji.

Zgodovinski arhiv Ptuj (glej op. 40!) hrani dopis DKFID Sv. Jurij ob Ščavnici, v katerem predsednik Društva Vladimir Kreft sporoča društvu KFID, da so januarja 1935 sklenili zgraditi društveni dom za »povzdigo kulture in prosvete na vasi«. Dom je potreben »iz narodnega ozira, ker je kraj v bližini avstrijske meje...« Prosijo za denarno podporo.

Zamisel o domu »Matije Gubca«, simbolu upornišтва, je končno dozorela leta 1939, tik pred viharjem druge svetovne vojne. Načrt je realiziralo domače

²⁴ Glej op. 20!

²⁵ Ivan Nemec: Gubčevo izročilo (Od kmečkih uporov do slovenske državnosti), Maribor 1971. Spominl Ivana Nemca-Vojka, IZDG v Ljubljani.

DKFID ob Zvezini podpori in podpori društev, ob sodelovanju najnaprednejših družbenih sil in članov Kmečke prosvete v Ljubljani.

Partijski vpliv se je prav v tem letu znatno okreplil. Svojo aktivnost je KP še zlasti osredotočila na ogrožene kraje, da bi povezala slovensko ljudstvo, ne glede na prejšnje politično prepričanje, ter ga pripravila na bližajoče se usodne dni.

Na otvoritvi Gubčevega doma sta Zvezo DKFID zastopala predsednik Ivan Kronovšek in tajnik — domačin Ivan Nemeč. Ptujsko okrožje je zastopal njegov predsednik Jožko Tomažič, ki je prisotne pozdravil in poudaril, da le sloga in odločnost kmetskega rodu moreta rešiti vas popolnega propada.²⁶

Kakor se spominja Ivan Krefť,²⁷ so se zbrali iz ptujškega okraja znani komunisti, med njimi Jože Potrč, Jože Lacko in Jože Kerenčič.

V ptujškem okolišu je dosegla Partija svoj smoter na vasi preko Ivana Bratka in Jožeta Lacka. Tako je Ivan Bratko 4. aprila 1939 poročal Kmečki prosveti v Ljubljani, da je govoril z Lackom in ga »pridobil«; »gibanje je s tem v teh krajih močno pridobilo.«²⁸

Lacka so smatrali za vnetega pristaša Slovensko-kmečkega delavskega gibanja. Ne gre prezreti, da sta ga na to pot usmerila tudi dr. Jože Potrč in že omenjeni Leopold Voda, Lackov sosed v Novi vasi. S pomočjo Delavsko kmečkega lista sta pridobivala slovenskogoriške kmete in krepila v njih revolucionarno zavest. Leta 1932 je Lacko postal član KP in se ves ogrel za revolucionarno delo na vasi. Najbolj je bil povezan z DKFID v Slovenskih goricah, čeprav je hodil drugače tudi na mnoge prireditve v okraju: na vinske trgatve, na tekme koscev in žanjic.

Skrbel je tudi za Ptujsko polje in tako so na njegovo pobudo v Markovcih ustanovili leta 1938 Ljudsko fronto kot opozicijo proti režimski JRZ. Na predvečer državnoborskih volitev 1938 so trosili listke opozicije in Lacko je tedaj kandidiral na Mačkovi listi združene opozicije. Vsekakor pomemben uspeh Partije! Lahko še omenim, da so v Markovcih po teh volitvah formirali celico KP.

Kakor se spominja ptujski odvetnik Jurij Sluga,²⁹ je ptujski okraj zajela živahna volilna kampanja, ko je na opozicijski listi kandidiral Jože Lacko. Oblast je skušala preprečiti shode v Cirkovcah, Lovrencu na Dravskem polju, Majšperku, Leskovcu, Spuhlji in v Markovcih. Združena opozicija je v ptujškem okraju dobila okrog 1300 glasov, kar pa ni zadostovalo za izvolitev kandidata.

Lahko bi rekli, da so imeli dogodki širok politični odmev. Tudi podatki za DKFID na Hajdini kažejo, da so bili člani društva na volitvah 1938 na strani opozicije in da je na volitvah na splošno bilo oddanih precej glasov. To je bil uspeh naprednih sil v naših krajih in če govorimo pretežno o podeželju, gotovo tudi samega Lacka.

Ni čudno, da so se z Lackom napredno usmerjena DKFID ptujškega in ljutomerskega okraja dogovarjala o pomembnih vprašanjih, prav tako tudi društvo v Vidmu ob Ščavnici. Lacko se je rad odzval vabilu na otvoritev Gubčevega doma.

Po podatkih Ivana Krefť³⁰ se je ta 1939 vrnil iz Španije in na videmski svečanosti sta se srečala z Lackom. Lacko se je tedaj zanimal za ptujške komuniste — španske borce — za Dušana Kvedra in Toneta Žnidariča. Zaskrbljen

²⁶ Ivan Krefť: Teh 50 let — spomini, Ljubljana 1974.

Zgodovinski arhiv Ptuj, fasc. 7, mapa DKFID.

²⁷ Ivan Krefť: Gibanje za ustanavljanje DKFID v Prlekiji, Vestnik 1977, št. 14—16.

²⁸ Ivan Krefť: Partija in prireditve v Vidmu pred 20. leti, Ptujski tednik 1959/XII. (18. 9.),

št. 37.

²⁹ Glej op. 7!

³⁰ Ivan Krefť: Tri srečanja z Lackom pred 20. leti, Ptujski tednik 1959/XI. (4. 9.), št. 35. Dopoln. I. Krefť: Zgod. društvu Ptuj 18. 9. 1982 »Od Gubčevega doma do spomenika železničarjem — španskim borcem«.

je bil zaradi poraza republikancev v Španiji, obenem pa zadovoljen, da njegovi bližnji sodelavci niso padli, saj bodo morali svoje izkušnje iz boja proti fašizmu uporabiti doma. »Žrtve revolucionarnega boja za ljudske pravice so dale pobudo za zgraditev tega doma.«

Lacko je spregovoril 27. 8. 1939 na prireditvi domačega DKFID pri Sv. Urbanu (danes Destrnik), ki je veljalo za napredno društvo in je štelo okrog 40 članov. Ustanovljeno je bilo 1935. leta in že 21. 7. 1935 je društvo priredilo tekmo žanjic; društvo je vodil Jože Zelenik iz Levanjec. V času režima JRZ je bilo veliko društvenih članov v opoziciji in tedaj je na državnozborskih volitvah dobila opozicija 107 glasov.³¹ To so bili dejansko glasovi članov DKFID in tistih, na katere so ti vplivali, ali bolje rečeno, ki jih je pridobila Partija. Partija je še zlasti vplivala na Franca Osojnika, kmeta iz Desenc, kasnejšega prvoborca, vnetega bralca od otroških let in člana Sokola. Na revolucionarno pot ga je leta 1932 usmeril Lacko in postal je najagilnejši član DKFID na Destrniku. Ni čudno, če sta oba takoj ob okupaciji postala organizatorja osvobodilnega gibanja na ptujskem območju. Zaradi izdaje sta padla 1942. leta. Potrebno je poudariti, da so pot v NOB našli tudi mnogi drugi člani destrniškega DKFID in da so to v marsičem rezultati Lackovega dela.

Tako sta, denimo, Lacko in Osojnik 27. 8. 1935 vodila prireditev DKFID — tekmo koscev in klepačev, ki sta ji sledili kolesarska dirka in domača zabava v Arnuševi gostilni v Novi vasi pri Ptujju. Na tekmi je nastopilo tudi okrog 30 koscev z Destrnika, ki jih je pripeljal Osojnik.

Povrnimo se zdaj k prireditvi pri Urbanu 1939. leta. Ivan Kreft se spominja, da so društveni člani iz Vidma ob Ščavnici šli peš ali s kolesi na prireditev, samo da bi slišali Lacka. Lacko je na prireditvi govoril o puntarskem duhu slovenskega kmeta, ki se je nekoč boril proti fevdalcem, danes pa mora nadaljevati svoj boj za pravico in se povezati z delavci. Pot delavca in kmeta je le ena — pot boja za boljšo bodočnost, za katero so padle že mnoge žrtve. Kakor piše Ivan Kreft,³² so prisotni vedeli, da misli pri tem na Miho Goršeta, Alojza Mavriča in Antona Premelča in bali so se, da mu bo predstavnik oblasti vzel besedo, toda zborovanje je nemoteno potekalo.

Podobno se spominja teh dogodkov tudi Jurij Cestnik,³³ predsednik DKFID na Hajdini, ki je prav na tej prireditvi Lacka tudi spoznal.

Takih manifestativnih prireditev, ki so presegle meje ptujskega okraja in so bile praktično v partijskih rokah, je bilo še nekaj.

Naj omenim npr. vabilo Prekmurskega okrožja DKFID z dne 24. 6. 1939, da bi se organizirala medokrožna tekma koscev med ptujskim in prekmurskim okrožjem DKFID. Med obema okrožjema je namreč obstajalo živahno sodelovanje, kakor je poročal sam predsednik Tomažič na 13. rednem občnem zboru Zveze 17. 10. 1937 (zapisniki Zveze, danes v IZDG v Ljubljani).

Ptujsko okrožje je že 27. 6. 1939 sprejelo povabilo na meddruštveno srečanje, čeprav bodo, kot omenjajo v dopisu, predhodno šli tudi v Videm na proslavo, ki bo 30. 7. Sporočajo, da za prireditev v Murski Soboti prihajajo v poštev društva v Središču ob Dravi, Sv. Bolfenku pri Središču (danes Kog), na Humu pri Ormožu, Sv. Lovrencu v Slovenskih goricah (danes Juršinci), na Hajdini, Sv. Urbanu (danes Destrnik) in Št. Janžu na Dravskem polju (danes Starše).

Tik pred prireditvijo 25. 7. 1939 sporoča npr. društvo s Sv. Bolfenka pri Središču, da bodo njihovi člani prispeli večinoma s kolesi ter zastavicami na njih in bodo tako sodelovali v povorki; nekateri se ji bodo priključili kot pešci.

³¹ Vida Rojlic: Jože Lacko (Narodni heroji 3), Maribor 1963.

³² Glej op. 301.

³³ Arhiv PMP, fasc. Društva in druge organizacije pod KP (izjava Jurija Cestnika).

Večjega števila na prireditvi ne bodo mogli zagotoviti, ker gredo kolektivno na proslavo v Videm. Bolfenčani so zadovoljni, da je Prekmursko okrožje poslalo na njihovo tekmo žanjic svoje delegate. — Več primerov kaže, da sta obe okrožji dobro sodelovali.

Prekmursko okrožje je sporočilo dr. Dragu Marušiču, »ministru v p.«, da bodo 6. 8. 1939 imeli tekmo koscev ptujskega in prekmurskega okrožja »ob kmetsem zborovanju«. Iz drugih dopisov je razbrati, da bo na prireditvi sodelovalo 20 društev; na prireditve pozivajo tudi zastopnike srbske demokratske kmetске prosvetne organizacije v Zagrebu in med drugim pravijo: »Naš namen je, da bo kmetско slavje v Murski Soboti izraz solidarnosti med demokratskimi množicami vseh treh bratskih narodov.³⁴ Iz ohranjenega lepaka je razvidno, da se bo po sprejemu gostov formirala povorka, v kateri bodo sodelovali kole-sarji, kosci, grabljice, konjenica, vozovi, nakar se bodo podali na tekmovališče. Ohranjen je tudi koncept pozdravnega govora predsednika Prekmurskega okrožja R. Titana, ki prireditve označuje kot »slavnost, posvečeno kmetsem delu«. Pozdrav je najprej veljal preds. Ptujkega pododbora, ki se je vabilu na prireditve takoj odzval, nato Zvezinemu predsedniku Ivanu Kronovšku, zastopniku »hrvatsko seljačke sloge« in vsem ostalim, »zlasti pa vsem nam dragemu navzočemu kmetsem ljudstvu«, saj »s ponosom slavimo danes praznik dela...«³⁵ Prireditve je bila tedaj že v rokah komunistov, saj je bil Štefan Kovač, odvetniški pripravnik, komunist in poznejši organizator osvobodilnega gibanja, celo tajnik Prekmurskega okrožja DKFID.

Nadalje so bile znane tudi priprave za muropoljski kmetски mladinski praznik, o čemer je sporočala »Gruda« 12. 5. 1940. Pododbor Ptujkega okrožja je v zvezi s praznikom imel sejo v Ptuj, na kateri je Zvezo predstavljal Ivan Nemeč, ljutomersko okrožje Vladimir Kreft in domače okrožje njegov predsednik Jožko Tomažič. Beseda je tekla o realizaciji prireditve.

Poglejmo sedaj nekoliko bolj neposredno aktivnost KP, angažiranost njenih članov na prireditvah in drugih aktivnostih DKFID. Zato še nekaj podatkov o partijskem delu po terenu, medtem ko o notranjem delu društev nekoliko kasneje.

Po letu 1930 se ustanavljajo v ptujskem okraju podružnice ZDKFID. Kot navaja Vida Rojic v svojem delu o heroju Lacku, je na sestanku v Ljubljani 1930. leta poverjeništvu za ustanavljanje DKFID na ptujskem območju prevzel Janža Toplak iz Mostja pri Juršincih. Najprej sta nastali društvi pri Sv. Urbanu (Destrniku) in v Sv. Lovrencu v Slovenskih goricah (Juršinci). Na ormoškem in ljutomerskem območju so poverili snovanje društev drugemu zastopniku. Sledile so nove ustanovitve — v Dornavi, Novi vasi pri Ptuj, na Hajdini, v Narapljah, Doliču, Št. Janžu (Staršah) in Krčevini pri Vurberku.

Organizacijsko je društva v ptujskem okraju vodil Pododbor ZDKFID.

Iz Kronovškove korespondence na IZDG v Ljubljani/III. oz. iz Tomažičevega pisma 12. 5. 1934 je razvidno, da bo sestanek zastopnikov društev ptujkega sreza 27. 5. v Ormožu pri »Skorčiču«, kjer bodo razpravljali o delovanju društev iz izvolili vodstvo Pododbora. Iz pisma je moč sklepati, da bo vodstvo prevzel Tomažič (kar se je tudi zgodilo — op. pis.).

Pododbor ZDKFID ali okrajni odbor ZDKFID za ptujsko okrožje je po izjavi Jurija Cestnika,³⁶ ki je predsedoval hajdinskemu društvu, vodil Jožko Tomažič iz Vitana pri Središču; prvi podpredsednik je bil Jurij Cestnik s Hajdine, medtem ko je bil drugi podpredsednik Franc Holc, preds. DKFID Sv. Lovrenc v Slo-

³⁴ Zgodovinski arhiv CK ZKS Ljubljana, fasc. DKFID.

³⁵ Glej op. 34!

³⁶ Arhiv PMP, fasc. Ptujke tiskarne — ilegalne (izjava Jurija Cestnika o Lacku v ZKFID) in fasc. Društva in druge organizacije pod KP (izjava Jurija Cestnika).

venskih goricah. Med člani pododbora srečamo Mirka Plepeleca, preds. DKFID v Središču ob Dravi, njegovo sestro Marto; iz Središča so še bili Veselko Rudolf, Dogša Štefica. Hajdino je tudi zastopal Alojz Neubauer, Destrnik Jožko Zelenik, Starše Simon Krepfl in Krčevino pri Vurberku Jože Klep, zaposlen v tovarni »Petovia«, na čigar domu je bila v kasnejših letih nekaj časa ilegalna partijska tehnika! (Iz drugih podatkov je razbrati, da je v pododboru kasneje deloval tudi Jože Lacko).

Pri Vurberku imamo opraviti z društvom, ki je segalo na Krčevino in Grajeno in katerega so prevzemali komunisti. Jože Klep³⁷ se spominja, da je prisostvoval konferencam ZDKFID v Ljubljani in da je imel SKOJ precej vpliva na ZDKFID. Društvo pri Vurberku je bilo okrog leta 1935 zelo aktivno. Rudi Ilec, kmečki sin z Grajene, ki je bil 1934 izključen iz ptujske gimnazije zaradi komunizma, je pripravil ustanovni občni zbor pri Vurberku. Ilec in Klep sta politično usmerjala kmečko mladino na tem območju.

Mislím, da je potrebno navesti še pismo predsednika Ptujškega okrožja Tomažiča Ivanu Kronovšku 26. dec. 1935, ki izraža bojazen zaradi komunistične dejavnosti v omenjenem društvu.

Tomažič sporoča, da je bil Cestnik s Hajdine že nekajkrat na Vurberku. Ocenjuje, da so tam zelo aktivni, da so se udeležili kmetskega praznika v Ptuj, izleta v Žalec in tečaja v Ptuj. Ker gre za formiranje društva, Tomažič misli, da bi bilo potrebno preveriti možne kandidate za društveno vodstvo, ker se boji, »da so pod nekim vplivom komunistov... Nekoliko boljši, spretnejši se mi zdi tov. Jože Klep, pa tudi on ni ta pravi...« Neubauer (s Hajdine — op. pis.) in Cestnik bi morala vse preveriti in sklicati občni zbor ter »tam vplivati na to, da bodo v vodstvu vse neoporečni in delovni ljudje...« (iz Kronovškove korespondence na IZDG v Ljubljani).

Toda društvo je le prišlo v trdne partijske roke.

Komunisti so društva revolucionarno usmerjali; Jože Lacko je želel izobrazovalno delo društev dopolniti s politično vzgojo. Za tako vzgojo naj bi skrbela tudi Ljudska pravica, nato predavanja, razgovori o politični situaciji doma in v svetu. Na članstvo DKFID naj bi vplivali tudi napredni delavci iz mesta. Tako se je dogajalo, da so pod vplivom komunistov nekateri člani DKFID že stopali v partijske vrste. Na predavanjih so se sicer izobraževali v kmetijstvu, pripravljali kulturne prireditve — predvsem dramske nastope, toda hkrati so se mogli tudi ustrezno oblikovati. Lacko je npr. med člani DKFID zbral več naročnikov Ljudske pravice. Na prireditvah je večkrat razpravljaval o svetovnih dogodkih, o nevarnosti fašizma. Tako ga srečamo na prireditvah v Staršah, na Grajeni, v Markovcih na Ptujškem polju, v Juršincih, kjer je govoril koscem in žanjicam pri gostilni »Podhostnik«.

Delo DKFID — prireditve in druge manifestacije

Ena od največjih prireditev v ptujškem okraju je bila gotovo tekma koscev na Hajdini 2. 6. 1935, ko se je zbralo okoli 2000 ljudi in je, po nekaterih poročilih, govoril tudi Jože Lacko.³⁸ Domačin Cestnik Jurij pravi, da se je pred tekmo razvila povorka, da je v imenu Zveze spregovoril Ivan Kronovšek, da sta bila prisotna tudi dr. Rozina iz Maribora in podpornik društva v Staršah Šolar, doma iz Zlatoličja (Lacka Cestnik ne omenja — op. pis.). Sodeč po poročilih »Grude« in Cestnikovi izjavi, je bilo hajdinsko društvo zelo aktivno; njegova politična

³⁷ Arhiv PMP, fasc. Komunistična dejavnost 1919/41 (zapisnik posvetovanja komunistov in aktivistov na območju ptujske občine, 9. 4. 1959).

³⁸ Glej op. 31!

zrelost se je najbolj kazala pri volitvah 1938. leta, ko je kot vnet zagovornik združene opozicije nastopal Jože Černezel. Društvo je bilo ustanovljeno julija 1934, ko je Zvezo zastopal dr. Rozina. Članov je bilo 25—30. Podpornike je društvo našlo v starejših ljudeh ter pri starših včlanjenih. Društvo se je predstavljalo s prireditvami, tekmami koscev, kolesarsko dirko in vinsko trgatvijo; v zimskem času so se vključevali v izobraževalno delo; odhajali so na izlete, kot npr. 25. 5. 1938, ko so odšli na Pododborov izlet na Donačko goro.

Velja omeniti še tekmo koscev 26. 7. 1936, ko je po Cestnikovih navedbah navzoče pozdravljajal slavolok z napisom: »Kmetško delo — naš ponos, kmečki žulji — naša čast.«³⁹ Društvo sta vodila Jurij Cestnik in nato Alojz Neubauer.

Nekoliko več želim tudi povedati o kmetškem prazniku, o tekmi koscev, to je mladinski okrožni manifestaciji za prvenstvo Pododbora v Ptujju 4. 8. 1935. leta. Jurij Cestnik se spominja, da sta z gostilničarjem Berličem odšla h komandantu mesta, ki je dal vojaštvo za ureditev tribun in plesišča na sejmišču v Ptujju. Pravi tudi, da so nekateri zastopniki oblasti bili naklonjeni Pododboru, tako referent za društva Škrinjar, podnačelnik dr. Tomšič, orožnik Firer z Brega; med simpatizerji omenja med meščani dr. Kuharja in gostilničarja Berliča.

Zgodovinski arhiv v Ptujju hrani nekaj dopisov o tej prireditvi.⁴⁰ Dopis Pododbora 12. 7. 1935 društvom vabi člane na udeležbo v povorki, in sicer kot jahače, kolesarje, grabljice, žanjice, kosce . . . , na okrašenih vozovih, ki naj pazarjajo kakšno kmečko delo. V povorki naj bodo fantje, oblečeni v zelene srajce, z zelenimi kravatami, dekleta pa naj nosijo dečve z zavijačkami. Med drugim dobesečno beremo: » . . . v povorki je naš uspeh, ker z njo pokažemo, kdo smo in koliko nas je, ki s ponosom povemo, da smo kmetški ljudje in ki zahtevamo svoje častno in upoštevano mesto v človeški družbi . . . Kmetški praznik naj bo izraz vseh naših vasi . . . « Program je zajel še zborovanje, nastope govornikov, okrajno prvenstvo koscev na travniku za sejmiščem in veselico po zaključku tekmovanja.

V drugem dopisu društvom z dne 31. 7. 1935 se omenja pokrovitelj prireditve ban dr. Dinko Puc. Apelira se na člane, da je potrebno organizirati »dobro povorko« in se predstaviti širši javnosti; v Ptujju »bomo s krepkimi besedami in dejanji pokazali, da smo neustrašni borci za kmetške ideale . . . «

Če sklepamo po nekaterih ohranjenih virih, je bila prireditev uspešna, čeprav si njene celovite podobe ni moč ustvariti. Zvezo je zastopal Ivan Kronovšek. Dopis Pododbora 26. 8. 1935 govori o uspehu prireditve, saj se je pokazalo, da se »naše organizacije zadovoljno razvijajo, da nas je mnogo« in da je potrebno tudi v bodoče »složno« delovati.

Zanimivo pa je pismo,⁴¹ ki ga je pisal predsednik Tomažič Kronovšku 15. 8. 1935. Najprej ga seznanja z ustanavljanjem društva KFID Rogoznica-Brstje, za kar se zavzema Tone Šafranko, ki ga je na prireditvi v Ptujju prosil za pravila društva. V zvezi s ptujjsko prireditvijo v nadaljevanju pravi, da »v tem gnezdu mora biti človek pripravljen na vse . . . « in zaključuje, da se je »zadeva precej gladko iztekla«.

Kaj te besede pomenijo, ni povsem jasno. Morda pisec misli na porajajoča se narodnostna nasprotja v Ptujju, na oživljanje nemčurstva, saj so tovrstne prireditve vendarle odražale hotenje po reševanju problemov slovenskega kmeta in so pred bližajočo se vojno dobivale tudi narodnoobrambno vsebino.

³⁹ Glej op. 331

»Gruda« 1936/XII, št. 9.

⁴⁰ Zgodovinski arhiv Ptuj, fasc. 7, mapa DKFID (arhiv DKFID Sv. Lovrenc v Slovenskih goricah 1933/40).

⁴¹ Glej op. 202

Zanimivo je namreč, da je Zveza že 22. 10. 1935 naslovila društvom dopis, v katerem jih poziva, naj organizirajo prireditve »narodnoobrambnih dni«, saj v Ljubljani obstaja narodnoobrambno društvo Branibor, ki »skrbi v danih razmerah« za rojake v Italiji in Avstriji.⁴²

V času, ko pa je bil svet že na pragu druge svetovne vojne, je Zveza 13. 3. 1939 pozvala društva, naj zbirajo prispevke za češkoslovaške begunce. Zveza je v tistih nemirnih časih naslovila 28. 6. 1939 na društva tudi dopis, v katerem apelira, naj društva 4. julija prižgejo kresove »kot viden opomin vsem sovražnikom našega naroda.«⁴³

»Gruda« je v letu 1940 obvestila bralce tudi o DKFID Sv. Bolfenk pri Središču (Kog), kjer bi pričeli z gradnjo kmetskega doma z dvorano in knjižničnimi prostori, če se bodo seveda svetovni dogodki umirili.

O tem društvu je sicer »Gruda« večkrat poročala. Tako leta 1933 v št. 5 piše, da je predsednik Zveze Ivan Kronovšek društvenim članom na Sv. Bolfenku nakazal smernice kmetskega gibanja in da je po tem sestanku gibanje »poživelo«. Tako je tekma koscev julija 1933 privabila veliko občinstva; prišli so člani središčanskega društva, zastopnik Zveze Ivan Kronovšek in dr. Igor Rozina iz Maribora. Prireditve je spremljala povorka s konjeniki, kosci, grabljicami v dečvah. Kronovšek in Rozina sta govorila o pomenu kmetskega dela in o mladinski organiziranosti.

7. 7. 1935 ob tekmi žanjic je DKFID Sv. Bolfenk priredilo kolesarsko dirko Vitan—Središče. Iz Tomažičevega pisma Kronovšku (glej op. 201) je razvidno, da je na omenjeni tekmi bilo okrog 1500 udeležencev, da so se društveni člani predstavili s slikovito povorko in da so celo tisti, ki so izvajali protiagitacijo, iz radovednosti prišli na prireditev.

V začetku leta 1937 je društvo organiziralo na Bolfenku Gubčevo proslavo z uprizoritvijo Remčevih »Užitkarjev« v izvedbi dramskega odseka.

Poleti istega leta so priredili kmetski tabor, povezan s povorko in tekmovanjem.

Društvena dejavnost je bila kaj raznolika, saj so imeli več odsekov, med njimi ženski, kolesarski in strokovno-gospodarski odsek.

Manifestativen značaj je imela proslava 20-letnice zedinjenja, ko so na prireditvi 7. 8. 1938 sodelovali DKFID, »Sokol«, gasilska četa in Pododbor za ptujsko okrožje. Bolfenško društvo se je predstavilo s povorko, tekmo koscev in igro dramskega odseka.

Marca 1941, tik pred vojno vihro, »Gruda« piše, da je na občnem zboru, na katerem se je zbralo 38 članov, ponovno izvoljen za predsednika domačega društva Sv. Bolfenk Jožko Tomažič, ki hkrati slavi 10-letnico društvenega delovanja in je istočasno predsednik Ptujkega okrožja. V teh negotovih časih so kljub vsemu poudarili: »... ne bojimo se bodočnosti... naša načela morajo zmagati. Če pride nad nas še tako hud pritisk od koder koli, kljub vsemu ne bomo odnehali! V slogi in delu vstajamo!«

Tako je zapisala »Gruda«. Toda ostalo je le pri besedah. Svojega programa za leto 1941 — debatnih večerov, dramskih uprizoritev, predavanj, tekme koscev, kolesarske dirke, trgatve — niso mogli na Bolfenku izvesti zaradi vojne.

Da so se člani društev ob okupaciji pretežno opredelili za osvobodilni boj, sem že omenila. Logično, da se je njihovo prejšnje delovanje pretrgalo. O njihovi nadaljnji poti bi kazalo razpravljati v posebnem sestavku.

Spremljajmo še nekatere pomembne aktivnosti DKFID pred vojno. Omejila se bom le na tiste, ki so imele močnejši učinek in kazale naprednejšo usmeritev.

⁴² Glej op. 201

⁴³ Glej op. 20 in 401

Maja 1933 se je formiralo, kljub protiagitaciji, DKFID »Njiva« v Sv. Lovrencu v Slovenskih goricah (danes Juršinci). Društvo sta vodila Janža Toplak in pozneje Franc Holc.

Na občnem zboru v začetku leta 1934 so poudarili, da je društvo kmetški mladini v teh »kriznih časih« nujno potrebno; nujna je njena organiziranost in zato naj se mladina vzgaja »v domačih dobro vodenih kmetških nacionalnih društvih«. Nadzornik društva Janez Toplak iz Mostja je tedaj menil, da so člani »kmetško nacionalni borci, da naj opostijo namene nasprotnne organizacije kakor je Prosvetno društvo, da bi našo skupino razdrli . . .«⁴⁴

Iz navedenega je jasno, da gre za tendenco klerikalnega razbijaštva, za uveljavljanje režimovcev na vasi. Tako Holc 26. dec. 1935 poroča o dejavnosti in propagandi JRZ, ki »vpisuje« ljudi in ti upajo, da se jim bo bolje godilo.

Negotov krizni položaj doma in v svetu je omogočal KP, da si pridobi množice z realnostjo svojega programa.

Društvo v Lovrencu je razmahnilo svojo dejavnost tudi navzven, še zlasti v letu 1934, ko so organizirali tekmo koscev in žanjic. »Tisočeri množici ljudstva« je društvo pokazalo, »da kmetške fante in kmetška dekleta ni sram se pokazati javno v kmetškem delu.«⁴⁵ Društvo je v tem letu sodelovalo na proslavi 10-letnice ZDKFID v Ljubljani, na kmetškem prazniku 19. 8. v Pavlovcih in prejelo prvo nagrado, ko so v povorki nastopili z vozom z mlatiči. Tudi v naslednjih letih so prirejali tekme koscev, škropilcev in žanjic, se udeleževali prosvetno-organizatoričnih tečajev ptujskega Pododbor, imeli lastne gospodarske, gospodinjске tečaje in predavanja. 1936. leta so imeli v Juršincih kmetško mladinsko zborovanje, ob obletnici Gubčeve smrti leta 1937 so priredili proslavo, se udeležili mnogih izletov, sodelovali na prireditvah sosednjih društev, imeli lastno knjižnico s 87 knjigami leta 1936. Tega leta je na društvenem občnem zboru Pododbor zastopal Jurij Cestnik. Povedal je, da »nasprotniki želijo, da ostane kmet neizobražen, nezaveden, neorganiziran, ker kot tak jim največ koristi. Gospodarsko samostojen kmet bo tudi politično samostojen . . .«

Ni sicer direktnih sporočil, kako so delovali komunisti na območju tega društva, vendar sem že prej zapisala, da je npr. Lacko hodil po Slovenskih goricah in da ga srečamo tudi tukaj.

Pokrajinski muzej v Ptujju hrani fotografije o delu tega društva in te nam kažejo, da so bili njegovi člani prisotni na otvoritvi Gubčevega doma v Vidmu in da je na društveni tekmi žanjic 9. 7. 1939 predal nagrade v imenu društva Franc Toplak iz Mostja. (Nanjegovem domu je bila 1941 postojanka OF, on sam pa je bil ustreljen istega leta — op. pis.). — Vpliv ljudskofrontnega gibanja je bil prisoten tudi tu!

— To trditev namreč opravičuje še en podatek. V arhivu DKFID Sv. Lovrenc v Slovenskih goricah (danes v Zgodovinskem arhivu v Ptujju) je ohranjeno pismo dr. Rozine iz Maribora z dne 1. 5. 1936. Rozina Lovrenčanom svetuje, naj tudi oni vložijo tožbo zoper »klevete« časopisa »Slovenski gospodar«, ki je 4. marca 1936 objavil, da so DKFID postala zatočišče komunističnih elementov . . .« Gotovo so obstajali kakšni razlogi, da je do takega »nasveta« prišlo.

Premaknimo se še v ormoško okolico. Pododbor za ptujsko okrožje je 19. 8. 1934 priredil posebno slovesnost v Pavlovcih pod pokroviteljstvom in ob navzočnosti bana dr. Draga Marušiča. Kmetški praznik je bil povezan z mladinskim zborovanjem, tekmo koscev in kolesarsko dirko; nastopajoči so tekmovali za prvenstvo okrožja. Zbralo naj bi se okrog 3000 ljudi, med njimi zastopniki celjskega Pododbor, društva Sv. Jurij ob Ščavnici, sokolskega društva,

⁴⁴ Glej op. 40!

⁴⁵ Glej op. 40!

gasilskih čet. Prisotni so bili tudi sreski načelnik dr. Bratina, Zvezin predsednik Kronovšek, dr. Rozina iz Maribora — vse je pozdravil predsednik Ptujkega okrožja Jožko Tomažič.

Nedaleč od tod, v Pušeneh, je Pododbor 9. 8. 1936 organiziral »Tabor kmet-ske mladine«, tj. tekmo koseev, kolesarsko dirko, mladinsko zborovanje — se-veda s predhodno povorko. Na tekmi so se pomerili člani društva, tako da so najboljše pozneje poslali na prvenstvo Slovenije. Prireditvi so dali poseben poudarek s kmečko himno »Zeleni prapor«. Pododbor je namreč že pred pri-reditvijo apeliral na društva, da v povorki pokažejo »našo silo, naše delo, našo idejo«. ⁴⁶ Med Kronovškovo korespondenco je nekaj društvenih sporočil s tega območja.

Tako so v Vodraneh priredili večjo proslavo 25. julija 1937 — povorko in tekmo koscev — s tem da so svojo prireditev časovno uskladili s prekmursko proslavo, kar zopet priča o sodelovanju obeh okrožij. Proslava se je lepo kon-čala. Tomažič je Zvezinemu predsedniku sporočil, da je Košmrlj prišel s prapo-rom in so ga nato vzeli tovariši iz Črnelavee za prireditev v Murski Soboti 1. avgusta.

Močnejša postojanka DKFID je bila v Središču ob Dravl, kjer so uspešno delovali ali vodili društvo Drago Klobučar, Ivo Šavora, Mirko Plepelee in nje-gova sestra Marta ter Štefeca Dogša. V pismu društva ⁴⁷ je zapisano o tekmi žanjic 9. 7. 1933, da želijo pokazati »enkrat našim nasprotnikom, kaj zmoremo mi — kmet-ska mladina.« Društvo je sprva vodil Mirko Plepelee, nato Drago Klobučar, ko je bil namreč Plepelec izvoljen v Pododbor.

V društveni organizaciji so imeli več odsekov: pevski, tamburaški, dramski, deklški, kolesarski; svojo knjižnico so večali z zbiranjem knjig; sodelovali so s Sokolom na društvenih prireditvah in s predavanji; sodelovali so z drugimi društvi. Tako so sprejeli člane dramskega odseka DKFID s Sv. Bolfenka, ki so se v sokolskem domu v Središču predstavili z igro »Voda s planine«.

Boj za uveljavljanje na vasi se je pokazal večkrat tudi tukaj. Ko Tomažič sporoča Kronovšku ⁴⁸ o tekmi v Središču 1. 8. 1937, pravi dobesedno: »Naši kleri-kalei še nam nekaj grozijo, da bodo že ukrenili, da Srezko načelstvo prepove prireditev — do danes še ni ne dovoljeno, ne prepovedano... Mi se jim ne damo!...« »Gruda« je še 1941 seznanile bralce, da v Središču še »krepko de-lujejo«, saj so se domačinom predstavili z »Vdovo Rošlino«, pripravljajo pa se na uprizoritev »Kralja na Betajnovi« ali »Za narodov blagor«.

Društveni člani v Središču so si prizadevali razširiti krog delovanja tudi na sosednjo Hrvaško. Odmevov zaenkrat ni bilo. Pač pa je za ta čas »Gruda« 1933. leta v št. 10—11 poročala: 22. 10. 1933 je bil ustanovni sestanek v Šaloveih pri Središču, kjer je bilo veliko zanimanje za organizacijo; Matija Kikel je pričel snovati Društvo. Jožko Tomažič, preds. Društva pri Sv. Bolfenku, je vodil usta-novni sestanek, medtem ko je Kronovšek govoril o prebujanju kmet-ske mla-dine. Navdušenost je prevzela prisotne in razlegla se je narodna pesem.

Vendar se je pričela tudi tu klerikalna agitacija. V kasnejšem pismu pred-sedniku ZDKFID je Tomažič izrazil upanje, da ta ne bo uspešna. V vasi namreč deluje zanesljiva skupina društvenih članov — Matija Kikel, Špešič Terezija, Martin Jurkovič in Jožef Sever.

Toda 27. nov. 1933 Tomažič piše Kronovšku, da je društvo še vedno pre-malo. Omenja le DKFID v Središču, Sv. Bolfenku in Sv. Lovreneu na Dravskem polju. Izraža upanje, da bo delo oživel v Šaloveih in pri Sv. Miklavžu. Meni, da

⁴⁶ Glej op. 20, št. dok. 122.

⁴⁷ Glej op. 201.

⁴⁸ Glej op. 20, št. dok. 146.

bi Središčani morali biti bolj agilni v Loperšicah in da bi bilo potrebno tudi na Ptujskem polju razvijati »naš pokret«.

Med soslednjimi aktivnejšimi društvi bi omenila še Hum pri Ormožu, kjer je Društvo vodil Anton Otorepec, ustanovil pa ga je učitelj Vadnjal. Društvo je prirejalo občasne tekme koscev in žanjic.

Leta 1935 so povezali Dobrovo — Lešnico k ormoškemu Društvu.

Živahno udejstvovanje na tem območju je bilo gotovo povezano z neposredno dejavnostjo predsednika Jožka Tomažiča, doma iz Vitana. Poleg tega pa ne gre prezreti dejstva, da je bil gotovo prisoten tudi Kerenčičev vpliv, saj je bil Kerenčič doma v Jastrebcih pri Kogu.

Iz ohranjenih Kronovškove korespondence je mogoče razbrati določeno nejevoljo pred levičarskimi vplivi. Ko je npr. AAK »Njiva« sprožil akcijo, da bi analizirali družbeno-ekonomsko stanje na vasi, o čemer sem že govorila, se Tomažič za to ne ogreva, ker da ni časa in da ne bi kaj takega škodovalo društveni dejavnosti pri oblasti. In končno, kot pravi, ni dolgo tega, kar je Kerenčič pri njih 14 dni o tem pisal.

Mislím, da je pomembno omeniti še Ivanjkovce. Tomažič skuša ustvarjati pozicije DKFID. 1934. leta se naslanja na Danico Petovarjevo, aktivno sodelavko »Sokola«. Tako je 1936 dramski odsek DKFID Sv. Bolfenk gostoval v Ivanjkovcih.

V Ivanjkovcih pa je doma tudi Milena Petovarjeva, članica KP od 1935. leta, ki je ob okupaciji z možem Leopoldom Bercetom pričela z organizacijo odpora in bila leta 1942 ustreljena kot talka.

Petovarjevo namreč srečujemo tudi v ZDKFID kot tajnico ženskega odseka, odgovorno za tisk in propagando. Gotovo, da je bil njen vpliv prisoten tudi v domačem okolju.

Že nekajkrat sem omenila delo in nastope posameznikov oz. prizadevanja Partije, da deluje med ljudskimi množicami preko legalnih društev in organizacij. Zveza je npr. z dopisom v decembru 1936. leta pozvala društva k večji aktivnosti pri organiziranosti ženskih odsekov. Kot je razvidno iz arhiva DKFID Sv. Lovrenc v Slovenskih goricah, ki se hrani v Zgodovinskem arhivu v Ptujju, je Ženski odsek Društev KFID v Ljubljani priredil 30. 5. 1937 zborovanje zastopnic društev v Celju in z dopisom opozoril društva na to srečanje. Na zborovanju naj bi govorila tajnica Ženskega odseka Milena Petovarjeva o vprašanju, zakaj delamo v društvih.

O dejavnosti ženskih odsekov na našem območju je ohranjenih nekaj manjših poročil. Tako recimo 1935. leta steče v Juršincih akcija za ustanovitev ženskega odseka društva. V delo je aktivno posegla učiteljica Milica Čehova. Odsek je pozneje priredil več tečajev — kuharski, mlekarski, vrtnarski, tečaj gospodinjanskega računstva.

»Gruda« je 1940. leta v 1. št. poročala o tem odseku, češ da so v Sv. Lovrencu v Slovenskih goricah imeli kuharsko gospodinjjski tečaj, da je 10 tečajnic poslušalo predavanja iz vrtnarstva in higijene. Tečaj je vodila načelnica odseka Potočnikova. Pred pričetkom tečaja je Zvezin predsednik Kronovšek predaval okrog 40 navzočim o kmetiski vzgoji in nalogah DKFID.

Drugih društvenih poročil o ženskih odsekih ni, razen sporočila »Grude« 1939. leta v št. 11/12, ko omenja jubilejno 5. obletnico obstoja Ptujškega okrožja. Na tem jubilejnem občnem zboru pri »Skorčiču« v Ormožu je bil izvoljen nov Pododbor. Tomažič je bil ponovno potrjen za predsednika, za podpredsednika sta postavljena Franc Holc iz Sv. Lovrenca v Slovenskih goricah in Jožko Zeleznik s Sv. Urbana; tajnik je postal Mirko Plepelec iz Središča, za načelnico ženskega odseka pa je bila imenovana Mimika Novak iz Vodranec.

Ker omenjam jubilej Ptujskega okrožja, je prav, da na tem mestu navedem še nekaj podatkov o njegovi dejavnosti, bodisi na lastnem območju ali izven njega. Na voljo so mi bili zapisniki Zvezinih občnih zborov in zapisniki Glavnega odbora Zveze.⁴⁹ Na teh posvetih je o delu ptujskega Pododbora in sploh o društveni dejavnosti govoril običajno predsednik Jožko Tomažič. Pa si oglejmo nekaj podrobnosti.

V letu ustanovitve ptujskega Pododbora je potekal 8. 9. 1934 v Ljubljani 10. občni zbor Zveze, na katerem je Tomažič ugotovil, da Pododbor šteje le 5 društev, ki uspešno delujejo; delo Pododbora bo usmerjeno v razširitev organizacije.⁵⁰ Poroča tudi o kmetjsko mladinskem prazniku Pododbora 9. 8. t. l. pod pokroviteljstvom bana dr. Marušiča.

Na tem zboru je bil Tomažič izvoljen za 3. podpredsednika IO Zveze in je to funkcijo obdržal do konca.

Na zboru je bil navzoč tudi Jože Kerenčič, ki je sicer zastopal AAK »Njivo«! Na 11. občnem zboru Zveze 12. 9. 1935 v Ljubljani je predsednik ptujskega okrožja že poročal, da deluje 10 društev. V zapisniku so navedena nekatera društva in število njihovih članov. Tako se omenjajo: Sv. Bolfenk (48), Hajdina (28) in Sv. Urban (35).

Na zboru je prišlo do reorganizacije v vodstvu Zveze. Ker se je IO iz organizacijskih razlogov težko sestajal, so formirali še GO, ki bi ga naj sestavljali predsedniki Zvezinih pododborov in bi bil nadrejen IO.

13. septembra 1936. leta, na 12. občnem zboru, so zopet navedena nekatera društva, število njihovih članov z zastopniki, ki so zboru prisostvovali:

DKFID v Središču ob Dravi je štelo 80 članov — zastopnik Franc Šala; DKFID pri Sv. Bolfenku je štelo 46 članov — zastopnika Matija Čurin in Jožko Tomažič; DKFID v Sv. Lovrencu v Sl. goricah je štelo 29 članov — zastopnik Franc Holc; DKFID na Hajdini je štelo 31 članov — zastopnika Jurij Cestnik in Alojz Neubauer; DKFID v Humu je štelo 25 članov — zastopnik Anton Otorepec; DKFID v Št. Janžu na Dravskem polju (ni podatkov o številu članov) — zastopnik Martin Ogrizek.

Razvidna je organizacijska širitev društev.

GO je prvič zasedal v tem letu 4. okt. na Jeruzalemu v Tomažičevih goricah. Tomažič je tedaj prevzel vodstvo tiskovne propagande pri Zvezi.

Na 2. seji GO 15. nov. 1936 je Tomažič poročal o ptujskem Pododboru oz. o dejavnosti društev: Pravi, da so vsa društva poleti pridno delovala in da je vsako društvo imelo najmanj dve prireditvi. Nanje je Pododbor pošiljal svoje delegate, včasih pa tudi Zveza. Omenja le Društvo v Novi cerkvi, ki se razpušča (že predhodno omenjeno — op. pis.). Tomažič ugotavlja, da je obstajalo to društvo tako samo na papirju. GO je kljub temu menil, da bi bilo potrebno društvo ohraniti.

Na 13. občnem zboru Zveze v Ljubljani 17. 10. 1937 je ugotovljeno, da je ptujski Pododbor živahno sodeloval s prekmurskimi društvi, da so v okrožju organizirali dvoje mladinskih zborovanj, en izlet in dva prosvetnoorganizatorična tečaja.

Konkretno o nekaterih izletih malo kasneje.

⁴⁹ IZDG, ZKFID I.

Arhiv CK ZKS, fasc. DKFID.

⁵⁰ Stefan Kuhar v delu »Narodna junaka Milan Majcen in Jančič Mevželj«, Ljubljana 1971, na strani 87/88 navaja društva v ptujskem okrožju po letih ustanovitve do 1. 8. 1934:

1928 Sv. Andraž v Halozah (danes Leskovec).

1933 Salovec.

St. Lovrenc v Slovenskih goricah (verjetno Sv. Lovrenc — danes Juršinci).

1929 Središče ob Dravi.

Sv. Miklavž pri Ormožu (Miklavž nad Ormožem), Sv. Bolfenk pri Središču (Kog).

Salovec.

1934 Hajdina.

Ob 10. obletnici celjskega Pododbora je bil 14. občni zbor Zveze sklican v Celju 16. okt. 1938. leta. Ptujsko območje so zastopali predsednik Tomažič, Jurij Cestnik, Alojz Neubauer in Jožko Zelenik. Žal posebna priloga o delovanju društev ni ohranjena.

Zapisniki sej Zveze od 1939 do 1941 le skopo poročajo o zasedanjih in natančnega opisa dejavnosti organizacije ni. Leta 1940 že nakazujejo »negotovo« ali »izjemno« situacijo. Nekaj več izvemo iz zapisnika 1. seje GO ZDKFID 12. januarja 1941, ko sklenejo reorganizirati organizacijo v tem smislu, da se teritorij Zvezinega delovanja na našem območju razdeli na rajone: Ptuj, Murska Sobota in Lendava. Zakaj tako, ni pojasnjeno. Na sestanku sta bila iz Ptujkega okraja navzoča Jožko Tomažič in Franc Holc. Omenjeno je, da bo v prihodnjih dneh sklican občni zbor ptujkega okrožja — a o tem ni podatkov.

Iz omenjenih virov je moč razbrati, da se je društveno delovanje v organizacijskem in vsebinskem smislu razmahnilo tudi pri nas. Navedena poročila bom skušala dopolniti še z nekaterimi drugimi razpoložljivimi podatki, čeprav s Ptujkega polja in iz Haloz primanjkuje poročil. Popolnejšo podobo o delu DKFID imamo le z območja Slovenskih goric.

Omenila sem že, da se je predsednik Tomažič 1933. leta zavzemal za oživitve »pokreta« na Ptujkem polju. Poznejša poročila od tam ne omenjajo večje aktivnosti.

23. dec. 1934 je mogel Tomažič sporočiti Kronovšku o Pododborovem tečaju v Ormožu v začetku januarja 1935, na katerem bo sodelovalo okrog 40 tečajnikov. Takrat je omenil, da je dobil zvezo s Halozami, da se mu je oglasil Josip Meško iz Leskovca, ki se bo tečaja udeležil in poleg njega še kdo.⁵¹ Se pravi, da gre za kraj, ki sem ga uvodoma omenjala v zvezi s komunistično dejavnostjo. Gotovo je, da se je tudi tukaj pokazala napredna miselnost. Vprašanje je seveda, koliko je prihajalo do morebitnih vplivov haloških komunistov na nastajajoče DKFID (glej op. 50!).

Na voljo je še eno poročilo iz Haloz,⁵² ko predsednik Pododbora piše Zvezinemu predsedniku o seji Pododbora v Narodnem domu v Ptuj dne 3. 3. 1935, po kateri bo tudi zbor kmetske mladine ptujkega okrožja. Sporoča mu tudi, da bo glede na zanimanje za organizacijo kmetijskih fantov in deklet pripravljalni sestanek v Narapljah — takoj po končanem zboru v Narodnem domu.⁵³ V zvezi s tem je »Gruda« 1936. leta v št. 7/8 sporočila bralcem, da je bil v Narapljah 2. junija ustanovni občni zbor Društva in da so za predsednika izvolili Alojza Vuka.

V prej omenjenem pismu je predsednik Tomažič omenjal poleg Narapelj še Osluševce in Št. Janž; pripravljalni sestanek naj bi bil tam, kjer bo več interesa. Končno je bil sestanek v Narapljah.

Kako so se formirala društva potlej v omenjenih krajih, ni poročil, razen kratke notice »Grude« leta 1936, ko v št. 1/2 sporoča bralcem o ustanovnem sestanku Društva v Št. Janžu na Dravskem polju (Staršah), na katerem so za predsednika izvolili Alojza Ekarta iz Starš.

Zasledila pa sem Tomažičevo kritično oceno nad prireditvijo — tekmo v Št. Janžu na Dravskem polju, saj v pismu Kronovšku 22. 6. 1937 pravi, da so tekmo priredili »nekam na tihoma, brez dobrih priprav in je uspela klavrno ...« Potrebno je izkoristiti vsako priložnost, da se »nega ali drugega pridobi za našo stvar.⁵⁴

⁵¹ Glej op. 20!

⁵² Glej op. 20!

⁵³ Glej op. 20!

⁵⁴ Glej op. 20!

Nekaj veje iz teh besed. — Morda je bilo društvo slabo organizirano. Delo društev je bilo odvisno od prizadevnih posameznikov. Zastavlja se vprašanje, ali je bilo premalo zanimanja, morda je bila močnejša nasprotna propaganda? Škoda, da ni ustreznih virov v večjem številu.

Vsa omenjena sporočila o društvih v ptujskem okraju pa govore o programih izobraževanja članstva po Zvezinih navodilih. Uradno vodstvo je seveda skrbelo za izpopolnjevanje v kmečkem delu in pri tem pazilo, da ne bi prišlo do morebitnih politično obarvanih nastopov in predavanj, kar ne bi bilo v skladu z Zvezinimi pravili (tak primer sem že navedla ob prošnji AAK »Njiva«).

Za prosvetno-organizatorične tečaje na območju ptujskega Pododbora sem mogla ugotoviti le strogo strokovno-poučno naravnost tečajev. V gradivu DKFID Sv. Lovrenc v Slovenskih goricah je npr. ohranjen koncept učnega načrta za »Prosvetno-organizatoričen enotedenski tečaj« društva, ki je bil 1934. leta. Načrt zajema naslednje teme: Naše slovensko zadružništvo, Dansko zadružništvo, Razvijanje kmečkega pokreta (ob jubileju »Grude«), Zgodovina Janžeta Novaka (iz »Grude«), Kletarstvo, Sadjarstvo, Vinarstvo, Živinoreja, Poljedelstvo.

Vsebina tečajev, organiziranih v naslednjih letih, se ni dosti razlikovala:

— od 7. do 9. 1. 1935 je Pododbor priredil prosvetno-organizatorični tečaj za fante. Poslušali so 8 obveznih predavanj in po tem so lahko udeleženci šli v Zvezin tečaj o zadružništvu, higieni in pravu (iz arhiva Sv. Lovrenc v Slovenskih goricah);

— od 24. do 26. 3. 1935 je bil podoben tečaj za dekleta v Ormožu, ko je tečajnice obiskal tudi Kronovšek (glej op. 20!);

— od 15. do 17. dec. 1935 je Pododbor priredil tečaj za fante v Narodnem domu v Ptujju. Tečajniki so prenočevali v meščanski šoli »Mladika«, kjer je bilo na voljo 40 ležišč (glej op. 40!);

— Pododbor je društvom januarja 1936. leta sporočil, da bo od 15. do 17. marca v Narodnem domu v Ptujju 2. prosvetno-organizatorični tečaj za dekleta. Na sporedu bodo gospodarska in prosvetna predavanja (glej op. 40!);

— v istem arhivu so podatki o 3. prosvetno-organizatoričnem tečaju za fante v dneh od 4. do 6. januarja 1937 v Ormožu. Tečaj prireja Pododbor. Izobraževanje zajema gospodarska vprašanja, higieno in kulturo;

— 3. tečaj za dekleta v Narodnem domu v Ptujju je bil od 19. do 21. marca 1937. »Gruda« je o tem tečaju poročala v št. 3 istega leta in omenila med predavatelji Kronovška, Tomažiča in Petovarjevo;

— Tudi za naslednje leto obstaja Pododborovo poročilo o prosvetno-organizatoričnem tečaju za fante in dekleta v Ormožu, in to v dneh od 9. do 11. jan. 1938. Tak tečaj Pododbora, namenjen fantom in dekletom, so imeli tudi 26. 2. 1939 v Ptujju (glej op. 40!).

Določen izobrazbeni namen so imeli tudi nekateri izleti Društev. Tedaj so se seznanjali tudi z dejavnostjo DKFID v kraju, kamor so prišli na izlet. Še zlasti so ob takih priložnostih poglobljali sodelovanje s Prekmurskim okrožjem.

Pa še nekaj poročil o izletih.

Ptujski Pododbor je pripravil izlet na Boč 10. 6. 1935 in povabil nanj tudi celjski Pododbor. Ker se je na dan izleta zbralo premalo udeležencev, so jo mahnilii v bližnji Trakoščan in zato do srečanja s celjskimi tovariši, s katerimi je do Poljčan pripotoval tudi Kronovšek, ni prišlo. Tako se Tomažič opravičuje predsedniku Zveze.⁵⁵

⁵⁵ Glej op. 20!

Pododbor ZDKFID za ptujsko okrožje je pozval člane na največji kmetijski praznik v letu 1935, ki bo 8. sept. v Žalcu. Spotoma bi si izletniki ogledali kmetijsko šolo v Št. Jurju.

V letu 1936 je Pododbor organiziral izlet za člane društev, in to skozi Slovensko Bistrico, Konjice, Vojnik, Celje, Št. Jur, Šmarje in Rogaško Slatino; spotoma so si udeleženci ogledali posestva in kmetijsko šolo v Šentjurju. O izvedbi izleta ni drugih poročil. Zanimivo, da za leto 1937 sploh ne morem kaj navesti.

Za leto 1938 sem iz lovrenškega arhiva DKFID dobila nekaj podatkov, ki kažejo, da so bili izleti povezani s prireditvami sosednjih društev. Tako se ponovno omenja izlet na Boč, Donačko goro, v Žalec, v kmetijsko šolo v Šentjurju, v Celje in skozi Vojnik domov.

Kaže, da je izlet v Prekmurje 4. sept. 1938 vzbudil precejšnje zanimanje, saj se je menda priglasilo zanj kar 50 udeležencev.

Manifestativen značaj je imela vsekakor Zvezina slovenska proslava v Mariboru 14. avgusta tega leta, posvečena 20-letnici zedinjenja. Zveza je 5. 8. pozvala društva na sodelovanje v povorki s kmetiskim orodjem, toda ne z vozovi.

Zveza je posvečala že večkrat omenjenim povorkam ob prireditvah veliko pozornosti. Med arhivom juršinskega društva sem odkrila Zvezin dopis, ki je sicer datiran že s 24. 5. 1934 in daje društvom natančna navodila o prireditvah. Med drugim beremo: »... najjačji vtis cele prireditve more dati povorka... skupina naj bo z godbo na čelu v strumnih korakih, polni navdušenja in veselja pokazala moč in vlogo naših mladih sil; enotno oblečeni, kosci v temnih hlačah, belih srajcah... grebljice v letnih »naših« krojih...«⁵⁶ Poudarek je torej na dobri organiziranosti in na manifestaciji kmečkega dela.

Tako je Zvezino vodstvo ob uspelem taboru kmetске mladine v Ljubljani 16. sept. 1934 ob 10-letnici kmetškega mladinskega gibanja moglo zapisati: »Ljubljana je bila iznenadena ob tako mogočnem, discipliniranem in požrtvovalnem nastopu kmetске mladine... Naša naloga naj bo torej v bodoče, da s podvojenim delom dokažemo potrebo in upravičenost DKFID...«⁵⁷

Za ptujski Pododbor smo lahko že iz doslej povedanega ugotovili, da je sledil tem smernicam. — »Gruda« leta 1936 npr. omenja tekmo koscev ptujskega Pododbora, toda poudarek je dan povorki z okrašenimi vozovi klepačev iz Obreža, prešarjev s Sv. Bolfenka in drugih sodelujočih.

In če se ponovno povrnem k društvenim izletom in medsebojnim srečanjem, velja omeniti prizadevanje po sodelovanju društev ptujskega okrožja na prireditvah sosednjih društev. Tomažič je 14. 6. 1939 sporočil Prekmurskemu okrožju, da DKFID Sv. Bolfenk pri Središču prireja 18. junija izlet v Prekmurje ter da se želijo srečati s prekmurskimi tovariši, se pogovoriti o delu in o prihodnjih prireditvah.

Ptujski Pododbor nato obvešča in vabi člane Prekmurskega okrožja na društveno tekmo žanjic Ptujkega okrožja 9. 7. 1939.⁵⁸

Sodelovanje obeh okrožij tik pred vojno je bilo kaj živahno, saj sem že govorila o slovesnosti v Murski Soboti oz. o tekmovanju obeh okrožij.

Širši značaj je imel tudi Pododborov izlet 2. 7. 1939, saj so povabili na srečanje Mariborsko in Prekmursko okrožje, medtem ko so se za izlet že odločili člani iz Celja, Sv. Jurija ob Ščavnici in Rogaške Slatine.

⁵⁶ Glej op. 40!

⁵⁷ Glej op. 40!

⁵⁸ Arhiv CK ZKS, fasc. DKFID.

Kratice: PMP (Pokrajinski muzej Ptuj)

= IZDG (Inštitut za zgodovino delavskega gibanja)

Prav gotovo pa je bilo za vsa društva največji dogodek slavje pri Sv. Juriju ob Ščavnici ob odprtju Gubčevega doma. Opisa tega dogodka ne kaže več ponašljati, toda dejstvo je, da je slovesnost v Vidmu za zgodovino DKFID nekaj izjemnega. Omenjala sem že veličastnost manifestacije kot odraz širokega ljudsko-frontnega gibanja. Bilo je to na pragu velikih svetovnih dogodkov, ko je KP uspelo pridobiti demokratično misleče množice, in to po vaseh preko DKFID.

To velja tudi za podeželje ptujskega okraja. Dejavnost društev, kot smo videli, je bila vsestranska; — za politično razgibanost so poskrbeli komunisti. Njihove akcijske usmeritve so bile kašipot za resnično osvoboditev malega človeka. Seme revolucionarnega odpora je bilo zasejano tudi na deželi. — Kako je obrodilo v našem osvobodilnem boju, ne sodi več v ta okvir. Vsekakor pa je revolucionarna usmeritev mnogih članov nekdanjih DKFID v NOB — v bistvu samo delo naše Partije. In to veliko delo so opravili tudi komunisti ptujskega okraja.

VIRI IN LITERATURA

- Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani o ZDKFID
 Arhiv CK KZS v Ljubljani o ZDKFID
 Arhiv Pokrajinskega muzeja v Ptujju o DKFID v ptujskem okraju
 Arhiv DKFID Juršinci v Zgodovinskem arhivu v Ptujju
 »Gruda« — poročila DKFID
 Ljudska pravica 1935 in 1936 (II., št. 5, 13 in III., št. 3)
 Ptujski tečnik 1959, št. 26, 28, 31, 35, 37
 Vestnik 1976, št. 35 in 1977, št. 14—16
 Kmečki glas 29. 11. 1950
 Ivan Nemec-Vojko: Spomini, IZDG v Ljubljani
 Sodobnost, Ljubljana 1935 (Žeževa študija o Halozah) in 1936, št. 9 (Boris Fakin: Haloški otroci)
 Mlada pota 1953/54 — II., št. 3 in 4 (Ivan Potrč: Srečanje s Halozami)
 Janko Liška: Nastajanje in razvoj ljudskofrontovskega gibanja v Sloveniji, IZDG 1969
 Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1971—72/XI—XII., št. 1—2 (Pavel Dobrila: Povezovanje slovenske mladine v protifašistično fronto v letih 1936—1941)
 Franjo Žeč: Beda haloške dece in nje socialni vzroki, Obzorja 1939/II., št. 3
 Jože Kerenčič: Zemljiški odnosi v Jeruzalemskih goricah, Maribor 1939
 Jože Marentič: Slovenska vas pod kapitalističnim jarmom, Ljubljana 1957
 Hrvoj Maister — Filip Uratnik: Socialni problemi slovenske vasi II., Ljubljana 1938
 Ivan Kreft: Slovensko ljudsko gibanje 1918—1941, Obzorja Maribor 1973
 Ivan Kreft: Teh 50 let — spomini, Ljubljana 1974
 Ivan Nemec: Gubčevo izročilo (Od kmečkih uporov do slovenske državnosti), Obzorja 1971
 Vida Rojic: Jože Lacko (Narodni heroji 3), Obzorja Maribor 1963
 Štefan Kuhar: Narodna junaka Milan Majcen in Janči Mevželj, Ljubljana 1971
 Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937
 Arhiv Zgod. društva Ptuj (pismo I. Krefta 16. 9. 1982).

DIE VEREINE DER BAUERNJUNGEN UND MÄDCHEN IM BEZIRK PTUJ

Zusammenfassung

In den Jahren zwischen den beiden Kriegen erhielten sich 80% der Einwohner dieses Gebietes mit der Landwirtschaft. Der Grundbesitz wurde größtenteils auf kleine Bauernhöfe parzelliert, die weinreichen Haloze und Slovenske Gorice waren in reichem Maße in den Händen der wohlhabenden Ptujer Stadtbürger. Auf diesem

Gebiet lebten Winzer, Pächter und Keischler, die bis zwei Hektare Land besaßen, die meisten Bauernbesitze hatten von 5 bis 10 Hektare Land.

Die gesellschaftlich-wirtschaftlichen Gegensätze im altjugoslawischen Staat wirkten sich gleich nach dem ersten Weltkrieg aus. Ptuj war kleine Industriestadt, es war ein Städtchen mit einem rückständigen agrarischen Hinterland, wo Armut herrschte, auf dem Gebiet von Haloze und Slovenske gorice kann man aber von typischen Ausbeutungsfällen seitens der Großgrundbesitzer — von Winzerverhältnissen — sprechen. Die schweren Lebensverhältnisse zwangen den slowenischen Winzer — den Proletarier —, daß er bei den deutschen Arbeitgebern Arbeit und Brot suchte. Bereits sehr bescheidenes Kapital, mit einigen kleineren Betrieben, Geschäften und Gewerbestätten befand sich vorwiegend in den deutschen Händen. Die sozialwirtschaftlichen Gegensätze, die sich während der Weltwirtschaftskrise noch vertieft hatten, bekamen auf diesem Gebiet einen nationalen Charakter: ein unentwickeltes agrarisches Hinterland war von den deutschen Großgrundbesitzern, Gewerbeleuten und Unternehmern abhängig. Demzufolge ist es auch nicht merkwürdig, daß die demagogischen national-sozialistischen Phrasen Echo bei den Leuten fanden, die sich wirtschaftlich gefährdet fühlten. Man muß auch die Tatsache in Betracht nehmen, daß das altjugoslawische Bürgerstandsregime eines der Hauptprobleme — die Agrarfrage — nicht lösen konnte.

Die Kenntnisse der spezifischen Verhältnisse auf dem Lande im Bezirk Ptuj führen uns zum leichteren Verständniss der gesellschaftlichen Prozesse und der politischen Geschehen. Es geht vor allem um die Bemühung der Kommunistischen Partei in diesen schwierigen und rückständigen Verhältnissen die Bahn aufs Dorf zu brechen. Das Bauernvolk stand nämlich eine lange Zeit den politischen Geschehen fern, die Bauernmassen standen unter dem Einfluß der bürgerlichen Parteien, in erster Linie unter dem Einfluß der Slowenischen Volkspartei. Die Kommunistische Partei war sich der Schwierigkeit der Arbeit auf dem Lande und der Wichtigkeit die Menschenmassen für sich einzunehmen, bewußt. Sie mußte neue Wege suchen um in das Bauernvolk durchzudringen. Die Arbeit begann in den dreißiger Jahren. Die Kommunistische Partei machte Gebrauch von legalen und halblegalen Organisationsformen und verband sich auf diese Weise mit den breiten Menschenmassen. Einen von den Aktionswegen der Kommunisten ging gerade die Tätigkeit der Vereine der Bauernjungen und Mädchen nach, und man darf es nicht für merkwürdig halten, daß dann das Regime offen gegen diese Vereine auftrat. Das Parteiprogramm, daß den Weg zur wirtschaftlichen und sozialen Befreiung angedeutet hatte, begann die Menschen in den Dörfern anzuziehen. Die Kommunisten machten die Menschen mit diesem Programm bekannt — unter ihnen Dr. Jože Potrč, der Bauer Jože Lacko, der Hochschüler Jože Kerenčič und viele andere, in reichem Maße auch junge fortschrittliche Schüler und Studenten. Der Parteidurchbruch zu den erwähnten Vereinen war deshalb möglich, weil sich die amtliche slowenische Führung des Bundes der Bauernjungen und Mädchen bemühte die Bauernfragen zu lösen, und weil gerade die Kommunisten dem Volk den Weg zur Befreiung zeigten. So wurden die Vereine unter dem Parteeinfluß umgeleitet und stellten vor dem Krieg die fortschrittlichste Jugendorganisation dar.

Die amtliche Führung widersprach den politischen Einflüssen und betonte, die Vereine seien »unpolitische Organisationen«. Bei der Gründung der Vereine bereiteten besonders große Schwierigkeiten die Dorfpfarrer, die auch gegen die bedeutsamsten Vereinsveranstaltungen — den Wettkampf der Mäher und Mäherinnen — auftraten. Viele Vereinsveranstaltungen waren in der Tat politische Manifestationen und wurden tatsächlich von den Kommunisten geführt. Unter den größeren derartigen Veranstaltungen auf dem Ptujer Gebiet und außerhalb des Bezirkes, wo auch mehrere Tausende von Menschen mitwirkten, müßte man folgende erwähnen: in Pavlovci, Hajdina, Ptuj, Sv. Urban (heute Destrnik) und in Murska Sobota, wo die Veranstaltung, der Wettkampf der Kreisen Ptuj und Prekmurje in der Tat von den Kommunisten geführt wurde. Man darf aber nicht die linksorientierte Massenmanifestation des Vereins der Bauernjungen und Mädchen in Sv. Jurij ob Ščavnici (heute Videm ob Ščavnici) übersehen, die im Jahre 1939 anläßlich der Eröffnung des Vereinsheimes »Matija Gubec« — des Symbols der slowenischen Meuterer — stattfand.

Unter dem Einfluß der kommunistischen Tätigkeit in den Vereinen der Bauernjungen und Mädchen stärkte sich die breite Volksfrontbewegung in den Jahren vor dem zweiten Weltkrieg. Die »unpolitischen« Vereine der Bauernjungen und Mädchen wurden links umorientiert. Diese politische Tätigkeit wies sich später während der Okkupationsjahre aus, als sich die Mehrheit der Vereinsmitglieder für den Volksbefreiungskampf entschloß.

DR. MIROSLAV PAHOR
(1922—1981)

Dne 25. aprila 1981 se je po težki bolezni izteklo življenje dr. Miroslava Pahorja, nekdanjega aktivista OF, partizanskega borca, doktorja zgodovinskih znanosti in ravnatelja Pomorskega muzeja Sergeja Mašera v Piranu ter enega najbolj zavzetih preučevalcev slovenske zgodovine.

Kot zgodovinar se je dr. Miroslav Pahor posvečal Slovenskemu Primorju, predvsem zgodovini Pirana in odgrinjal njegovo podobo v razvoju od srednjega veka do današnjih dni. Njegova pozornost je nadalje veljala piranskemu solinarstvu in ribištvu, v širokem okviru pa je zajel tudi zgodovino slovenskega pomorstva. Z občudovanja vredno vztrajnostjo in pronicljivostjo je oživiljal že močno zastrto sliko o stoletni navezanosti slovenskih pokrajin na naše morje, odkrival je imena slovenskih ljudi, ki jih je pritegovalo delovanje ob in na morju in s številnimi knjigami, razpravami in poljudnejšimi sestavki prepričljivo vtikal pojem pomorstva v slovensko zgodovinsko misel.

Dr. Pahor je s pionirsko vnemo vključil slovensko pomorstvo tudi v naše muzejsko delo. Po njegovi zaslugi je piranski muzej prerasel značaj mestne ustanove in se je v zadnjih dveh desetletjih razvil v specializirano maritimno institucijo. Ta muzej naj bi s časom odprl posebne oddelke s prikazom solinarstva in ribištva, skupno s Splošno plovbo pa je dr. Pahor uresničil postavitev pomembnega oddelka o razvoju našega novejšega ladjarstva.

Kakor kot raziskovalec je bil Miroslav Pahor neumoren tudi v muzejstvu. Z namenom da bi dal Pomorskemu muzeju vseslovenski pomen, je nabiral gradivo zanj po vsej Sloveniji in Jugoslaviji, tudi v tujini, in upravičeno je prejel za svoja prizadevanja in dosežke leta 1974 najvišje priznanje slovenskega muzejstva — Valvasorjevo nagrado.

Zagnani znanstveni in kulturni delavec Miroslav Pahor počiva na pokopališču nad Piranom, v mestu, o katerem je razkril prenekatero stran njegove zgodovine in v katero se je s svojim delom za trajno tudi sam zapisal.

Sergej Vrišer

ČASOPIS ZA ZGODOVINO
IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

NOVA VRSTA
17. (LII.) LETNIK 1981

1981

ZALOŽBA OBZORJA MARIBOR

IZDAJA
UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO MARIBOR
UREJA S SODELOVANJEM UREDNIŠKEGA ODBORA JOŽE KOROPEC

VSEBINA — CONTENTS

	Stran
Curk Jože: BREŽICE, GRADBENA ZGODOVINA GRADU IN MESTA Brežice, the Building History of the Castle and Town	228
Curk Jože: PODSREDA IN NJENA GOSPOŠČINA (URBANO-GRADBENA SKICA) Podsreda and Its Manorial Estate (An Urban-Architectural Sketch)	219
Curk Jože: URBANO-GRADBENA ZGODOVINA VITANJA IN NJEGOVE OKOLICE The Urban-Building History of Vitanje and Its Surroundings	23
Dolenc Milan: LJUDSKO VETERINARSTVO V ZVEZI Z GOVEJO KUGO People's Veterinary Science in Connection with Cattle-Plague	294
Hartman Bruno: KNJIŽNICA SLOVENSKE KRŠČANSKOSOCIALNE ZVEZE IN PROSVETNE ZVEZE V MARIBORU The Library of the Slovene Christian-Social League and of the Cultural League at Maribor	97
Koropec Jože: VITANJSKO ZEMLJIŠKO GOSPOSTVO DO 17. STOLETJA The Manorial Estate of Vitanje to the 17th Century	5
Koropec Jože: ZEMLJIŠKO GOSPOSTVO PODSREDA DO 17. STOLETJA The Manorial Estate Podsrca till the 17th Century	204
Leskovec Antoša: IZ ZGODOVINE POLSKAVSKEGA OD KONCA 18. STO- LETJA DO ZAČETKA DRUGE SVETOVNE VOJNE From the History of Polskavsko between the End of the 18th Century and Beginning of the Second World War	303
Lubšina-Tušek Marija: TLORISNA ZASNOVA ZIMSKIH VIL V SLOVENIJI The Ground-Plan of the Roman Villa Rustica in Slovenia	153
Mlinarič Jože: POSEST VETRINJSKE OPATIJE NA STAJERSKEM (OK. 1145—1786) The Possession of the Abbrý of Vetrinje in Styria (about 1145—1786)	38
Mlinarič Jože — Richter Jakob: MARIBORSKI MEŠČANSKI SPITAL OD USTANOVITVE V LETU 1348 DO SREDE 18 STOLETJA The Civic Hospital of Maribor from Its Foundation in the Year 1348 to the Middle of the 18th Century	252
Smej Jože: PISMA MILOŠA KÚZMIČA ZEMLJIŠKEMU GOSPODU Miloš Kúzmič's Letters to the Estate-Possessor	273
Suligoj Ljubica: DRUŠTVA KMETSKIH FANTOV IN DEKLET V PTUJSKEM OKRAJU The Associations of Peasant Boys and Girls in the Ptuj District	319
Svajncer Janez: SLOVENSKI POLKI IN NJIHOVI ZNAKI V PRVI SVE- TOVNI VOJNI The Slovene Regiments and Their Badges in the First World War	117
Vovko Andrej: PODRUŽNICE »DRUŽBE SV. CIRILA IN METODA« NA STA- JERSKEM, USTANOVLJENE V OBDOBJU 1907—1918 Branch Establishments of the »Society of St. Cyril and Method« in Styria, Founded in the Period of 1907—1918	60
Vrišer Sergej: DR. MIROSLAV PAHOR (1922—1981) Dr. Miroslav Pahor (1922—1981)	346

Zorn Tone: IZ PISANJA GRAŠKE NACIONALISTIČNE ORGANIZACIJE SÜD-MARK V LETIH 1920—1923	135
From the Writing in the Organ of the Graz Nationalistic Organization Südmärk in the Years 1920—1923	
Žnidarič Marjan: DR. TONE ZORN (IN MEMORIAM)	3
Dr. Tone Zorn (In memoriam)	
Žnidarič Marjan: LOJZE UDE (IN MEMORIAM)	1
Lojze Ude (In memoriam)	

Uredniški odbor

dr. Vladimir Bračič
Jože Curk
Franc Filipič
dr. Bruno Hartman
dr. Jože Koropec, urednik
Tone Petek
dr. Vanek Šiftar
dr. Mavricij Zgonik
dr. Milan Ževart

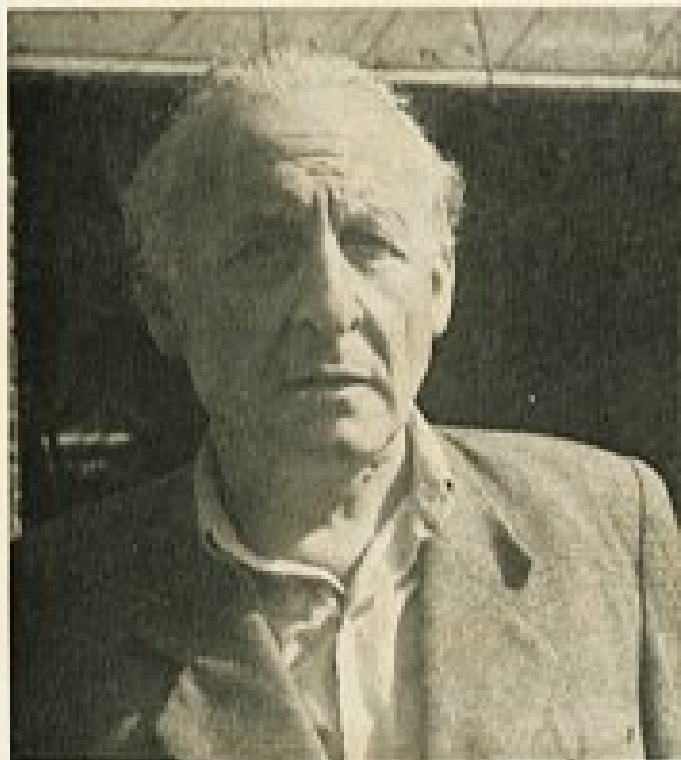
Izdajateljski svet

dr. Vladimir Bračič, predsednik
Jože Curk
dr. Bruno Hartman
dr. Jože Koropec
Franc Marič
Gorazd Mazej
Ludvik Vlas
dr. Mirko Pak
Ivan Rihtarič
Maks Šouc
Breda Varl
Herman Vogel
dr. Sergej Vrišer
dr. Mavricij Zgonik
Danica Ževart
dr. Milan Ževart
mag. Marjan Žnidarič

CASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPIJSJE
NOVA VRSTA

17. (LII.) LETNIK 1981, ZVEZEK 2

Uredili s sodelovanjem uredniškega odbora Jože Koropec — Izdala Univerza v Mariboru v sode-
lovanju z Zgodovinskim društvom Maribor — Založila Založba Obzorja Maribor — Za založbo
Drago Simončič — Natisnilo 1982 CGP Večer v Mariboru

Pri 1. zvezku ČZN letnik 1981 se nam je zgodila neljuba poma. Na naslovnici smo namesto dr. Franca Šušnika objavili sliko njegovega sina. Prošimo, da priloženo sliko prelepitate na ovitku ČZN 1/1981.

Opravičujemo se.

R dp
ČZN
1981

39

119820078,2